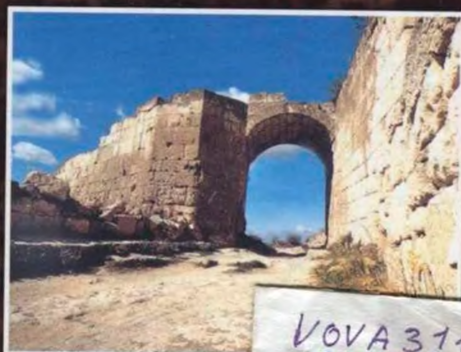
І.С. Винокур, Д.Я. Телегін

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

І. С. Винокур, Д. Я. Телегін

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів

Видання друге, доповнене і перероблене

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 63.4я73
В49

Науковий редактор
кандидат історичних наук, доцент
С. В. Трубчанінов

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор *М. І. Гладких*
(Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка),
доктор історичних наук, професор *М. О. Чмихов*
(Національний університет "Києво-Могилянська академія"),
доктори історичних наук, професори *Е. А. Балагурі, В. Г. Котигорошко*
(Ужгородський національний університет),
кандидат історичних наук, професор *М. Б. Петров*
(Кам'янець-Подільський державний університет),
кандидат історичних наук, доцент *Б. А. Прищепа*
(Рівненський інститут слов'янознавства
Київського слов'янського університету)

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів
(лист №1-1504 від 15.04.2003 р.)

Винокур І.С., Телегін Д.Я.
В49 Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. — Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. — 480 с.: іл.

ISBN 966-692-247-9

У підручнику вміщено дані про безцінні археологічні скарби України, наведено загальновизнані погляди вчених на походження, генетичну спорідненість, взаємовплив археологічних культур, що були поширені на території нашої країни протягом тисячоліть — від епохи палеоліту до пізнього середньовіччя. Окремий розділ присвячено пам'яткам часів запорізького козацтва.

Для студентів історичних факультетів університетів, що вивчають дисципліну "Археологія".

ISBN 966-692-247-9

ПЕРЕДМОВА

Викладання курсу археології у вузах України має на меті допомогти студентам у світі старожитностей бачити об'єкт для вивчення господарства, побуту, культури, історії племен і народів, що жили в минулому, навчити майбутніх спеціалістів використовувати глибокий аналіз конкретних археологічних матеріалів для історичних узагальнень, висновків.

Пам'ятки матеріальної культури, залишені стародавніми племенами, що населяли територію України, є цінними джерелами інформації: вони дають правдиве уявлення про історію та людей, які творили її своїм повсякденним життям. Досліджуючи ці пам'ятки за допомогою традиційних археологічних методів та методів суміжних дисциплін, вітчизняні вчені простежують основні періоди історичного й культурного розвитку населення, етнічні й соціально-економічні процеси, доводять наявність нерозривного зв'язку, спадкоємності матеріальної культури і досвіду, що завжди існує між поколіннями.

В археологічній науці України за останні десятиліття нагромаджено великий фактичний матеріал, значною мірою осмислений і синтезований у ряді спеціальних монографічних досліджень, серед яких два академічні видання (українською і російською мовами) з археології України у трьох томах, давня історія України у трьох томах тощо. Це створило сприятливі умови для написання даного підручника, який базується на широкій джерелознавчій основі. Автори намагалися вибрати з цілої низки джерел найголовніші і дати за їх допомогою характеристики археологічних культур, що побутували на території України.

Традиційно посібники з археології закінчують розглядом пам'яток XIII ст. н.е. Але ж, поки існує суспільство, воно постійно виробляє матеріальну культуру, яка є потенційним об'єктом археологічної науки. Тож хронологічні рамки даного підручника дещо розширено, він завершується розділом, присвяченим пам'яткам часів запорозького козацтва.

Автори сподіваються, що підручник сприятиме підготовці кваліфікованих викладачів історії, зокрема на спеціальних курсах і спецсемінарах з давньої і середньовічної археології та історії. Книга прислужиться також у просвітницькій діяльності з питань історії та культури України.

Перше видання "Археології України", затверджене Міністерством освіти України як навчальний посібник для вузів, побачило світ у 1994 році. При підготовці цього видання автори внесли доповнення та уточнення у зв'язку з новими археологічними матеріалами та картами археологічних пам'яток. Книга містить ілюстративний матеріал, значно покращений порівняно з першим виданням. Автори вдячні В. П. Мегею за чудово виконані рисунки до цього видання. Карти упорядковано С. В. Трубчаніновим. Основна фотозйомка матеріалів здійснена П. Луданним. У кінці книги подано список рекомендованої літератури.

Розділи I–VI написані академіком РНАН, доктором історичних наук, професором Д. Я. Телегіним, VII–XII — академіком АНВШ України, доктором історичних наук, професором І. С. Винокуром, розділ XIII — Д. Я. Телегіним та І. С. Винокуром спільно.

Автори будуть вдячні за відгуки і побажання щодо подальшого вдосконалення підручника.

Розділ I

ПРЕДМЕТ АРХЕОЛОГІЇ, ЇЇ МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ

§ 1. Археологія як наука та її завдання

Сучасною наукою встановлено, що людина з'явилася на Землі майже 3 млн. років тому. Тоді ж виникло людське суспільство, розпочалася історія людства. Записувати історичні події люди навчилися значно пізніше. Наприклад, у країнах Стародавнього Сходу писемні пам'ятки з'явилися понад 5 тис. років тому, а найдавніші письмові свідчення про життя і побут племен Північного Причорномор'я — кіммерійців, скіфів (записи грецького історика Геродота) — належать до середини I тисячоліття до н.е.

Усе, що було раніше, в дописемний період історії людства, ховається в пітьмі століть, і якби не археологія, то наші знання про племена і народи, що населяли Землю в давнину, не виходили б за межі легенд, міфів і казок.

Археологія (грецькою "археос" — стародавній і "логос" — вчення) — наука, яка вивчає історію людства на основі аналізу решток матеріальної культури.

Під рештками (речами) матеріальної культури розуміють знаряддя праці, предмети побуту і культу, прикраси, зброю, житло, поховання, тобто все те, що було результатом життя й діяльності людини і частково чи повністю збереглося до наших днів. Більшість цих речей виявляють найчастіше у процесі археологічних розкопок.

Дослідження археологічних матеріалів допомагає вченим пізнавати історію первісного суспільства, а також глибше і повніше відтворювати картини життя у ті часи, коли вже існували письмові джерела. Важко, наприклад, визначити, звідки вчені більше дізналися про життя та історію скіфів і сарматів: із записів Геродота та інших античних авторів чи у процесі розкопок стародавніх курганів, поселень, городищ.

Отже, археологія є самостійною історичною наукою. Як і будь-яка інша наука, вона має свій предмет, методи його дослідження і завдання, яке полягає у всебічному вивченні історії племен і народів давніх епох — етнокультурного складу населення, рівня виробництва і розвитку продуктивних

сил, виробничих відносин і соціального устрою, духовної культури, вірувань, мистецтва тощо.

Вчені України ставлять і по можливості розв'язують проблеми, що стосуються давньої і середньовічної історії та культури населення, що проживало на території нашої держави, розробляють теорію й методологію археологічної науки.

Головною науково-дослідною археологічною установою є Інститут археології Національної академії наук України, який координує археологічні дослідження і підготовку кадрів високої кваліфікації.

Археологічні пам'ятки є всенародним надбанням і охороняються державою, пошкодження археологічних об'єктів карається законом.

§ 2. Типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар

Археологічні пам'ятки класифікують за місцями проживання стародавньої людини — стоянки, поселення, селища, городища, міста; за приналежністю до різних видів діяльності — шахти, копальні, майстерні, кузні, ливарні тощо.

Стоянка — це місце тимчасового мешкання людей кам'яного віку, здебільшого невеликих розмірів. Для позначення короткочасних місць мешкання стародавньої людини застосовують ще терміни стійбище, місцезнаходження. Місця осілого проживання, з житлами, називають *поселеннями.*

На території лісостепової частини УЦкраїни у трипільській культурі відкрито поселення-гіганти площею до 500 га.

Великі поселення, з товстим культурним шаром, мають назву *селищ. Городища* — це укріплені селища; часто вони складаються з огородженого дитинця та навколишнього посаду. Від колишніх укріплень на городищах переважно зберігаються вал і рів.

У більш пізній період історії (античність, середньовіччя) з'явилися міста. *Місто* — центр ремесла і торгівлі — виникало, здебільшого, на основі великого городища.

Специфікою давньоруських міст було створення на південних кордонах Київської Русі величезних земляних захисних споруд у вигляді валів ("Змієві вали") завдовжки у декілька десятків і навіть сотень кілометрів. Вони захищали землеробське населення від набігів кочовиків.

У первісну епоху з'являються *шахти* й *копальні* для видобутку кременю, мідної руди та іншої сировини, з якої виготовляли різні речі. Місця, де

обробляли сировину, умовно називають *майстернями*. На місцях таких майстерень знаходять велику кількість відходів виробництва — крем'яні відщепи, шлаки, браковані речі, формочки для відливання виробів тощо.

Предметом археологічних досліджень є *святилища* (храми, каплиці, скити), *поховання* і *могильники*. Могильники бувають безкурганні, або плоскі, і курганні. Кожен курган являє собою складну поховальну споруду, в якій може бути від одного до кількох десятків поховань.

Скарби стародавніх речей — прикрас, знарядь праці, монет — також становлять інтерес для археологів. Найдавніші скарби (схованки) знарядь праці, знайдені вченими, належать до часів неоліту — бронзи. Цінними археологічними пам'ятками є стародавні статуї, малюнки на каменях (петрогліфи) тощо.

Крім названих археологічних об'єктів, пов'язаних з певним місцем, пам'ятками археології називають також окремі знахідки — знаряддя праці, предмети озброєння, прикраси, побутові речі, посуд тощо.

Предмети матеріальної культури минулих епох залягають у культурних шарах. Культурний шар вирізняється темнішим кольором, може мати різну товщину і глибину залягання. Особливо товстий культурний шар буває в містах, на городищах, *телях*. Телі, або тепе, — горби, на яких довго селилися люди — відомі на Балканах, у Середній Азії та в країнах Близького Сходу. Рештки палеолітичних стоянок залягають інколи на глибині до 25 м у глині або лесі. Глибина залягання культурного шару більш пізніх епох невелика (1–2 м).

Стоянки, поселення, селища бувають одно-, дво- або багатошаровими. Останні виникають тоді, коли одне й те саме місце заселялося людиною кілька разів. Між культурними шарами або горизонтами такої пам'ятки, як правило, є прошарки ґрунту без знахідок, що називаються стерильними.

В археології існує ще поняття "залягання знахідок in situ", що означає їх непорушеність, збереження там і в такому положенні, в якому залишила їх давня людина.

§ 3. Етапи археологічного пошуку. Поняття про археологічну культуру

Археологічні дослідження складаються з кількох етапів: розвідка, розкопки, камеральне опрацювання та узагальнення їх матеріалів.

Розвідка буває візуальна й інструментальна. Візуальна — це огляд місцевості з метою виявлення археологічних пам'яток. Вона проводиться

найчастіше вздовж берегів рік, озер та інших водоймищ, де у давнину селилися люди. Для визначення розміру пам'ятки, глибини залягання культурного шару і його насиченості знахідками закладають шурфи та роблять зачистки.

Крім візуальної провадять електро-, аеро-, магніторозвідки. Метод електророзвідки базується на різниці опорів струмів, що проходять у ґрунті й культурному шарі. Обпалена кераміка, скупчення каменю, пустоти в ґрунті викликають також магнітну аномалію, що дає підставу для ведення археомагнітної розвідки. За результатами хімічного аналізу проб ґрунту археологи можуть визначати контури стародавніх поселень. Для виявлення пам'яток застосовують аерофоторозвідку. У пресі з'явилося повідомлення про розробку проекту спеціального супутника Землі, завданням якого буде ведення археологічної розвідки з космосу.

Наступним етапом археологічного пошуку є *розкопки*. За допомогою розкопок розкривають культурний шар, житлові, господарські споруди, поховання тощо. Розкоп, зазвичай розбивають на квадрати (1 х 1 або 2 х 2 м). У зачистках, траншеях, шурфах визначають глибину знахідок, а на розкритих площах в розкопі, крім того, знахідки фіксують на плані, фотографують на місці. Для вимірювання об'єктів — жител, поховань, ям — встановлюють для розкопу чи всього поселення або могильника одну нульову площину — так званий репер. Як і при розвідці, всі спостереження заносять у щоденник; окремий щоденник ведуть для фотофіксації робіт. Складають детальні плани об'єктів.

Пам'ятки на дні річок, озер і морів досліджує підводна археологія.

Матеріали розвідок і розкопок проходять первинне *камеральне опрацювання*; їх шифрують, реставрують, замальовують, фотографують. Про польову роботу складають науковий звіт.

Зібраний під час розкопок матеріал археолог аналізує з точки зору чистоти комплексу. Кожна більш-менш повно досліджена пам'ятка характеризується комплексом знахідок, тобто колекцією речей, що пов'язуються з діяльністю певної групи населення протягом певного відрізку часу. Існує ще поняття "закритого комплексу" знахідок, наприклад, речей, що належали до одного поховання, чи речей, що входили до одного скарбу.

Комплекс знахідок дослідженої пам'ятки і зроблені спостереження порівнюються з даними про інші археологічні об'єкти. Ця робота допомагає визначити вік пам'ятки та культуру, до якої вона належить.

Археологічна культура — група споріднених пам'яток, які належать до одного відрізку часу і займають певну територію. Спорідненість пам'яток

визначається за комплексами знахідок та іншими проявами матеріальної і духовної культури. Окремі культури називають за назвою місцевості, де було вперше відкрито й досліджено її пам'ятки (трипільська, черняхівська), за типом поховань (ямна, катакомбна, зрубна), за формою або орнаментом кераміки тощо.

Археологічна культура є етнографічною категорією, оскільки вона передбачає певну групу її носіїв — плем'я, народність. Групи споріднених культур утворюють етнокультурні області. В окремі епохи термін "археологічна культура" може збігатися з хронологічним поняттям періоду, пори. Говорять, наприклад, мустьєрська культура, або пора.

§ 4. Методи археології. Допоміжні історичні і суміжні дисципліни

Археологія, як і кожна наука, має свої традиційні методи дослідження (типологічний, статистичний). Постійно удосконалюючи їх, вона також залучає до свого арсеналу методи природничих наук і вдало поєднує їх з власними.

Типологічний метод. Суть його полягає у виділенні серед археологічних знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Є, наприклад, вістря стріли свідерського типу, скіфський меч-акінак, горщик києворуського типу тощо. Типи речей часто ділять на підтипи та інші номенклатурні одиниці. Типи речей з різних археологічних об'єктів порівнюють між собою, встановлюють їх відмінність, схожість або тотожність. Порівнюють і цілі комплекси речей, властивих тій чи іншій пам'ятці. Схожість речей пояснюється однаковим функціональним призначенням їх або генетичною спорідненістю населення, що виготовляло ці речі. Наявність спільних типів речей також свідчить про один і той самий час існування тих пам'яток, де їх виявлено. Отже, застосування типологічного методу дає можливість виділяти археологічні культури і датувати їх.

Типологічний метод уперше найповніше застосував у своїх працях шведський археолог О. Монтеліус (1843–1921), який виділив так звані типологічні ряди розвитку окремих речей (кам'яних, металевих). У цих рядах він простежував шляхи розвитку форми речей і їх відносну хронологію.

Основним недоліком типологічного методу є, перш за все, акцентування уваги дослідника на окремих найвиразніших знахідках комплексів і не-

достатнє використання при узагальненнях масового матеріалу. Цю хибу методу можна усунути застосуванням статистичних способів опрацювання матеріалів.

Статистичний метод. Існує багато форм статистичної обробки масового археологічного матеріалу. Найпростішою серед них є вивчення комплексів за допомогою підрахування археологічних матеріалів у відсотках і виведення індексу їх спорідненості шляхом додавання спільних величин процентного складу окремих ознак. Візьмемо, наприклад, чотири комплекси кераміки — A, B, C, D — і порівняємо їх за елементами орнаменту (ямки, гребінці, лінії) у відсотках:

Елементи орнаменту	A	B	C	D
Ямки	30	20	10	10
Гребінці	40	60	90	70
Лінії	30	20	0	20
Разом	100	100	100	100

Індекс спорідненості ($I_{сп}$) виводиться попарно для двох комплексів шляхом додавання спільних величин по кожній з ознак. Всі комплекси прирівнюють до одного, еталонного, — в даному випадку це комплекс A. Звідси маємо:

$$I_{сп} AB = 20+40+20 = 80;$$
$$I_{сп} AC = 10+40+0 = 50;$$
$$I_{сп} AD = 10+40+20 = 70.$$

Отже, за елементами орнаменту найближчими між собою є комплекси A і B. Індекс спорідненості по відношенню до еталонного комплексу вказує також і на ступінь спорідненості їх між собою. Так, у нашому випадку комплекс D стоїть на 20 одиниць ближче до комплексу-еталона A, ніж комплекс C.

Такі ж індекси спорідненості можна виводити як для інших груп ознак кераміки, наприклад, мотивів орнаменту, так і для інших знахідок комплексу. На підставі індексів спорідненості комплексів за окремими групами ознак можна вивести загальний індекс спорідненості комплексів, що порівнюються.

Метод стратиграфії запозичено з геології. Суть його полягає у визначенні хронології археологічних пам'яток за послідовністю залягання культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладів та один до одного. Наприклад, культурний шар на багатошарових стоянках, що залягає

нижче, давніший, ніж шари, які лежать вище. Щодо стратиграфії поховань у випадку, коли одне з них перекриває або прорізає інше, то поховання, яке перекриває або перерізає інше, є пізнішим. У курганах основне (перше) поховання в материку старше, ніж могили в його насипі.

При вивченні археологічних матеріалів застосовують також металографічний, спектральний і трасологічний методи.

Абсолютне датування пам'яток здійснюють за допомогою радіовуглецевого методу, дендрохронологічного та методу пилкового аналізу.

Радіовуглецевий метод застосовують для визначення віку пам'яток, що мають органічні рештки — дерево, вугілля, торф, тканини тощо. Першовідкривач цього методу — англійський вчений У. Ф. Ліббі — у 1946 р. отримав Нобелівську премію. Метод заснований на принципі підрахунку кількості радіоактивного вуглецю (С–14) у досліджуваному матеріалі. Чим менше радіоактивних розпадів у пробі (період напіврозкладу радіоактивного ізотопу вуглецю дорівнює 5586 ± 30 років), тим старіша пам'ятка. За допомогою радіоактивного методу датують пам'ятки віком до 50–60 тис. років з точністю ± 50–200 років.

Метод дендрохронології полягає в підрахунку річних кілець на деревах. Цей метод дає можливість датувати пам'ятки з точністю до одного року. За допомогою цього методу визначають вік більш пізніх археологічних пам'яток, хоча його застосовують і для датування об'єктів давніх епох — до 5–8 тис. років до н.е.

Дуже перспективним для уточнення віку пам'яток виявилося поєднання радіовуглецевих і дендрохронологічних дат (так звані калібровані дати).

Метод пилкового аналізу. Капсула з пилком рослин довго зберігається в ґрунті. Ці капсули в різних рослин неоднакові за формою і розмірами. Визначаючи склад пилку у зразках, палеоботаніки роблять висновок про ландшафт і клімат стародавніх епох. Таким чином було виявлено, що клімат протягом епох не був завжди однаковим. У плейстоцені були холодні льодовикові періоди. В голоцені виділяється кілька відносно точно датованих кліматичних періодів (див. розд. III). Визначивши склад пилку в культурному шарі поселення і порівнявши його з даними діаграм уже датованих кліматичних періодів, можна визначити і вік пам'ятки.

Крім розглянутих, існують і інші методи датування археологічних об'єктів, наприклад, люмінесцентний, калій-аргоновий тощо.

Безперечно, до цього мають відношення і інші методи природничих наук, з яких найбільш поширеними є дослідження геологічних умов та палео-

ґрунтів залягання культурних шарів, визначення складу металевих та скляних виробів хіміко-спектральним аналізом та ін.

У своїй роботі спеціалісти-археологи користуються даними таких допоміжних історичних дисциплін, як епіграфіка — наука про давні й середньовічні написи на каменях; сфрагістика — наука про печатки; нумізматика — наука про монети; геральдика — наука про герби та ін.

В археологічних дослідженнях часто беруть участь представники суміжних наук: етнографи, антропологи, палеонтологи, палеоботаніки, лінгвісти, геологи та ін.

На підставі даних етнографії вдається повніше з'ясувати питання культури і побуту, суспільного ладу і вірувань, розселення народів.

В західноєвропейській археології широкого застосування останнім часом набули методи вивчення шляхом експериментального відтворення різних стародавніх технологічних і господарських процесів (експериментальна археологія).

Палеоантропологи вивчають викопні рештки стародавньої людини і роблять висновки про походження, еволюцію, закономірності морфологічної організації людини і її рас та поширення рас на земній кулі.

Порівняння лінгвістичних даних, зокрема топонімічних, з археологічними допомагає більш надійно вирішувати питання розселення та визначати етнічну приналежність носіїв окремих археологічних культур чи їхніх груп.

Палеозоологія і палеоботаніка допомагають уявити картину навколишнього світу стародавніх часів. Палеозоологи визначають, наприклад, на яких тварин людина полювала, які тварини були вже приручені. Палеоботаніками розроблено методику визначення диких і культурних рослин та їх видів за викопними рештками.

§ 5. Основні етапи розвитку археологічної науки

З давніх-давен вчені цікавилися дописемною історією людства. Цій темі присвятили свої праці грецький історик Фукідід (V ст. до н.е.) і поет Гесіод (рубіж VIII–VII ст. до н.е.), який поділяв історію Греції на п'ять "поколінь": золоте, срібне, мідне, героїчне, залізне. Римський філософ і поет Лукрецій Кар (I ст. до н.е.) у поемі "Про природу речей" розділив історію людства на три періоди: кам'яний, мідний, залізний.

За часів середньовіччя інтерес до пам'яток старовини значно знизився. Рештки античних споруд нерідко розбирали на камінь, а статуї грецьких і римських скульпторів знищували. Коли знаходили в землі посуд або якісь інші старожитності, навіть серед вчених говорили, що вони ростуть у землі.

Деяким археологічним знахідкам, наприклад, шліфованим сокирам-молотам, приписували цілющі властивості і говорили про їх божественне походження.

Певний інтерес до старожитностей існував за часів Київської Русі. Літописець XI ст. Никон Печерський згадував про городища, кургани поблизу Києва, повідомляв про розкопки могили засновника Печерського монастиря Феодосія з метою його перепоховання.

У XIX ст. на території України виникають перші археологічні товариства. Наприклад, у 1839 р. було створено Одеське товариство історії і старожитностей. В Україні відбулося також шість з'їздів Московського археологічного товариства, заснованого в 1868 р.

У 1843 р. в Києві створюється "Археографічна комісія", основним завданням якої було збирання рукописів. Комісія проводила також археологічні розкопки; в її роботі брав участь Тарас Шевченко.

Перші музеї на території України виникають у Миколаєві (1809), Феодосії (1811), Одесі (1825).

Спеціальні археологічні дослідження в Україні розпочато понад 200 років тому з розкопок скіфського Литого кургану біля с. Кучерівка Кіровоградської області, здійснених у 1763 р. за ініціативою губернатора Новоросійської губернії О. П. Мельгунова (звідси інша назва кургану — Мельгуновський). У XIX ст. були досліджені багаті царські кургани Куль-Оба поблизу Керчі, Чортомлик і Солоха у Нижньому Подніпров'ї, де виявлено зразки скіфського мистецтва — відомі всьому світові куль-обинська і чортомлицька вази, золотий гребінь із Солохи. 1871 року в с. Гінці на Полтавщині відкрито першу на території України палеолітичну стоянку. У XIX ст. проводились розкопки Золотих воріт у Києві.

Розвиток археології в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. зумовлений входженням українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій і позначений "іменами" Б. В. Антоновича, М. Ф. Біляшівського, Ф. К. Вовка, В. М. та Д. М. Щербаківських, І. А. Лінніченко, Е. Р. Штерна, С. С. Гамченко, В. Г. Ляскоронського, В. І. Гошкевича, О. О. Спіцина, В. О. Городцова, Б. В. Фармаковського, В. В. Хвойки, Д. Я. Самоквасова, І. Є. Забєліна, М. І. Веселовського, Я. Пастернака, Г. Оссовського, М. Я. Рудинського, М. О. Макаренко, О. А. Кіркора, І. Коперницького, Р. Ф. Кайндля, В. Деметрикевича, К. Гадачека та ін.

Шляхом зіставлення даних літопису і поширення археологічних знахідок, зокрема жіночих прикрас (скроневих підвісок), О. О. Спіцин склав детальну карту проживання слов'янських племен на території Київської Русі.

В. О. Городцов, на підставі дослідження курганів у басейні Сіверського Дінця, розробив періодизацію культур епохи бронзи Степового Півдня, що не втратила свого значення і в наш час. Для вивчення історії античних міст Причорномор'я, зокрема Ольвії, багато зробив Б. В. Фармаковський.

Київський археолог В. В. Хвойка провів успішні розкопки Кирилівської палеолітичної стоянки. Він відкрив перші пам'ятки трипільської культури епохи міді, зарубинецької (кінець III ст. до н.е. — II ст. н.е.) і черняхівської (II–V ст.) культур.

З іменем Д. Я. Самоквасова пов'язані розкопки курганів сіверян на Чернігівщині, зокрема дослідження так званої Чорної Могили в Чернігові, а з іменами І. Є. Забєліна, М. І. Веселовського — розкопки згаданих вище скіфських курганів у Подніпров'ї.

У Західній Європі археологічні розкопки почали проводитися з середини XVIII ст., коли були виявлені руїни римських міст Геркуланума і Помпеї, зруйнованих і засипаних попелом у першому столітті нашої ери внаслідок виверження Везувію.

Початок вивченню пам'яток кам'яного віку Європи поклав француз Буше де Перт. У 1832 р. на березі річки Сомма він уперше виявив примітивні знаряддя праці разом з кістками давно вимерлих викопних тварин. Оглянувши місцезнаходження, англійський вчений, геолог Ч. Лайєль, підтвердив давній вік цих знахідок.

1836 року консерватор (хранитель) Копенгагенського музею X. Томсен, користуючись археологічними джерелами, науково обґрунтував поділ історії людства на три віки: кам'яний, бронзовий і залізний. У 1865 р. англійський вчений Д. Леббок запропонував поділити кам'яний вік на дві епохи — палеоліт і неоліт, згодом французький археолог Г. де Мортільє розробив періодизацію палеолітичних пам'яток, що з деякими змінами існує і в наш час. В кінці XIX — на початку XX ст. на південному заході Франції та півночі Іспанії знайдено перші зразки палеолітичного живопису (Альтаміра, Фон-де-Гом, Камбарель та ін.).

Видатним відкриттям у дослідженні неоліту Європи є виділення класичної культури лінійно-стрічкової кераміки. Археологу О. Монтеліусу, про якого вже згадувалося у зв'язку з розробкою типологічного методу, належить також періодизація неоліту і бронзового віку Європи.

Розкопки античних пам'яток в Середземномор'ї, розпочаті у другій половині XIX ст., пов'язують, насамперед, з іменами Г. Шлімана та А. Еванса. Починаючи з 1871 р., Г. Шліман провадив розкопки легендарної Трої

в Малій Азії, а також Мікен, Орхомена, Тірінфа — в Греції. У 1900 р. А. Еванс розпочав розкопки на острові Кріт. Тут було виявлено залишки великого палацу, названого палацом царя Міноса, зібрано велику кількість найрізноманітніших знахідок, у тому числі й глиняні таблички з письменами. На підставі матеріалів розкопок Шлімана, Еванса та інших дослідників було виділено кріто-мікенську культуру III–II тисячоліть до н.е.

В середині XIX ст. відкрито й відомі в Європі культури раннього залізного віку — гальштатську та латенську, що отримали свої назви за місцями розкопок могильника поблизу м. Гальштат (Австрія, 1846) та поселення в місцевості Ла-Тен (Швейцарія, 1856). Пам'ятки цих культур поширені на території Західної та Центральної Європи. Гальштатська культура датується X–V ст. до н.е. Її змінила латенська, яка існувала до рубежу старої і нової ер. Носіями цієї культури вважають кельтські племена, відомі в римських письмових джерелах під назвою галлів.

У XIX ст. було закладено основи славістики. У європейській літературі широко дебатувалася проблема походження слов'ян. Було висунуто ряд теорій. Чеський вчений П. Шафарик у своїх працях "Про походження слов'ян" (1828), "Слов'янські старожитності" (1837) доводив, що слов'яни є потомками більш давніх народів Європи і що вони, починаючи з першого тисячоліття нашої ери, вже жили на тих самих територіях, що й тепер. Великий внесок у вивчення історії й матеріальної культури слов'ян зробив чеський археолог та історик-славіст Л. Нідерле (1865–1944). Його твір "Слов'янські старожитності" (т. 1–4, Прага, 1902–1934) не втратив значення і в наш час. Л. Нідерле обстоював думку про те, що прабатьківщиною слов'ян була територія від Ельби до Дніпра. Існували й інші теорії прабатьківщини слов'ян, наприклад, "вісло-одерська", "polісько-волинська".

Упродовж XX і початку XXI ст. в Україні відкрито і досліджено цілі серії різноманітних археологічних пам'яток від палеоліту до середньовіччя. Історіографія вказаних досліджень подана у наступних розділах, де згадуються імена вітчизняних вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток археологічної науки.

§ 6. Археологічна періодизація

За час розвитку археологічної науки зусиллями вчених багатьох країн вироблено загальну періодизацію пам'яток археології. У кожному великому районі Європи вона, однак, має деякі відмінності, особливо щодо пізніх археологічних періодів.

Для території України вже більш-менш усталеною є така загальна археологічна періодизація:

І. Кам'яний вік:

палеоліт — від появи людини до 10 тис. років тому;

мезоліт — IX–V тисячоліття до н.е.;

неоліт — VI–IV тисячоліття до н.е.

II. Мідно-бронзовий вік:

енеоліт (мідний вік) — IV–III тисячоліття до н.е.;

бронзовий вік — II — початок І тисячоліття до н.е.

III. Ранній залізний вік — скіфо-сарматська епоха й античність:

передскіфський період — IX–VII ст. до н.е.;

скіфський період — VII–III ст. до н.е.;

сарматський період — III ст. до н.е. — III ст. н.е.;

антична епоха у Причорномор'ї — VII ст. до н.е. — IV ст. н.е.

IV. Ранньослов'янський час та епоха Великого переселення народів:

культури рубежу ер та першої половини І тисячоліття н.е. (зарубинецька, східнопшеворська, частково липицька, черняхівська та ін.);

культури східних слов'ян другої половини І тисячоліття н.е. (пам'ятки типу Корчак, Луки Райковецької, Пеньківки, волинцівського та роменського типів та ін.);

епоха Великого переселення народів — III–VII ст.

V. Києворуський період. Середньовічна археологія півдня України (IX–XIV ст.).

VI. Козацька доба (XV–XVIII ст.).

Внаслідок нерівномірного історичного розвитку населення окремих територій деякі археологічні культури різних епох могли розвиватися одночасно. Наприклад, на півночі України в IV і III тисячоліттях до н.е. продовжувався неоліт, а на півдні в цей час склався вже мідний вік. Збігаються в часі скіфо-сарматська епоха і поширення античної цивілізації у Причорномор'ї тощо.

Кам'яний вік та епоха міді-бронзи належать цілком до первіснообщинної формації. Ранній залізний вік, ранньослов'янський час і епоха Київської Русі збігаються з рабовласницькою формацією та ранньофеодальною епохою.

Розділ II

ПАЛЕОЛІТ

Палеоліт (стародавній кам'яний вік) — перший і найтриваліший період кам'яного віку. Датується палеоліт приблизно 3 млн. — 10 тис. років тому, хоча тривалість його на різних континентах була далеко неоднаковою. Це час появи людини і формування її сучасного фізичного типу. Протягом палеоліту людина освоїла вогонь, виготовила перший одяг, спорудила перші житла. Основним заняттям було збиральництво і полювання. Знаряддя праці виготовлялися з кам'яних порід, найчастіше кременю, шляхом простого оббивання, а в кінці епохи — ретушуванням.

Первісна людина повністю залежала від сил природи, її знаряддя були примітивними і малоефективними, рівень виробництва — низьким, він ледве забезпечував мінімальні потреби існування.

За палеоліту склалися основи первіснообщинного ладу — першої в історії людства суспільної економічної формації.

Відповідно до змін у техніці виготовлення кам'яних знарядь, фізичному типі людини, у суспільних відносинах палеоліт поділяють на ранній, середній і пізній. У ранньому палеоліті виділяють олдувайську й ашельську, в середньому — мустьєрську, а в пізньому — перигорійську, оріньякську, солютрейську і мадленську пори (культури). Назви культур походять від назв міст, місцевостей і печер на території Західної Європи. Деякі вчені ділять палеоліт лише на два періоди — ранній і пізній, відносячи мустьєрську культуру до раннього палеоліту.

Вважають, що існував період, коли людині в її трудовій діяльності за знаряддя правили предмети, виготовлені самою природою: камені, палиці, кістки тварин. Уламки кременю, ніби штучно оброблені, називають *еолітами* (грецькою "еос" — зоря, "літос" — камінь), а всю епоху — еолітичною. Проте ні про тривалість цього періоду, ні про його конкретний зміст щось певне сказати неможливо, як неможливо довести, які саме еоліти використовувала людина, а яких ніколи не торкалася її рука.

З точки зору антропогенезу всю історію людства поділяють на три періоди, пов'язані з існуванням архантропів, палеоантропів та неоантропів.

Архантропами називають найдавніших людей типу гомо габіліс (людина уміла), пітекантроп, синантроп, атлантроп. Приблизно 150 тис. років тому з'являється неандертальська людина (палеоантроп). До неоантропів, або гомо сапієнс (людина розумна), належать кроманьйонці, грімальдійці, люди з верхніх шарів печери Джоу-Коу-Тянь.

§ 1. Ранній і середній палеоліт

Період раннього палеоліту, як і кам'яний вік взагалі, розпочинається олдувайською порою в Південно-Східній і Східній Африці понад 3 млн. років тому. В Європі і Середземномор'ї найдавнішими є пам'ятки кінця олдувайської та наступної ашельської пори, що датуються приблизно мільйоном років тому. Закінчується цей період кам'яного віку 150 тис. років тому. Раніше говорили про шельську, або аббевільську, культуру в Європі, тепер, однак, більшість вчених цей відрізок часу вважають початковим етапом ашельської пори.

Носієм олдувайської культури на Південному Сході і Сході Африки був гомо габіліс — двонога істота невисокого зросту (до 140 см), що займалася полюванням на дрібних тварин. Вогню гомо габіліс ще не знав. Основним знаряддям були оббиті й загострені гальки — чоппери і чоппінги. При використанні їх тримали просто в руці. Під час розкопок у долині Олдувай виявлено викладене з каменів коло, що, можливо, вказує на спорудження древніми мешканцями долини примітивних жител чи заслонів від вітру.

У ранньому палеоліті Європи і Азії за ашельської доби жили пітекантропи і синантропи. Клімат у ті часи був теплішим, ніж тепер, рослинний і тваринний світ — близьким до субтропічного. Тут водилися такі представники теплолюбних тварин, як південний слон, гіпопотам, шаблезубий тигр, печерний лев та ін.

Пітекантроп ходив на трохи зігнутих у колінах ногах, був значно вищий за гомо габіліс (зріст до 170 см). Володів звуковою мовою, хоча, мабуть, дуже примітивною. Рештки пітекантропів виявлено в Південній Азії (о. Ява), Південно-Східній і Північній Африці та в Європі. Пітекантроп з Північної Африки отримав назву атлантропа. Разом з кістками атлантропа на місці розкопок зібрано рештки викопних тварин, більше 100 кам'яних знарядь. Методами точних наук встановлено, що атлантроп у Північній Африці жив дещо пізніше, ніж пітекантроп з острова Ява. В Європі архан-

тропи представлені знахідками поблизу німецького м. Гейдельберг та в місцевості Вертешселлеш на території Угорщини.

Синантропи жили на 100–150 тис. років пізніше пітекантропів. У печері Джоу-Коу-Тянь (Китай) виявлено і досліджено їхнє стійбище. Тут тривалий час горів вогонь, унаслідок чого зібралася майже шестиметрова товща попелу. В печері знайдено рештки більше 40 людей, примітивні знаряддя праці та численні кістки тварин, здобутих на полюванні. Отже, синантропи, на відміну від пітекантропів, вже знали вогонь і вміли його підтримувати, що було одним з найбільших досягнень первісної людини на шляху виділення її зі світу тварин. Тепло багаття зігрівало людину в холодний зимовий час, вогонь захищав її від дикого звіра, з'явилася можливість запікати м'ясо.

Територія сучасної України багата на знахідки періоду раннього палеоліту: досліджено стоянки поблизу сіл Лука-Врублівецька і Сокіл на Дністрі, в печері Кіік-Коба в Криму, біля Житомира, а також поблизу сіл Королеве, Рокосове на Закарпатті та ін. Окремі крем'яні ашельські знаряддя виявлено поблизу міст Амвросіївка на р. Кринка та Ізюм на Сіверському Дінці. Останнім часом численну колекцію ашельських знарядь знайдено на стоянці Співак в долині р. Горинь на Волині.

Ранньопалеолітичні пам'ятки України в різні роки вивчали Г. А. Бонч-Осмоловський, П. Й. Борисковський, О. П. Черниш, С. В. Смирнов, Ю. Г. Колосов, О. С. Ситник, О. В. Колесник, Ю. В. Кухарчук, В. М. Степанчук, В. П. Чабай та ін. Важливий внесок у вивчення ашельської пори зробив В. М. Гладилін, який дослідив багатошарове поселення Королеве, де виявлено 14 різночасових горизонтів, що належали до ашельського, мустьєрського і пізньопалеолітичного періодів.

Основним заняттям людей раннього палеоліту було збиральництво (плоди, ягоди, їстівні корені, гриби), а також полювання на тварин, нерідко досить великих. У печері Джоу-Коу-Тянь, наприклад, серед фауністичних решток 70 % кісток належали оленю, решта — ведмедю, шаблезубому тигру, дикому коню, кабану тощо.

У своїй трудовій діяльності люди раннього палеоліту використовували знаряддя, виготовлені з каменю, переважно кременю; були, напевно, і дерев'яні. Так, у кількох ранньопалеолітичних місцезнаходженнях Німеччини і Польщі знайдено великі серії різноманітних виробів з дерева: дротиків, руків'їв і т. ін. Кам'яне ручне рубило ашельської пори — видовжене плоске загострене з двох боків і на кінці універсальне знаряддя 20–25 см завдовжки і масою понад 1 кг. Під час роботи його тримали просто в руці. Ним можна

Рис. 1. Крем'яні вироби раннього палеоліту:
1 — ручне рубило; 2 — чоппер; 3 — гостроконечник; 4 — скребло.

було наносити сильні удари, робити зарубки на дереві або стругати його, викопувати коріння тощо. Крім ручного рубила, за знаряддя правили і відщепи кременю, на гострих кінцях яких є сліди використання їх у вигляді пощербленості. В ашельську епоху з відщепів і примітивних пластин почали виготовляти також скребла та скребла-ножі.

Період середнього палеоліту датується 450/300-50/30 тис. років тому. Його заключний етап (130/100-50/30 тис. років) часто називають мустьєрською епохою і пов'язаний він з поширенням неандертальців. На період середнього палеоліту припадають значні кліматичні зміни, викликані більш тривалими і суворими зледеніннями. Ще в середині ашельської пори в кліматі Європи сталися значні зміни — почалося похолодання. В науці його пов'язують з періодичними зледеніннями (гляціалами), що утворювалися в північних широтах: гюнцським, міндельським, рісським і вюрмським. Між ними були так звані інтергляціали — періоди, коли клімат зазнавав деякого пом'якшення. Льодовиковий період тривав до кінця палеолітичної епохи.

Мустьєрська пора припадає на кінець рісського зледеніння і ріс-вюрмського інтергляціалу. Рісське (його ще називають дніпровським) зледеніння було найбільшим. Вважають, що льодовик у цей час спускався з півночі Європи далеко на південь і досягав широти сучасного Дніпропетровська. Рівень світового океану на кілька десятків метрів був нижчий, ніж тепер, і материки з'єднувалися між собою. На території Європи, аж до південних її районів, поряд з мамонтом і шерстистим носорогом водилися такі види арктичної фауни, як північний олень, песець та інші.

За мустьєрського часу жили *неандертальці* — представники людини нового фізичного типу — кремезні, невисокого зросту (близько 160 см), з об'ємом мозку близько 1400 $см^3$. Вони мали дуже похилий лоб з великим надорбітальним валиком, нижню щелепу без підборідного виступу; лицева частина черепа значно виступала вперед.

У мустьєрську пору триває розвиток техніки обробки кременю та виготовлення знарядь праці. Поряд з ручними рубилами, що в цей час дещо зменшуються в розмірі (так звані біфаси), з'являються також гостроконечники і скребла. Гостроконечники були вістрями до списів, скребла використовувались як ножі. Якщо раніше крем'яні вироби (рубила) виготовлялися з природного уламка кременю, то тепер для формування гостроконечників і скребел спочатку робилася спеціальна заготовка у вигляді відщепа або пластини. Ці заготовки сколювались із спеціально підготовлених ядрищ — нуклеусів. Найбільш поширеною формою мустьєрського нуклеуса був дископодібний, з якого сколювали широкі з великою ударною площадкою і відбивним бугорком відщепи. Пластини сколювали і з нуклеусів іншої форми: черепахоподібних, клиноподібних, торцевих тощо. Кожен такий нуклеус формувався для того, щоб зняти з нього одну велику і міцну пластину.

Наявність на відщепах і пластинах ударної площадки і відбивного бугорка, хвильовидність зламу — характерні ознаки штучного їх сколювання.

Щоб перетворити відщеп або пластину в гостроконечник, скребло чи якесь інше знаряддя, поверхню заготовки ретушували, тобто сколювали з неї у потрібних місцях ударами відбійника чи натисками ретушера дрібні лусочки доти, доки не виникало готове знаряддя.

Основним заняттям людей мустьєрської пори було полювання на великих тварин — мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів тощо. В культурному шарі Старосільської стоянки в Криму серед решток тварин, на яких полювали її мешканці, переважають кістки дикого осла. Винятковою є знахідка в культурних шарах стоянки Заскельна VI (Колосовська) у Криму решток дельфінів, адже систематичне використання морських ресурсів розпочалося значно пізніше, вже в кінці пізнього палеоліту.

Холодний клімат кінця ашельської і мустьєрської пори змушував людей широко користуватися вогнем, який неандертальці вже, мабуть, уміли штучно добувати. В печері Крапіна в Хорватії біля вогнища пізнього ашелю-мустьє виявлено веретеноподібні палички з обпаленими кінцями. Вважають, що за допомогою цих знарядь тертям чи свердлінням тут добували вогонь. Оволодіння способами штучного добування вогню було дуже важливим кроком у розвитку культури людства.

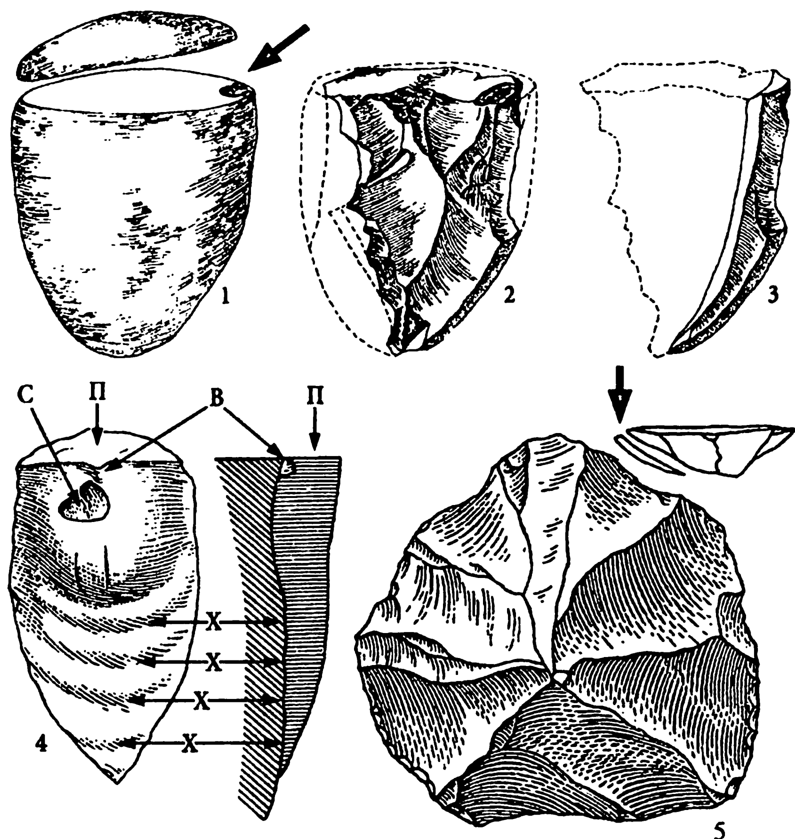

Рис. 2. Виробництво знарядь з каменю:
1–3 — послідовність виготовлення кремневих пластин (1 — первинна підготовка робочої площадки нуклеуса, 2 — нуклеус з підготовленою робочою площадкою та робочою поверхнею, 3 — сколота пластина); 4 — кремневий відщеп з характерними ознаками штучного сколювання від куска кременю (П — ударна площадка, В — відбивний бугорок, С — вищерблення від сильного удару, Х — хвильовидність кременю); 5 — дископодібний нуклеус (вгорі показано спосіб відколювання пластин).

У мустьєрську холодну пору починається інтенсивне заселення печер. Людині, очевидно, довелося витримати у зв'язку з цим нелегку боротьбу з попередніми мешканцями — печерними хижаками (гієною, ведмедем). Там, де не було придатних для життя печер, виникають штучні житла. Рештки одного з них досліджено О. П. Чернишем на стоянці Молодове І на середньому Дністрі. Воно мало округлу форму, було обкладене навколо кістками мамонтів, мабуть, перекривалось шкурами диких тварин.

Мустьєрських стоянок і місцезнаходжень на території України виявлено і досліджено значно більше, ніж ашельських. Нині їх налічується близько 300: Кіік-Коба (верхній шар), Молодове, Ак-Кая, Кодак і Орел у Надпоріжжі, Деркул на Сіверському Дінці, Антонівка в Донбасі, Іллінка під Одесою, гроти Старосілля, Чокурча, Кабазі і Шайтан-Коба, Заскельне в Криму, Радомишль і Рихта на Волині, Замкова Гора в Закарпатті та ін. Важливими є багатошарові стоянки на Дністрі — Молодове I, V, Стінка, Пронятин, Єзупіль та ін.; на Донбасі — Антонівка, Білокузьминівка; на Дніпрі — Кодак, Орел, Скубова Балка; на Поліссі — Житомирська, Ріхта, Жорнів.

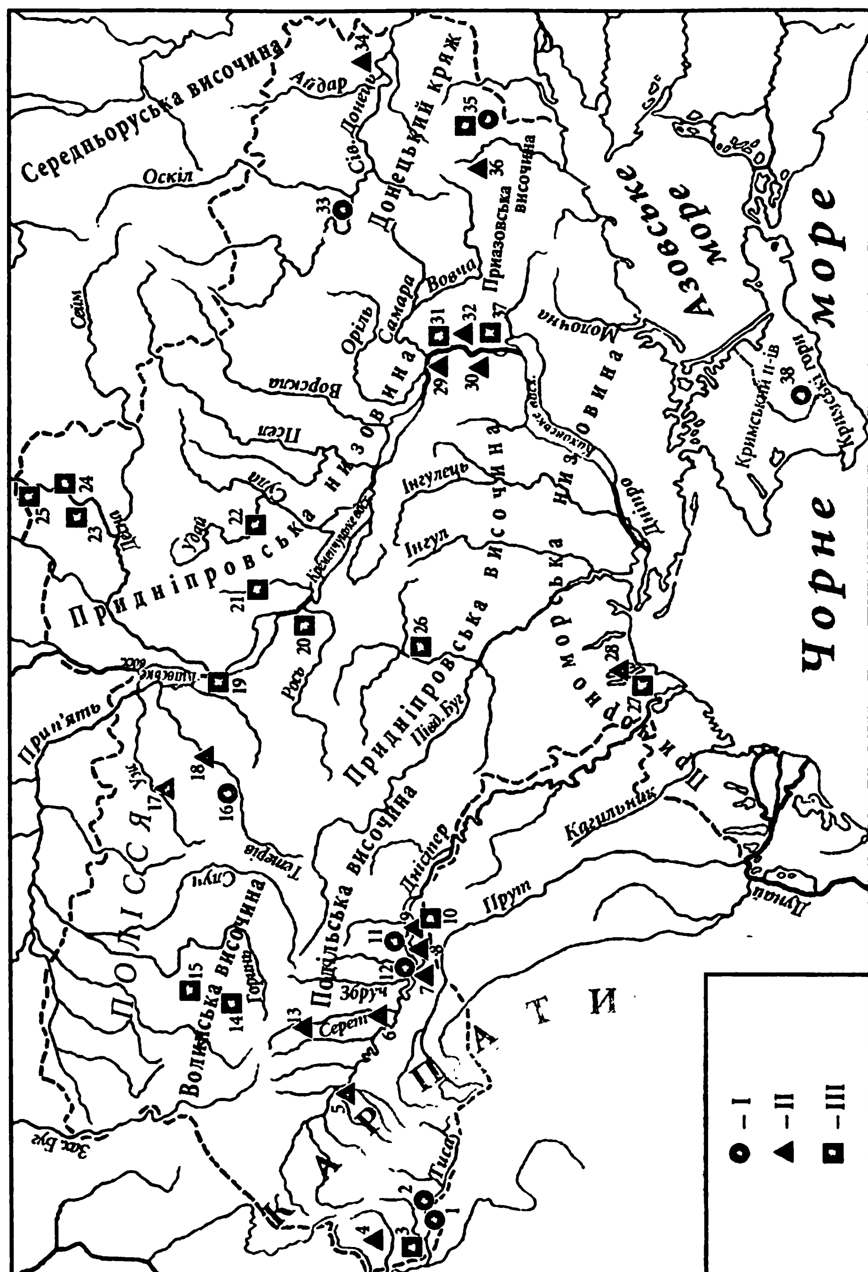
На підставі вивчення знахідок з мустьєрських стоянок (крем'яних знарядь праці) вчені вважають, що розселення на території сучасної України йшло з півдня і південного заходу в обхід Чорного моря — через Кавказ та Центральну Європу.

Про соціальну організацію суспільства раннього палеоліту відомо небагато. Основною соціальною одиницею тоді була дородова община з невпорядкованими шлюбними відносинами всередині самої общини (ендогамний шлюб). Община ґрунтувалася на кровно-родинних зв'язках, вона ж виступала і як єдиний господарський колектив, наприклад, при облавному полюванні.

Можна говорити про високу згуртованість колективів і взаємодопомогу, що існувала всередині цих колективів. У печері Шанідар (Ірак), наприклад, знайдено поховання дорослого чоловіка, в якого ще за життя була ампутована права рука вище ліктя, а на лицевій частині черепа виявлено сліди від важких ран, що зажили ще за життя. Ця людина, хоч і не була вже придатна до фізичної праці, проте жила в колективі довгий час.

В мустьєрську епоху з'являються перші поховання. Рештки кількох поховань неандертальської людини виявлені в Криму, у тому числі в печері Кіік-Коба, та під навісом скелі Заскельна VI (Колосовська) поблизу м. Білогірськ. Покійників клали у скорченому стані, обкладали кістками тварин, що вказує на виникнення якихось початкових форм первісної релігії і вірувань.

Деякі дослідники вважають, що вже за мустьєрської епохи могли складатись і ранні форми образотворчого мистецтва. З неандертальськими стоянками пов'язані знахідки природних фарбників (вохра) та найдавніших прикрас, а також і ранні форми образотворчого мистецтва (Пронятин на Поділлі).

Середньоруська височина
Айдар
Сів. Донець
Донецький кряж
Оскіл
Приазовська височина
Азовське море
Чорне море
Сейм
Оріль
Самара
Вовча
Ворскла
Псел
Сула
Удай
Десна
Молочна
Придніпровська низовина
Придніпровська височина
Інгулець
Інгул
Рось
Кременчуцьке вдсх.
Каховське вдсх.
Дніпро
Кримський п-ів
Кримські гори
Причорноморська низовина
Півд. Буг
Прип'ять
Уж
Тетерів
Случ
Горинь
Полісся
Волинська височина
Подільська височина
Збруч
Серет
Дністер
Прут
Кагильник
Дунай
Тиса
Карпати
Зах. Буг
– I
– II
– III

Карта 1. Пам'ятки палеоліту України.

I — ранній палеоліт; II — середній палеоліт; III — пізній палеоліт.

1 — Королеве; 2 — Рокосове, Малий Раковець; 3 — Берегове; 4 — Замкова Гора, Радванська гора; 5 — Єзупіль; 6 — Касперівці, Лисичники; 7 — Стінка, Хотин; 8 — Бабин; 9 — Молодове I, Ожеве, Кормань IV; 10 — Молодове V; 11 — Лука-Врублівецька; 12 — Сокіл; 13 — Пронятин; 14 — Куличівська стоянка (Кременець); 15 — Липа; 16 — Житомир; 17 — Рихта; 18 — Радомишль; 19 — Кирилівська стоянка (Київ); 20 — Межиріч; 21 — Добранічівка; 22 — Гінці; 23 — Мізин; 24 — Чулатів, Новгород-Сіверський; 25 — Пушкарі; 26 — Володимирівка; 27 — Велика Аккаржа, Усатове; 28 — Іллінка; 29 — Кодак; 30 — Круглик, Військове, Міра; 31 — Ненаситець, Кайстрова Балка; 32 — Орел; 33 — Ізюм; 34 — Деркул; 35 — Амвросіївка; 36 — Антонівка; 37 — Підпорожний, Осокорівка; 38 — Кіік-Коба.

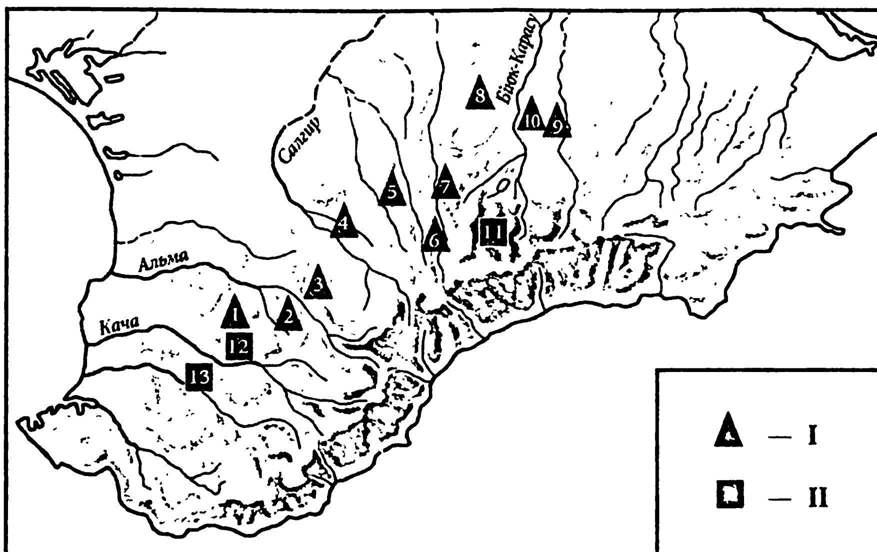
§ 2. Пізній палеоліт. Початок родового ладу

Наступний етап у розвитку культури, господарства і соціального ладу людства — період пізнього палеоліту — тривав від 35 до 10 тис. років тому. Припадає він, в основному, на час вюрмського, або валдайського, зледеніння. Клімат залишається суворим — холодним і сухим. Вважають, що він став ще сухішим порівняно з мустьєрською порою, бо зменшується кількість лісів, ширшим стає тундро-степовий простір. Відповідно до ландшафтно-кліматичних умов зберігаються і представники холодовитривалих тварин — північний олень, песець, біла куріпка, альпійська чайка тощо. З'являється навіть вівцебик. Існували також мамонти, дикі коні, бізони. Останні — більше у степовій зоні.

Проблема походження людини сучасного фізичного типу — людини розумної, що з'явилася на початку пізнього палеоліту, досить складна і ще далека від остаточного розв'язання. Вона помітно ускладнилась у зв'язку зі знахідкою на узбережжі озера Рудольфа (Африка). Тут було виявлено кісткові рештки архантропів, які за особливостями будови черепа стоять ближче до людини розумної, ніж до неандертальців, з яких, зазвичай, виводять останню. Вважають, що люди пізнього палеоліту походять від передньоазійських прогресивних неандертальців, відомих, наприклад, за знахідками Схул і Табун в Палестині.

Антропологи виділяють в Європі і Середземномор'ї два основних типи людини розумної — кроманьйонський і грімальдійський. Представники цих типів помітно різняться зростом, будовою черепа і кістяка.

Поховання кроманьйонців виявлені в багатьох місцях на території Європи. Дослідження цих поховань дає право говорити, що кроманьйонці

Карта 2. Пам'ятки палеоліту Гірського Криму.

I — середній палеоліт; II — пізній палеоліт.

1 — Старосілля, Бахчисарайська стоянка, Улакли; 2 — Шайтан-Коба, Тав-Бодрак; 3 — Кабазі; 4 — Чокурча; 5 — Вовчий Грот; 6 — Кіїк-Коба, Кош-Коба; 7 — Буран-Кая; 8 — Сари-Кая; 9 — Пролом; 10 — Заскельне, Ак-Кая, Альошин Грот; 11 — Аджи-Коба; 12 — Качинський навіс; 13 — Сюрень I.

були високорослі, широкоплечі, відносно вилицюваті, з досить добре сформованим підборіддям. З кроманьйонською людиною, що жила і в більш пізні епохи, вчені пов'язують виникнення європеоїдної раси.

Люди грімальдійського типу, визначеного за парним похованням у гроті Грімальді (Італія), відрізнялися досить малим зростом (155–160 см), помітним прогнатизмом лиця і відносною широконосістю. Грімальдійці за фізичною будовою близько стоять до деяких африканських народів і, очевидно, були в значній мірі їхніми предками. Якщо до цього додати, що у верхніх шарах печери Джоу-Коу-Тянь у Китаї виявлено рештки людини пізньопалеолітичного часу з ознаками монголоїдності в будові черепа, то можна говорити про початок складання трьох великих сучасних рас — європеоїдної, негроїдної і монголоїдної — уже в пізньопалеолітичний час.

У пізньому палеоліті людина заселила величезні простори Старого Світу, виключаючи, можливо, лише території Крайньої Півночі. Виявлено пізньопалеолітичні стоянки навіть на р. Печорі за Північним полярним колом. Вважають,

що в пізньому палеоліті людина переселилася і на Американський континент, очевидно, через Чукотку і Аляску. З'являється вона в цей час і в Австралії.

У європейській літературі тривалий час існувала періодизація пізньопалеолітичних пам'яток, створена Г. де Мортільє і уточнена згодом А. Брейлем, за якою вони поділялися на три культури (пори): оріньякську, солютрейську і мадленську. Згодом для пам'яток Західної і Центральної Європи було введено поняття перигорійської культури, що складається з двох етапів: раннього (культура шательперрон) і пізнього (граветт). На підставі датування радіовуглецевим методом встановлено, що перигорійська культура розвивалася більш-менш паралельно з оріньякською.

Найбільш вірогідним на нинішньому етапі досліджень вважається, що місцеве неандертальське населення України було заміщене прийшлою людиною сучасного фізичного вигляду та асоційованою з нею верхньопалеолітичною культурою. Цей процес відбувся між 50-30 тис. років тому. Останні неандертальські поселення на крайньому півдні України, у Криму, не виключено, доживають до 25-27 тис. років тому. Тривалий період співіснування неандертальського і кроманьйонського населення визначив появу т. зв. симбіотичних, архаїчних культур раннього верхнього палеоліту. Зокрема, стоянка Міра під Запоріжжям (розкопки В. М. Степанчука) характеризується поєднанням як середньопалеолітичних, так і верхньопалеолітичних рис.

У вивчення палеоліту України значний внесок зробили П. П. Єфіменко, П. І. Борисковський, О. П. Черниш, І. Г. Шовкопляс, М. І. Гладких, О. О. Кротова, В. Н. Станко та ін.

Розвиток крем'яної техніки. У пізньому палеоліті з'явилось багато нових типів крем'яних знарядь. Наприклад, люди навчилися виготовляти ножеподібні пластини. Їх сколювали зі спеціальних нуклеусів призматичної або конічної форми. З одного такого нуклеуса можна було сколоти багато пластин. За формою і досконалістю виготовлення пізньопалеолітичні пластини значно відрізняються від мустьєрських. Вони довгі, рівно огранені, з невеликою ударною площадкою і відбивним бугорком, мають гострі ріжучі грані. Тепер пластини з нуклеусів здебільшого не відбивали відбійником, як це було властиво для мустьєрської техніки, а сколювали сильним ударом за допомогою спеціальної наставки. Ці пластини використовувались як ножі, з них виготовляли також інші знаряддя — скребки, різці, вістря дротиків і списів тощо.

Скребки, в яких робоча частина здебільшого округла, виготовлялися шляхом нанесення по краю заготовки дрібної ретуші. Техніка виготовлення різців, що призначалися для роботи по твердому матеріалу — кістці, рогу, дереву, дещо інша. Робочий край тут формувався за допомогою одного чи

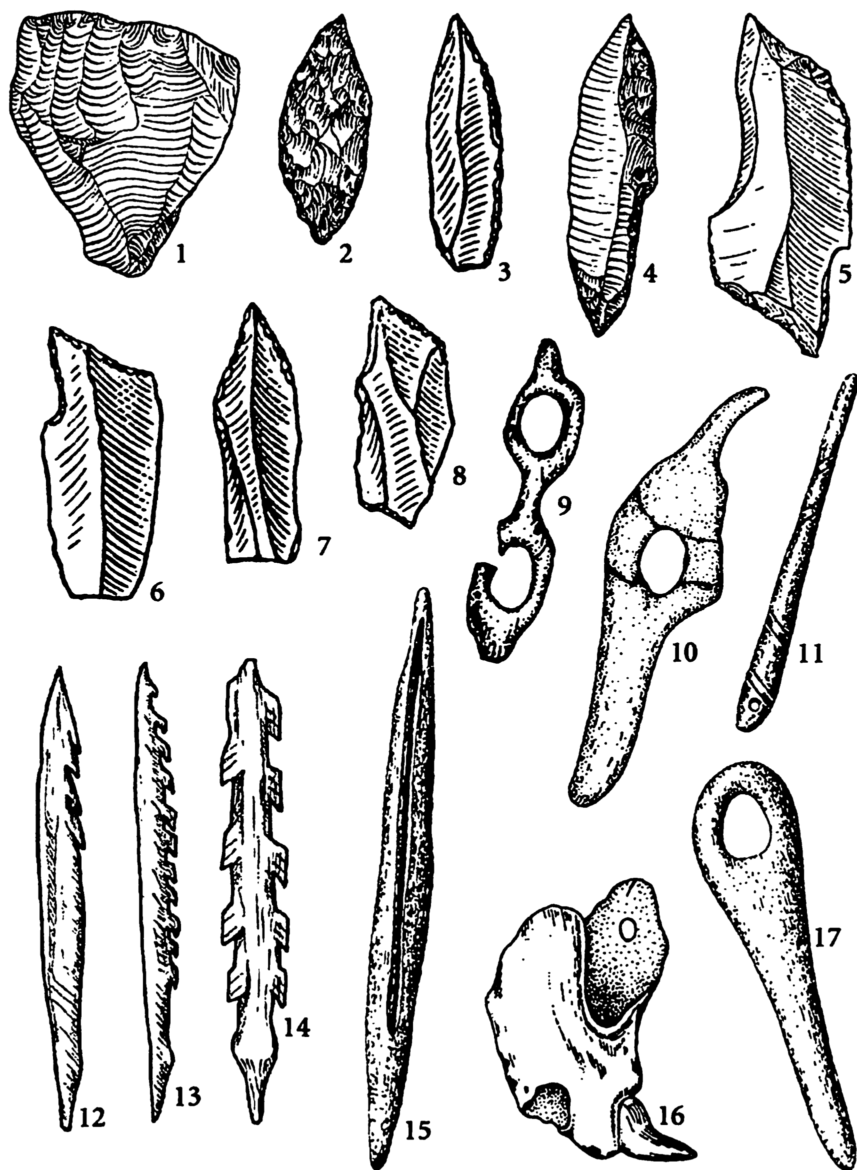

Рис. 3. Матеріали пізнього палеоліту:
1–8 — кремінь; 9–17 — кістка.

кількох невеликих різцевих сколів, нанесених на заготовку вподовж її довгої осі. Інколи кінець різця біля сколу також ретушувався. За формою і технікою виготовлення різці бувають серединні, кутові, бічні та ін. Скребки і різці інколи виготовляли також із відщепів.

Вістря дротиків і списів із кременю формувалися в різній техніці: а) за допомогою плоского двобічного чи однобічного ретушування сколами плоских поверхонь заготовки; б) шляхом крутого крайового ретушування по гранях заготовки. У техніці двобічного плоского ретушування виготовлялися класичні лавролисті вістря списів солютрейської культури. Вістря до списа в перигорійській культурі мають здебільшого однобічну обробку. Проте для перигорійської культури більш характерні вістря, виготовлені способом крутого крайового ретушування, що зумовило специфічні форми цих виробів (шательперрон — вістря у вигляді леза складаного ножа, граветт — вістря з пластин з однією рівною затупленою спинкою). Пластини і вістря з затупленою крутою крайовою ретушшю зустрічаються і в мадленських комплексах. Інколи, наприклад, при виготовленні вістря з бічною виїмкою костенківського типу, поєднували обидва види ретуші — плоску поверхневу і круту крайову.

Крім ножів із пластин, скребків, різців і вістер, на палеолітичних стоянках зустрічаються інші типи крем'яних виробів, зокрема проколки, стамесочки тощо. Під час розкопок на стоянці Чулатів під Новгородом-Сіверським на Десні були виявлені великі знаряддя, що дістали назву гігантолітів. Їх використовували, напевно, для розбивання кісток тварин.

Поряд з кам'яними виробами у другій половині пізнього палеоліту, зокрема в мадленську пору, людина почала широко застосовувати знаряддя, виготовлені з кістки та рогу — гарпуни, вістря списів, шевські голки, прикраси тощо. Багато таких виробів виявлено, наприклад, на стоянках Молодове на Дністрі, Мізин і Межиріч у басейні Дніпра. Як показали розкопки, люди пізньопалеолітичної епохи вміли вже розрізати на смуги і вирівнювати бивні мамонта, з яких виготовляли древко списа разом з вістрям довжиною понад 2 м.

На окремих пізньопалеолітичних пам'ятках (Королеве, Межиріч та ін.) виявлено кістяні та кремневі наконечники для стріл. Отже, у пізньому палеоліті почали використовувати лук та стріли.

Періодизація і культурно-територіальне членування пам'яток України. Пряме перенесення західноєвропейської періодизації на територію Східної Європи, де розвиток палеолітичної культури мав свої особливості, натикається на значні труднощі або й просто неможливе. Тому ще в 30–40-х роках XX ст. відомий археолог П. П. Єфіменко запропонував

для цієї території такий поділ: ранній, або оріньяко-солютрейський, і пізній, або мадленський, етапи. Цієї періодизації археологи дотримуються, в основному, і в наш час.

До раннього, оріньяко-солютрейського, етапу відносять стоянки Сюрень І в Криму, Радомишль і Липа на Волині, Пушкарі І на Десні, ранні шари молодовської стоянки на Дністрі та ін. Пізнім, мадленським, часом датують стоянки Аккаржа і Амвросіївка на півдні України та стоянки типу Мізин на Десні. Окремі дослідники поділяють мадленський період на ранній, середній і пізній. Зважаючи на відмінності в матеріальній культурі, на території Східної Європи виділяють також культурні зони, локальні культури та типи пам'яток.

У 50-х роках XX ст. археолог С. М. Зам'ятнін виділив у палеоліті Європи, Азії і Африки три зони, або провінції, пам'яток: європейську прильодовикову, середземноморсько-африканську і сибірсько-китайську. Кожна з них характеризується специфічними особливостями в розвитку матеріальної культури. Європейська прильодовикова зона займала середню Європу на північ від гірських масивів Піренеїв, Альп і Карпат. Тут у пізньому палеоліті розвивалися солютрейська і мадленська культури. Середземноморсько-африканська зона охоплювала узбережжя Середземного моря та Східну і Південно-Східну Африку; тут розвивалися культури типу шательперрон, оріньяк, граветт, капсійська та ін. До сибірсько-китайської зони належала територія Північно-Східної Азії; з нею пов'язані палеолітичні пам'ятки Сибіру, Мальта Буреть та інші.

Уточнюючи цей поділ палеолітичних пам'яток, П. Й. Борисковський у межах України виділяє південну степову пізньопалеолітичну зону стоянок, що охоплює Північне Причорномор'я (стоянка Аккаржа та інші поблизу Одеси), Нижнє Подніпров'я (Кайстрова Балка в Надпоріжжі), Крим (Сюрень), Приазов'я і Донбас (Амвросіївка). Пам'ятки залісених територій України становлять другу, північну пізньопалеолітичну зону, до якої належать стоянки типу Молодове на Дністрі, Мізин на Десні, Межиріч, Гінці, Добранічівка, Кирилівська на Середньому Подніпров'ї.

Стоянки південної степової зони України і більш північних територій різняться, головним чином, типами крем'яних виробів.

Житла. На місцях розкопок стоянок і місцезнаходжень пізньопалеолітичного часу зібрано десятки тисяч найрізноманітніших знахідок, виявлено залишки жител, сліди вогнищ, ямки-коморки з запасом кісток.

Житлові споруди досліджені в Мізині, Межирічах, Пушкарях І, Гагаріному, Добранічівці, Вороновиці на Дністрі та ін. Причому, в Мізині, Межирічах округлі в плані ярангоподібні споруди площею 20–25 м^2 створювали цілі невеликі

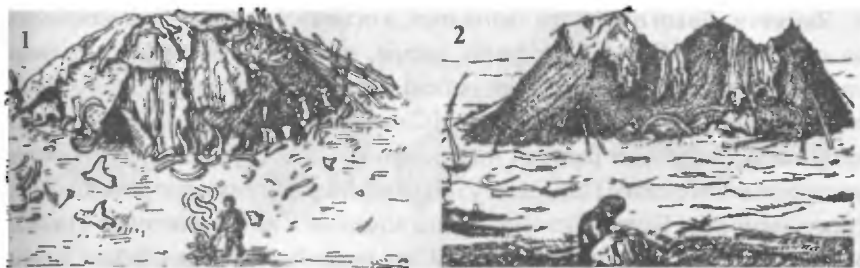

Рис. 4. Реконструкція пізньопалеолітичних жител:
1 — Молодове на Дністрі; 2 — Пушкарі на Десні.

поселення. Найдавніше на Україні (28 тис. років тому) верхньопалеолітичне наземне житло округлої форми, споруджене із соснових кілків і, ймовірно, перекрите шкурами, відкрито на стоянці Міра під Запоріжжям.

Для спорудження жител широко використовувалися великі кістки і бивні мамонта. Кістки, трохи вкопані по колу, були основою, цоколем стінок житла і опорою для жердин і бивнів мамонта, що створювали каркас покрівлі. Для побудови одного з жител у Межирічах, наприклад, було використано близько 300 лише великих кісток мамонта, в тому числі 42 черепи, 95 нижніх щелеп, 42 лопатки. Зверху житло перекривалося, мабуть, шкурами тварин. Вхід являв собою арку. В одному з жител Мізина вона була виготовлена з двох великих бивнів, з'єднаних угорі спеціальною кістяною муфтою. Таким чином, пізньопалеолітична людина добре засвоїла техніку спорудження жител. У них виявлено сліди вогнищ для обігрівання взимку.

Мешканці стародавніх Межиріч і Мізина, очевидно, турбувалися не лише про створення мінімальних вигод, але й намагалися прикрасити своє житло всередині. З цією метою вони наносили червоною фарбою візерунки на черепи і лопатки та інші великі кістки. Деякі дослідники (С. М. Бібіков) вважають, що орнамент робили на кістках, які правили за ударно-шумові музичні інструменти.

На місці жител і навколо них зібрано тисячі різних предметів: знаряддя з кременю, кістки, жіночі статуетки, фігурки тварин, браслети, виготовлені з бивня мамонта, різні прикраси у вигляді підвісок з янтарю, черепашок тощо. Найбільш давні на Україні верхньопалеолітичні кістяні прикраси і янтарна підвіска відкриті на стоянці Міра на Середньому Дніпрі. Всебічне вивчення цих знахідок дає можливість скласти уявлення про рівень розвитку продуктивних сил пізньопалеолітичного суспільства, про соціальні відносини, вірування.

Заняття. Люди палеоліту займалися, в основному, загінним полюванням на диких коней, бізонів, північних оленів, мамонтів, що нерідко набувало спеціалізованого характеру, коли окремі колективи полювали переважно на тварин якогось одного виду. На стоянці Солютре у Франції біля підніжжя скелі, наприклад, виявлено рештки 40 тис. коней, впольованих стародавніми мисливцями. На стоянці Пшедмост у Північній Моравії розкопано рештки більше тисячі мамонтів. Багато кісток мамонта виявлено і на лісостепових стоянках України: Мізин, Межиріч, Кирилівська, Гінці тощо. Люди Амвросіївської стоянки організовували облавне полювання на бізонів. Розкопками зафіксовано випадок, коли їм вдалося загнати в пастку відразу більше тисячі бізонів.

Полювання було для пізньопалеолітичної людини джерелом багатьох корисних матеріалів. Шкури забитих тварин захищали від холоду, м'ясо гамувало голод, кістки використовувалися як будівельний матеріал, для виготовлення знарядь праці та предметів мистецтва.

Виникнення родового ладу. Поява релігійних уявлень. Відкриття пізньопалеолітичних жител стало одним з основних аргументів на користь положення про виникнення родової організації суспільства, що змінила дородову общину, характерну для більш ранніх епох. Цієї думки дотримуються більшість дослідників.

Рід був об'єднанням кровних родичів. З початком родового ладу ендогамний шлюб замінюється екзогамним. Тепер чоловік і жінка, що беруть шлюб, мали обов'язково за народженням належати до різних родів. Екзогамний шлюб у первісному суспільстві мав нерідко груповий характер, коли всі жінки одного роду могли брати шлюб з усіма чоловіками іншого роду. Спорідненість у роді велася по материнській лінії, адже при груповому шлюбі часто була відома лише мати дитини. Жінка була в роді хранителькою вогнища, відала харчовими запасами. Переважне становище жінки у первісному суспільстві зумовило виникнення матріархальних відносин.

На важливу роль жінки в пізньопалеолітичному суспільстві вказують численні знахідки скульптурних зображень, вирізьблених з бивня мамонта або м'яких порід каменю. У жіночих статуетках завжди підкреслені ознаки статі. Вони являли собою узагальнений образ матері-прародительки, родоначальниці, берегині роду. Такі статуетки знайдено на багатьох стоянках Східної Європи (Костенки, Гагаріне, Авдєєво та ін.). У Мізині і Межирічах виявлено своєрідні за формою, дуже стилізовані, жіночі фігурки.

З етнографічних джерел відомо, що родові колективи мисливських народів були нечисленними. І. Г. Підоплічко на підставі кількості виявле-

Рис. 5. Фігурки з бивня мамонта з Мізина.

них в Амвросіївському кострищі вістер до списів підрахував, що в загінному полюванні брали участь близько 80 мисливців, кожен з яких мав по чотири списи. Родові колективи були господарською одиницею, де праця мала колективний характер і результати її, насамперед, продукти харчування, розподілялися між усіма членами роду.

У процесі повсякденної трудової діяльності розвивається мислення людини, набуваються позитивні знання, складаються вірування і звичаї, виникає мистецтво.

Як один із проявів суспільної свідомості за пізнього палеоліту виникають різні форми релігійних вірувань: тотемізм, магія, анімізм. Первісна людина повністю залежала від природного оточення, часто вона була безсилою в боротьбі проти стихійних сил. Не спроможна зрозуміти і пояснити причин виникнення тих чи інших явищ природи, людина боялася їх, приписувала їм надприродне походження, одухотворювала їх. Прояви первісних форм релігії зафіксовані в пізньопалеолітичних пам'ятках, існування їх засвідчено етнографічними даними.

Тотемізм — це віра в те, що кожна родова група має свого спільного предка — тотема, яким могли бути тварина, рослина, комаха чи навіть предмети неживої природи. На тотемну істоту заборонялося полювання. За допомогою магії, магічних дій, різних заклинань і чар людина сподівалася змінити природний хід подій, вплинути на них у потрібному для неї напрямку. Тому первісні мисливці, перш ніж йти на полювання якоїсь тварини, часто здійснювали обряд "убивання" її зображення, нанесеного на пісок чи на стіну печери. Такі зображення тварин, "поранені" списами, відомі в первісному образотворчому мистецтві. З обрядом магії пов'язується віра первісної людини в те, що реальний предмет або істоту можна підмінити її частиною. Наприклад, роги оленя, покладені в могилу, мали замінити померлому реальну тварину, якій вони належали.

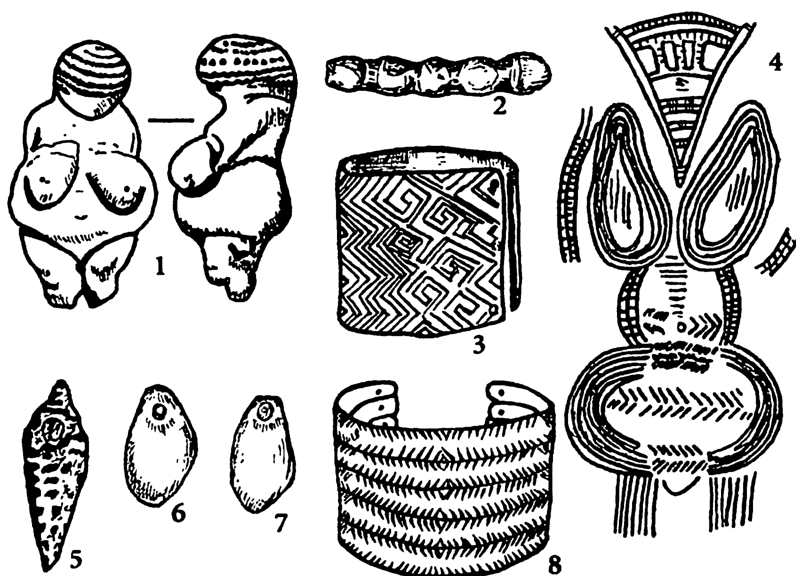

Рис. 6. Зразки образотворчого мистецтва (1, 2, 4) та прикраси (3, 5–8) пізнього палеоліту.

Анімізм — віра в існування у людини і оточуючих її предметів душі. З анімістичним віруванням пов'язана турбота про потойбічне життя померлих, про що свідчать розкопки пізньопалеолітичних поховань нерідко із знахідками при них.

Згадані форми релігії існували не відособлено; частіше вірування первісної людини виявлялися в їх органічному поєднанні і переплетенні.

Мистецтво пізнього палеоліту існувало в кількох формах: декоративно-ужитковій, образотворчій (скульптура, графіка, живопис), музичній. Під час розкопок пізньопалеолітичних поховань нерідко траплялися прикраси, виготовлені з бивня мамонта або черепашок: підвіски, буси, пронизки.

У Мізині виявлено браслети, виготовлені з бивня мамонта. Один з них суцільний, другий складається з п'яти окремих смужок. Обидва вони мають складний врізний орнамент. Мізинські браслети належать до унікальних зразків прикладного мистецтва Європи, аналоги яким поки що невідомі.

До зразків декоративно-ужиткового мистецтва слід відносити і розпис фарбами на кістках Мізинського і Межиріцького жител. Дуже цікавою і важливою знахідкою є уламок бивня з Межирічів з вирізьбленим складним малюнком, в якому вбачають план самого поселення. На унікальному похованні двох дітей на стоянці Сунгир (Росія) зібрано кілька тисяч прикрас.

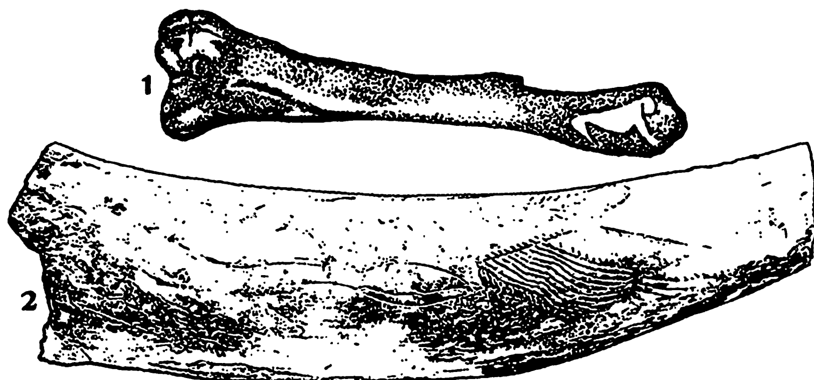

Рис. 7. Зразки різьблення по кістці:
1 — кістка зубра з Пронятина (Мустьєрська епоха —60–70 тис. років тому);
2 — уламок бивня мамонта з Кирилівської стоянки.

О. М. Бадер, який дослідив сунгирські поховання, за розміщенням прикрас описав одяг палеолітичної людини Східної Європи. Він складався з обшитих бусами штанів, сорочки без розрізу спереду, шкіряних мокасинів, пришитих до штанів. Був ще короткий верхній плащ, що скріплювався заколками. Чоловіки носили шапки, а жінки — налобні пов'язки і капори.

Відомо також дуже багато зразків образотворчого мистецтва. Виникло воно, як і декоративно-ужиткове, із суспільних потреб у процесі трудової діяльності людини. Первісне мистецтво було синкретичним, тобто воно поєднувало в собі кілька видів. Вироби були досить примітивними, але вже за пізнього палеоліту намітилось кілька напрямків: один — більш реалістичний, натуралістичний спосіб зображення об'єкта, інший — дуже схематизований, навіть стилізований. Прикладом першого напрямку є жіночі статуетки з Віллендорфа (Австрія), Гагаріного, Костенок (Росія). Дуже стилізованими є мізинські (Україна), пшедмостівські (Моравія) знахідки.

Умовно твори первісних митців можна поділити на мистецтво малих форм (статуетки людини, фігурки тварин, різьблення по кістці) і монументальне — печерний живопис, наскельні барельєфи та ін.

Жіночі статуетки є найбільш поширеним видом мистецтва малих форм. Вони виявлені на багатьох стоянках пізнього палеоліту Східної, Центральної та Західної Європи, а також у Сибіру. Різьблення по кістці з палеолітичних місцезнаходжень інколи вражає висохудожнім зображенням об'єктів і сцен реального життя, як на знахідках у гротах Лорте — "Олені переходять річку" і Тейжа — "Стадо оленів" (Франція). У межах Східної Європи різьблення по кістці представлене менше. Зображення, вирізьблені на кістці,

виявлено лише на Кирилівській стоянці (голова птаха), Молодовому V (фігура людини). Зразок різьблення по бивню знайдено на стоянці Бердиж у Білорусі.

Справжніми шедеврами палеолітичного образотворчого мистецтва є пам'ятки печерного живопису. Вперше зображення тварин (бізонів) було виявлено наприкінці XIX ст. в печері Альтаміра в Іспанії, пізніше відкрито настінний розпис червоною вохрою в печері Камбарель у Франції. Нині у Західній Європі відомо кілька десятків печер з палеолітичним живописом — Фон-де-Гом, Ласко, Ніо та ін. Печерний живопис відкрито і в Каповій печері в Башкирії.

Палеолітична людина на стінах і стелях гротів і печер зображувала, перш за все, диких тварин — бізонів, мамонтів, коней, оленів. Фігури інших тварин, а також людини, зустрічаються рідше. Виконувались малюнки здебільшого червоною вохрою, розведеною на жиру, завдяки чому зображення збереглися до наших днів.

Сюжети печерного живопису вказують на тісний зв'язок у первісному суспільстві художньої творчості з трудовою діяльністю колективів. Деяка частина цих малюнків, як згадувалося вище, може бути пов'язана з релігійними уявленнями первісної людини; наприклад, відома сцена поїдання бізона, очевидно, тотемної тварини (печера Раймонден у Франції).

У печерах і на скелях виявлено також барельєфні зображення тварин і людей.

Крім образотворчого мистецтва, за пізнього палеоліту розвивалися й інші види мистецтва — музика, обрядовий танок тощо. Про це свідчать знахідки кістяних флейт (Молодове V), статуеток, що являють собою фігурки людей у позі танцю (Гагаріне). Деякі дослідники (С. М. Бібіков) вважають, що розписані червоною фарбою кістки мамонта з палеолітичних стоянок разом з примітивними молоткоподібними виробами з кістки були ударними музичними інструментами.

Отже, вивчення зразків первісних знарядь праці і мистецтва, залишків жител і перших поховань свідчить, що в палеолітичну епоху людина досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, який став основою для формування й подальшого розвитку економічних і суспільних відносин та культури наступних епох.

Значення пам'яток кам'яного віку України для розуміння найдавніших етапів первісної епохи Євразії важко переоцінити. Вивчені тут пізньопалеолітичні об'єкти монументального житлобудування з кісток і бивнів мамонта, як і оригінальні зразки образотворчого мистецтва, наприклад, загадкові "жінки-птахи" з Мізина, прямих аналогів у Європі не мають.

РОЗДІЛ III

МЕЗОЛІТ

Епоха мезоліту (середнього кам'яного віку), або епіпалеоліту, на різних територіях Європи і Близького Сходу розпочалася не одночасно: в Середземномор'ї і в країнах Стародавнього Сходу — в XI–X тисячоліттях до н.е., а в межах Східної і Центральної Європи — у другій половині IX тисячоліття до н.е. Закінчується вона в різних місцях також не одночасно. На півдні Східної Європи перехід від мезоліту до неолітичної епохи відбувся в середині VI тисячоліття до н.е., а на більш північних територіях — у V — на початку IV тисячоліття до н.е. На території України мезолітична епоха датується кінцем IX — VI тисячоліттям до н.е.

Це час значних змін у природі Європи. Повністю закінчується льодовиковий період і встановлюється геологічна сучасність — голоцен. Припиняється накопичення лесу, і на його поверхні розпочинається ґрунтотворний процес і формування сучасної гідрографічної сітки, поширюються голоценові флора і фауна. Серед великих тварин, на яких полювала людина мезолітичної епохи, залишилися благородний олень, зубр, кабан тощо. Холодовитривалі тварини пізнього палеоліту зникають.

Перехід від холодного клімату палеолітичної епохи до сучасного не був раптовим. Пом'якшення клімату відбувалося поступово з періодами коливання його в бік більшої сухості чи вологості. На підставі вивчення пилкових діаграм у відкладах торфовищ та інших даних палеоботанікам вдалося визначити кілька таких періодів, а саме:

1. Дріасовий, ще досить холодний; мав два потепління: аллерод і беллінг; закінчується в середині IX тисячоліття до н.е.

2. Пребореальний, холодний і сухий; датується 8300–7000 рр. до н.е.

3. Бореальний, трохи тепліший і сухий (7000–5000 рр. до н.е.).

4. Атлантичний, теплий і вологий (5000–3000 рр. до н.е.).

5. Суббореальний, подібний до бореального, але трохи тепліший (3000–500 рр. до н.е.).

6. Субатлантичний, подібний до атлантичного, але дещо сухіший (триває до нашого часу).

Цю періодизацію, розроблену на аналізі даних переважно північних районів, можна застосовувати і до території України.

Мезолітична епоха припадає на пребореальний, бореальний і частково на атлантичний періоди. На відміну від палеоліту, культурні шари мезолітичних стоянок залягають неглибоко в грунті або в підгрунті, найчастіше на надзаплавних терасах.

§ 1. Матеріальна культура. Господарство. Соціальний устрій

З точки зору матеріальної культури мезоліт є перехідним періодом від палеоліту до неоліту. Це час значних досягнень людства в опануванні сил природи, удосконаленні знарядь праці і помітних змін у соціальній структурі та духовному житті. У мезоліті масово поширюється зброя дальньої дії — лук і стріли. За значенням винайдення лука і стріл порівнюють з відкриттям вогнепальної зброї в епоху середньовіччя.

У мезолітичну епоху відбулося приручення собаки. Вона стала відігравати важливу роль на полюванні й сама в разі необхідності була живим запасом їжі. Кістки собаки виявлено на місцях мезолітичних стоянок, зокрема, Шан-Коба у Криму, Мирне у Причорномор'ї.

Поширення лука і стріл зробило полювання ефективним, більш безпечним, сприяло індивідуалізації цього заняття, що зумовило значне скорочення дичини, особливо на окремих замкнених територіях, наприклад у Криму. Вважають, за таких обставин могла виникнути криза мисливського господарства, яка, з одного боку, вела до посилення ролі збиральництва, а з іншого — сприяла спробам приручити, крім собаки, деяких інших тварин. Є чимало свідчень на користь того, що вже за пізнього мезоліту в Криму почалося приручення свині. На півночі України, де були сприятливі умови, розвивалося рибальство. Знаряддя рибальства (гарпуни, гачки) були в основному, кістяні. Населення в мезоліті знало вже човни і рибальську сітку, володіло підлідним ловом риби. Люди часто селилися біля води і навіть на болотах, де споруджували житла на палях. У гірській місцевості — в Криму — за житло правили печери та місця під навісами скель, а на рівнинах люди будували примітивні штучні житла. На Ігренському поселенні (нині в межах Дніпропетровська) досліджено рештки десяти напівземлянкових жител округлої форми, до 8–9 м у поперечнику, з конічним перекриттям (розкопки Д. Я. Телегіна).

Розміри мезолітичних стоянок значно менші від палеолітичних. Колективи роздрібнюються, але зв'язки між окремими частинами їх не втрачаються. Вважають, що мезоліт — це час виникнення племен, хоча існує й інше твердження — що племінна організація суспільства склалася пізніше. Кількість населення порівняно з палеолітом зростає. За підрахунками вчених, у мезоліті на Землі було близько 5 млн. осіб (у палеоліті — близько 3, а в неоліті — більше 80 млн. осіб).

У мезоліті триває вдосконалення техніки обробки кременю. В цей час люди навчилися виготовляти вузькі, тонкі й гострі мікролітичні (мікро — малий) пластинки до 1 мм завтовшки, потрібні для виготовлення вкладишевих знарядь. Вкладишева техніка в мезоліті досягла значного розвитку. В цій техніці виготовляли вістря списів, гарпунів, ножі. Основу цих знарядь вирізали з кістки або дерева, а в пази вставляли крем'яні вироби, що носять назву мікролітів. Найбільш ранніми, досить поширеними, формами мікролітів були пластинки і вістря з затупленою спинкою, косі вістря.

Пізніше виникла серія вкладишів геометричної форми — трапеції, сегменти, трикутники, ромби тощо. Вкладиші в пазах гарпунів закріплялися смолистою речовиною. Таким чином, виходили дуже ефективні вістря — тонкі, легкі й гострі. З високих трапецій виготовляли поперечклезові стріли. З цілих пластин робили наконечники стріл, у яких підретушовували лише черенок або черенок і вістря. Вперше такі наконечники були знайдені на стоянці Свідри Велькі (Польща), тому вони отримали назву свідерських.

З мезолітичною епохою пов'язана поява знарядь для обробки дерева — сокир і тесел. Відомо два типи сокир: так званий тип транше і сокира-різак. Перші виготовлялися з уламка кременю, що мав одну гостру грань, яка ставала лезом сокири. У цих виробів сколами підправлялись лише бічні грані, щоб вставити сокиру в кістяну муфту. У сокир-різаків, що виготовлялися в техніці двобічної обробки, лезо формувалося за допомогою одного чи кількох бічних сколів. Сокири, тесла, а також кайловидні знаряддя — піки, що теж виготовлялися в техніці двобічного оббивання, були великими знаряддями й отримали загальну назву — макроліти. Мікроліти і макроліти — основні групи кремнієвих знарядь епохи мезоліту.

У мезоліті використовуються також крем'яні скребки, різці, ножі, порівняно з палеолітом дещо зміненої, удосконаленої форми. Зокрема, з'являються круглі скребки замість довгих кінцевих. Різців помітно менше, ніж у палеоліті, вони часто виготовлені на куті зламаної пластини або на відщепах.

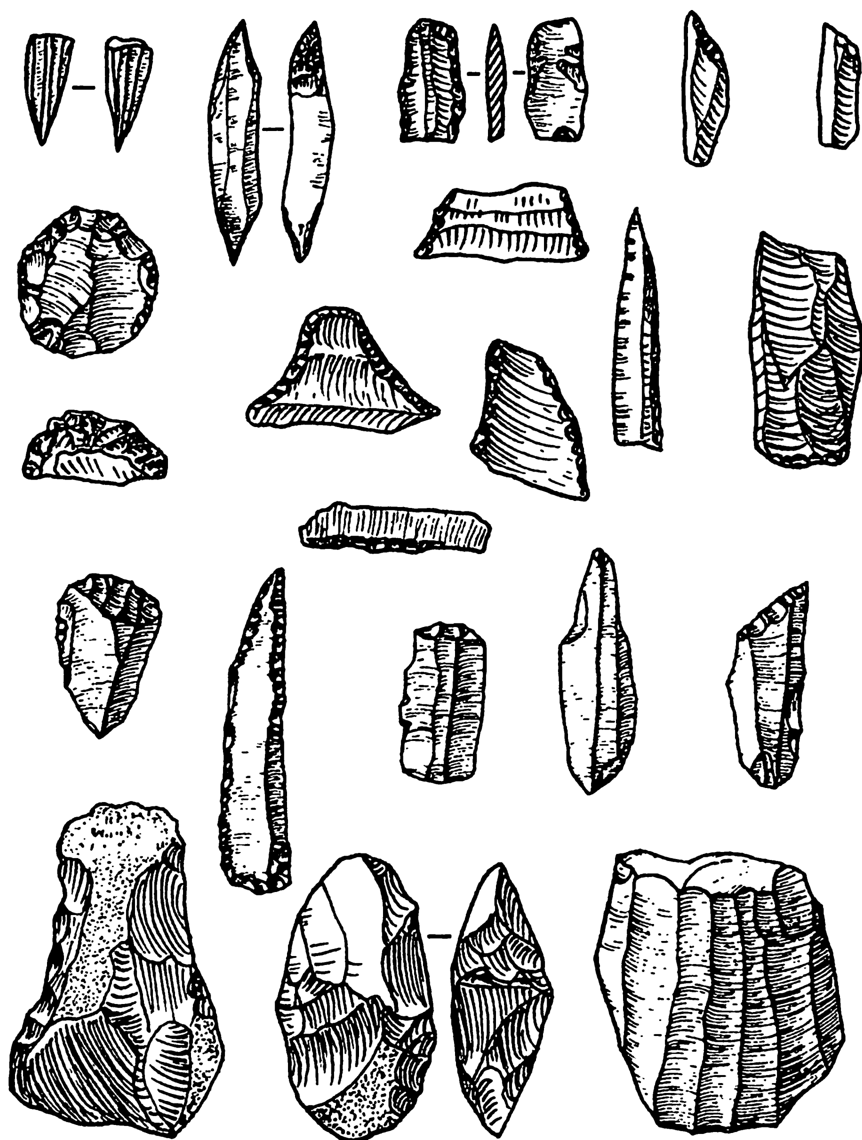

Рис. 8. Вироби з кременю мезолітичного часу.

Печерний живопис, відомий за пізньопалеолітичної доби, в мезоліті зникає. Проте виявлено цікаві наскельні зображення мезолітичного часу. В межах України вони зафіксовані в гротах Криму і на плитах Кам'яної Могили на р. Молочній поблизу м. Мелітополя. Це зображення окремих диких тварин — бика, лані та сцен полювання (див. розд. IV, рис. 17).

На території Іспанії досліджено зображення сцен військових сутичок, полювання лучників на оленів. Значну кількість наскельних зображень, що датуються епохою мезоліту, виявлено на Кавказі. На скелях Кобистану поблизу Баку знайдено зображення людей, сцени полювання.

Цікаві зразки образотворчого мистецтва епохи мезоліту відкрито в урочищі Лепинський Вир на Дунаї, де досліджено цілу серію монументальних людських скульптур, висічених з каменю. До зразків мистецтва мезолітичного часу зараховують також розписані фарбами гальки (чуринги), виявлені в Азільській печері у Франції.

§ 2. Культурно-територіальне членування пам'яток України

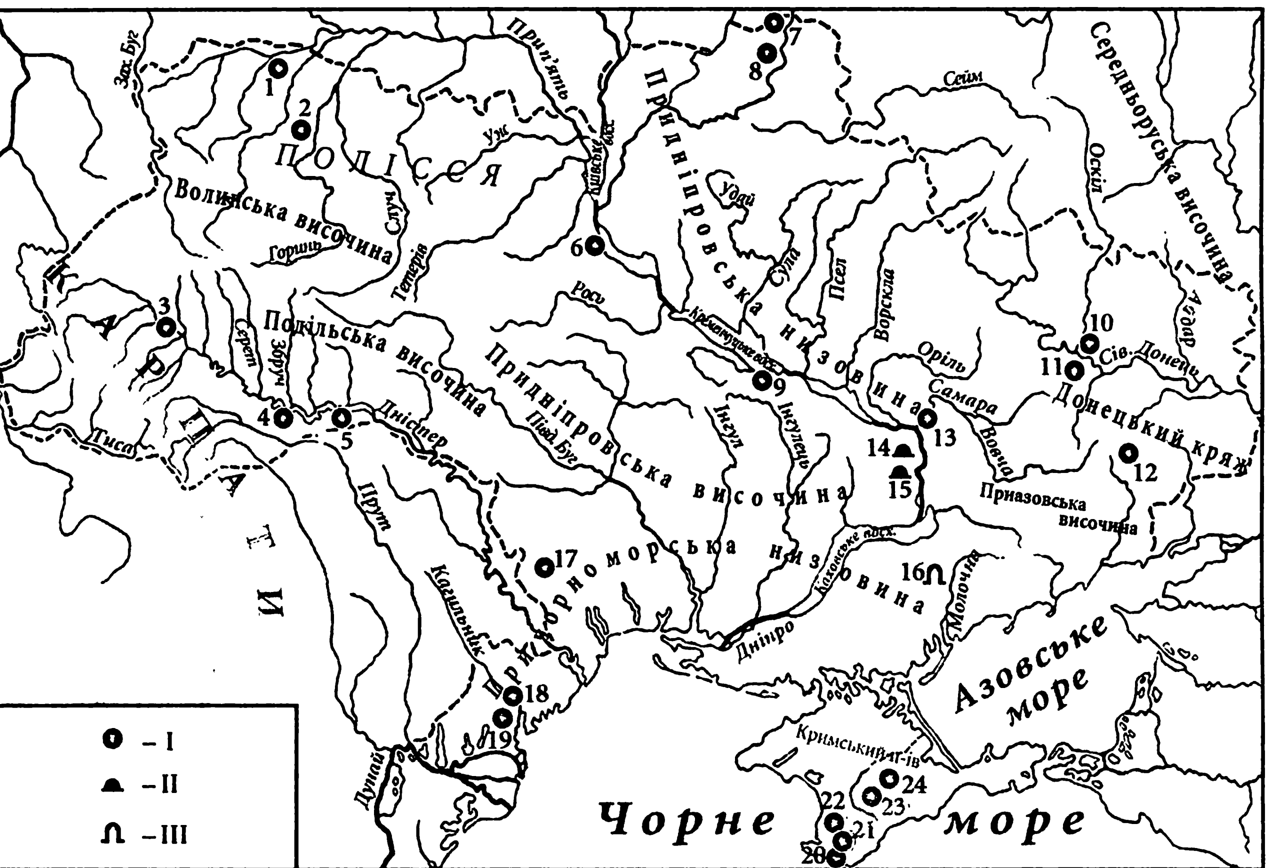
На території України відомо понад 400 мезолітичних стоянок, чотири могильники та ряд окремих поховань.

Питання культурно-територіального членування цих пам'яток у нас вперше було поставлене П. П. Єфіменком у 1924 р. Пізніше цій проблемі, а також періодизації і хронології мезоліту присвятили свої праці М. Я. Рудинський, М. В. Воєводський, О. О. Формозов та інші. В наш час пам'ятки цієї епохи вивчають О. П. Черниш, Д. Я. Телегін, В. Н. Станко, Я. Г. Мацкевой, Л. Л. Залізняк, О. О. Яневич, Д. Ю. Нужний та ін.

За складом знарядь праці мезолітичні пам'ятки України поділяються на дві великі зони — південну, з мікролітичними знаряддями, та північну, з мікро-макролітичними виробами. У межах північної зони окрему групу становлять пам'ятки середнього Подністров'я та Прикарпаття.

За стратиграфічними спостереженнями та даними радіокарбонного датування виділяються ранньомезолітичні (IX–VIII тисячоліття до н.е.) і пізньомезолітичні (VII–VI тисячоліття до н.е.) пам'ятки.

Південна степова зона пам'яток охоплює Північне Причорномор'я, Крим, Приазов'я, Донбас, а також Нижнє і частково Середнє Подніпров'я. Найповніше тут досліджені стоянки Криму — Шан-Коба, Фатьма-Коба, Мурзак-Коба, Ласпі, Сюрень II, Кукрек та ін. Значну кількість їх відкрито

Середньоруська височина
Айдар
Сів. Донець
Донецький кряж
Оскіл
Сейм
Приазовська височина
Азовське море
Чорне море
Кримські г-ів
Самара
Вовча
Оріль
Ворскла
Псел
Сула
Удай
Молочна
Каховське вдсх.
Кременчуцьке вдсх.
Київське вдсх.
Інгулець
Інгул
Придніпровська низовина
Придніпровська височина
Причорноморська низовина
Дніпро
Рось
Півд. Буг
Прип'ять
Уж
Полісся
Случ
Тетерів
Горинь
Волинська височина
Подільська височина
Дністер
Збруч
Серет
Прут
Кагильник
Дунай
Тиса
Зах. Буг
Карпати
– I
– II
– III

Карта 3. Пам'ятки мезоліту України.

I — стоянка; II — могильник; III — Кам'яна Могила.

1 — Нобель; 2 — Корост; 3 — Галич; 4 — Атаки; 5 — Молодове, Кормань; 6 — Таценки; 7 — Пісочний Рів; 8 — Смяч; 9 — Велика Андрусівка; 10 — Дробишеве; 11 — Минівський Яр; 12 — Моспине; 13 — Ігрень; 14 — Волоське; 15 — Василівка; 16 — Кам'яна Могила; 17 — Гіржове; 18 — Білолісся; 19 — Мирне; 20 — Ласпі; 21 — Шан-Коба, Фатьма-Коба, Мурзак-Коба; 22 — Сюрень II; 23 — Буран-Кая; 24 — Кукрек.

і в Північному Причорномор'ї — Білолісся, Гребеники, Гіржове, Мирне; в басейні Сіверського Дінця — Рогалик, Моспине; у Приазов'ї — Кам'яна Могила поблизу Мелітополя на р. Молочній, на Середньому Дніпрі — Велика Андрусівка вище Кременчука, Осокорівка та Ігрень у Надпоріжжі.

Для цієї зони характерними є мікролітичні вироби геометричних форм: у ранньомезолітичних комплексах Криму і Північного Причорномор'я переважають мікроліти-сегменти, а в пізньомезолітичних — трапеції.

Крем'яні знаряддя місцезнаходжень степової зони мають і певні локальні особливості, у зв'язку з чим дослідники виділяють ряд археологічних культур, зокрема, кримську, рогалицьку, гребениківську і кукрецьку. Серед них остання помітно виділяється наявністю значної кількості так званих вкладишів кукрецького типу і кукрецьких різців, що зовсім не властиві комплексам інших культур зони. Своєрідним для Криму виявився склад крем'яних виробів стоянки Сюрень II, де знайдено багато вістер свідерського типу, характерних, як побачимо далі, для ранніх поселень Волині.

Деякі з названих культур, наприклад, кримська, рогалицька, розвивалися протягом усієї мезолітичної епохи, а гребениківська і кукрецька вважаються пізньомезолітичними.

Стоянки Криму та Північного Причорномор'я з характерним мікролітичним інвентарем мають близькі аналогії на Кавказі, Нижньому Подунав'ї, Балканах.

У межах південної зони розкопано чотири мезолітичних могильники волосько-василівського типу, розміщені в Надпоріжжі (Волоський, Василівка I, III та Чаплинський). Мезолітичні поховання відомі і в печерах Криму (Мурзак-Коба, Фатьма-Коба).

Для могильників волосько-василівського типу характерне скорчене трупопокладення, зазвичай, в позі поклоніння (руки перед обличчям). Поховання часто посипані червоною вохрою, що розцінюється як символ вогню, крові й тепла. Знахідок при похованнях небагато — черепашки, дрібні кре-

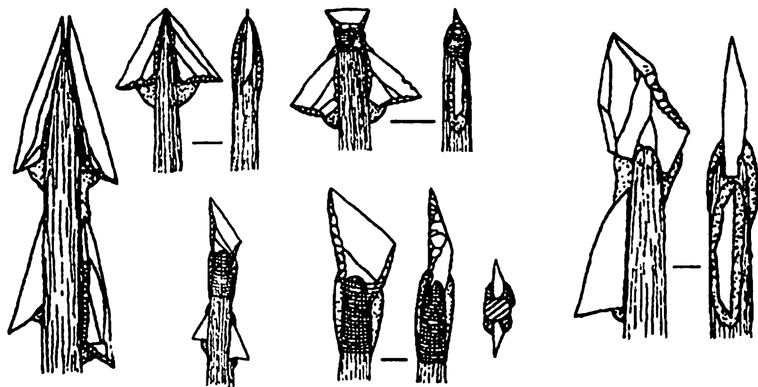

Рис. 9. Експериментальні реконструкції мезолітичних вкладеневих наконечників стріл (за Д. Ю. Нужним).

м'яні речі. У кістках деяких скелетів виявлено вістря стріл. Це типові тупоспинні вістря. При ударі об кістку стріли часто роздроблювалися. Ці знахідки свідчать про якісь військові сутички, що мали місце між окремими групами мезолітичного населення.

Останки людей мезолітичних поховань Подніпров'я і Криму за антропологічними ознаками неоднорідні. Вважають, що тут проживали нащадки пізньопалеолітичних кроманьйонців і представники середземноморського типу, а також метисоване населення, яке поєднувало в собі риси обох цих типів.

Матеріали могильників волосько-василівського типу України мають важливе значення для розуміння культури і вірувань населення мезолітичної епохи Східної Європи. За цими знахідками вперше вдалося вивчити поховальний обряд у мезоліті України. Аналогії цим пам'яткам відомі лише у Франції та Іспанії.

Пам'ятки північної полісько-лісостепової зони. У Лісостепу і на Поліссі України стоянок розкопано менше, ніж на півдні, могильники не відомі. Найповніше досліджені стоянки Дробишеве та Минівський Яр на Сіверському Дінці, Пісочний Рів і Смяч — на Десні, Нобель, Корост, Рудий Острів — у басейні Прип'яті, Таценки, Бородянка — у Київському Подніпров'ї.

Характерною ознакою мезолітичних пам'яток північної частини України є наявність як мікролітичиих, так і макролітичних форм. З мікролітичних форм найбільш типові трапеції, часто високої форми, багато косих

вістер на пластинах, тупоспинних вістер і пластинок; на Волині знайдено багато вістер свідерського типу, що зустрічаються також на Десні і Сіверському Дінці. Макролітичні вироби представлені сокирами типу транше та сокирами-різаками.

Стоянки північної зони, як і південні, поділяють на ранні і пізні.

Для раннього мезоліту характерне поширення наконечників на пластинах свідерського типу, в тому числі нобельського варіанту свідерської культури (Нобель, Корост, Шепель) на Волині і типу Смяч — на середній Десні. Деякі дослідники пам'ятки свідерської культури відносять до пізнього палеоліту.

У пізньому мезоліті в культурах північної зони наконечники свідерського типу зникають, а поширюються косі вістря до стріл, тупоспинні вістря і пластини, наконечники стріл так званого пісочноровського типу тощо.

Виходячи з особливостей складу крем'яних знарядь, переважно вістер, ролі пластинчастої і відщепово-макролітичної техніки, серед пам'яток північної зони, як і на півдні України, виділяють кілька археологічних культур: дніпро-прип'ятську, або рудоострівську, на Волині кудлаївську і пісочнорівську на Дніпрі в районі Києва і на Десні, а також донецьку на Сіверському Дінці. За характером матеріальної культури, особливостями крем'яної техніки мезолітичні пам'ятки північної зони України мають дуже близькі аналогії в культурах цього часу Польщі, Білорусі, Балтії та Волго-Окського району (свідерській, янісловіцькій, коморницькій, бутовській, ієнєвській та ін.).

Мезолітичні пам'ятки середнього Подністров'я, де виділяються стоянки оселівського, вороцевського, старунського та інших типів, сформувалися на місцевій пізньопалеолітичній основі. Розвивалися вони в ранній період під значним впливом свідерської культури, а пізніше тут набувають поширення елементи степових, а можливо, і центральноєвропейських культур. Останнє, зокрема, простежується на значному поширенні тут трикутних вістер та асиметричних трапецій.

Розглянуті вище мезолітичні пам'ятки були базою для формування культур наступного періоду розвитку людства — неоліту.

РОЗДІЛ IV

НЕОЛІТ

Неоліт — новий кам'яний вік, хронологічно йде за мезолітом і передує епосі появи перших металів. На території Східної Європи неолітичний період датується серединою VI–III тисячоліттям до н.е.; у країнах Стародавнього Сходу ця епоха розпочинається у VIII–VII тисячоліттях до н.е. Неоліт характеризується значними зрушеннями в розвитку економіки і соціальних відносин. Саме в неоліті людина переходить від виключно привласнюючих способів добування засобів існування (мисливство, рибальство, збиральництво), що панували досі протягом довгих тисячоліть, до нових, "відтворюючих", форм господарства (землеробство і скотарство).

Скотарство виросло із мисливства і було справою чоловіків, бо вони добре розумілися на звичках тварин і могли легше їх приручити. Майже всі великі господарські тварини — бик, свиня, коза, вівця — були приручені в неоліті. Шляхи і послідовність одомашнення тварин у різних народів були різні. На Іранському нагір'ї і Передньому Сході ще в кінці X — на початку IX тисячоліття до н.е. були приручені вівця і коза; бик і свиня стали свійськими тут значно пізніше — у VIII тисячолітті до н.е. У межах півдня Східної Європи було навпаки: першими свійськими тваринами стали бик і свиня, їх приручення, як згадувалося вище, розпочалося ще наприкінці мезоліту. Вівця й коза були одомашнені лише наприкінці V тисячоліття до н.е.

Землеробство виникло зі збиральництва, яким займалися переважно жінки, що поступово від збирання корисних рослин перейшли до їх вирощування. Вирощування культурних злаків — пшениці, ячменю вперше розпочалося на нагір'ях Західного Ірану, Малої Азії і Палестини, де росли дикі предки пшениці і ячменю. В Європі лише на Балканах відома дика пшениця-двозернянка. Вважають, що на Україну через Балкани злаки потрапили до неолітичних племен буго-дністровської культури, а потім їх почали вирощувати й інші племена, які проживали на території України, або ж вони були принесені з Середнього Подунав'я населенням культури лінійно-стрічкової кераміки.

Розвивається і рибальство. Влітку рибу ловили сітками, а взимку, під льодом, — загорожами і вершами.

У техніці виготовлення знарядь з'являються нові прийоми: розпилювання, шліфування каменю, наприкінці неоліту — свердлення. Саме ці нові способи обробки каменю і дали назву всьому періоду (нео — новий). У техніці шліфування виготовлявся також і кам'яний посуд. Крем'яні знаряддя, що з'явилися за попередніх епох, удосконалюються, створюються нові. Значного поширення набувають інструменти для обробки дерева: сокири і тесла, що нерідко виготовляються тепер у техніці шліфування. Широко використовуються крем'яні ножі і вістря списів і стріл з двобічною оббивкою. З'являються булави і так звані човники, призначення яких невідоме. Не виходять з ужитку і мікроліти. Серед знахідок — велика кількість скребків, різці трапляються рідше.

Важливою рисою неоліту є поява глиняного посуду — *кераміки*. Кераміка — одне із значних досягнень людської культури. Вона значно сприяла покращенню умов життя людини, зокрема, дала можливість робити більші запаси продуктів харчування та вживати варену їжу. З появою глиняного посуду значно збільшується осілість людей. На Передньому Сході поява кераміки датується VIII–VII тисячоліттями до н.е. В межах Східної Європи глиняний посуд з'являється в VI тисячолітті до н.е. Він мав просту форму, був гостродонний і погано обпалений. Ліпили його з глиняних качалочок так званим джгутовим способом. Гостродонний посуд було легше виліплювати. Обпалювався він на відкритих вогнищах догори дном. У гостродонних горщиках на примітивних відкритих вогнищах швидше закипала вода. З часом техніка виготовлення кераміки вдосконалювалася. У глину домішували траву, полову, товчені черепашки, пісок.

Посуд покривали орнаментом. Особливо був поширений візерунок з відтисків гребінцевого штампу, прокреслених ліній, ямок, наколів тощо. За технологією, формою, орнаментацією глиняний посуд у різних племен чи їх груп був далеко не однаковим, бо кожна група первісного населення робила все це часто по-своєму. Тому для вчених такі знахідки мають дуже важливе значення, оскільки допомагають за типами кераміки визначати район поширення культури окремих племен, територію їх розселення.

Важливі перетворення в господарській діяльності неолітичної людини (приручення тварин, винайдення землеробства), як і досягнення в розвитку техніки виготовлення знарядь, інколи називають "неолітичною революцією".

§ 1. Зони неолітичних культур в Євразії

Перехід людства на неолітичний ступінь розвитку на різних територіях відбувався не одночасно. Різним був і характер неолітичних культур. Найраніші культури цього часу, для яких уже були властиві всі ознаки епохи (землеробство, скотарство, кераміка), склалися у країнах Стародавнього Сходу і в Середземномор'ї.

Однією з найбільш ранніх відомих науці неолітичних культур на Іракському плоскогір'ї є культура Джармо, що датується VII–VI тисячоліттями до н.е. Поселення Джармо являє собою житловий горб (тель) площею понад 10 га. Тут досліджено вісім культурних шарів загальною товщиною до 5 м. Виявлено рештки невеликих глинобитних жител площею 12 $м^2$ кожне з вогнищами-печами для випікання хліба. На наявність дверей у житлах вказують камені з виямками — підп'ятники. Мешканці Джармо розводили овець і кіз, вирощували два сорти пшениці і ячмінь. Кераміка Джармо товстостінна, округлодонна, майже без орнаменту; до глини, з якої її виготовляли, додавали полову.

Цікаві ранньонеолітичні пам'ятки і культури, відкриті в Палестині (Єрихон), Малій Азії (Мерсін, Чатал-Гуюк, Хаджілар та ін). Поселення Єрихон було вже укріплене кам'яною стіною з баштами. Тут виявлено докерамічні й керамічні шари. В докерамічний час у користуванні був кам'яний посуд. Кераміка з'явилась на початку VI тисячоліття до н.е. Основним заняттям мешканців поселення було землеробство.

Поселення Чатал-Гуюк у Малій Азії (Туреччина) — одне з найбільших неолітичних поселень на Близькому Сході. Товщина культурних нашарувань тут перевищує 20 м. Поселення було обнесене глиняною стіною, що місцями збереглася. Житла мали плоску покрівлю, складалися з кількох малих кімнат, що вели до однієї спільної, більшої за розмірами. У житлах під долівкою виявлено поховання. Померлих клали на бік у скорченому стані, посипали їх здебільшого зеленою фарбою, рідше червоною. В Чатал-Гуюку відкрито і досліджено унікальні зразки первісних святилищ з культовими статуетками та настінним розписом із зображеннями крилатих драконів і фігурок безголових мерців. Тут же, крім інших знахідок, зібрано велику кількість зразків первісної пластики — статуетки людей, фігурки тварин тощо.

Ранні землеробські культури, споріднені з культурами Месопотамії та Ірану, виявлено і в Середній Азії, зокрема в Туркменії. На великій площі

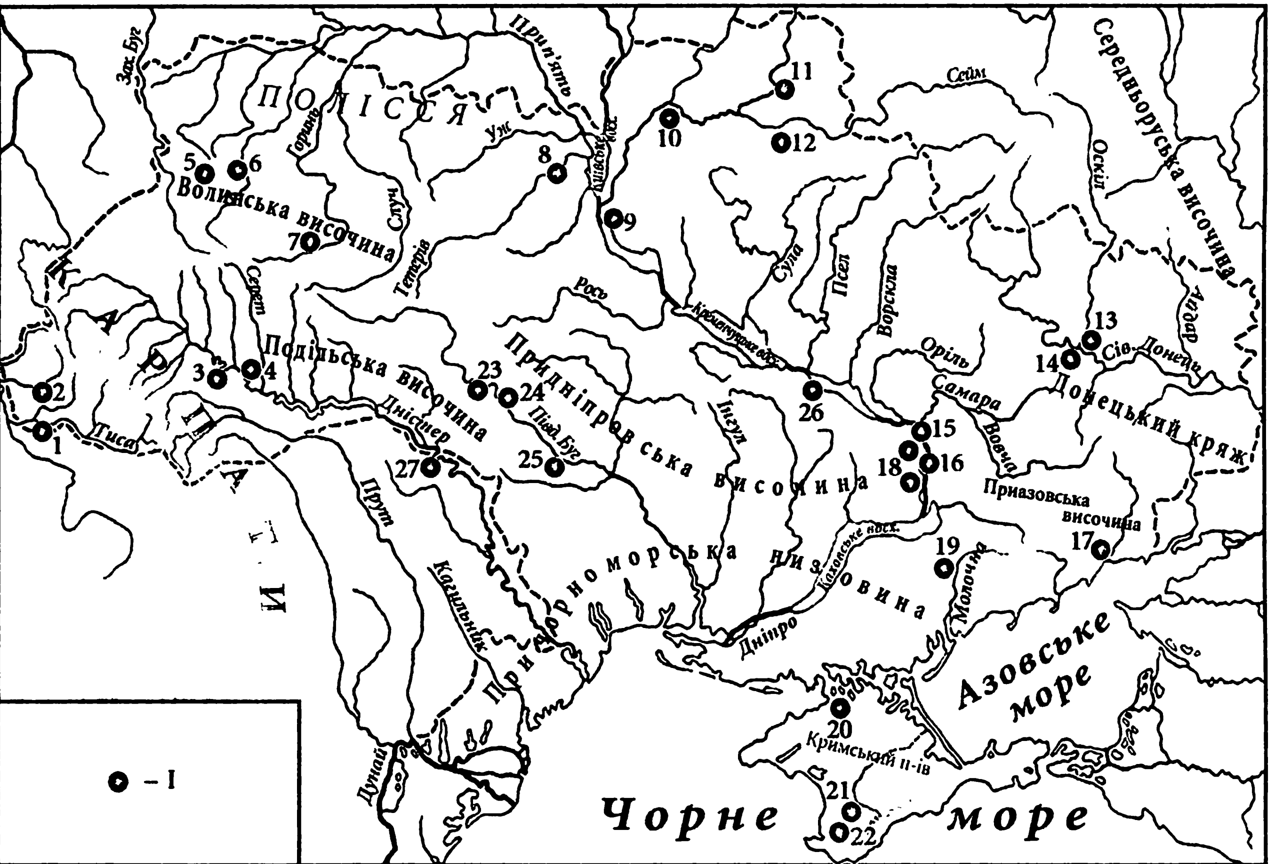
розкопано тепе (житловий горб) Джейтун. Як і в Джармо, тут виявлено залишки глинобитних жител, велику кількість кам'яних і кістяних знарядь, у тому числі серпи з крем'яними вкладишами, а також дрібну глиняну пластику. Кераміка Джейтуна плоскодонна, прикрашена простим розписним орнаментом, виготовлялася з домішками полови. Основним заняттям мешканців поселення були вівчарство та розведення кіз. Знали вони й землеробство. Датується поселення і джейтунська культура VI тисячоліттям до н.е.

В Європі неолітичні культури з'явилися в VI–V тисячоліттях до н.е. Внаслідок нерівномірності історичного розвитку на деяких північних територіях Європи й Азії неолітичні культури почали виникати лише в IV тисячолітті до н.е. На Балканах до числа ранніх неолітичних культур належить культура Кріш-Старчево. У Подунав'ї і Центральній Європі та Прикарпатті давно відома культура з лінійно-стрічковою керамікою. Також давно відкрито культуру Ертебелле (Ютландія) та багато інших.

Неолітичні культури Європи різняться за характером знахідок та основними видами занять. У межах Східної і Центральної Європи чітко вирізняються дві великі області, або зони, культур — південна, землеробсько-скотарська, і північна, мисливсько-рибальська.

До південної зони належать культури Балкан і Подунав'я, Закарпаття і Прикарпаття — дунайська, або культура лінійно-стрічкової кераміки, Кріш-Старчево, альфельдська, тиська, буковогорська, а в Україні — буго-дністровська. Кераміка цих культур досить досконала: зазвичай, вона плоскодонна, представлена кількома формами горщиків, мисок, чашок, прикрашена найчастіше спірально-меандровим орнаментом, інколи вже розписана фарбами. Носії цих культур за антропологічними даними належать, в основному, до різних варіантів середземноморського типу. Обряд поховання — скорчене трупопокладення на боці, руки перед обличчям — властивий і мезолітичним могильникам.

До культур північної зони належать Ертебелле, нарвська — у Прибалтиці, волго-окська ямково-гребінцевої кераміки — в лісових районах Східної Європи, неманська — в Білорусі, дніпро-донецька — у Подніпров'ї і на Лівобережжі України, волго-камська — на Середньому Поволжі та багато інших. Споріднені мисливсько-рибальські культури цієї зони відомі також і в Зауураллі та Середній Азії — горбуновська, кельтимінарська тощо. Основними заняттями населення північної зони були мисливство, рибальство і збиральництво. Кераміка примітивна, переважно гостродонна, прикрашена прямолінійними композиціями з відбитків гребінця, кінця палички

Полісся
Зах. Буг
Прип'ять
Горинь
Случ
Уж
Київське вдсх.
Волинська височина
Тетерів
Серет
Карпати
Тиса
Подільська височина
Дністер
Прут
Кагильник
Дунай
Придніпровська височина
Рось
Півд. Буг
Інгул
Кременчуцьке вдсх.
Сула
Псел
Ворскла
Оріль
Самара
Вовча
Сейм
Оскіл
Середньоруська височина
Айдар
Сів. Донець
Донецький кряж
Приазовська височина
Причорноморська низовина
Каховське вдсх.
Дніпро
Молочна
Азовське море
Кримський п-ів
Чорне море
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
– 1

Карта 4. Пам'ятки неоліту України.
I — неолітичні стоянки, поселення і могильники.
1 — Дякове; 2 — Заставне; 3 — Незвисько; 4 — Торське; 5 — Баїв; 6 — Луцьк; 7 — Ольшаниця; 8 — Грині; 9 — Микільська Слобідка; 10 — Гришівка; 11 — Погорілівка; 12 — Лизогубівка; 13 — Устя Осколу; 14 — урочище Бондариха; 15 — острів Сурський; 16 — острів Шулаїв; 17 — Маріуполь; 18 — Василівка, Вовниги; 19 — Кам'яна Могила; 20 — Долинка; 21 — Кая-Араси; 22 — Заміль-Коба, Таш-Аїр; 23 — Самчинці; 24 — Сокільці; 25 — Саврань; 26 — Деріївка; 27 — Сороки.

або прокресленими лініями і насічками. На відміну від південних культур, тут зустрічається, зазвичай, одна форма посуду — широко відкритий горщик, рідко знаходять ще мисочки. Носіями культур північної зони були люди пізньокроманьйонського типу, північні європеоїди, в Заураллі — люди з помітними монголоїдними рисами. Обряд поховання — випростане трупопокладення.

На межі районів поширення землеробсько-скотарських і мисливсько-рибальських культур нерідко трапляються пам'ятки, що мають риси, властиві обом зонам.

Відмінності між культурами північної і південної зон Євразії зберігаються і в мідному віці.

§ 2. Неолітичні культури України

Вивчення неолітичних пам'яток на території України розпочалося наприкінці XIX ст. Але основні групи стоянок, поселень і могильників були досліджені між двома світовими війнами М. Я. Рудинським, М. О. Макаренком, Н. В. Добровольським та після Другої світової війни — І. Ф. Левицьким, В. М. Даниленком, К. К. Черниш, Д. Я. Телегіним, О. О. Формозовим, В. І. Непріною, О. М. Титовою та ін.

У межах України відомі ряд досить повно вивчених неолітичних культур, що належать як до землеробсько-скотарської, так і до мисливсько-рибальської зон. Хронологічно їх поділяють так: ранньонеолітичні культури (кінець VI — початок IV тисячоліття до н.е.) — буго-дністровська, сурська, лінійно-стрічкової кераміки, Кріш-Старчево, тиська; середньонеолітичні (IV тисячоліття до н.е.) і пізньонеолітичні культури (III тисячоліття до н.е.) — дніпро-донецька і ямково-гребінцевої кераміки.

Розглянемо основні риси найповніше досліджених неолітичних культур України.

Буго-дністровська культура була поширена на території вздовж середніх течій Дністра і Південного Бугу. Датується другою половиною VI–V тисячоліттям до н.е. Для стоянки Сороки (Молдова) одержано радіовуглецеві дати: 4880 (±150) та 4545 (±100) років до н.е.

Всього відомо близько 60 стоянок та окремих місцезнаходжень. Головні з них розміщені на території Вінницької і Кіровоградської областей — Саврань, Самчинці, Сокільці та в Молдові — Сороки. На поселеннях досліджено наземні житла підпрямокутної форми стовпової конструкції.

Кераміка гостро- і плоскодонна з лінійно-меандровим орнаментом. На середньому етапі розвитку культури з'являється гребінцевий орнамент. Крем'яний інвентар мікролітичний, у тому числі зустрічаються трапецієподібні вкладиші. У вжитку були також кістяні рибальські гачки, мотики з рогу оленя, кам'яні зернотерки тощо.

Буго-дністровська культура України і Молдови розвивалася під значним впливом культури Кріш-Старчево (Балкани), про що свідчать пам'ятки цієї культури (кераміка та інші вироби), знайдені на буго-дністровських поселеннях. Певний вплив на племена буго-дністровської культури, раннього етапу культур Гумельниці та Трипілля мала і нижньодунайська культура Хаманжія, пов'язана з широким колом культурних утворень Східного Середземномор'я. Знахідки з верхнього шару мезолітичної стоянки Мирне, в нижніх шарах поселень культури Гумельниці в Болграді, Вулканештах, імовірно, належать до періоду поширення культури Хаманжія на лівобережжі нижнього Дунаю.

Поховань буго-дністровської культури не виявлено, але, виходячи з матеріалів культури Кріш-Старчево, основним поховальним обрядом тут було скорчене на боці трупопокладення.

Культура лінійно-стрічкової кераміки, пам'ятки якої виявлено на території України, мала в Європі дуже значне поширення: від Рейну на заході до Дністра і Горині на сході. Вона вважається класичною неолітичною культурою Європи. Склалася ця культура десь у Подунав'ї, звідки проникла і в Україну. Датується другою половиною V тисячоліття до н.е. (одержано вже більше 100 радіовуглецевих дат).

На території України відомо більше 30 стоянок і місцезнаходжень цієї культури, у тому числі: Незвисько, Торське (на Дністрі), Луцьк, Баїв (на заході Волинської області), Ольшаниця (на Горині).

На поселеннях відкрито і досліджено житла стовпової конструкції і напівземлянки. Це чітко виявлена землеробсько-скотарська культура. Насе-

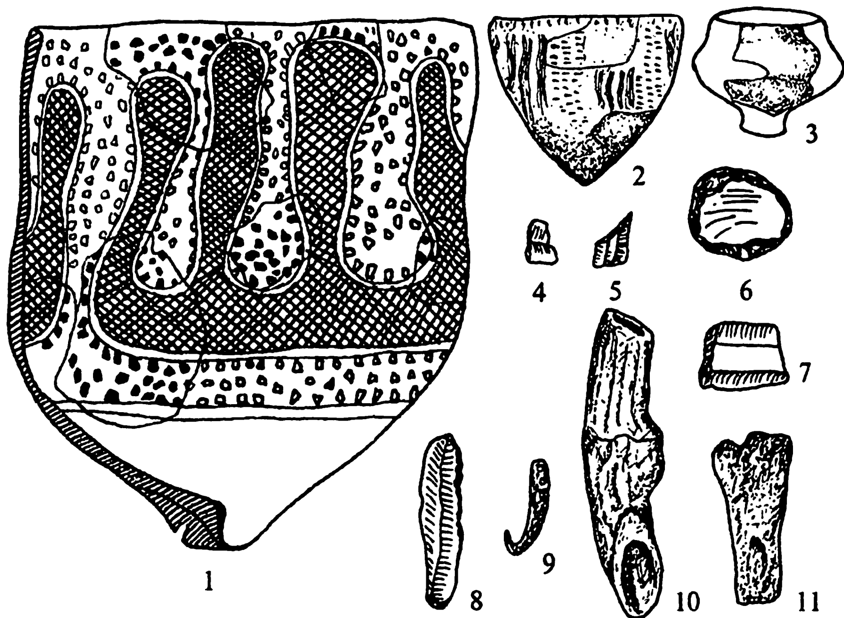

Рис. 10. Кераміка та знаряддя праці буго-дністровської культури: 1–3 — глина; 4–8 — кремінь; 9–11 — кістка.

лення розводило всі основні види свійських тварин — овець, кіз, велику рогату худобу і свиней, вирощувало кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, вику та ін. Мисливство відігравало дуже незначну роль.

Серед знарядь праці, виготовлених з каменю, кістки і рогу, знайдено мотики, зернотерки, сокири особливої форми — у вигляді башмачної колодки, а також дрібні крем'яні інструменти — ножі, скребки та ін.

Кераміка досить досконала, кругло- і плоскодонна. За виготовленням та орнаментацією умовно поділяється на кухонну і столову. Кухонна — товстостінна, виготовлена з домішками трави, має наліпний орнамент. Столова — тонкостінна, сірого кольору, виготовлена з добре вимішаної глини, прикрашена лінійно-стрічковим орнаментом.

У Центральній Європі досліджено багато могильників цієї культури. Основний обряд — скорчене на боці трупопокладення, кисті рук перед обличчям. Покійників часто посипали червоною вохрою.

На території України розкопано лише два поховання: Незвисько на Дністрі і Баїв у Рівненській області. При похованні в Незвисько виявлено близько 20 посудин з багатим лінійно-стрічковим орнаментом.

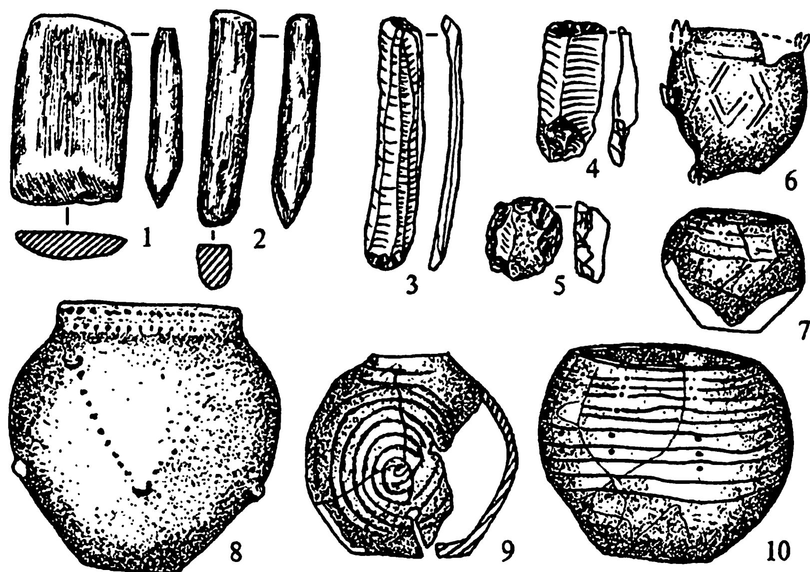

Рис. 11. Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки:
1, 2 — камінь; 3–5 — кремінь; 6–10 — глина.

За матеріалами поховань встановлено, що носії культури лінійно-стрічкової кераміки належали до середземноморського типу. Вони були невисокі на зріст, вузьколиці, з тонкими рисами обличчя.

Сурська, або сурсько-дніпровська, культура датується V — початком IV тисячоліття до н.е. Вона була поширена, головним чином, у Надпоріжжі (острови Сурський, Шулаїв, Стрільча Скеля поблизу Дніпропетровська, острів Виноградний північніше Запоріжжя тощо). Окремі місцезнаходження цієї культури відомі в Приазов'ї (Кам'яна Могила) та на р. Орель (Йосипівка). Всього виявлено понад 20 стоянок із сурською керамікою, поховання невідомі. На найкраще досліджених поселеннях на островах Сурському і Шулаєвому розкопано напівземлянкові житла.

Основним заняттям населення було мисливство і рибальство, на місцях поселень виявлено кістки і свійських тварин — бика, свині.

Кераміка своєрідна, переважно гостродонна, з добре відмуленої глини, інколи з домішками черепашок, сіра, згладжена. Орнамент прокреслений або у вигляді ямок. Характерним для культури є і кам'яний посуд, інколи гостродонний або у вигляді корита, зрідка прикрашений врізним орнаментом. В інших культурах України кам'яний посуд не зустрічається.

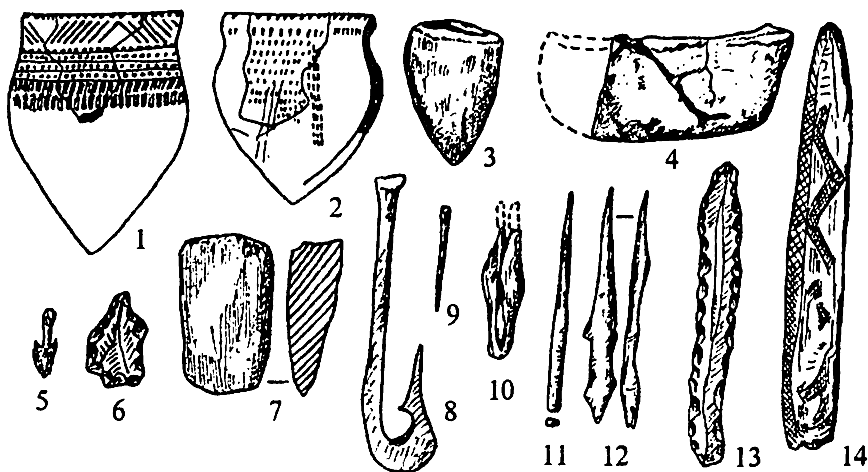

Рис. 12. Посуд і знаряддя праці сурської культури:
1, 2 — глина; 3, 4, 7 — камінь; 6, 13 — кремінь; 5, 8–12, 14 — кістка.

На стоянках виявлено велику кількість кістяних знарядь — кинджали, гачки, вістря стріл, гарпуни та багато інших. Такої кількості й розмаїття кістяних знарядь не знає жодна з неолітичних культур України. Відомі кам'яні шліфовані тесла та дрібні крем'яні вироби.

Пам'ятки, до деякої міри споріднені з сурськими, відомі у Криму (Таш-Аїр, Заміль-Коба, Кая-Араси) та в пониззі Дону (станиця Роздорська), де вони виділяються в окремі культурні типи.

На початку IV тисячоліття до н.е. населення сурської культури в Надпоріжжі було витиснуте дніпро-донецькими племенами, що прийшли сюди з більш північних територій Подніпров'я.

Дніпро-донецька культура охоплювала все Подніпров'я, середню течію Сіверського Дінця, Полісся, лісостепове Лівобережжя і Прип'ять; датується другою половиною V — III тисячоліттям до н.е. На території України і Білорусі відомо понад 200 поселень і 20 могильників цієї культури. Значна кількість поселень і всі могильники розкопані. Найвідоміші з них: Вовчок і Собачки в Надпоріжжі, Бондариха і Устя Осколу на Сіверському Дінці, Бузьки на Черкащині, Микільська Слобідка (нині в Києві), Грині — на Тетереві, Литвин у Білорусі. На поселеннях інколи вдається відзначити сліди наземних жител і відкритих вогнищ.

Рис. 13. Матеріали дніпро-донецької культури:
1, 2 — кераміка; 3–8 — знаряддя праці з кременю; 9–18— прикраси.

Культура характеризується так званою гребінцево-накольчастою керамікою, названою так за основними типами орнаменту. Горщики гостродонні, плоскодонні. Рідко зустрічаються мисочки. У глину, з якої їх виготовляли, часто домішували траву або пісок.

Дніпро-донецькі племена займалися, в основному, мисливством і рибальством, але знали також і свійських тварин. Роль скотарства була особливо значною на більш південних територіях Подніпров'я. В Надпоріжжі, наприклад, серед виявлених на деяких стоянках кісток більше 80 % з них належить свійським тваринам (бик, свиня). Населенню були відомі і зачатки землеробства — на кераміці з поселення Віта Литовська під Києвом та в комплексах Волині виявлено відбитки зерен культурного ячменю.

Матеріальній культурі властиві крем'яні і кам'яні шліфовані сокири клиноподібної форми; ножі й скребки, вістря стріл і списів з кременю. Добре представлені мікроліти — трапеції, пластини зі скошеним кінцем тощо. Серед знахідок трапляються оригінальні вироби — так звані човники, призначення яких не з'ясовано.

Для дніпро-донецької культури характерні колективні могильники маріупольського типу. Маріупольський могильник (розкопки М. О. Макаренка) являв собою довгу (28 м) і вузьку яму глибиною більше одного метра, де в ряд і кількома ярусами залягало більше 120 поховань, засипаних порошком

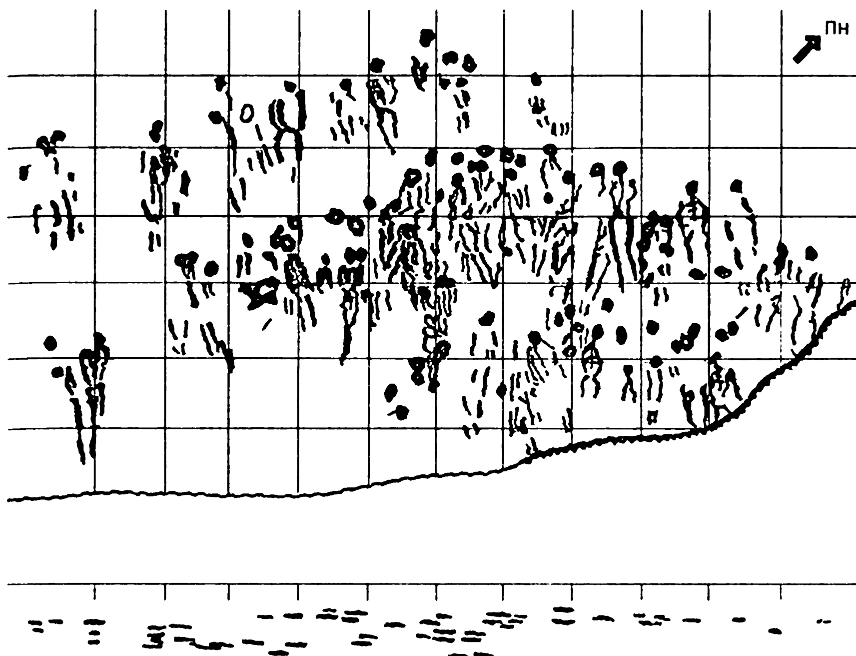

Рис. 14. Колективний Вовнизький могильник дніпро-донецької культури.

червоної вохри. Покійники були покладені у випростаному стані на спині, біля них знайдено багато прикрас, вирізьблених з ікла кабана, кістки і каменю, крем'яні ножі, скребки, сокири тощо. У двох випадках при померлих виявлено кам'яні навершя булав досконалої роботи з циліндричним отвором для держака. Тут зустрічаються і перші прикраси з міді.

Пізніше були досліджені інші могильники цього типу: Микільський, Василівський II, два Вовнизькі, Ясинуватський, Вільнянський, Лисогірський — у Надпоріжжі, Деріївський I — поблизу Кременчука, Йосипівський і Госпітальний Горб — на Орелі тощо (розкопки М. Я. Рудинського, Д. Я. Телегіна, О. В. Бодянського, А. Д. Столяра, І. Ф. Ковальової). У Микільському і Лисогірському могильниках виявлено типову для дніпро-донецької культури цього району гребінцево-накольчасту кераміку.

Антропологічний тип людей дніпро-донецької культури вивчений досить докладно. Це було високоросле, кремезне, широколице населення так званого пізньокроманьйонського типу. Територіально дніпро-донецькі пам'ятки поділяються на кілька варіантів: азово-надпорізький, донецько-

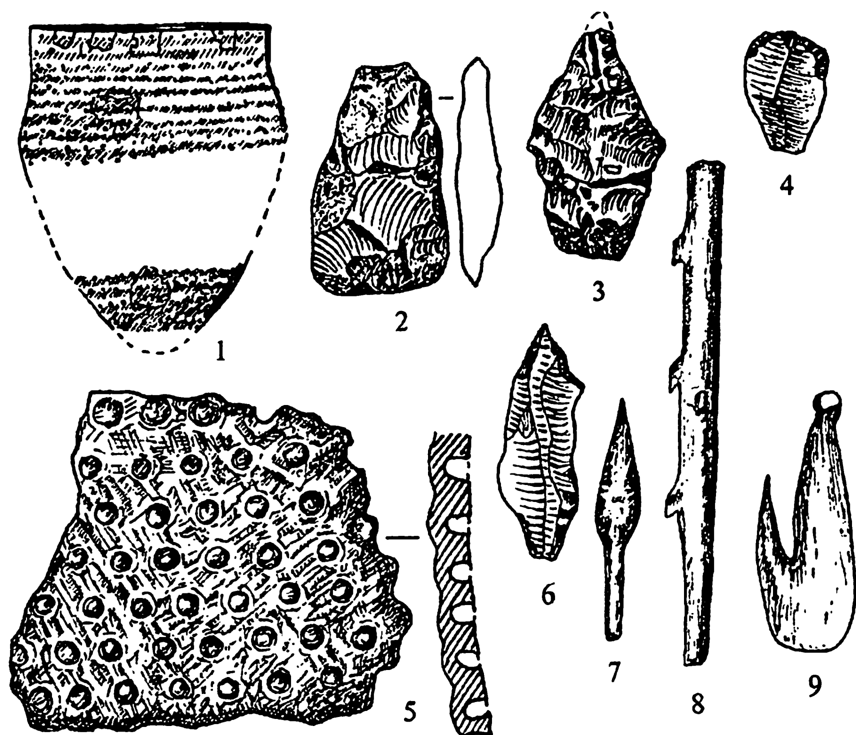

Рис. 15. Кераміка та знаряддя праці культури ямково-гребінцевої кераміки: 1, 5 — глина; 2–4, 6 — кремінь; 7–9 — кістка.

лівобережний, черкаський, києво-волинський і рогачівський. Дехто з дослідників, наприклад О. М. Титова, розглядає ці варіанти як окремі археологічні культури, що всі разом становлять одну дніпро-донецьку етнокультурну спільність.

Культура ямково-гребінцевої кераміки датується другою половиною IV — III тисячоліттям до н.е. Вона охоплювала значну територію Східної Європи — Волго-Окський басейн і далі на північ аж до Карелії включно. Пам'ятки цього типу є в Естонії, Латвії і на півночі Білорусі; на сході вони поширювалися до впадіння Ками у Волгу. Існують локальні варіанти цього типу пам'яток — льялівська, балахнівська, карельська та інші культури.

Пам'ятки культури ямково-гребінцевої кераміки України становили окрему територіальну групу, до якої входили сучасні Чернігівська, Сумська, Харківська і частково Полтавська області. Південна межа поширення пам'яток ямково-гребінцевої кераміки проходить по лінії Чернігів — Полтава —

Слов'янськ, однак місцями вони проникають і трохи далі на південь. На Десні, Сеймі, Ворсклі, Пслі, Сулі, Сіверському Дінці, Орелі виявлено близько 70 поселень цієї культури. На поселеннях Погорілівка, Гришівка на Десні, Скуносове і Волинцеве на Сеймі проведено стаціонарні розкопки.

Кераміка примітивна, виключно гостродонна, прикрашена ямковим і гребінцевим орнаментом, що дав назву всій культурі. Серед знарядь праці виділяються великі сокири, ножі, скребки, вістря списів, виготовлені з кременю і кварциту, кістяні й рогові вістря стріл, гарпуни тощо.

Населення культури ямково-гребінцевої кераміки займалося виключно рибальством, мисливством і збиральництвом. Ні свійських тварин, ні культурних злаків воно не знало.

У межах України поховань цієї культури не виявлено. У Волго-Окському басейні відомі поодинокі поховання, для яких характерне трупопокладення у випростаному на спині стані. Небіжчиків часто посипали порошком червоної вохри. Носіями культури ямково-гребінцевої кераміки були північні європеоїди, деякі з них мали монголоїдні риси. Це населення було подібне до дніпро-донецького, хоч і відрізнялося від нього.

Неоліт Українського Закарпаття становить у межах країни окрему область, що в генетичному плані повністю тяжіє до культур Подунав'я. Тут виділяються дві ранньонеолітичні культури — Кріш-Старчево й альфельдська. На думку В. С. Титова на територію Українського Закарпаття у верхів'ях Тиси поширювалися в пізньому неоліті і пам'ятки тиської культури, добре представленої в Угорському Потиссі.

Широковідома на Середньому Подунав'ї й Балканах культура Кріш-Старчево в Закарпатті представлена 10 дослідженими поселеннями. Серед них кілька розкопаних на значній площі, зокрема, біля сіл Заставне в урочищі Мала Гора і Рівне в урочищі Киш-Мезе. Тут виявлено рештки напівземлянкових жител.

Кераміка культури Кріш-Старчево різноманітна — виділяється близько десяти форм посуду. Серед нього: кухонний і столовий, плоский і округлодонний. У глиняному тісті виявлено органічні домішки. Орнаментований цей посуд порівняно слабо: це, переважно, щипковий візерунок, наліпні шишечки, рідше — прокреслені лінії. Крім посуду виявлено зразки антропоморфної пластики. Знаряддя праці представлені кам'яними шліфованими сокирами. Серед крем'яних виробів трапляються трапеції.

Поселень з альфельдською лінеарною керамікою в Закарпатті виявлено близько 20. Це найбільші північно-східні пам'ятки цієї культури, що в Угорщині охоплює басейн річки Тиси.

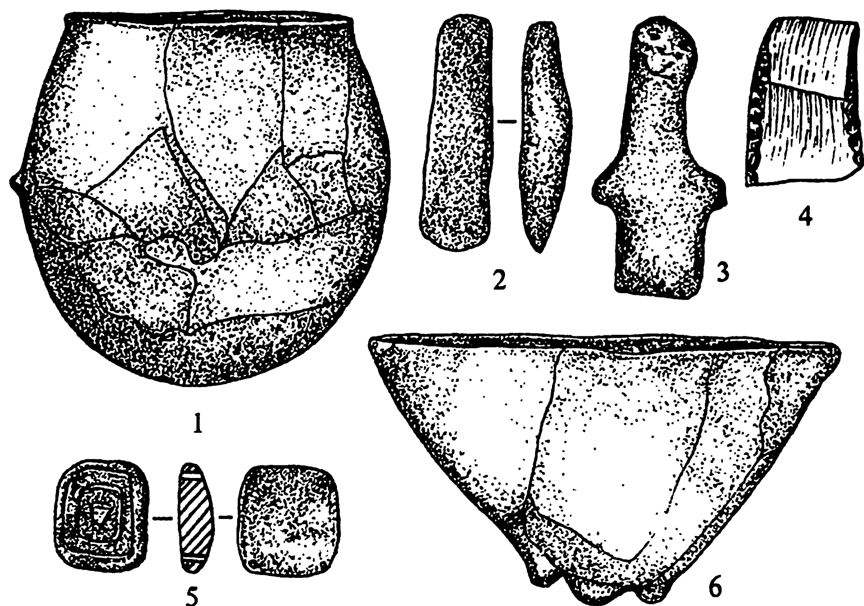

Рис. 16. Матеріали культури Кріш-Старчево:
1, 6 — кераміка; 2, 4 — знаряддя праці; 3 — антропоморфне зображення; 5 — прикраса.

На поселенні в с. Дякове, яке відносять до фінального етапу альфельдської культури, розкопані напівземлянкові житла. Кухонна і столова кераміка плоскодонна; виділяється близько 5–7 форм посуду. На відміну від кріш-старчевського посуду тут добре представлена кераміка, розписана чорною фарбою по жовтуватому покриттю. У зв'язку з цим М. Ф. Потушняк запропонував дати цим пам'яткам назву "культури розписної кераміки". Орнаментація розвинена порівняно більше, ніж на кріш-старчевському посуді, тут багато лінійних мотивів, у тому числі спірально-меандрових. Виявлено також зразки антропоморфної пластики.

Хронологічне співвідношення розглянутих вище землеробсько-скотарських культур остаточно не з'ясовано, вважається, що в Подунав'ї культура Кріш-Старчево передувала альфельдській.

Соціальний устрій. Прояви вірувань. Пам'ятки образотворчого мистецтва неоліту. В неоліті панували первіснообщинні відносини, які. порівняно з попередніми періодами характеризуються певними соціальними зрушеннями. Це час племінного ладу, за якого економічною і соціальною

основою був матріархальний рід із зародками переходу до батьківського права.

Продуктивні сили неоліту мали низький рівень, що виключало умови для розшарування суспільства. Колективні могильники, відсутність поховань, які відзначалися б особливим ритуалом чи пишністю, свідчать про рівність усіх членів роду. Знайдені у деяких могильниках кам'яні булави, очевидно, були першими символами влади, що почала зароджуватися.

В неоліті набули дальшого розвитку релігійні уявлення. Посилюється віра у потойбічне життя не лише тілесної людини, а й її душі. Про це свідчать факти часткового чи повного трупоспалення, наприклад, у дунайських племен. Важливо, що при трупоспаленнях виявлено знахідок не менше, ніж при трупопокладеннях. У колективних ямах періоду дніпро-донецької культури інколи зустрічаються лише черепи померлих членів роду; вважають, що у такий спосіб тут вшановували культ предків.

У могильниках і на поселеннях неоліту України виявлено зразки образотворчого мистецтва. У землеробсько-скотарських племен, наприклад, з'являються перші антропоморфні статуетки. На більш північних територіях Східної Європи відомі зображення людини, вирізьблені з кістки чи дерева. У Маріупольському могильнику виявлено кілька зображень тварин, виконаних у тій же техніці різьблення по кістці. Але справжнім досягненнями неолітичної епохи на території України в галузі розвитку образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах так званої Кам'яної Могили в долині ріки Молочної, поблизу Мелітополя.

Мальовничий горб Кам'яної Могили, що складається з велетенських брил пісковику, привертав до себе пильну увагу первісних митців. Його гроти й навіси ховають у собі численні сцени, що включають зображення фігур тварин, людей, різноманітних геометричних композицій тощо.

Значна частина цих зображень зосереджена у так званому Гроті мамонта — вони вкривають його стелю і стіни. Тут є зображення чотирьох биків, що створили оборонне коло, а трохи далі — група з трьох оленів, які йдуть один за одним. Всього в Гроті мамонта налічується до 15 зображень окремих фігур. Всі вони мають сліди пофарбування червоною вохрою. Очевидно, в даному разі ми маємо справу зі святилищем неолітичного часу. Сюди, на мовчазну гору, з поселень, сліди яких відкрито поблизу Кам'яної Могили, піднімалися лише служителі культу — шамани або жерці — для здійснення таїнства мисливсько-ловецької магії. Мабуть, не випадково всі фігури тварин "поранені" якимось гострим інструментом. Ці картини

Рис. 17. Кам'яна Могила у Приазов'ї:
1 — зовнішній вигляд; 2–10 — петрогліфи на плитах.

передають процес символічного вбивання диких тварин, що в первісному суспільстві завжди передувало реальному полюванню.

Кам'яна Могила є важливим історичним джерелом для розуміння характеру образотворчого мистецтва і вірувань неолітичного населення України. Місце цієї пам'ятки — в одному ряду з живописом палеолітичної епохи, відомими карельськими петрогліфами, сибірськими писанцями тощо.

РОЗДІЛ V

МІДНИЙ ВІК

Мідний вік, або *енеоліт*, у межах території України датується IV–III тисячоліттями до н.е. У країнах Стародавнього Сходу він розпочався понад 5 тис. років тому, а окремі мідні вироби знаходять тут ще раніше, навіть у шарах середини VI тисячоліття до н.е. (Яримтепе в Іраку, Чатал-Гуюк в Туреччині) чи кінця VIII тисячоліття до н.е. (Алі-Кош в Ірані).

З енеолітом пов'язана велика кількість відкриттів і нововведень. Людство опанувало перші метали — мідь і золото. Перша мідь була самородна, знаряддя з неї ковані. Але скоро люди навчилися плавити цей метал з руди. Виникають копальні. Одну з них, що датується IV тисячоліттям до н.е., досліджено, наприклад, в урочищі Аї-Бунар у Болгарії. Тут відкрито великі виробітки мідної руди, виявлено знаряддя праці — рогові кайла, мідні сокири, а також кераміку. З самородного золота в мідному віці виготовляли прикраси.

Виникає орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Доказом цього є знайдена на одному з поселень культури лійчастого посуду у Польщі (Кржниця Яра) глиняна статуетка — бики в ярмі. Румунські палеозоологи встановили деяку деформацію шийних хребців у биків, що ходили в ярмі.

З'являється колесо, а відтак — гарба, в яку запрягали також бика. Зображення таких двоколісних гарб є, наприклад, на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. У курганах ямної культури виявлено рештки дерев'яних гарб. Вперше на території України їх знайдено в кургані Сторожова Могила поблизу Дніпропетровська. Тепер таких знахідок відомо багато. Лише однією Каховською експедицією у 1973 р. було виявлено 29 коліс від возів.

У мідному віці коня привчають до верхової їзди. Важливу роль у прирученні коня відіграли племена середньостогівської і ранньоямної культур степової зони Східної Європи.

Удосконалюється керамічне виробництво, з'являються гончарні печі, залишки яких виявлено, зокрема, у трипільців. Поширюється і розвивається прядіння і ткацтво. Входить у практику циліндричне свердлення

кам'яних порід за допомогою порожнистого свердла, що застосовувалося найчастіше при виготовленні бойових сокир-молотів.

У Західній Європі з'являються мегалітичні (великі кам'яні) споруди культового призначення: менгіри (область Бретань у Франції), дольмени, кромлехи (Стоунхендж в Англії) та ін. Створення цих монументів для первісної техніки становило, безперечно, ряд складних технічних завдань, оскільки вага окремих кам'яних брил в конструкції споруд сягає 40–100 і більше тонн. У деяких випадках камені кромлехів привозили більш як за 100 км. Інколи мегалітичні споруди називають "могилами гігантів", а дехто вбачає в них результати діяльності космічних пришельців, що відвідали нашу землю у мідному віці.

Відповідно до змін у виробничій діяльності відбуваються зміни у віруваннях, що відбилися в глиняній пластиці, монументальній кам'яній скульптурі, в обряді курганних поховань, орнаментиці. У цей час відбуваються помітні зміни в соціальній структурі суспільства.

§ 1. Перший великий суспільний поділ праці

У мідному віці для переважної більшості племен основними заняттями, що давали засоби для існування, були землеробство і скотарство. З їх розвитком людина почала менше залежати від примх природи.

За енеоліту посилюється батьківське право у роді, племені. Розвиток продуктивних сил сприяв створенню умов для соціального і майнового розшарування, виділення вождів і повелителів. З'являються багаті поховання типу Майкопського кургану на Кубані, усатівських поховань поблизу Одеси тощо. Кількість символів влади вождів і повелителів у вигляді кам'яних булав, що з'явилися наприкінці неоліту, в мідному віці зростає, поширюються нові типи цих виробів, наприклад, так звані скіпетри, в тому числі у вигляді голови коня, бика тощо.

Скарби цього часу складаються з мідних виробів і крем'яних шліфованих знарядь, які цінувалися досить високо. Два мідні скарби трипільської культури знайдено, наприклад, у Подністров'ї: в с. Карбуна (Молдова) та в с. Городниця (Івано-Франківська область). У с. Кислицьке на Вінниччині виявлено скарб крем'яних виробів, до складу якого входило понад 20 теслярських сокир.

Економічне розшарування населення, зосередження в руках окремих родових груп багатств спричинювало міжплемінні сутички, що, в свою

чергу, зумовило виникнення укріплених поселень — городищ. Найдавнішими з них в Україні є Михайлівка на Нижньому Дніпрі, Маяки поблизу Одеси, Козаровичі на Київщині. До цього періоду належить значне поширення бойових молотів і сокир-молотів, що були, очевидно, основною зброєю близького бою. Спочатку їх виготовляли з рогу оленя, а потім переважно з каменю.

У мідному віці залежно від конкретних природних умов і традицій розвитку економіки в одних груп населення основну роль відігравало землеробство, а в інших — скотарство. Це був перший великий суспільний поділ праці. Пастух — важлива фігура у світовій історії; його образ віддавна втілювався в кам'яних скульптурах, епосі. У пастуших (скотарських) племен було більше шкіри, вовни, козячого пуху, м'яса, ніж у землеробів, а в останніх уже виникав надлишок зерна та інших продуктів землеробства, що сприяло розвитку міжплемінного обміну.

Численні пам'ятки землеробських племен мідного віку відомі в Малій Азії і Месопотамії (Тель-Галаф), Закавказзі (Шенгавіт, Шому-Тепе, Кюль-Тепе) і Середній Азії (Анау-Намазга) та ін. Крім землеробства населення займалось тут розведенням усіх видів свійських тварин. Характерними особливостями землеробських культур є осілий спосіб життя, досить розвинене житлобудування, глинобитне або з застосуванням обпаленої глини, переважання розписної кераміки, велика кількість предметів пластики. Для поховань цих культур характерні плоскі безкурганні могильники.

На поселеннях культури Тель-Галаф у долині Євфрату будували двокімнатні житла на кам'яному фундаменті, вулиці вимощували каменем. Ця культура, як і культура Анау-Намазга в Туркменії, характеризується чудовими зразками глиняної пластики. Тут виявлено, зокрема, значну кількість статуеток, а також багато розписаного фарбами глиняного посуду.

Під час розкопок Шенгавітського поселення поблизу Єревана виявлено глинобитні житла округлої форми з долівкою, викладеною концентричними колами з гальки. Кераміка з Шенгавіту без розпису, але досить старанно згладжена і лощена. Тут, як і на поселеннях інших землеробських культур, виявлено дрібні мідні речі — шила, пронизки, шпильки.

Серед унікальних пам'яток цього часу "золотий" некрополь у м. Варна (Болгарія). Він складається з кількох десятків випростаних на спині і скорчених поховань, а також кенотафів (могил без скелетів). При похованих і в кенотафах виявлено великі дари, головним чином із золота: браслети, діадеми, намисто, бляшки-аплікації, сережки, "нагубники", "наочники", а також мідні вироби: провушні сокири, вістря до списа тощо. В поховальних

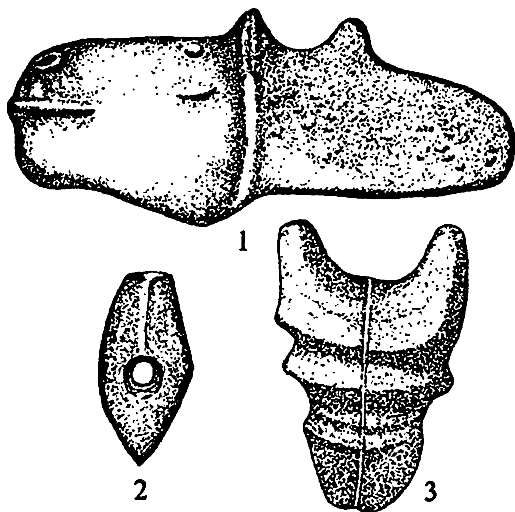

Рис. 18. Кам'яні наверша скіпетрів (1, 3) та бойовий молот (2).

ямах стояло кілька глиняних посудин, деякі з них розписані золотою фарбою, виготовленою на дрібнодисперсійному золотому піску. Варненський могильник, що датується IV тисячоліттям до н.е., за кількістю знахідок не має собі рівних у Європі.

Племена скотарських культур заселяли, звичайно, території Європи й Азії на північ та північний схід від землеробських. Їм властиві рухливий характер життя, більш примітивна кераміка, часто гостродонна. Ці племена першими почали використовувати колесо і пристосували коня до верхової їзди; першими почали насипати кургани на місцях поховань.

На Північному Кавказі розвивалася досить колоритна майкопська культура. Основним заняттям її племен було скотарство — розводили переважно овець і свиней. Майкопський курган, що дав назву культурі, розкопано наприкінці XIX ст. на Кубані. Він є унікальною пам'яткою мідного віку півдня європейської частини Росії. Тут, під курганом висотою близько 11 м виявлено велику поховальну яму, поділену дерев'яними перегородками на три частини і перекриту у два накати дерев'яними стовбурами. Яма оточена кромлехом з брил вапняку. У більшій її частині виявлено "царське" поховання. Покійника покладено у скорченому стані на боці. При ньому виявлено велику кількість знахідок, у тому числі мідні сокири і тесла, глиняний, срібний і золотий посуд. Над покійником було натягнуто балдахін, що тримався на чотирьох стовпчиках, увінчаних фігурками золотих і срібних бичків. На поверхнях металевих посудин відтиснуто зображення тварин (бики, козли, леви), дерев, "озера", двох річок (?) і гори з двома вершинами (можливо, це вершини кавказьких гір Ельбрус і Казбек). У двох інших частинах поховальної ями виявлено також по одному похованню, при кожному з них знахідок було мало.

Крім поховань майкопської культури, відомих головним чином у долині р. Кубань, виявлено і поселення, в тому числі укріплені, — Мешоко, Скала, Ходжох тощо На прикордонних територіях скотарських і землеробських культур сформувалися культури, що поєднували в собі риси як перших, так і других. Скотарсько-землеробських культур виділено багато. На півночі Центральної Європи (Німеччина, Польща) відома культура лійчастого посуду. Трохи пізніше тут розвивалася культура кулястих амфор. На території Угорщини, Чехії і Словаччини поширювалися пам'ятки тиського і лендельського типів. Племена цих культур проникали і на території України — на Волинь, Поділля, Закарпаття.

У степовій зоні України та в Криму мешкали племена середньостогівської, ямної та інших скотарських культур.

Класичними зразками землеробських культур на Правобережжі і в Подністров'ї є Трипілля і Гумельниця.

§ 2. Землеробські культури Правобережжя та Подністров'я

Трипільська культура (IV–III тисячоліття до н.е.). У зв'язку з активним розвитком радіовуглецевого аналізу у визначенні хронології пам'яток трипільської культури останнім часом дослідники поглиблюють появу перших трипільських поселень до V і навіть VI тис. до н. е. (Є. М. Черних, М. Ю. Відейко). Це — одна з найбільш вивчених і яскраво виражених культур розписної кераміки в Європі. Вона займала все лісостепове Правобережжя і Прикарпаття України, а на пізньому етапі поширилася на Волинь і Степ, до Одеси включно. Відкрита культура наприкінці XIX — на початку XX ст. київським археологом В. В. Хвойкою, що провів перші розкопки поселень біля Трипілля на Київщині. У подальшому важливий внесок у вивчення трипілля зробили Т. С. Пассек, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, К. К. Черниш, Т. Г. Мовша, В. І. Маркевич, М. М. Шмаглій, В. Г. Збенович, В. О. Круц, О. В. Цвек, М. Ю. Відейко та ін. Пам'ятки трипільської культури відомі і в Молдові. На території Румунії трипільській культурі відповідають пам'ятки типу Кукутені.

У межах України виявлено понад 2000 трипільських поселень, значну частину з яких розкопано. У розвитку культури виділяють три періоди: ранній (А) — поселення Лука-Врублівецька, Гринівка, Бернашівка; середній (В) — Володимирівка на Синюсі, Коломийщина поблизу Києва та ін.; пізній (С) —

◆ – I
● – II
▲ – III
Δ – IV
⊙ – V

Карта 5. Пам'ятки енеоліту України (IV — початок III тис. до н.е.).

I — трипільська культура; II — культура Гумельниця; III — полгарська культура; IV — лендельська культура; V — середньостогівська культура.

1 — Малі Гаєвці; 2 — Берегове; 3 — Заставне; 4 — Дрисине; 5 — Амбуків; 6 — Зимно; 7 — Голишів; 8 — Звенигород; 9 — Костянець; 10 — Листвин; 11 — Гоща; 12 — Вулканешти; 13 — Болград; 14 — Утконосівка; 15 — Рені; 16 — Озерне; 17 — Городниця; 18 — Заліщики; 19 — Більче-Золоте; 20 — Жванець; 21 — Лука-Врублівецька; 22 — Листвин; 23 — Коржівка; 24 — Бернашівка; 25 — Кліщів; 26 — Ворошилівка; 27 — Сабатинівка; 28 — Чапаївка; 29 — Трипілля; 30 — Верем'я; 31 — Софіївка; 32 — Веселий Кут; 33 — Тальянки; 34 — Майданецьке; 35 — Доброводи; 36 — Усатове; 37 — Олександрівка; 38 — Солончени; 39 — Вихватинці; 40 — Карбуна; 41 — Липкани; 42 — Деріївка; 43 — Стрільча Скеля; 44 — Ігрень; 45 — Середній Стіг; 46 — Хортиця; 47 — Олександрія.

Жванець, Козаровичі, Усатове (тепер територія м. Одеси), Городськ на Волині, Софіївка на Київському Подніпров'ї та ін. Деякі дослідники пізньотрипільські пам'ятки, що помітно відрізняються від більш ранніх, відносять до окремих культур — усатівської, городської, софіївської.

Для визначення абсолютного віку трипільських поселень одержано кілька десятків радіокарбонних та археомагнітних дат.

Культура раннього та середнього етапів Трипілля характеризується досить високим рівнем житлобудування. Вони споруджувалися з глини (долівка теж була глиняна), мали прямокутну форму, розмір — 30–50 м^2. Покрівля двосхила. Помешкання, зазвичай, ділилося на кілька частин, у кожній з яких були піч, жертовник, стояв посуд. Забудова поселень здійснювалася по колу, в центрі — загін для худоби (Володимирівка). Таке саме планування поселень зберігається і на початку пізнього Трипілля.

У Майданецькому поселенні на Уманщині, наприклад, у розміщенні жител налічується 10 концентричних кіл, поділених радіальними вулицями. Тут на площі 300–400 га зафіксовано близько 1500 жител. Такі ж поселення-гіганти, які умовно називають "протомістами", досліджено також поблизу сіл Доброводи і Тальянки.

Про способи житлобудування, зовнішній вигляд жител і планування поселень вчені дізнаються не лише з розкопок, а й у результаті вивчених так званих модельок жител, виліплених з глини і випалених на вогні. Найкращі зразки таких модельок відомі з сіл Попудня, Володимирівка, Розсохуватка на Черкащині. Останні свідчать про те, що у трипільців були і "двоповерхові" будівлі з житловою частиною і підпіллям. Крім наземних жител, розміри і форма яких добре впізнаються під час розкопок за завалами обпаленої глини (так звані площадки), будували і напівземлянкові, заглиблені у ґрунт житла.

Основним заняттям було землеробство. Трипільці вирощували кілька сортів пшениці, ячменю, просо. Займалися також і скотарством, тримали

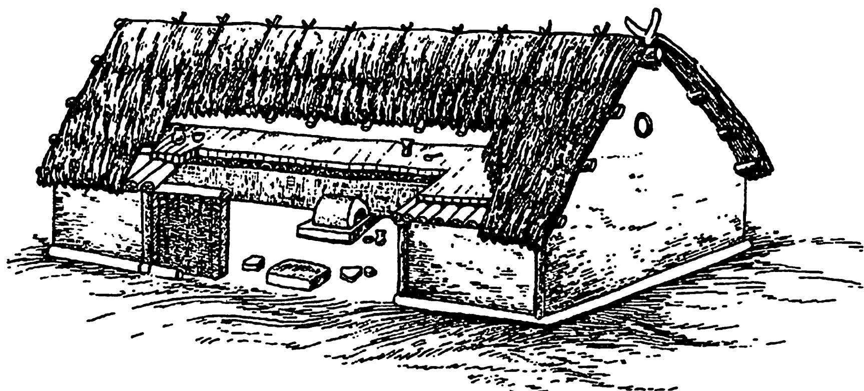

Рис. 19. Реконструкція житла трипільської культури з поселення Ленківці (Чернівецька область).

биків, свиней, овець, кіз; коней було мало. Землю обробляли, зазвичай, роговими мотиками. Злаки жали серпом. Кістяний серп з крем'яними вкладишами був досить продуктивним знаряддям землероба: працюючи таким серпом, один чоловік з одноденного ужинку міг одержати 10 кг зерна. На місцях поселень виявлено багато зернотерок, на яких зерно переробляли в муку і крупу.

Трипільці розумілися і на обробці металу. Мідь кували, але могли вже й плавити. Знали витяжку, рубання і пробивання отворів у металевих виробах. У відомому Карбунському скарбі (Молдова) виявлено понад 400 металевих виробів. Це прикраси, амулети, серед яких були й антропоморфні, та знаряддя праці. До скарбу входила також мідна провушна сокира. Невеликий, але досить цікавий скарб мідних речей у трипільському розписному горщику знайдено в с. Городниця Івано-Франківської області. До його складу входили: провушна сокира-тесло, клиноподібна сокира, кинджал, уламки діадеми і кілька десятків намистин.

Спектральний аналіз ранньотрипільських мідних виробів показав, що всі вони виготовлені з чистої міді. Мідь до трипільців надходила з Балкан і Нижнього Подунав'я.

У трипільців було досить розвинене прядіння і ткацтво, про що свідчать знахідки глиняних прясел до веретен і тягарців від примітивного ткацького верстата. Іноді на днищах трипільських керамічних виробів трапляються відбитки тканин двох способів ткання — полотняного і репсового. На поселенні Поливанів Яр Чернівецької області знайдено навіть клубочок обвуглених ниток.

Кераміка трипільської культури поділяється на дві великі групи: кухонну і столову. Перша, більш проста за формами, виготовлялася з глини, до якої

домішували шамот (товчені черепки) або подрібнені черепашки. Орнамент скупий, складається з окремих наліпів, "перлин" та пальцевих защипів по шийці посуду.

Столовий посуд був досить досконалий, виготовлявся з добре відмуленої глини, був дуже добре випалений. Черепок здебільшого червоний і міцний. Форм столового посуду багато — горщики, миски, глечики, покришки, так звані біноклеподібні форми та ін.

Орнамент багатий, переважно спірально-меандровий. На ранніх етапах культури він прокреслений, а пізніше — нанесений розписом чорною, бурою, рідше білою фарбами. На середньому етапі культури більше поширений поліхромний орнамент, на етапі пізнього Трипілля — монохромний. Серед орнаментальних схем на посуді зустрічаються зображення людей і тварин (Ржищів, Гребені у Київському Подніпров'ї, Круті Броди і Жванець на Хмельниччині тощо). Вважають, що спіраль на трипільській кераміці є стилізованим зображенням змії. Інколи на ранньотрипільському посуді (Бернашівка) зображення змії в орнаменті впізнається досить чітко.

Серед керамічних виробів важливе місце у трипільців посідає пластика. Тут виявлено велику кількість жіночих (рідше — чоловічих) статуеток, фігурок тварин — бика, свині (Пеніжкове Черкаської області). Статуетки людини часто стилізовані (Усатове, Троянів на Житомирщині), але є і досить реалістичні (Володимирівка, Верем'я на Київщині). Статуетки і фігурки, як часто і орнамент на кераміці, мали, очевидно, релігійне значення, пов'язане з культом плодючості, матері-прародительки тощо. На зв'язок трипільських статуеток з культом плодючості і врожайності вказує наявність у глині, з якої їх виготовлено, домішок зерен злаків або крупно змеленого борошна (Лука-Врублівецька). У с. Кошилівці на Тернопільщині знайдено унікальне зображення голови бика, на лобовій поверхні якого наколами відтворено силует жінки з піднятими догори руками, тобто в позі, що нагадує зображення богоматері Оранти, відомої в Середземномор'ї.

Пізньотрипільські пам'ятки. На пізньому етапі у житті трипільських племен важливішу роль починає відігравати скотарство, спрощується домобудування, зменшується кількість розписної кераміки, пластика стає більш стилізованою, її дуже мало. У цей час у трипільській культурі виділилися локальні групи пам'яток: на Волині — пам'ятки городського типу, у Причорномор'ї — усатівського, у Подністров'ї — касперівського, у Київському Подніпров'ї — лукашівського, софіївського та інших типів.

У с. Городське (Житомирщина) розкопано поселення з житлами напівземлянкового характеру. Кераміка орнаментована шнуровим візерунком.

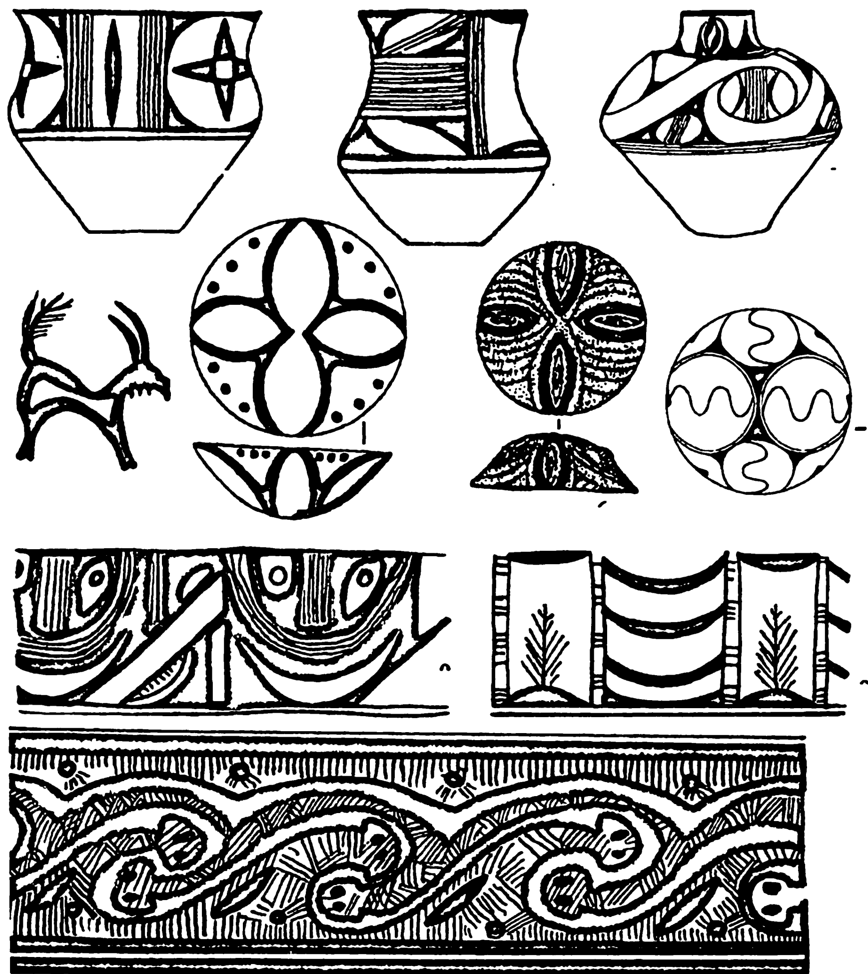

Рис. 20. Зразки орнаменту на посуді трипільської культури.

Жіночі статуетки мають стилізований вигляд. Серед знахідок виявлено також крем'яні сокири і ножі, багато прясел, у тому числі орнаментованих.

В Усатовому (нині територія Одеси) досліджено пізньотрипільські кургани, ґрунтові могильники і поселення. Обряд поховання в курганах і ґрунтових могилах — скорчене на боці трупопокладення. У деяких похованнях виявлено багатий інвентар, у тому числі мідні кинджали, прикраси з міді і срібла, розписний посуд. Основним заняттям усатівського

Рис. 21. Глиняна пластика трипільської культури.

1, 2, 3, 6 — антропоморфні статуетки; 4, 5, 7, 8 — зооморфні скульптурні зображення.

населення, як і городського, було скотарство. Пластика своєрідна — на прямокутному постаменті формувалась у вигляді стовпчика видовжена шия і голова людини. Кераміка розписна або прикрашена відбитками шнура. На поселенні Маяки усатівського типу досліджено укріплення.

У Софіївці на Дніпрі (південніше Києва) розкопано великий могильник, де в глиняних урнах або в неглибоких ямках, викопаних у піску, було знайдено обпалені кістки, що свідчить про існування обряду трупоспалення. Досліджено близько 150 поховань, де поряд з останками виявлено глиняний посуд, бойові шліфовані сокири-молоти, мідні кинджали, вістря стріл, крем'яні ножі, прикраси тощо. Софіївська кераміка виготовлялася з глини зі значною домішкою товчених черепашок, вона бідно орнаментована, розпис тут майже зовсім відсутній. Могильники, подібні до Софіївського, розкопано на хуторі Червоному (нині територія Києва) та біля с. Чернин на Дніпрі (північніше Києва). Відомо також кілька поселень софіївського типу, одне з них — у с. Козаровичі — було укріплене оборонним ровом і валом.

Могильники трипільської культури вивчені слабо, тому слід згадати два могильники цієї культури — Вихватинський у Молдові і Чапаївський поблизу Києва. У Вихватинському могильнику виявлено понад 30 поховань

зі скорченим на боці трупопокладенням і велику кількість посуду, статуеток, знарядь праці, прикрас тощо. Основним обрядом поховання в Чапаївському могильнику було випростане на спині трупопокладення.

Антропологічно племена трипільської культури вивчені неоднаково на різних етапах їх розвитку. Для раннього та середнього етапів розвитку трипільської культури виявлено лише поодинокі поховання, а антропологічний матеріал, здебільшого, належить до пізнього етапу. Пошуки могильників раннього та середнього етапів трипілля представляються одним з найпріоритетніших напрямків у вивченні антропології та поховального обряду цієї важливої культури енеоліту і вирішення на їх основі багатьох наукових проблем з її розвитку та історичної долі. Що ж до згаданих поховань, то, здається, тут ми маємо справу з представниками різних типів населення — середземноморським (Вихватинці) і потомками місцевих неолітичних племен пізньокроманьйонського типу (Чапаївка).

Культура Гумельниці одержала свою назву за розкопаним ще у 30-х роках XX ст. однойменним поселенням у Румунії, була поширена на Нижньому Подунав'ї в Румунії, Болгарії і на півдні України. У межах Одеської області відомо близько 20 гумельницьких поселень, зокрема поблизу сіл Озерне, Болград, Утконосівка та ін. Досліджували цю культуру Т. С. Пассек, І. Т. Черняков, Л. В. Суботін, В. С. Бейлекчі та ін.

Район поширення пам'яток Гумельниці безпосередньо межує з трипільськими. Склалася ця культура в Балкансько-Дунайському регіоні приблизно у той самий час, що і Трипілля (початок IV тисячоліття до н.е.), і тривала близько тисячі років (3800–2800 рр. до н.е.). Вважається, що носії культури Гумельниця переселилися на лівобережжя Дунаю у першій половині IV тис. до н.е. Тут формується один з варіантів культури Гумельниця — культура Болград — Алдень. Як на території Болгарії та Румунії, так і на лівобережжі Нижнього Дунаю ці племена зазнали впливу неолітичної нижньодунайської культури Хаманжії, про що свідчить і знахідка глиняної статуетки "Мислитель" на Вулканештському поселенні. В нижніх шарах деяких поселень культури Гумельниці цього регіону помітні виразні риси племен культури Хаманжії, слідами якої відбувалось освоєння цієї території.

За складом матеріальної культури Гумельниця загалом досить близька до Трипілля. Як і трипільській культурі, Гумельниці властиві наземні глинобитні напівземлянкові житла. Під поселення обиралися місця, зручні для захисту. Основними заняттями були землеробство та розведення свійських тварин. Можливо, землеробство тут було вже ральним: на території

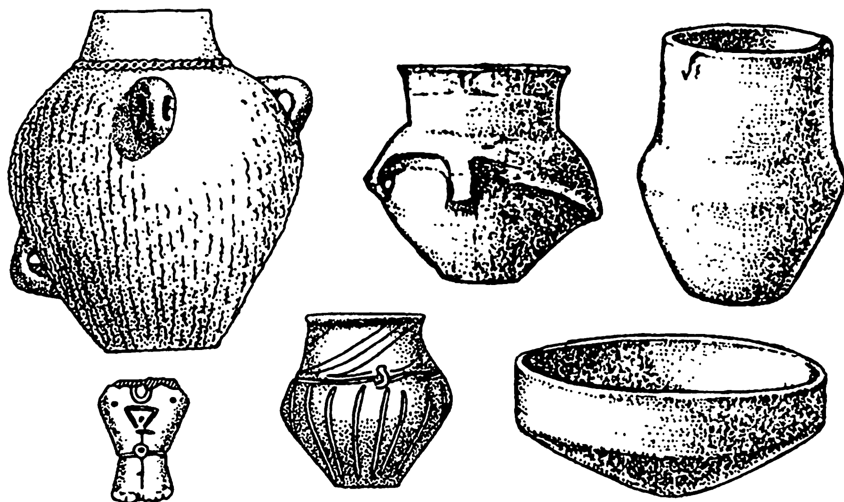

Рис. 22. Матеріали культури Гумельниця.

одного з поселень у Румунії знайдено рештки рала. Кераміка високоякісна, складається зі столового і кухонного посуду. Перший інколи розписаний фарбами, але є багато лощеного і так званого канельованого (з рельєфною поверхнею) посуду. Саме ці типи орнаментації на кераміці, як і відмінності в характері пластики, дають підставу виділяти гумельницькі поселення в окрему культуру. Відрізняється культура Гумельниця від сусідніх синхронних культур і набором амулетів, виготовлених з глини та кістки. В одних з них вбачають стилізовані зображення людської постаті. Інші тлумачать як частину примітивного сонячного годинника, яким користувалося населення гумельницької культури, тощо.

З культурою Гумельниця в Болгарії пов'язують мідні копальні Аї-Бунар.

§ 3. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття

У той час, як на Правобережжі України розвивалася трипільська культура середнього та пізнього етапів, Волинь, Поділля і Закарпаття заселяли кілька інших груп племен мідного віку. Деякі з них були близькими сусідами з трипільцями, інші жили далеко від них. Переважна більшість культур, носіями яких були ці групи племен, склалися за межами України і

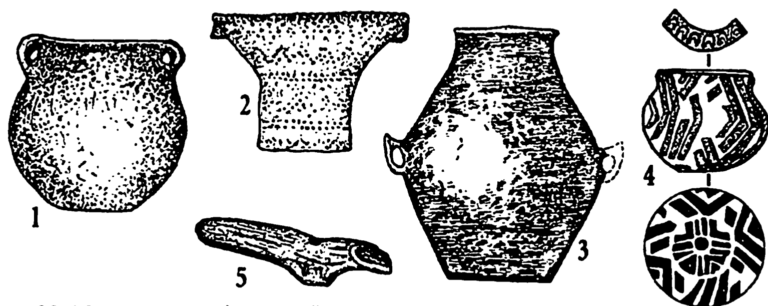

Рис. 23. Матеріали лендельської культури.
1-4 — кераміка; 5 — рогова мотика.

проникли на нашу територію у вже сформованому стані. Так, починаючи з епохи пізнього неоліту, на Середньому Дунаї розвивалися культури лендельського типу (циклу), що в IV тисячолітті до н.е. проникають на територію Польщі, а звідти, в обхід Карпат з півночі, — на Волинь. Пізніше, у другій половині III тисячоліття до н.е., на Волині і Поділлі розвивалися дві інші культури, які за типом кераміки отримали назви культур лійчастого посуду і кулястих амфор. Склалися ці культури також за межами України (Польща, Німеччина). Першою на території України з'явилася культура лійчастого посуду, вона розвивалася одночасно з пізнім Трипіллям, потім набула поширення культура кулястих амфор.

Племена полгарської і баденської культур жили в Закарпатті.

Дослідження пам'яток мідного віку на Волині і Прикарпатті проводили, в основному, І. К. Свєшніков, Ю. М. Захарук і М. А. Пелещишин, а на Закарпатті — М. Ф. Потушняк.

Лендельська культура була поширена на Волині (до р. Горинь) і частково на лівобережжі Верхнього Дністра. Відомо понад 30 поселень і шість невеликих могильників. Деякі з поселень, як, наприклад, Гоща, Зимно, Костянець, Листвин та інші, розкопані на досить значній площі, тут виявлено напівземлянкові житла із залишками глиняних печей, крем'яні майстерні та ями господарського призначення. Поселення, зазвичай, розміщувались на високих мисах, деякі з них мали укріплення.

У розвитку культури виділяється два етапи — ранній та пізній, що розрізняються, головним чином, за складом кераміки, знарядь праці, прикрас та деталями поховального обряду. В цілому для культури характерна наявність досконалої кераміки. Вона виготовлена з відмуленої глини, добре загладжена, іноді лощена, гарно випалена. Представлена значною кількістю

Рис. 24. Матеріали культури лійчастого посуду.
1-5 — глина; 6,7 — кремінь.

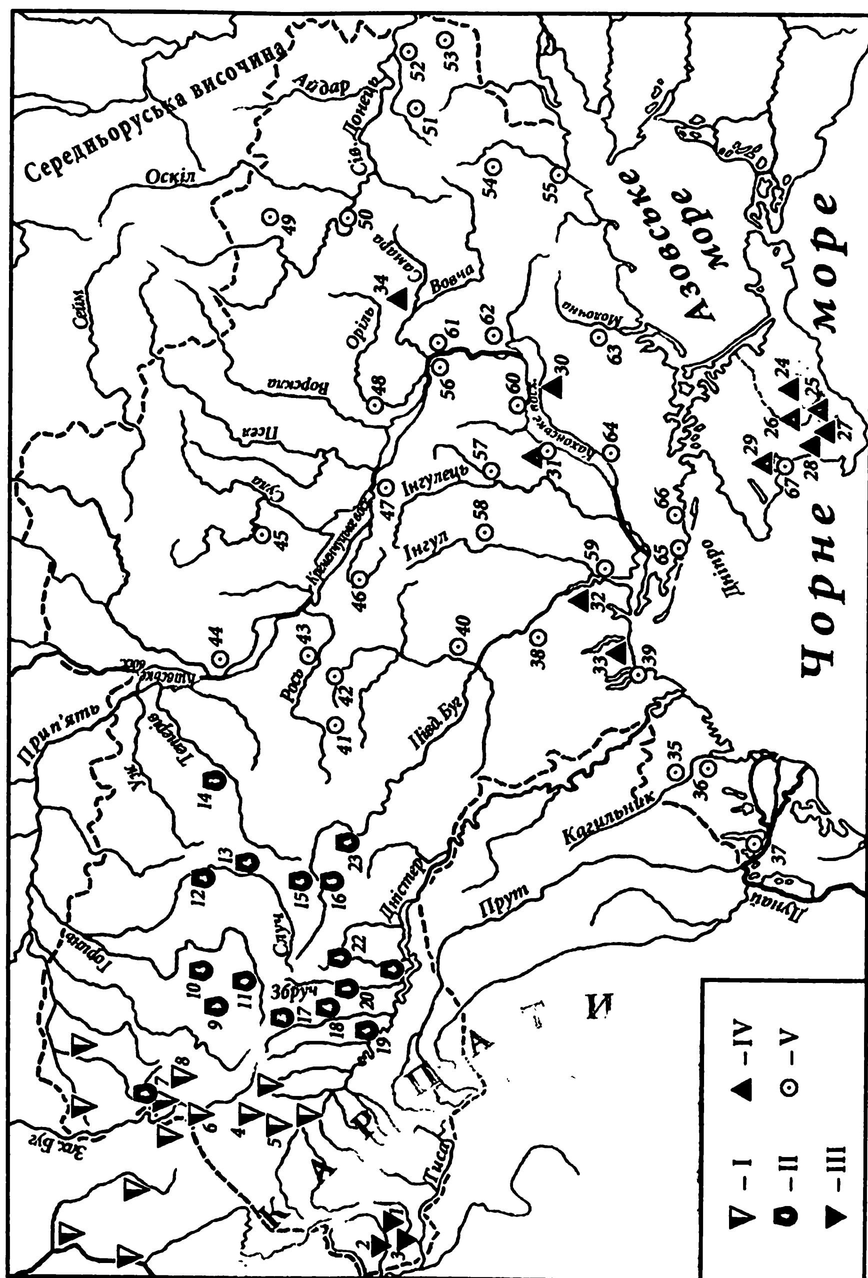
форм — округлі амфори двох типів, біконічні горщики, миски з характерними виступами, або вушками, чаші на високому піддоні тощо. Орнаментація, якщо не рахувати рідкісну для культури розписну кераміку, в цілому бідна. Це окремі наліпи, насічки по зрізу вінець, ряди поодиноких наколів. На поселеннях зрідка зустрічаються зразки глиняної пластики — фігурки людей і тварин.

Знаряддя праці — великі ножі, скребки, скобелі — виготовляли переважно з кременю. Знайдено також кам'яні зернотерки, сокири-молоти з рогу оленя. Мідні речі зустрічаються рідко. Це, головним чином, прикраси: обручки, буси тощо.

Для досліджених поховань Амбуків, Кукоруть, Звенигород характерне скорчене на боці трупопокладення, рідше — трупоспалення у супроводі посуду, прикрас чи знарядь праці у невеликих кількостях.

Культура лійчастого посуду в межах України була поширена на території Львівської і на північному заході Волинської областей, де виявлено понад 40 поселень та окремих місцезнаходжень. Поселення цієї культури — Винники, Тадені, Малі Грибовичі на Львівщині, Зимне на Волині — розкопані на значній площі. Поховань на території України відомо мало; вивчені вони слабо. В с. Дружелюбівка на Львівщині досліджена лише одна могила цієї культури. Проте в Польщі і Німеччині вивчено багато поховань цього типу.

Топографія розміщення поселень цієї культури досить своєрідна — вони локалізуються, здебільшого, на мисах високих берегів Західного Бугу та його приток або на плато, що зумовлено необхідністю захисту від ворогів. Під час розкопок виявлено сліди фортифікаційних споруд — вали, рови

Середньоруська височина
Айдар
Сів. Донець
Оскіл
Сейм
Самара
Вовча
Оріль
Ворскла
Псел
Сула
Кременчуцьке вдсх.
Інгулець
Інгул
Рось
Прип'ять
Тетерів
Уж
Півд. Буг
Случ
Збруч
Горинь
Зах. Буг
Дністер
Прут
Кагильник
Дунай
Тиса
Дніпро
Молочна
Азовське море
Чорне море
К А Р П А Т И
– I
– II
– III
– IV
– V

Карта 6. Пам'ятки енеоліту України (III тис. до н.е.).

I — культура лійчастого посуду; II — культура кулястих амфор; III — баденська культура; IV — кемі-обинська культура; V — ямна культура.

1 — Мукачеве; 2 — Великі Лази; 3 — Берегове; 4 — Винники; 5 — Тростянець; 6 — Вільхове; 7 — Зимно; 8 — Ромош; 9 — Іванння; 10 — Межиріч; 11 — Лепесівка; 12 — Кикове; 13 — Колодяжне; 14 — Кам'яний Брід; 15 — Горбасів; 16 — Завовк (Летичів); 17 — Застав'я; 18 — Довге; 19 — Хартонівці; 20 — Увисла; 21 — Колубаївці; 22 — Чорноводи; 23 — Тартак; 24 — Кемі-Оба; 25 — Дружне; 26 — Сімферополь; 27 — Таш-Аїр; 28 — Казанка; 29 — Мамай; 30 — Балки; 31 — Михайлівка; 32 — Покровка; 33 — Старі Беляри; 34 — Керносівка; 35 — Сарата; 36 — Татарбунари; 37 — Нагірне; 38 — Прибужани; 39 — Одеса; 40 — Вільшанка; 41 — Володарськ; 42 — Журавлиха; 43 — Миронівка; 44 — Бориспіль; 45 — Олександрівка; 46 — Сміла; 47 — Успінка; 48 — Преображенки; 49 — Station Станіславка; 50 — Кам'янка; 51 — Зимогір'є; 52 — Луганськ; 53 — Миколаївка; 54 — Василівка; 55 — Маріуполь; 56 — Стрільча Скеля; 57 — Кривий Ріг; 58 — Старорозанівка; 59 — Миколаїв; 60 — Нікополь; 61 — Соколово; 62 — Запоріжжя; 63 — Терпіння; 64 — Каїри; 65 — Залізний Порт; 66 — Скадовськ; 67 — Євпаторія.

(Зимне). Досліджено два типи жител — напівземлянкові заглиблені і наземні стовпової конструкції, а також ями, вимазані глиною, в яких зберігали збіжжя. Важливе місце в житлах займала піч. Глинобитні печі були досить великими — інколи до двох метрів у поперечнику.

Серед знарядь праці переважали крем'яні вироби. З кременю виготовляли великі ножі, сокири з шліфованою робочою частиною, вістря стріл і дротиків тощо. Виявлено бойові сокири-молоти з каменю, а також зернотерки. Відомі мідні сокири та тиглі для плавлення цього металу.

Кераміка дуже своєрідна. Вона характеризується переважанням широкогорлих форм посуду з розширеними (лійчастими) вінцями, звідки і походить назва культури. Посуд відносно тонкостінний, добре згладжений і випалений, представлений біконічними горщиками, мисками, черпаками, друшляками. Орнамент небагатий, але досить характерний. Візерунок, що розміщувався лише у верхній частині виробу, найчастіше виконаний у вигляді одного горизонтального валика або наліпних фігур у вигляді літер "М", "Л". Трапляються зразки посуду, де ручкам надано зооморфної форми (голова барана) або форми крилець. Досить часто зустрічається заглиблений орнамент у вигляді окремих горизонтальних рядків або "рушничків", що звисають. Виконаний він прокресленими лініями, відтисками прямокутного штампа, рідше — відтисками шнура.

Основними заняттями населення були скотарство і землеробство. Можливо, перше у житті цих племен відігравало більшу роль. У свійському стаді переважали велика рогата худоба (40 %) і свині (30 %), менше було

овець, кіз, коней. Землеробство, можливо, було вже ральним із використанням тяглової сили вола: на одному з поселень цієї культури в Польщі виявлено виліплене з глини зображення пари биків у ярмі. Кістки риб і рибальський гачок із Зимного, розміщення багатьох поселень на берегах рік показують, що певну роль у господарстві відігравало і рибальство, а знахідки кісток диких тварин і предметів мисливського спорядження підтверджують, що населення займалося полюванням. Про значний розвиток прядіння і ткацтва свідчить велика кількість виявлених глиняних прясел.

Суспільні відносини характеризувались пануванням патріархально-родового ладу. Про це свідчить високий рівень виробництва, скотарсько-землеробський уклад господарства, укріплений характер поселень, наявність зброї та ін. У носіїв культури лійчастого посуду мало місце поклоніння домашнім тваринам і силам природи, що відбилося у прикладному мистецтві: знайдено багато скульптурних зображень барана та маленьких глиняних сокирок, які нагадували бойові і вважалися атрибутом бога грому і блискавки.

Поховання здійснювалися як під невисокими курганами, так і у плоских могильниках. Основним обрядом поховання було випростане на спині трупопокладення. На території Данії (півострів Ютландія) досліджено святилище культури лійчастого посуду, що являло собою будову підпрямокутної форми на кам'яному фундаменті. Тут виявлено кам'яний хрестоподібний вівтар і велику кількість посуду, що зустрічається при похованнях цієї культури.

Культура кулястих амфор охоплювала східну частину Німеччини, Польщу, Чехію, а в Україні займала територію Волині й Поділля. Східна група пам'яток цієї культури датується серединою і другою половиною III тисячоліття до н.е. Нині в Україні відомо 116 місцезнаходжень культури кулястих амфор, у тому числі 7 поселень. Найбільш східні пам'ятки виявлено в Київській області. Розкопками досліджено одне поселення (поблизу с. Межиріч Рівненської області) та кілька десятків могил. Найвідоміші з них поховання біля сіл Колодяжне (Житомирщина), Довге, Увисла та Хартонівці (Тернопільщина).

Поховання цієї культури здійснювались інколи під невисокими курганами, а в переважній більшості — без них, але обов'язково у гробницях, складених з великих кам'яних брил. Виділяють два типи цих мегалітичних споруд: дольмени і кам'яні скрині. Останні менші за розмірами і мають кам'яне дно. У таких гробницях виявлено одне або кілька поховань, для яких характерне сидяче або скорчене трупопокладення. В окремих випад-

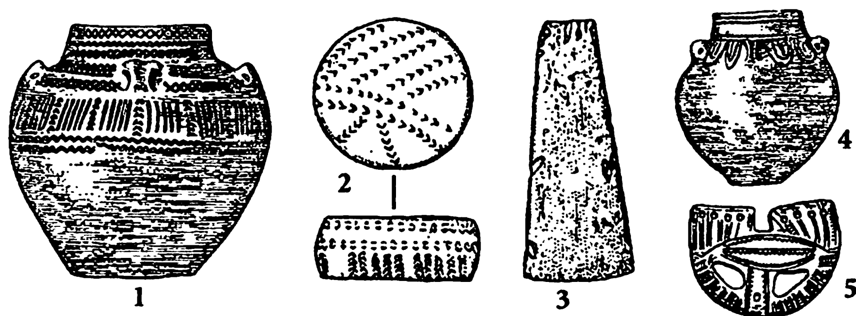

Рис. 25. Старожитності культури кулястих амфор:
1, 2, 4 — глина; 3 — камінь; 5 — кістка.

ках відзначено трупоспалення (Кикове на Житомирщині). У похованнях буває значна кількість посуду, знарядь праці, бойових сокир-молотів тощо.

Найбільш цікавою і важливою для розуміння обряду поховання є гробниця поблизу с. Колодяжного (Житомирська область), розкопана І. Ф. Левицьким. Це монументальна споруда у вигляді великої скрині, складена з 13 плоских брил каменю, з яких десять поставлені на ребро, а три правили за покрівлю. Центральне місце в гробниці займав кістяк чоловіка, похованого в сидячому положенні, по обидва боки і в ногах центрального поховання лежали скелети трьох жінок, двох юнаків і дітей у скорченому положенні. Одне чоловіче поховання знайдено окремо, у відгороджених кам'яною стіною "сінях". При похованих виявлено характерні для культури речі — посуд, сокири з кременю, кістяні прикраси тощо.

Найпоширенішою формою посуду культури є вузькогорлі опуклобокі (кулясті) амфори або кулясті, але більш широкогорлі, горщики і кубки, кришки з високим бортиком. На плічках амфор і горщиків завжди є по 2 або 4 вушка. Орнамент покриває лише верхню частину посуду. Кришки орнаментовані по всій поверхні. Мотиви візерунка досить складні і включають горизонтальні ряди, вертикальні смуги, зигзаг, шеврони і фестони. Основним характерним елементом орнаменту є відбитки прямокутного чи напівкруглого (лускоподібного) штампа.

Знаряддя праці (сокири, ножі) і предмети озброєння (сокири-молоти) значною мірою нагадують вироби культури лійчастого посуду. Своєрідності культурі надають прикраси, серед яких багато виготовлених з янтарю. Цікавими є також кістяні напівкруглі пряжки, зазвичай, багато орнаментовані. У похованні біля с. Івання на Рівненщині (розкопки І. К. Свєшнікова)

виявлено янтарний диск з отвором у центрі і прокресленими зображеннями людських постатей.

Населення культури кулястих амфор вело, мабуть, досить рухливий спосіб життя, у зв'язку з чим їх поселення, що мали характер тимчасових стоянок, виявлено у незначній кількості. Очевидно, основну роль у житті носіїв цієї культури відігравало скотарство.

Племена культур лійчастого посуду і кулястих амфор, що існували на території України наприкінці мідного віку, відіграли певну роль у формуванні культур шнурової кераміки епохи бронзи.

Полгарська культура. На Закарпатті відомі дві культури мідного віку — полгарська і баденська. Основним районом поширення цих культур є території Чехії, Словаччини й Угорщини. Звідси вони проникли на Закарпаття. Полгарська культура сформувалася тут ще в другій половині IV тисячоліття до н.е. Нині на території Закарпаття відомо 12 поселень і один могильник цієї культури. На розкопаних поселеннях Берегове, Дрисине, Малі Гаєвці, Заставне досліджено рештки наземних жител стовпової конструкції зі стінами, обплетеними лозою і обмазаними глиною; у заглибинах долівки виявлено сліди відкритих вогнищ або печей. У розвитку полгарських пам'яток Закарпаття стратиграфічно, типологічно і на підставі синхронізації з сусідніми культурами простежується сім послідовних етапів (М. Ф. Потушняк), що розрізняються, в основному, за керамікою.

У цілому посуд поділяється на кухонний і столовий. Перший виготовлявся з глини, до якої додавали значну кількість подрібненої соломи. Це переважно товстостінні горщики, іноді орнаментовані наліпними шишечками чи валиком. Столова кераміка формувалася з добре відмуленої глини, вона тонкостінна, старанно згладжена. За формою це горшки, кубки, чаші, миски, в тому числі чотирикутні та з хвилястим оформленням краю, вази на високій ніжці, кришки тощо. Орнаментація порівняно багатша, ніж на кухонному посуді. Вона також наліпна або виконана насічками, лініями, защипами тощо. Серед елементів наліпного орнаменту дуже характерними є виступи у вигляді пташиних чи зміїних голівок. Зустрічається розпис чорною, вишневою і білою фарбами. Серед глиняних виробів трапляються і жіночі фігурки, прясла, важки, буси тощо.

На поселеннях зібрано велику кількість шліфованих кам'яних сокир, тесел, долот, зернотерок, а також знарядь з кременю та обсидіану — ножів, вістер, скребків, свердел тощо. На середніх етапах розвитку культури з'являються мідні, у тому числі "важкі", вироби, зокрема провушні сокири.

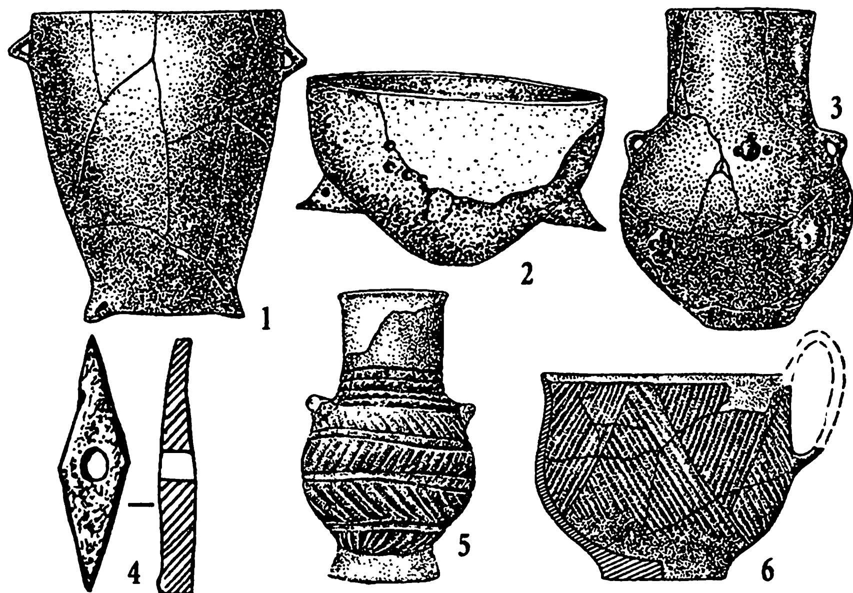

Рис. 26. Старожитності полгарської (1–4) та баденської (5, 6) культур.

Обряд поховання — скорчене на боці трупопокладення у ґрунтових могилах, причому жінок ховали на лівому, а чоловіків — на правому боці. На заключних етапах культури з'являються курганні поховання, зрідка за обрядом трупоспалення. Похованих супроводжували, зазвичай, посуд, прикраси, кам'яні і мідні знаряддя.

Баденська культура в середині III тисячоліття до н.е. змінює полгарську. Велика кількість пам'яток цієї культури відома в Подунав'ї на території Чехії, Словаччини, Угорщини та інших сусідніх країн. На Закарпатті баденські поселення виділені недавно, відомо їх тут всього близько десяти (Великі Лази, Мукачеве та ін.). На першому з них розкопано рештки напівземлянкового житла підпрямокутної форми глибиною до 0,4 м, розчищено сліди вогнища, ямки від стовпів, що підпирали двосхилу покрівлю.

Основним джерелом для характеристики баденської культури є кераміка, як з точки зору форми посуду, так і з точки зору його орнаментації. За формою переважає опуклобокий товстостінний горщик. Побутували також кружки-кубки з високою ручкою, що мала форму петельки, глечики,

друшляки тощо. Орнаментація багата, але візерунок складається з прямих врізних ліній, що створюють прості геометричні фігури — трикутники, ромби, паралельні смуги тощо. Часто зустрічаються нігтьоподібні заглибини, розміщені у три, чотири ряди. Цим орнаментом прикрашали виключно горщики з вінцями, що нагадували у профіль стопи.

Деякою своєрідністю відрізняються і знаряддя баденської культури, серед яких переважають бойові сокири-молоти, побутують також вістря стріл із кременю й обсидіану, теслярські кам'яні шліфовані сокири, тесла, долота тощо. Знайдено багато прясел. У житті племен баденської культури, як і в більшості населення кінця мідного віку, важливу, чи навіть основну, роль починає відігравати скотарство. Людині були вже відомі всі види нинішніх домашніх тварин. Розвивалися також землеробство, мисливство, рибальство.

За даними сусідніх територій відомо, що основним обрядом поховань у досліджуваній культурі було трупопокладення на боці, рідше зустрічається трупоспалення.

§ 4. Скотарські культури степової зони та Криму

На Середньому і Нижньому Подніпров'ї, степовому Лівобережжі, у Причорномор'ї і Криму в мідному віці розвивалися три основні скотарські культури — середньостогівська, ямна та кемі-обинська. Остання включає два варіанти — власне кемі-обинську у Криму та нижньомихайлівську у Подніпров'ї і Північному Причорномор'ї. Середньостогівська культура, що була більш ранньою, і ямна, яка слідувала за нею, генетично споріднені між собою. Кемі-обинська культура розвивалася, значною мірою, паралельно із середньостогівською та ямною.

Крім цих культур, на півдні України недавно виділено групу поховань так званого новоданилівського типу з великою кількістю мідних речей та групу підкурганних поховань постмаріупольського типу. Ґрунтовне вивчення пам'яток цих груп розпочалося порівняно недавно.

Середньостогівська культура була поширена в лісостеповій і степовій частині межиріччя Дніпра і Дону. Окремі місцезнаходження цієї культури виявлено на захід від Дніпра, зокрема в межах Кіровоградської області. Назву культурі дало розкопане А. В. Добровольським поселення в урочищі Середній Стіг (нині на території м. Запоріжжя). Всього тепер відомо близько 100 пунктів цієї культури — поселень, могильників, поховань чи

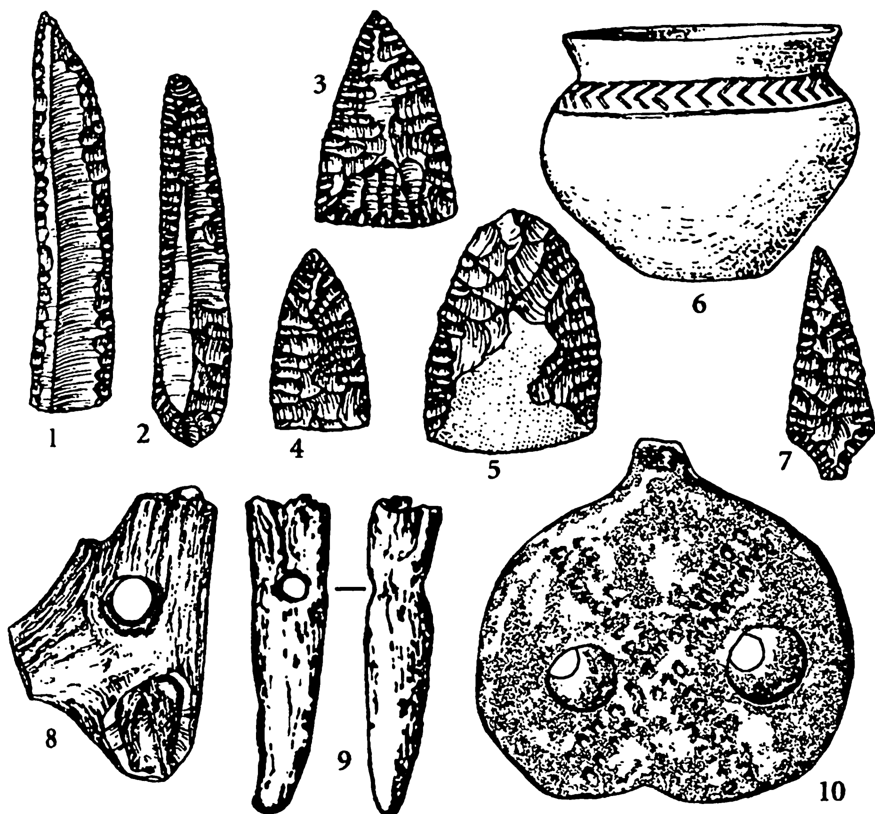

Рис. 27. Старожитностісередньостогівської культури: 1–5, 7 — кремінь; 6, 10 — глина; 8, 9 — кістка.

окремих знахідок. Найповніше досліджено поселення і могильник у с. Дереївка поблизу Кременчука на Дніпрі, поселення і могильник Олександрія на Осколі (розкопки Д. Я. Телегіна), поселення Костянтинівка на Нижньому Дону (розкопки В. Я. Кіяшко) та ін.

Для вивчення абсолютного віку поселення і могильника біля с. Дереївка одержано 10 радіокарбонних дат у Київській, Каліфорнійській та Оксфордській лабораторіях. Переважна їх більшість припадає на другу половину IV тис. до н.е. Вік середньостогівської культури також визначається на підставі синхронізації різних періодів її з пам'ятками Трипілля, Майкопа і датується серединою IV — другою чвертю III тисячоліття до н.е., тобто існувала вона близько 700–800 років. За характером орнаментації на посуді

в її розвитку виділяють два основні етапи — дошнуровий і шнуровий, або дереївський.

Про склад і характер матеріальної культури найповніше уявлення дає поселення Дереївка. Тут на площі 2000 м^2 розкрито невеликий "дворик", оточений трьома трохи заглибленими в землю житлами прямокутної форми. Багаття в житлах горіло у невеликих ямках, часто обкладених камінням. Виявлено багато господарських ям, культові поховання собаки, а також черепа коня в супроводі двох собак. На "дворику" поблизу одного з жител виділяються місця "гончара" і "точильника", де формували глиняний посуд та виготовляли за допомогою шліфування кістяні знаряддя. На поселенні зібрано більше 10 тис. знахідок. Це, перш за все, кераміка, знаряддя праці, прикраси. Пластика представлена жіночими статуетками і фігурками тварин.

Кераміка (горщики, глечики) середньостогівської культури майже виключно гостродонна, лише невелика частина мисок мають плоске дно. Вінця, як правило, досить високі, інколи трохи "роздуті". У глиняне тісто додавали велику кількість товчених черепашок. Орнамент, що покривав лише верхню частину посуду, у дошнуровий період наносили гребінцевим штампом, пізніше з'явився гусеничний орнамент. За деріївського періоду посуд прикрашали за допомогою скобкоподібних штампів чи відбитками шнура. Середньостогівська культура була першою на Україні, в якій виникає шнуровий орнамент, що потім відіграв велику роль у культурах мідного і бронзового віків Європи.

Серед знарядь праці середньостогівської культури багато крем'яних ножів, скребків, вістер дротиків і стріл, кам'яних зернотерок, мотик, лощил, рибальських гачків з рогу і кістки. З рогу оленя виготовлялися бойові молоти та псалії (деталь кінської вуздечки). Металевих речей ще дуже мало.

Основним заняттям середньостогівських племен було скотарство, головним чином, розведення коней — серед фауністичних решток їхні кістки становлять інколи до 60–80 %. Середньостогівські племена були одними з перших у Європі, які почали використовувати коня для верхової їзди. Займалися вони також мисливством, рибальством, землеробством, про що свідчать знахідки відповідних знарядь праці і кісток тварин. Проте ці види занять відігравали другорядну роль.

Могильники середньостогівської культури, зазвичай, невеликих розмірів, ґрунтові, плоскі, хоча поява перших невеликих насипів над похованнями цього часу не виключається. Поховання окремі, рідко — парні. Поховані лежали на спині, з підігнутими в колінах ногами. На багатьох

скелетах виявлено порошок червоної вохри, супровідний інвентар — посуд, знаряддя праці.

Ямна культура виділена В. О. Городцовим після розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця, поблизу м. Ізюм та на річці Бахмут. Названа так за типом поховань у простих ґрунтових ямах. Історію і культуру ямних племен вивчають, в основному, за матеріалами поховань, яких лише в межах України досліджено понад 1000. Здебільшого це поховання під курганами, на Дніпрі розкопано і кілька безкурганних могильників.

Пам'ятки ямної культури поширені у степових районах від Заволжя до пониззя Дунаю. На цій величезній території виділяється кілька місцевих локальних варіантів культури, що різняться, передусім, особливостями кераміки.

Для визначення віку культури одержано близько 150 радіокарбонних дат, на підставі яких її пам'ятки відносять до XXVII–XIX ст. до н.е. У розвитку культури виділяється два етапи — ранній, що тривав одне-два століття, і пізній. Найпізніші пам'ятки ямної культури відносять до бронзового віку.

Племена ямної культури, як і всі степовики періоду міді-бронзи, займалися переважно скотарством. Вони розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз. Роль коня в господарстві ямних племен була не завжди однакова: помітно більша на ранньому етапі і менша у пізньоямний час. Скотарі ямної культури вели, очевидно, досить рухливий спосіб життя, пересуваючись за своїми стадами. Все домашнє начиння вони перевозили на гарбах, запряжених биками. Про це свідчать знахідки решток таких гарб (Сторожова Могила) та їх зображень (Кам'яна Могила). Під час розкопок у Подніпров'ї в могилах ямної культури вдалося виявити також рештки ярма, ручок від батогів-нагайок та інші речі, пов'язані з запряганням биків. У ямному похованні кургану Курбан-Байрам у Криму разом з рештками возика знайдено залишки саней-волокуші.

На просторах степового півдня Східної Європи лише як острівці існували окремі поселення ямних племен, що інколи були досить великими і довготривалими. Відкриття і дослідження поселень дали матеріали для всебічної характеристики культури. Одне з таких поселень розкопане О. Ф. Лагодовською в 1951–1955 рр. поблизу с. Михайлівка на Херсонщині. Воно розмістилося на трьох горбах вздовж берега р. Підпільної (рукав Дніпра) і займало площу близько 1500 м^2. Розкопками встановлено три різночасові культурні горизонти. Спочатку, ще за доямного часу, тут існувало невелике ("нижньомихайлівське") поселення. Потім виникають два

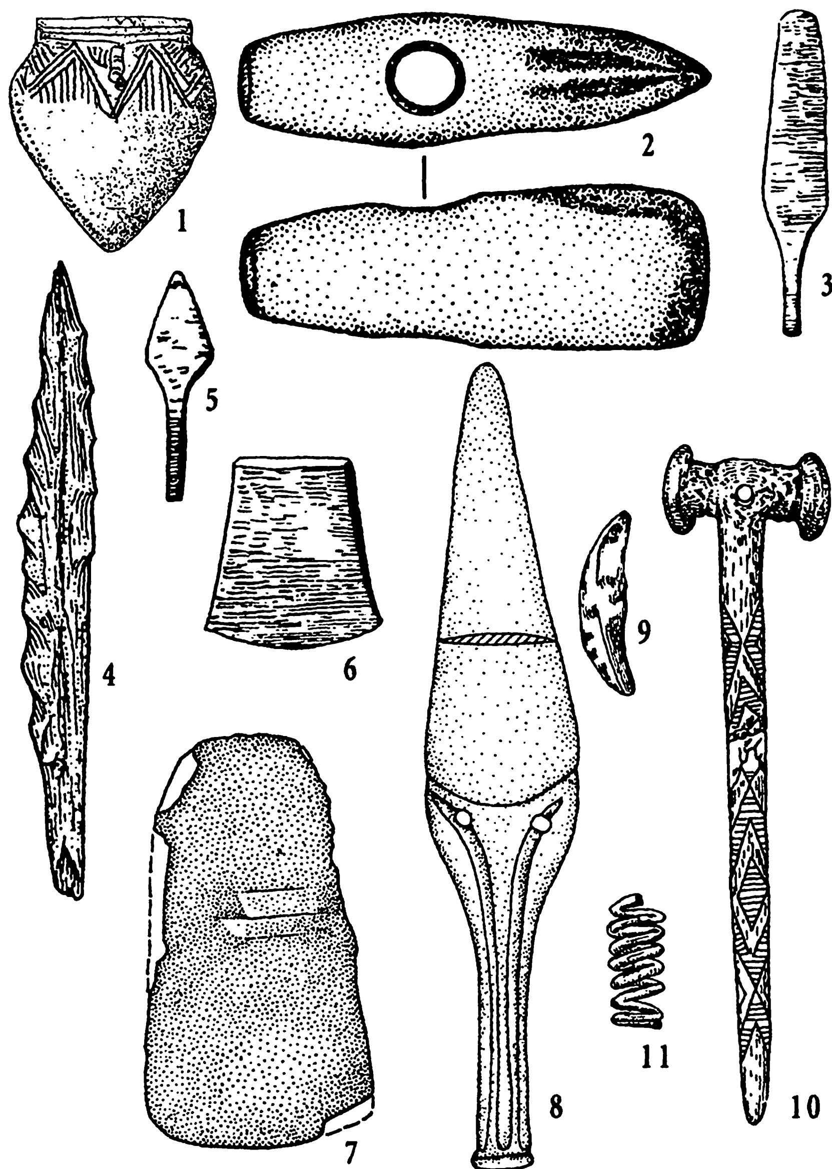

Рис. 28. Матеріали з пам'яток ямної культури:
1 — глина; 2 — камінь; 3, 5–8 — мідь; 4, 9, 10 — кістка; 11 — срібло.

культурні шари ямних племен: раннього і пізнього етапів. Саме стратиграфія Михайлівського поселення і була основним критерієм для виділення в розвитку ямної культури двох зазначених вище етапів.

На пізньому етапі існування Михайлівське поселення вже було обнесене кам'яною стіною, висота якої сягала понад 2 м. На площі поселення розкопано рештки численних жител, побудованих на кам'яній основі, виявлено сліди вогнищ, господарських ям та зібрано велику кількість знахідок. Поблизу поселення виявлено ґрунтовий безкурганний могильник того ж часу.

Кераміка ямної культури досить примітивна і в цілому одноманітна. Серед форм домінує округлобокий гостродонний горщик з високими (на ранньому етапі) або низькими (в пізньоямний час) вінцями. Орнаментація скупа. Візерунок розміщений, зазвичай, у верхній частині горщика. Найчастіше це ряди відбитків шнура чи гребінцевого штампа. Зустрічаються заштриховані трикутні фігури. Інколи невеликі горщечки мають петельчасту ручку. На поверхні посуду досить помітні сліди згладжування рідкозубим гребінцем. Крім горщиків, трапляються також невеликі мисочки, інколи на ніжці.

Серед знарядь праці і предметів озброєння ямної культури мідні речі зустрічаються набагато частіше, ніж у середньостогівській. Тут виявлено плоскі мідні сокири, вістря стріл і списів, шила, швайки, ножі тощо. Багато цих виробів виготовлялося також і з кременю. У цей час набувають значного поширення бойові сокири-молоти з каменю. В Надпоріжжі в урочищі Скеля поблизу Дніпропетровська виявлено майстерню, де виготовляли ці вироби. Крім напівзакінчених сокир тут зібрано також кілька десятків так званих вивертків, що виникають при свердленні отвору в сокирах порожнистим свердлом.

З появою в степах Східної Європи ямних племен поширюється курганний обряд поховання. Кургани раннього періоду мали невеликі розміри. У пізньоямний час виникають насипи висотою 10 і більше метрів. У більшості випадків можна простежити різночасове досипання насипу у зв'язку з окремими похованнями. Кургани містять інколи до 20 і більше ямних могил. Пізніше в цих курганах часто влаштовували могили інші племена.

Покійників ямної культури клали на дно ями здебільшого прямокутної форми зазвичай у скорченому положенні на спині, часто посипали порошком червоної вохри; біля них інколи ставили горщик, очевидно, з водою, залишали їжу і знаряддя праці та озброєння — списи, бойові сокири-молоти тощо. Поряд з похованими часто знаходять кістяне намисто, що складається здебільшого з трьох типів прикрас: кістяних трубочок з гвинтовою нарізкою, молоточкоподібних шпильок з того ж матеріалу і просвердле-

них зубів хижака (собаки, вовка). Такий набір прикрас є характерною рисою культури ямних племен. У кількох випадках на території України і Калмикії вдалося простежити глиняні маски (?) на лицевій частині черепа померлих.

За антропологічними ознаками носії ямної культури, як і середньостогівської, були далекими нащадками племен пізніх кроманьйонців. Тут, проте, виділяється також група більш низькорослих, вузьколицих осіб, що за рядом ознак тяжіють до середземноморського типу. Особливо велику кількість таких представників виявлено в курганах межиріччя Дунаю та Дністра, а також у Нижньодунайському регіоні. Особливості антропологічного складу та керамічного інвентаря у похованнях, генетично пов'язаних з пізньотрипільськими похованнями усатівського типу, культури Фолтешті та культур бронзової доби Нижнього Подунав'я (Коцофені, Езеро, культур шнурової кераміки Прикарпаття) послугували для виділення окремої Буджацької культури другої половини III тис. до н. е.

Племена ямної культури відіграли помітну роль в історії населення Східної Європи у другій половині III — на початку II тисячоліття до н.е. Вони, потіснивши пізньотрипільські і кемі-обинські племена, проникли далеко на захід від Дніпра, аж до Прикарпаття і на Балкани, та на південь — у Крим, про що свідчить поява тут "степових поховань з вохрою". У носіїв ямної культури існували тісні контакти з населенням Північного Кавказу і лісостепових районів Східної Європи.

Історична доля ямних племен остаточно не з'ясована. На початку II тисячоліття до н.е. ямну культуру на значній території змінює катакомбна, що, здається, генетично з нею не була пов'язана. Вважають, що у Поволжі на базі ямної культури розвинулася полтавкинська культура.

Кемі-обинська культура. Серед культур мідного віку України кемі-обинська культура виділяється рядом характерних особливостей. Племена цієї культури досягли виняткових успіхів в обробці каменю, їм належать перші на території України зразки монументальної кам'яної скульптури, у них склався своєрідний обряд поховання в скринях, часто розписаних фарбами. Кемі-обинська кераміка досить помітно виділяється серед глиняних виробів інших синхронних культур.

Дані стратиграфії поховань під курганами і нашарувань на поселеннях свідчать про те, що кемі-обинська культура розвивалася паралельно з ямною, але на ранніх своїх етапах вона передувала їй, а на пізніх — пережила її. Вона склалася у першій половині III тисячоліття до н.е. Пізню, верхню, дату цієї культури доводять до середини II тисячоліття до н.е. Ці пізні пам'ятки кемі-обинської культури належать уже до віку бронзи.

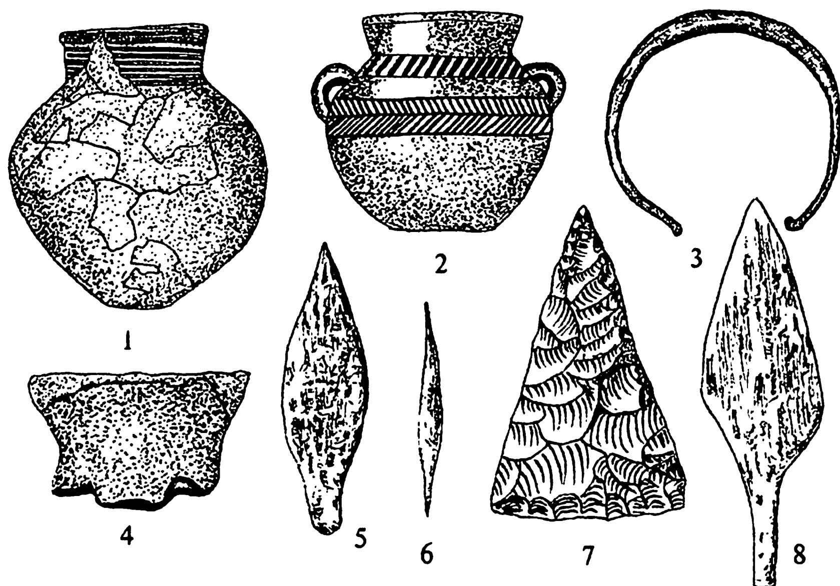

Рис. 29. Матеріали з пам'яток кемі-обинської культури:
1, 2, 4 — глина; 5, 6 — мідь; 3, 8 — бронза; 7 — кремінь.

Культура виділена А. О. Щепинським. Свою назву вона отримала за курганом Кемі-Оба, розкопаним у 1957 р. поблизу м. Білогорськ у Криму. До цієї культури в Криму належать також поселення Дружне, Холодна Балка, Сімферопольське, поховання Казанки, Скала, Мамай та ін. Пам'ятки, близькі за характером до кемі-обинських, виявлено і в Північному Причорномор'ї, зокрема в басейні рік Інгул, Інгулець та пониззі Дніпра, де їх називають нижньомихайлівськими, оскільки культурний шар цього типу у Подніпров'ї вперше був розкопаний у нижньому шарі згадуваного вище Михайлівського поселення (О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегін). У цьому шарі досліджено чотири напівземлянкових житла, одне з яких загинуло від пожежі. Житла мали підпрямокутну форму з глинобитним чи кам'яним відкритим вогнищем у центрі і двосхилу покрівлю, виготовлену зі снопів очерету. У житлах і поблизу них зібрано значну кількість кераміки, фауністичних решток, кістяних, рогових і кам'яних виробів.

Важливим джерелом для вивчення кемі-обинської культури є курганні поховання, яких уже виявлено кілька сотень. Під насипами курганів часто зустрічаються кам'яна обкладка — панцир, а також кромлехи. Переважа-

ють поховання в скринях — кам'яних або дерев'яних. Кам'яні скрині споруджені, зазвичай, із кількох великих плит, підігнаних одна до одної на кутах спеціальними пазами. Зверху скрині перекриваються такою самою плитою, щілини між плитами замазані глиною, найчастіше зеленого кольору. З середини стінки часто мають візерунок у вигляді сосонок, драбинок, трикутників, ромбів тощо, виконаних червоною вохрою. Рідше зустрічаються заглиблений орнамент, антропоморфні або зооморфні зображення.

Поховання окремі або парні. Покійників клали у скорченому положенні на спині чи на боці головою на схід або північний схід. Поховальний інвентар досить багатий — посуд, кістяні, кам'яні або металеві речі.

Кераміка кемі-обинської культури темного чи зовсім чорного кольору, виготовлена з додаванням товчених черепашок або вапняку, з зовнішнього боку часто досить старанно вилощена. Горщики і амфори опуклобокі з плоским або заокругленим дном. Характерною ознакою цієї кераміки є відсутність будь-якого орнаменту. Якщо візерунок і зустрічається, то він складається лише з кількох рядків насічок або відбитків шнура.

Серед кам'яних і крем'яних виробів Кемі-Оби виділяються вістря списів і стріл, підтрикутної форми ножі-серпи, бойові сокири-молоти. Останні досить досконалої техніки виготовлення, інколи з рельєфним орнаментом. Металеві знаряддя більш численні і різноманітні, ніж у сусідніх племен, зокрема ямних. Тут уже зустрічаються провушні сокири, тесла, своєрідні вироби у вигляді двозубої вилки, вістря стріл, браслети тощо.

Важливою рисою кемі-обинської культури є висічені з каменю антропоморфні стели різних розмірів, у тому числі інколи на повний зріст людини. У межах України їх виявлено близько 300. Більшість стел має примітивний вигляд, без деталізації частин тіла і зображень на їх поверхні. Проте зустрічаються і досить досконалі зразки передачі рис обличчя, частин тіла і численних зображень на поверхні. Такі стели виявлено, зокрема, біля сіл Керносівка в долині р. Орель, Наталівка на Дніпропетровщині, Олександрія Кіровоградської області, Казанки, Верхоріччя в Криму тощо. За поставою голови, положенням рук, характером зображень на поверхні стели розрізняють два їх типи. В одному випадку це зображення гордої постаті вождя, воєначальника, повелителя; в іншому — перед нами постава людини в позі змирення, поклоніння. Можливо, у стелах цього типу втілювався образ служителя культу — шамана, чаклуна тощо. Вважають, що стели виготовлялися для спеціальних святилищ. Частина стел потім потрапила в кургани поховань ямної культури, де нерідко їх використовували як простий камінь.

З кемі-обинською культурою пов'язують дві унікальні знахідки із зображеннями сюжетних сцен. Це плита з Єні-Бахчі-Єлі поблизу Сімферополя і наскельний розпис під навісом Таш-Аїр біля Бахчисарая. На плиті з Єні-Бахчі-Єлі вирізьблено людські постаті, сокиро- чи ралоподібні фігури та ін. Ці зображення витлумачують як боротьбу добра і зла або як сцену, пов'язану з культом врожайності й землеробства.

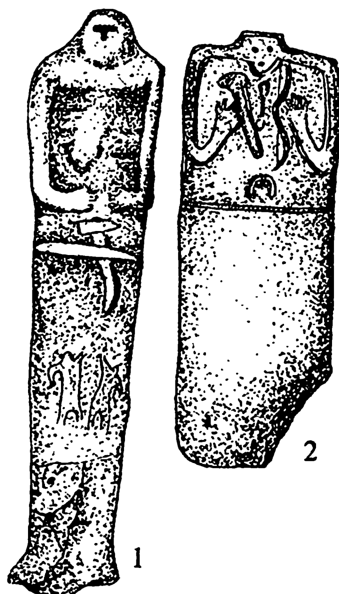

Рис. 30. Кам'яні антропоморфні стели:
1 — с. Казанки в Криму; 2 — с. Наталівка в Подніпров'ї.

Наскельний розпис Таш-Аїра виконаний бурою фарбою. Складається з численних зображень людських постатей, тварин, дерев, загородок, загадкових знаків. Зміст цього малюнка не розшифровано.

Основним заняттям кемі-обинців було скотарство. У нижньому шарі Михайлівки серед фауністичних решток виявлено 95 % кісток свійських тварин, переважно овець і кіз. У цьому кемі-обинська культура близька до культур Північного Кавказу, зокрема майкопської.

Кемі-обинська культура справила помітний вплив на формування ямної й усатівської культур, з якими певний час розвивалася паралельно. Від кемі-обинських племен звичай поховань у кам'яних скринях проник до ямної культури; носії останньої з часом почали запозичувати від кемі-обинців і техніку виготовлення стел. У другій половині III тисячоліття до н.е. кемі-обинці, очевидно, були витиснуті з Північного Причорномор'я пізньоямними племенами.

Отже, епоха міді стала новим кроком у розвитку економіки, культури та соціальних відносин населення України в IV–III тисячоліттях до н.е. Людині почав слугувати перший метал — мідь.

У мідному віці стабілізується племінна організація, виділяються більш-менш постійні ареали окремих культурних і етнічних груп населення, започатковується процес виникнення сучасних лінгвістичних сімей, у тому числі індоєвропейської, фіно-угорської та ін.

РОЗДІЛ VI

БРОНЗОВИЙ ВІК

Бронзовий вік — останній великий період первіснообщинної формації. Наприкінці його починають формуватися класові суспільства. У межах Східної Європи вік бронзи датується II — початком I тисячоліття до н.е. Таке поширене визначення цього періоду останнім часом зазнало серйозних змін щодо його початку та кінцевого етапу, Застосування у хронології археологічних культур радіовуглецевого аналізу вказує на те, що, наприклад, така культура бронзової доби, як катакомбна, розвивалася ще в III тис. до н.е., а культури кінцевого етапу розвитку доби бронзи отримали більш ранні дати. Тому бронзовий вік України на сучасному етапі може датуватись III — кінцем II тис. до н.е. Останнє вказує на більш рівномірне входження стародавніх племен України до бронзової доби разом з іншим стародавнім населенням Передньої Азії, Кавказу та Східного Середземномор'я. На півдні України бронзовий вік змінюється кіммерійсько-скіфським періодом раннього залізного віку.

Бронза є першим штучним металом: вона являє собою сплав міді й олова (інколи олово замінювали сурмою або миш'яком). Бронза витіснила мідь, бо знаряддя з неї були твердішими за мідні. Перевага бронзи над міддю полягає також у значно нижчій температурі плавлення. Температура плавлення бронзи становить 800–900°, а міді — понад 1000° С.

Бронзу плавили в печах — горнах, у невеликих гостродонних товстостінних глиняних тиглях. Розливали по формах глиняними ложками — ллячками. Форми-матриці виготовляли, здебільшого, з м'якого каменю. Кожна матриця складалася з двох половинок, на яких вирізалася форма речі. Існував ще спосіб лиття по восковій моделі у глиняних формах.

На території України досліджено багато майстерень, де виготовляли бронзові речі. Наприклад, на площі такої майстерні біля с. Волоське в Надпоріжжі знайдено близько 70 кам'яних і глиняних матриць для виготовлення 17 предметів — серпів, ножів, сокир-кельтів і кинджалів. Багато подібних майстерень досліджено у Причорномор'ї. Одну таку пам'ятку розкопано поблизу с. Острівець Івано-Франківської області.

Серед знахідок зустрічаються керамічні трубочки, що служили соплами при штучному дутті міхами у бронзоплавильних горнах.

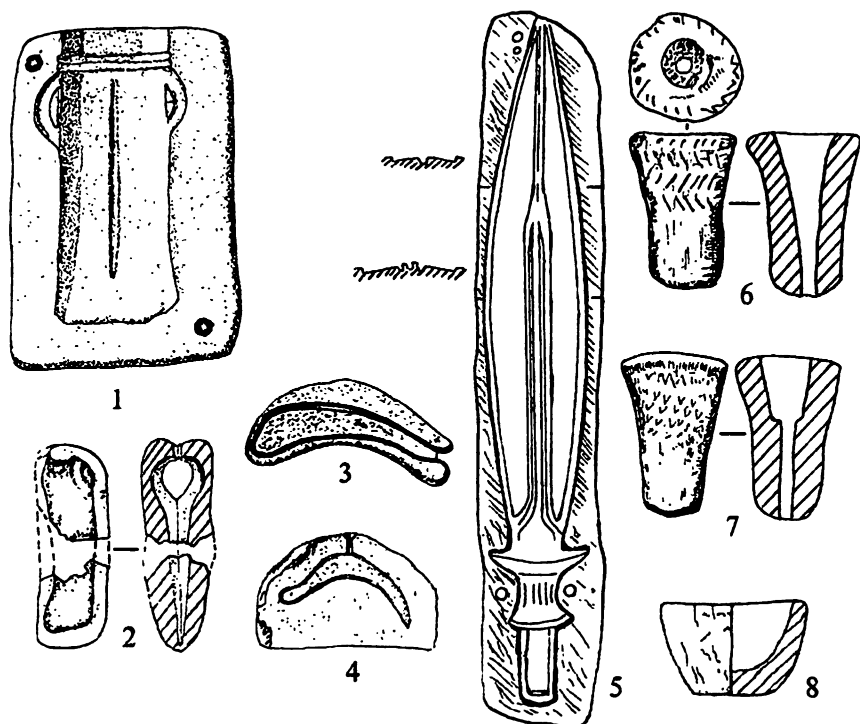

Рис. 31. Знаряддя бронзоливарного виробництва:
1–5 — форми-матриці; 6–7 — лійки; 8 — тигельок для плавлення металу.

Про значний розвиток бронзоливарного виробництва та посилення обміну між племенами свідчить також велика кількість скарбів бронзових виробів, знайдених, зокрема, у Причорномор'ї і Закарпатті. До їх складу найчастіше входять щойно виготовлені бронзові речі ще без слідів використання, а також зливки металу. Досить цікавими і багатими були, наприклад, Бориславський (з нижнього Подніпров'я) та Інгульський (с. Антонівка Привільнянського району Миколаївської області) скарби. Останній містив понад 50 серпів, 13 сокир-кельтів, два кинджали, кілька прикрас, а також 20 зливків бронзи загальною вагою близько 11 кг.

На думку спеціалістів, Північне Причорномор'я за кількістю відкритих тут металургійних майстерень з численними матрицями періоду міді-бронзи не має собі рівних.

Мідь, що була основною складовою частиною бронзи, плавили з руди, яку добували в копальнях. Залишки таких копалень виявлено, наприклад,

у басейні р. Бахмут, притоки Сіверського Дінця поблизу м. Артемівськ Донецької області. Біля сіл Мідна Руда, Климівка, Пилипчатине та інших дотепер на поверхні збереглися котловани глибиною до 2–3 м, звідки була вибрана мідна руда, представлена тут мідистими пісковиками.

У високих відвалах породи, що лежать навколо котлованів, знаходять сліди поселень бронзового віку та рештки мідеплавильних печей (дослідження С. Й. Татаринова).

Важливими міднорудними центрами Європи, звідки метал надходив до Східної Європи, були Балкани, Прикарпаття, Кавказ та Урал. Важливе значення для розвитку металообробки на Україні в добу енеоліту та бронзи мали і місцеві поклади міді Донецько-Бахмутського та Волинського районів.

Бронзові знаряддя праці в житті населення відігравали досить помітну роль, але вони не могли повністю витиснути з ужитку кам'яні вироби. Поряд з бронзовими серпами, вістрями до списів досить широко використовувались і крем'яні знаряддя цього типу. З каменю виготовлялися також бойові сокири-молоти, зернотерки, прикраси тощо.

У бронзовому віці триває поглиблення першого суспільного поділу праці. У степових племен посилюється роль кочового скотарства. Первісні пастухи поступово освоюють усі пасовиська, у тому числі і на плато, розміщених досить далеко від долин великих рік. Люди в цей час, мабуть, уже оволоділи технікою спорудження криниць-колодязів.

У лісостепових племен важливу роль відігравало землеробство. З опануванням більш досконалих знарядь, виготовлених з бронзи, набуло поширення орне землеробство. Асортимент культурних рослин значно зріс. Поряд з кількома сортами пшениці, ячменю тепер культивуються льон, коноплі, горох, сочевиця. Розвивається садівництво. На розкопках виявлено кісточки вишні, сливи-угорки, насіння ріпи, цибулі, часнику та маку.

Зі зростанням продуктивності праці створилися умови для посилення майнової нерівності. Про це красномовно свідчать виявлені скарби дорогоцінностей і перші багаті поховання віку бронзи.

Один такий скарб знайдено у 1912 р. поблизу с. Бородино Бессарабської губернії (тепер в Одеській області). Він містив 11 цілих і 6 фрагментованих предметів: два срібні вістря до списів, втулку від третього, срібний кинджал і чотири шпильки з ромбічною головкою, бронзові платівки від облямівки дерев'яної чаші, чотири кам'яних сокири-молоти і уламки п'ятої, три булави з нефриту, змійовика і алебастру. Частина срібних речей має позолоту. Кам'яні вироби гарної, досконалої форми, відполіровані до блиску. Такі речі в ті часи становили, безперечно, велику цінність. Датується Бородинський (Бессарабський) скарб серединою II тисячоліття до н.е.

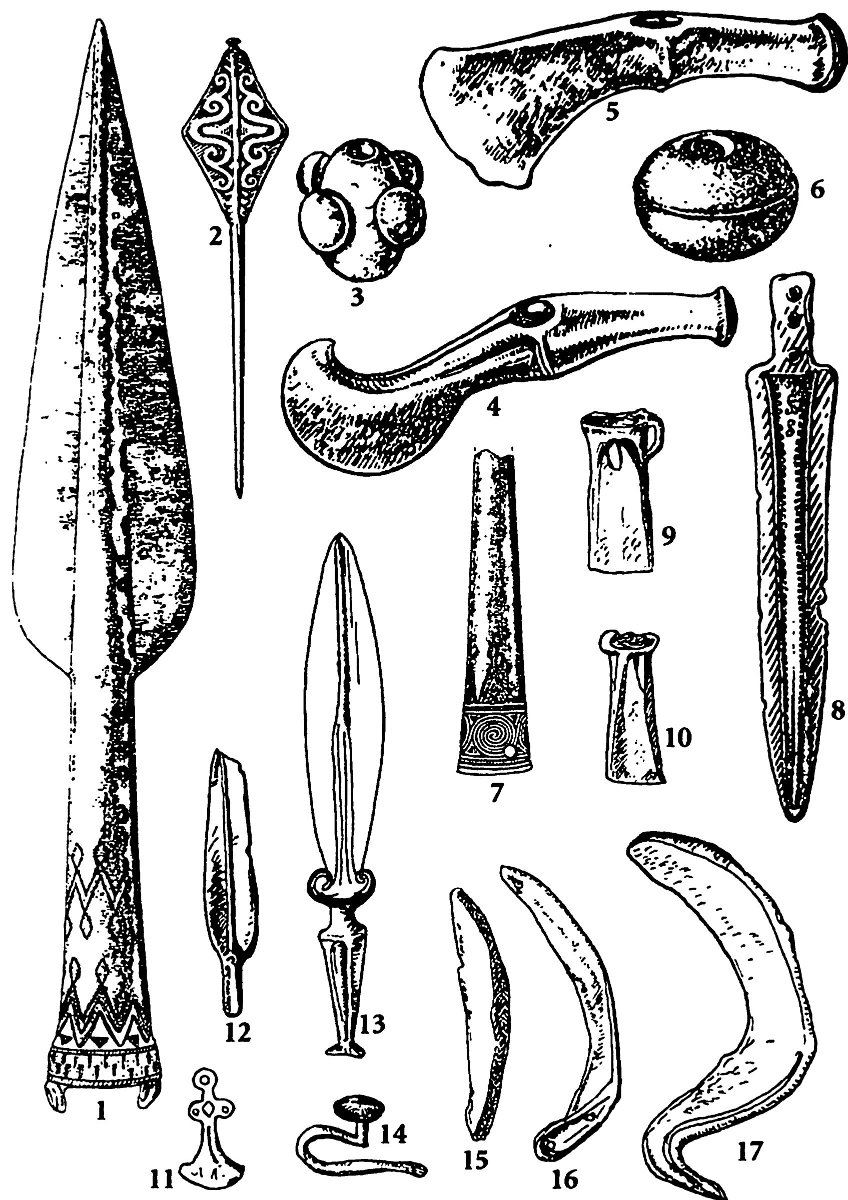

Рис. 32. Речі з Бородинського (1–8) та Інгульського (9–17) скарбів.

У бронзовому віці далі посилюється роль батьківського права в роді, що завершується встановленням патріархальних відносин. Доказами посилення влади чоловіка — патріарха в сім'ї і роді — є парні поховання чоловіка і жінки катакомбної культури, де засвідчено сліди насильницького умертвіння жінки.

За бронзового віку почали частіше споруджувати малі за площею житла, де могла мешкати лише одна сім'я. Цей факт свідчить, напевно, про подальший процес виділення парної сім'ї в роді. З удосконаленням способів пересування по воді і суходолу у бронзовому віці збільшується рухливість населення. Це зумовило розвиток обміну металевими виробами, прикрасами тощо. Пересування і змішування племен бронзового віку були більш властиві південним степовим районам України. Вони нерідко супроводжувались військовими сутичками. У цей час виникали великі етно-культурні утворення.

Археологічне вивчення культур бронзового віку разом з даними порівняльного мовознавства і топоніміки має важливе значення для розв'язання проблеми формування і поширення основних груп індоєвропейців (у тому числі слов'ян, балтів, фракійців, германців, іранців та ін.) та походження багатьох сучасних народів. Дослідження археологічних культур роблять зримим цей процес уже на рубежі III і II тисячоліть до н.е.

Умовно бронзовий вік поділяють на три періоди: ранній (XXV–XVII ст. до н.е.), середній (XVII–XV ст. до н.е.) і пізній (XV–IX ст. до н.е.). Культури цих трьох періодів виявлено як у степовій, так і в лісостеповій частинах України.

Карта розселення племен на Україні і суміжних територіях була досить строкатою. За найновішими даними, протягом II тисячоліття до н.е. в межах України виділяється близько 20 археологічних культур. За типом господарства, етнографічними і територіальними ознаками їх можна поділити на три основні групи, а саме:

а) скотарські і землеробсько-скотарські культури лісостепового Правобережжя, Полісся, Волині і Прикарпаття;

б) група культур скотарських племен Північного Причорномор'я, Приазов'я та Лівобережжя;

в) культури Закарпаття.

§ 1. Культури лісостепового Правобережжя України, Полісся, Волині і Прикарпаття

До найбільш ранніх пам'яток бронзового віку на території лісостепового Правобережжя України, Полісся, Волині і Прикарпаття належать поселення і могильники культур шнурової кераміки. Середнім періодом бронзового віку датуються тшинецька і комарівська культури, пізнім — білогрудівська, культура Ноа та ін.

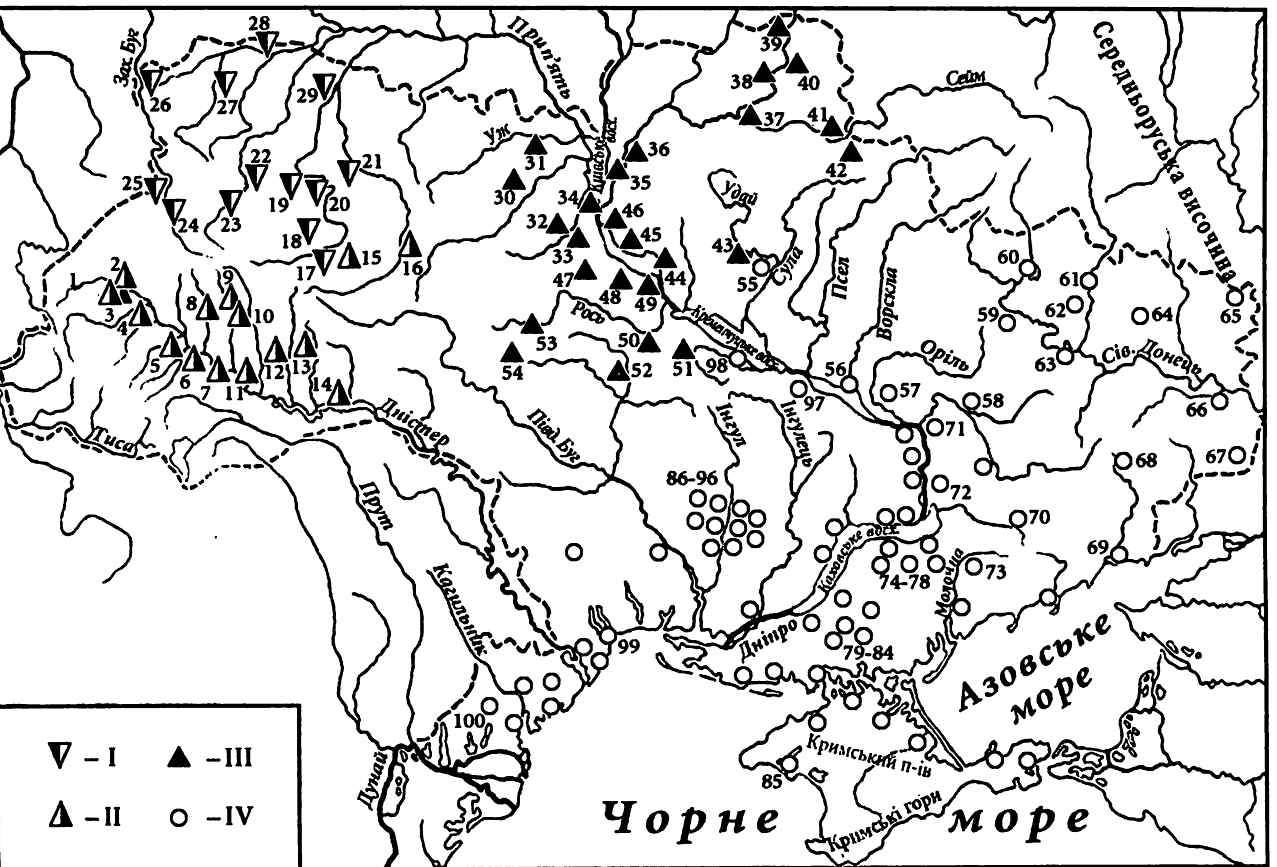
Актуальність вивчення історії носіїв переважної більшості названих культур полягає в тому, що території, на яких вони мешкали протягом бронзового віку, за даними лінгвістів, палеогеографів, істориків, археологів, входили в зону прабатьківщини слов'ян.

Наприкінці III і в першій половині II тисячоліття до н.е. великі простори Східної і Центральної Європи заселяли скотарські племена культур шнурової кераміки, або бойових сокир. На території України до числа цих культур належать городоцько-здовбицька і стжижовська на Волині, підкарпатська у верхньому Подністров'ї та середньодніпровська культура в долині Дніпра.

У лісовій зоні Східної Європи (Волго-Окський басейн, Пониззя Ками) була поширена своєрідна культура шнурової кераміки, що отримала назву фатьянівської. У Прибалтиці виділяється дві групи пам'яток зі шнуровою керамікою — човнуватих сокир і поодиноких поховань. Ряд культур шнурової кераміки — саксо-тюринзька, чесько-моравська, злотська та інші — відомі в Центральній Європі.

Проблема походження культур шнурової кераміки, питання етнічної приналежності та історичної долі їх носіїв остаточно ще не розв'язані і є предметом гострих дискусій спеціалістів. Одні дослідники вважають, що культури шнурової кераміки України мають місцеве походження, інші виводять їх із заходу чи сходу. Доведеним можна вважати, що район поширення культур шнурової кераміки охоплював територію Центральної і Східної Європи від Ельби та Одера до Прип'яті і Дніпра. Помітна спільність у матеріальній культурі цього населення пояснюється досить рухливим характером життя окремих племен та тісними культурними контактами. Вважають, що носії культур шнурової кераміки в етнічному плані належали до індоєвропейської групи населення, на базі якої розвинулися потім племена германців, балтів і слов'ян.

Городоцько-здовбицька, стжижовська і підкарпатська культури. Основні роботи з вивчення цих культур шнурової кераміки Волині і Поділля належать І. К. Свєшнікову.

Середньоруська височина
Азовське море
Чорне море
Сів. Донець
Сейм
Ворскла
Псел
Сула
Удай
Оріль
Інгулець
Інгул
Рось
Прип'ять
Уж
Півд. Буг
Дністер
Прут
Кагильник
Дунай
Тиса
Зах. Буг
Дніпро
Молочна
Каховське вдсх.
Кременчуцьке вдсх.
Київське вдсх.
Кримський п-ів
Кримські гори
▽ – I
▲ – III
△ – II
○ – IV

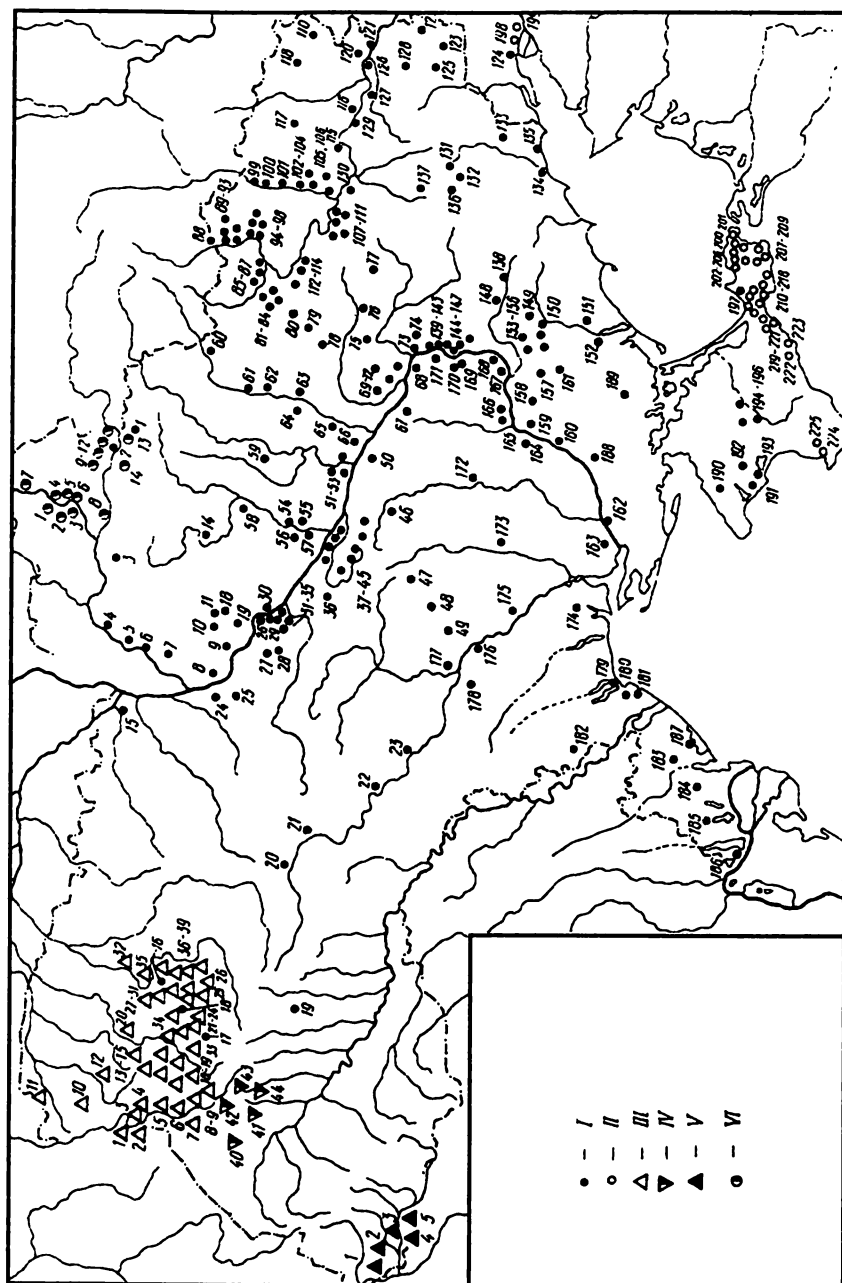
Карта 7. Культури початкового періоду доби ранньої бронзи.

I — городоцько-здовбицька культура; II — підкарпатська культура; III — середньодніпровська культура; IV — катакомбна культура.

1 — Кульчиці; 2 — Комарно; 3 — Кавське; 4 — Лотатники; 5 — Крилос; 6 — Вікторів; 7 — Передіваннє; 8 — Дусанів; 9 — Жуличі; 10 — Ясенівка; 11 — Кошилівці; 12 — Хоросткiв; 13 — Завадинці; 14 — Студениця; 15 — Плужне; 16 — Сивки; 17 — Кургани; 18 — Здовбиця; 19 — Городок; 20 — Зозів; 21 — Жорнів; 22 — Острожець; 23 — Берестечко; 24 — Грабовець; 25 — Старий Мільськ; 26 — Заказанка; 27 — Острівці; 28 — Гірки; 29 — Іванчиці; 30 — Стасеве; 31 — Моства; 32 — Забара; 33 — Гатне; 34 — Вишгород; 35 — Пустинка; 36 — Євминка; 37 — Погорілівка; 38 — Мізин; 39 — Курилівка; 40 — Дубина; 41 — Волинцеве; 42 — Річки; 43 — Пирятин; 44 — Козинці; 45 — Київ; 46 — Бортничі; 47 — Зеленьки; 48 — Бурти; 49 — Канів; 50 — Городище; 51 — Будківка; 52 — Мокиївка; 53 — Шуляки; 54 — Івахни; 55 — Лубни; 56 — Улянівка; 57 — Губиниха; 58 — Вербки; 59 — Сердюкове; 60 — Печеніги; 61 — Куп'янськ; 62 — Куньє; 63 — Слов'яногорськ; 64 — Нова Астрахань; 65 — Стрільцівка; 66 — Луганськ; 67 — Провалля; 68 — Донецьк; 69 — Приморське; 70 — Пологи; 71 — Олександрівка; 72 — Вільногрушівка; 73 — Виноградне; 74–78 — Златопіль, Дніпрорудне, Балки, Михайлівка, Орлянка, Велика Білозерка, Гюнівка, Первомаївка; 79–84 — Велика Ільїнка, Тавричанка, Вільна Україна, Костогризове, Семенівка, Роздольне, Новокам'янка, Любимівка, Василівка, Софіївка; 85 — Донузлав; 86–96 — Привільне, Пелагеївка, Майорівка, Новорозанівка, Антонівка, Баратівка, Старогорожене, Костянтинівка, Булгакове, Відрадне, Піски; 97 — Мишурин Ріг; 98 — Адамівка; 99 — Одеса; 100 — Холмське.

Городоцько-здовбицька і стжижовська культури займали практично одну й ту саму територію Волині. Спочатку тут розвивалася перша, пізніше — друга, їх пам'ятки виявлено на Західному Бузі і правих притоках Прип'яті — Турії, Стоході, Стирі й Горині. Пам'ятки підкарпатської культури виявлено, головним чином, у басейні верхньої частини Дністра і частково у верхів'ях Прута та на території Південної Волині. За складом матеріалів, основними формами ведення господарства і поховальним обрядом ці культури дуже близькі між собою. Спеціалісти розрізняють їх лише за деякими особливостями кераміки. Всі вони датуються першою половиною II тисячоліття до н.е.

Як і племена інших культур шнурової кераміки, населення Прикарпаття і Волині вело, очевидно, відносно рухливий спосіб життя, особливо на ранніх етапах розвитку їх культур. Для підкарпатської культури раннього етапу характерні лише тимчасові поселення-стоянки, виявлені, наприклад, при розкопках житлових бугрів у с. Кавське на Львівщині. Осілість населення помітно зростає лише на пізніх етапах городоцько-здовбицької та стжижовської культур. На поселеннях Городок, Зозів, Здовбиця на Рівненщині виявлено сліди наземних і напівземлянкових жител цих культур. Зростання осілості йшло паралельно зі зменшенням ролі скотарства в господарстві та посиленням значення землеробства. На поселеннях стжижовської культури виявлено багато зернотерок, розтиральників, серпів тощо.

Карта 8. Культури доби бронзи XVIII–XVI ст. до н.е.

I — культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки; II — кам'янсько-лівенцівська група; III — стжижовська культура; IV — культура Хлопіце-Веселе, почапська група; V — культура Отомань; VI — мар'янівська культура.

Культура багатоваликової кераміки (I): *1 — Білопілля; 2 — Волинцеве; 3 — Борзна; 4 — Білоус; 5 — Рудня; 6 — Боденки; 7 — Пухівка; 8 — Бортничі; 9 — Кийлів; 10 — Мирне; 11 — Любарці; 12 — Переяслав-Хмельницький; 13 — Козинці; 14 — Кулішівка; 15 — Отašів; 16 — Зозхів; 17 — Перевередів; 18 — Жорнів; 19 — Остап'є; 20 — Кочержинці; 21 — Берецків; 22 — Собківка; 23 — Сандраки; 24 — Підгірці; 25 — Обухів; 26 — Трахтемирів; 27 — Яблунівка; 28 — Шкарівка; 29, 30 — Зарубинці I, II; 31–35 — Канів: Княжя Гора, Ємчиха, Московка, Прохорівка, Нижня Гребля; 36 — Сміла, урочище; 37-45 — Калантаїв, Велика Андрусівка I, II, Адамівка (урочище Чамайданівка, Солониця), Новоселиця, Бондарівка, Стецівка, Кириченко, 46 — Головківка; 47 — Защита; 48 — Вільшана; 49 — Сухий Ташлик; 50 — Мишурін Ріг; 51-53 — Топило, Гусине, Сурки; 54 — Галицьке; 55 — хутір Шамолове; 56 — Чапаївка; 57 — Веремiївка; 58 — Лубни — Лиса Гора; 59 — Баранівка; 60 — Кириківка; 61 — Велика Рублівка; 62 — Марки; 63 — Мачухівка — Біла Гора; 64 — Михайлики; 65 — Білики; 66 — Компаніїці; 67 — Красне; 68 — Дніпропетровськ, сад ім. Т.Г.Шевченка; 69 — Верхня Маївка; 70 — Попова Балівка; 71 — Новоподкряж; 72 — Поливанівка; 73 — Олександрівка, учгосп "Самарський"; 74 — Соколове; 75 — Губиниха; 76 — Терни; 77 — Морокіне; 78 — Леб'яже; 79 — Рунівщина; 80 — Кутнє; 81–84 — Бражники, Реп'яхівка I, II, Тимченки; 85–87 — Карачівка (Донецьке городище), Коваленки I, II; 88 — Задонецьке; 89–93 — Верхній Салтів, Новодонівка I, II, Писарівка, Хотомля; 94–98 — Комсомольське I, II, Маринчине I, II, Матрове; 99, 100 — Куп'янськ I, II; 101 — Олександрія; 102–104 — Радьківка, Малієве, Піски Радьківські; 105, 106 — Банівське — Сахалін I, II; 107–111 — Сніжківка, Гнчарівка I–IV; 112–114 — Вареничівка, Велика Тополиха, Сердюкове; 115 — Кремінна; 116 — Трьохізбенка; 117 — Окніне; 118 — Бондарівка; 119 — Нижньобараниківка; 120 — Погорілий; 121 — Болотенний; 122 — Провалля; 123 — Астахове; 124 — Лівенцівка I; 125 — Благівка; 126 — Олександрівськ; 127 — Пришиб; 128 — Молодогвардійськ; 129 — Лисичанськ; 130 — Комишуваха; 131 — Донецьк; 132 — Старомихайлівка; 133 — Новоамвросіївка; 134 — Маріуполь; 135 — Приморське; 136 — Новотроїцьке; 137 — Відродження; 138 — Басань; 139 — Любимівка; 140 — Василівка; 141 — Орлів; 142 — Петромихайлівка; 143 — Новогупалівка; 144 — Гнаровське; 145 — о-в Тавілжаний; 146 — о-в Виноградний; 147 — Хортицьке; 148 — Пологи; 149 — Заможне; 150 — Виноградне; 151 — Новопилипівка; 152 — Нове; 153 — Барвинівка; 154 — Михайлівка; 155 — Златопіль, 156 — Балки; 157 — Велика Білозерка; 158 — Солоха; 159 — Бабине III; 160 — Каїри; 161 — Новоолександрівка; 162 — Олешня; 163 — Білозерка; 164 — Золота Балка; 165 — Кут; 166 — Нікополь; 167 — Вищетарасівка; 168 — Біленьке; 169 — Квітяна; 170 — Королівська; 171 — Ямбург; 172 — Кривий Ріг; 173 — Старогорожене; 174 — Кам'янка; 175 — Кременчук; 176 — Іванівка; 177 — Станіславчик; 178 — Кам'яна Балка; 179 — Усатове; 180 — Одеса; 181 — Киселове; 182 — Нікольське; 183 — Огородне; 184 — Жовтневе; 185 — Плавні; 186 — Орлівка; 187 — Вишневе; 188 — Любимівка; 189 — Громівка; 190 — Далеке; 191 — Штормове; 192 — Крилівка; 193 — Євпаторія (Кара-Тюбе); 194–196 — Дальнє, Григор'ївка, Ленінське; 197 — Ак-Таш.* ***Кам'янсько-лівенцівська група (II):*** *198, 199 — Лівенцівська фортеця, Каратаївська фортеця; 200 — Кам'янка; 201 — Глейки; 202–206 — Тасунове,*

Лібкнехтівка, Бєлінське, Зелений Яр, Астаніне; 207–209 — Кіммерік І, ІІ, Яковенко; 210–218 — Слюсареве ІІ, ІІІ, Кірове, Красна Гірка, Леніне, Чапаєве ІІ, Єрофєєве І, ІІ, Бранне Поле; 219–221 — Планерське І, ІІ, Феодосія І; 222, 223 — Щебетівка І, ІІ (Челки); 224 — Севастополь; 225 — Штурмове. ***Стжижовська культура (ІІІ):*** *1 — Стжижув; 2 — Лежниця; 3 — Володимир-Волинський; 4 — Зимнє; 5 — Грудек Надбужний; 6 — Черників; 7 — Вільхове; 8 — Ромош; 9 — Яструбичі; 10 — Грядки; 11 — Тур; 12 — Ковель; 13–15 — Валентинів, Торчин, Гнідава; 16–19 — Сьомаки, Коршів, Великий Борятин, Лопавше; 20 — Вишків; 21–24 — Ставок, Муравиця, Озліїв, Підгайці; 25 — Стеблівка; 26 — Здовбиця; 27–31 — Сморжів, Диків, Пересопниця, Білів, Зарицьк; 32 — Чудви; 33 — Переверелів; 34 — Жорнів; 35 — Зозів ІІ; 36–39 — Великий Олексин, Шпаків, Забороль, Білокриниця.* ***Культура Хлопіце-Веселе, почапська група (IV):*** *40 — Львів; 41 — Чижиків; 42 — Звенигород; 43 — Почапи; 44 — Золочів.* ***Культура Отомань (V):*** *1 — Дідове; 2 — Берегове — Мала Гора; 3 — Квасова; 4 — Заболоття; 5 — Дякове.* ***Мар'янівська культура (VI):*** *1–3 — Курилівка, Мезин, Свердлівка; 4–6 — Накот, Курені, Свердлівський острів; 7 — Новгород-Сіверський; 8 — Погорілівка; 9 — Путивль; 10 — Дорошівка; 11 — Волинцеве; 12 — Мар'янівка; 13 — Глушець; 14 — Пересипки.*

(За кн.: Давня історія України: В трьох томах. — К., 1997. — Т.1. — Карта 12. Культури доби середньої бронзи (XVIII–XVI ст. до н.е.). — С.410–411).

Пам'ятками, що характеризують культури шнурової кераміки Волині, є скарби і копальні. Два скарби бронзових речей стжижовської культури виявлено поблизу сіл Стеблівка (Стубло) і Липа на Рівненщині. До Стеблівського скарбу входили дві вислообушні сокири, місяцеподібна підвіска, дев'ять браслетів та десять скроневих кілець.

У копальнях городоцько-здовбицької і стжижовської культур видобували кремінь, з якого виготовляли знаряддя, що часто ставали предметами обміну. Сокири, ножі, вістря списів, серпи з волинського кременю знаходять далеко за межами Волині: аж до Вісли на заході і Дону на сході.

Обряд поховання цих культур Волині і Прикарпаття включає трупопокладення (скорчені або випростані скелети) і трупоспалення. Поховання курганні або безкурганні. Зустрічаються поховання в кам'яних скринях (Здовбиця, Стрільче Івано-Франківської області). Кількість безкурганних поховань у більш пізніх культурах (стжижовська) помітно зростає, інколи трапляються плоскі безкурганні могильники досить значних розмірів (Торчин Волинської області — 19 поховань). Супровідний інвентар поховань складається з кераміки, кам'яних, кістяних і бронзових речей.

Глиняний посуд культур шнурової кераміки Прикарпаття і Волині характеризується наявністю значної кількості двовухих амфор, глечиків і циліндричних мисок з ручкою тощо. Більшість цього посуду орнаментована шнуровим візерунком. У стжижовській культурі з'являється валикова орнаментація, а поверхня посуду має сліди характерного штрихування, очевидно пучком трави по сирій глині. Серед керамічних виробів трапляються прясла біконічної форми

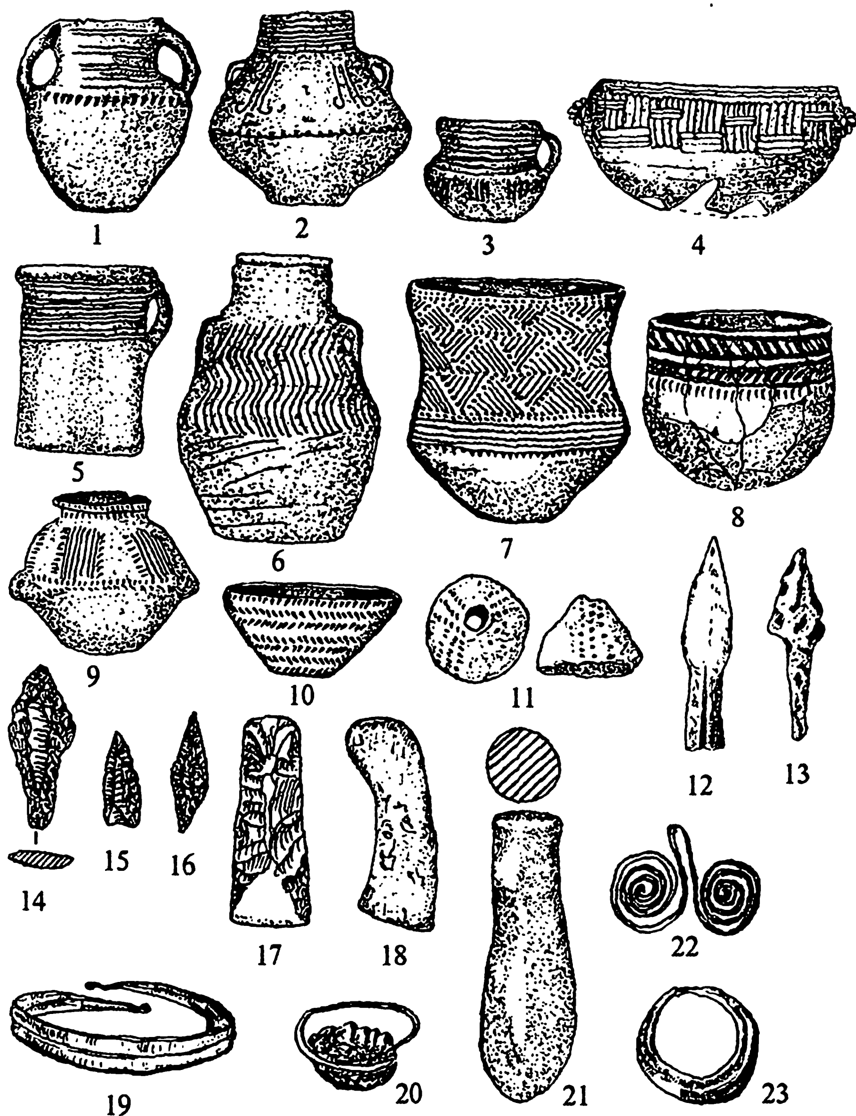

Рис. 33. Матеріали культур шнурової кераміки:
1, 5 — городоцько-здовбицької; 2 — підкарпатської; 3, 4, 6 — стжижовської; 7–23 — середньодніпровської.

З крем'яних виробів, крім сокир, вістер до стріл і списів, знайдено значну кількість серпів та кинджалів, виготовлених у техніці двобічного оббивання. Виявлено два типи мідно-бронзових сокир — вислообушні і плоскі; рибальські гачки; чимало кістяних і рогових знарядь — кайла (з рогу оленя), голки з вушком; знайдено свисток для принаджування птахів тощо.

Асортимент прикрас представлений досить повно у згаданому вище Стеблівському скарбі, крім того, відомі ще бочкоподібні і "гофровані" кістяні пронизки, персні з кінцем, загнутим у щиток, сережки тощо. В одному з курганів, розкопаному в с. Колпець Івано-Франківської області, знайдено намисто, виготовлене з єгипетської склоподібної маси — фаянсу (?).

Середньодніпровська культура склалася наприкінці III тисячоліття до н.е.; її розквіт припадає на першу половину II тис. до н.е. Вона займає територію Середнього та Верхнього Подніпров'я і басейн Десни в межах України, Білорусі, Росії. Представлена поховальними пам'ятками, виявленими в курганах (розкопано близько 100) і ґрунтових могильниках, та поселеннями (розкопано 27). Найвідоміші з розкопаних курганів: у селах Гатне і Стретівка на Київщині, Зеленьки, Бурти поблизу Канева. Поселення розміщені або в заплавах річок на піщаних узвишшях (Ошитки, Козинці, Вишеньки Київської області), або на виступах надзаплавних терас (Євминки Чернігівської обл.).

Вперше на пам'ятки середньодніпровської культури звернув увагу В. О. Городцов. Їм присвятила статтю Т. С. Пассек. У наш час середньодніпровську культуру вивчали І. І. Артеменко, М. М. Бондар, С. С. Березанська та ін. Вона є однією з найповніше досліджених культур шнурової кераміки України і суміжних територій.

На поселеннях середньодніпровської культури виявлено залишки жител стовпової конструкції. Вони мали прямокутну форму, складалися з двох приміщень, підлога і стіни були з глини, стеля — двосхила. У житлах і за їх межами виявлено господарські ями.

Кургани середньодніпровського населення, споруджені на початку II тисячоліття до н.е., є найдавнішими в лісостепових районах Подніпров'я.

Обряд поховання — трупопокладення у випростаному стані або трупоспалення. В обох випадках копали велику яму і досить часто клали багато речей: посуд, знаряддя праці, прикраси, мідні і бронзові речі. Є, проте і зовсім безінвентарні поховання. Інколи поховання здійснювали без ями і зверху перекривали курганним насипом. В одному з таких поховань, розкопаному поблизу с. Стретівка, виявлено, наприклад, сім невеликих посудин у проміжках між якими лежали дві крем'яні сокири, три сокири-молоти та крем'яне вістря до стріли.

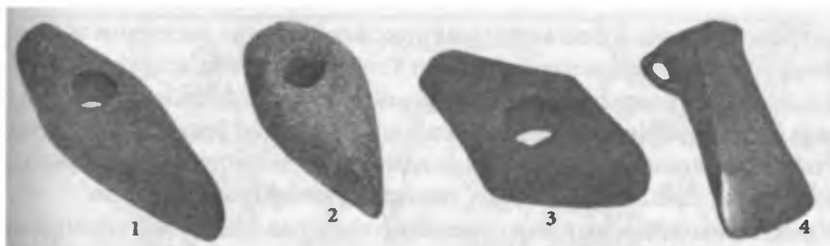

Рис. 34. Випадкові знахідки доби бронзи з території Поділля: 1–3 — кам'яні свердлені сокири; 4 — бронзова сокира-кельт.

Кераміка культури своєрідна як з точки зору форми посуду — круглодонні глечики, чаші, округлобокі амфори, горщики, так і за орнаментом, що, зазвичай, покриває всю або майже всю поверхню посудин. Візерунок має вигляд насічок, відбитків палички, шнура, прокреслених ліній. Мотиви досить різноманітні — заштриховані трикутники (паркетний орнамент), вертикальні колонки (рушнички з гарною оторочкою), горизонтальні смуги тощо. Посуд має явні сліди закріплення мотузяної ручки для перенесення. Великих, незручних для транспортування посудин тут мало.

Знаряддя праці і предмети озброєння виготовлялися з каменю (бойові сокири-молоти), кременю (теслярські сокири, вістря стріл і списів, скребки), а також з бронзи (вислообушні сокири, вістря списів з втулкою або довгим черенком, шила тощо). Виявлено багато прикрас з міді і бронзи, кістки, зубів тварин, бурштину. Деякі з них нагадують прикраси ямної культури, інші подібні до зразків культур шнурової кераміки більш західних територій (мідні верболисті підвіски). Є також пронизки, виготовлені з прибалтійського янтарю, "окуляроподібні" підвіски у вигляді двох спарених спіралей, скручених з мідного дроту, персні з того ж металу. У скарбі мідних речей, виявленому в Києві, крім інших знахідок є місяцеподібна підвіска і так звана діадема у вигляді широкого обруча, що поступово звужується до кінців, яким надано форму закруток.

Знахідки прикрас вказують на широке коло зв'язків племен середньодніпровської культури, що йшли, перш за все, в західному і північно-західному напрямку до населення інших культур шнурової кераміки. Хімічний аналіз металевих виробів свідчить про те, що мідь і бронзу середньодніпровці одержували в основному з Карпато-Балканського району, а частково — з Кавказу.

Комарівська і тшинецька культури. В середині II тисячоліття до н.е. на зміну культурам шнурової кераміки приходять дві культури середнього бронзового віку — комарівська і тшинецька, що займали великі території від Дніпра до Вісли і Одера і розвивалися тут протягом трьох-чотирьох століть. Назви

культур походять від досліджених пам'яток: могильника і поселення поблизу с. Комарів Івано-Франківської області та Тшинецького поселення в Польщі.

Комарівська і тшинецька культури мають дуже багато спільних рис у типах знарядь праці, кераміки, прикрас, поховальному обряді тощо. Інколи ці дві культури, між пам'ятками яких навіть не завжди вдається провести точне територіальне розмежування, зараховують до однієї, тшинецько-комарівської культури.

Комарівські племена жили переважно на більш південних територіях, у Прикарпатті та південній частині Волині, а тшинецькі — в долині Середнього Дніпра, басейні Прип'яті в межах України і Білорусі і далі на захід на території Польщі. Пам'ятки, споріднені з тшинецькими, відомі і на схід від Дніпра, в басейні Десни і Сейму.

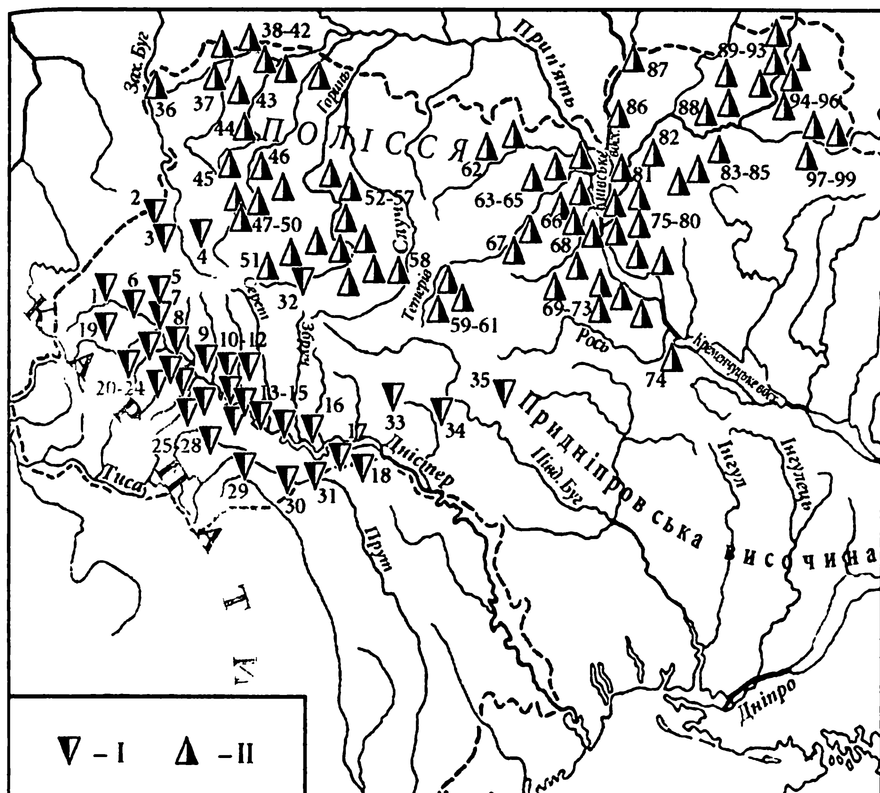
Більшість дослідників (І. К. Свєшніков, С. С. Березанська та ін.) вважають, що у формуванні комарівської і тшинецької культур важливу роль відіграли культури шнурової кераміки, з якими вони генетично споріднені, та інші місцеві культури — пізньотрипільська, пізньонеолітична культура гребінцево-накольчастої кераміки, а також культури сусідніх південних територій, зокрема культура Монтеору, відома в Румунії.

Основними заняттями племен комарівської і тшинецької культур були землеробство і скотарство, про що свідчить наявність зернотерок, крем'яних серпів та кісток свійських тварин — великої рогатої худоби, свиней, коней, рідше — овець і кіз. Землеробство вже було підсічним і плужним, що вимагало очищення від лісу значних ділянок землі. Останнє здійснювалось за допомогою крем'яних і бронзових сокир.

Спосіб життя населення обох культур був осілий, про що свідчить наявність досить великих поселень. У с. Комарів досліджено, наприклад, залишки наземних жител прямокутної форми довжиною 4–5 м. Збереглися обгорілі залишки дерев'яних стін на кам'яних підвалинах. В одному з кутків житла стояла глинобитна піч, а попід стінами — ряди напівукопаних великих посудин.

Поблизу хутора Пустинка на Дніпрі (Чернігівська область) розкрито ціле поселення тшинецької культури, що складалося з кількох десятків різних жител, господарських і культових споруд. Це поселення вже мало вуличне планування. Житла трохи заглиблені в ґрунт, прямокутні в плані, до 10–12 м завдовжки. Поблизу кожного з них виявлено споруди господарського призначення; окремі з них зведені на стовпах. Тут, очевидно, зберігалося збіжжя. На місці однієї культової споруди, заглибленої, округлої у плані, із залишками ям від стовпів навколо неї, виявлено значну кількість уламків зернотерок.

Знаряддя праці і предмети озброєння комарівської та тшинецької культур за асортиментом і матеріалом, з якого їх виготовлено, значною мірою повто-

Карта 9. Пам'ятки комарівської та тшинецької культур.
I — комарівська культура; II — тшинецька культура.
1 — Самбір; 2 — Кам'янка-Бузька; 3 — Ріпнів; 4 — Романівка; 5 — Звенигород; 6 — Чижиків; 7 — Гончари; 8 — Лотатники; 9 — Іванівка; 10–12 — Путятин, Бовшів, Білий Потік; 13–15 — Ставки, Городниця, Новосілка; 16 — Кадиївці; 17 — Бабине; 18 — Комарів; 19 — Городище; 20–24 — Комарів, Зіньки, Дашава, Тенетники, Крилос; 25–28 — Братківці, Тлумач, Стрільче, Незвисько; 29 — Стопчатів; 30 — Седлище; 31 — Оселів; 32 — Лепесівка; 33 — Браїлів; 34 — Бар; 35 — Гайсин; 36 — Приборове; 37 — Піски Річицькі; 38–42 — Піски, Невер, Ляховичі, Небель; 43 — Камінь Каширський; 44 — Черськ; 45 — Великий Борятин; 46 — Луцьк; 47–50 — Дроздів, Костянець, Дубно, Мости; 51 — Сергіївка; 52–57 — Могиляни, Кургани, Святе, Нетішин, Шумське, Корчі; 58 — Войцехівка; 59–61 — Райки, Бердичів, Швайківка; 62 — Народичі; 63–65 — Ротні, Тетерівка, Ясногородка; 66 — Новосілка; 67 — Гостомель; 68 — Здвижівка; 69–73 — Білгородка, Пирогове, Ходосівка, Новоукраїнка, Обухів; 74 — Черкаси; 75–80 — Жукин, Старосілля, Воропаїв, Хотянівка, Вигурівщина; 81 — Навози; 82 — Ладанка; 83–85 — Козелець, Борзна, Гришівка; 86 — Пустинка; 87 — Радуль; 88 — Верищна; 89–93 — Мезин, Риботин, Діхтярівка, Сосниця; 94–96 — Попова, Березова, Свердлівський о-в; 97–99 — Волинцеве, Мар'янівка, Хар'ївка.

рюють відповідні вироби культур шнурової кераміки. У с. Зазим'я під Києвом виявлено кам'яну матрицю для відливання кельтів, відомі глиняні ллячки, що свідчить про наявність тут власного бронзоливарного виробництва.

Набагато краще за поселення досліджені поховальні пам'ятки. Племена обох культур — комарівської і тшинецької — ховали померлих під курганами або в ґрунтових могильниках. Кургани, зазвичай, розміщені на підвищених ділянках великими групами. У с. Комарів, наприклад, досліджено 65 курганів, по одному похованню в кожному. Переважають трупопокладення, скорчені на боці або, рідше, випростані, а також трупоспалення. Навколо поховань, що залягали на горизонті чи в неглибоких ямах, виявлено багато шматків дерев'яного вугілля та численний інвентар. Найбільше тут глиняного посуду (інколи до 12 посудин під насипом), а також крем'яні сокири, серпи, скребки, вістря до стріл, шила, важки, зрідка — бронзові прикраси. Деякі поховання відносно багаті — з бронзовими речами та золотими прикрасами. Безкурганні поховання комарівської культури у кам'яних скринях досліджені поблизу сіл Білий Потік на Тернопільщині і Ставок у Волинській області.

Поховання тшинецької культури вивчені дещо гірше, ніж комарівські. В селі Колосівка (Войцехівка) на Хмельниччині розкопано кургани цієї культури, а на Дніпрі поблизу Києва (Вишеньки, Плютовище та ін.) — безкурганні могильники з обрядом трупоспалення.

У типах кераміки та її орнаментації, що є найбільш чутливим показником етнографічної самобутності племен, комарівська і тшинецька культури мають також багато спільних рис, хоча помітні і деякі відмінності.

Обом культурам властиві, наприклад, дуже характерні за формою високі горщики з розведеними вінцями, що отримали назву тюльпаноподібних. У тшинецькій культурі їх, однак, помітно більше, в той час як серед комарівських пам'яток переважають приземисті широкогорлі горщики. Орнаментація на посуді обох культур, в основному, прокреслена, але в комарівській. крім того, часто застосовувались канелюри, наліпні шишечки. Комарівська кераміка взагалі орнаментована помітно пишніше. З інших форм посуду в обох культурах зустрічаються миски, глиняні ложки тощо. У тшинецькій культурі були поширені так звані "рогаті прясла" — вироби невідомого призначення. На деяких з них помітні загадкові знаки.

Прикраси численні й різноманітні; їх помітно більше в комарівській культурі. Виготовлені вони, в основному, з міді і бронзи, хоча трапляються і срібні, і золоті. Всі тшинецько-комарівські прикраси можна поділити на кілька основних типів: шпильки, браслети, фібули, кільця, підвіски. Шпильки розрізняються за формою головки — ромбічні, спіральні, круглі або конічні Браслети мають один чи кілька обертів; їх кінці часто закручені у великі

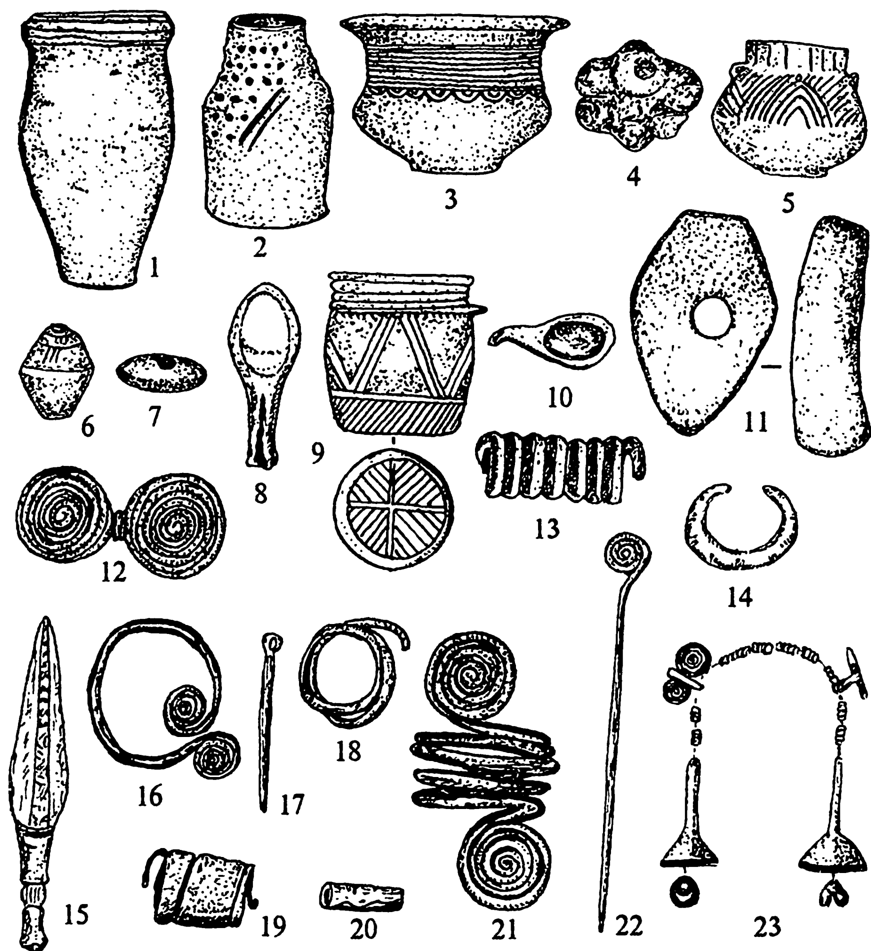

Рис. 35. Матеріали тшинецької й комарівської культур:
1–10 — кераміка; 11, 15 — предмети озброєння; 12–14, 16–23 — прикраси.

спіральні щитки. Є фібули (застібки) і хрестоподібні підвіски. Крім того, у комарівській культурі виявлено також лійчасті, спіральні підвіски та підвіски у формі півмісяця. Спіраль у різних варіантах була, очевидно, основним мотивом у виготовленні прикрас цих культур. За кількістю й різноманітністю прикрас комарівська і тшинецька культури, здається, не мають собі рівних серед культур середнього бронзового віку України і сусідніх територій.

Поблизу Києва в с. Дударків Бориспільського району, тобто на території

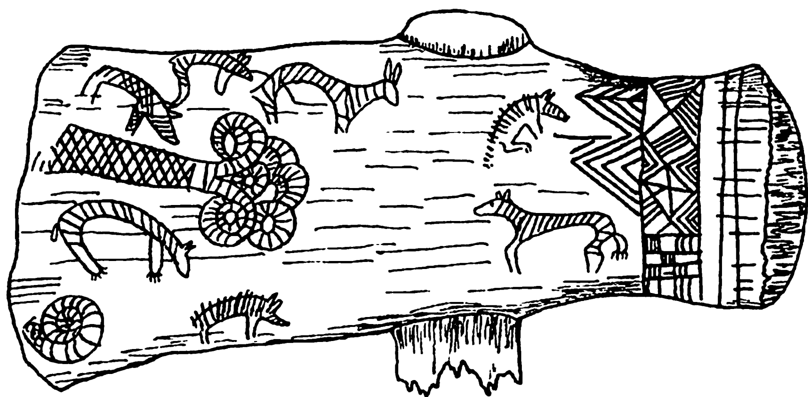

Рис. 36. Різьблення на кістці. Бойова сокира з с. Дударків Київської області.

поширення племен тшинецької культури, виявлено унікальну знахідку, що характеризує стиль образотворчого мистецтва населення Подніпров'я — рогову сокиру-молот. На її поверхні вигравірувано композицію, яку складають стилізоване дерево з кроною у вигляді спіральних закруток та зображення семи тварин, серед яких впізнаються свиня, кінь, лань і, очевидно, якийсь хижак. Ближче до обуха сокири вирізьблено складний геометричний орнамент. Сюжет зображень на дударківській сокирі трактується порізному: або як сцена полювання в лісі, або ж як відображення якихось міфологічних уявлень стародавнього населення.

У Подніпров'ї та на Волині відомі й інші знахідки бронзового віку із загадковими зображеннями, наприклад, амулети (?) з Бондурівки на Вінниччині, Сахнівки Черкаської області та ін.

Білогрудівська культура. У пізньому періоді бронзового віку розвиток культур лісостепового Правобережжя України, Волині і Прикарпаття відбувався в різних напрямках. У лісостеповій частині Правобережжя та в південних районах Волині була поширена білогрудівська культура, що склалася, в основному, на базі комарівської і тшинецької культур. У Попруття і Верхнє Подністров'я з заходу і південного заходу проникають племена двох інших культур: спочатку культури Ноа, які в XIII ст. до н.е. витиснули або частково асимілювали комарівські племена, а на початку залізного віку — культури фракійського гальштату.

Племенам усіх цих культур властивий осілий спосіб життя. Населення займалося, головним чином, землеробством та розведенням свійських тварин.

Білогрудівська культура отримала назву від Білогрудівського лісу на Уманщині; датується кінцем II — початком I тисячоліття до н.е. Представлена поселеннями, похованнями і зольниками. Найбільш повно досліджене

поселення на правому березі Дніпра біля с. Велика Андрусівка Кіровоградської області, де розкопано десять споруд, розміщених в один чи два ряди. Житла за конструкцією нагадують тшинецькі і комарівські. Вони трохи заглиблені, прямокутні в плані, довжиною до 12 м. Долівка глиняна.

Могильники курганні і ґрунтові безкурганні. Кургани невеликі. Під насипами в неглибоких ямах виявлено кістяки у скорченому положенні на боці. Рідко зустрічаються поховання за обрядом трупоспалення. У могильниках знайдено кераміку та бронзові прикраси. Курганні могильники досліджені біля с. Печери на Вінниччині, Макіївка поблизу м. Біла Церква. Ґрунтовий могильник розкопано біля с. Білий Камінь Вінницької області.

Зольники — невеликі горби попелу висотою до 0,8 і до 40–50 м у діаметрі, що створювались на рівній площадці. Тут трапляються фрагменти кераміки, знарядь праці, інші поламані речі, а під ними — сліди вогнищ. Зольники зустрічаються групами (до 5 шт.). Про їхнє походження єдиної думки немає. Одні дослідники вбачають у них залишки житлових споруд або прості попелища поблизу них. На думку інших, зольники слід пов'язувати з культом вогню і хатнього вогнища, який вшановували білогрудівці.

Білогрудівська кераміка представлена горшками, мисками і черпаками. Горшки високого профілю, тюльпаноподібні. Посуд орнаментований характерним для культур бронзового віку валиком. Валик буває суцільний або з незамкненими кінцями, що звисають. Зустрічається прорізний орнамент, а також зроблений зубчастим колесом. Населення займалося переважно землеробством. Розводили також усіх свійських тварин. Тут, як і в тшинецькій культурі, знаходять глиняні цідилки, якими, можливо, користувалися при виготовленні сиру, значну кількість зернотерок, крем'яних серпів, у тому числі складаних. З металевих виробів були поширені сокири-кельти, вістря списів, шила, а також прикраси, які нагадують тшинецькі і комарівські, — спіральні підвіски, пронизки, шпильки, накладки тощо.

Серед кістяних знарядь знайдено лощило, шило і т. ін. Відомі псалії, що свідчить про використання білогрудівським населенням коня для верхової їзди.

У невеликій кількості виявлено глиняну пластику — фігурки тварин. З глини ліпили також прясла, модельки "хлібців" і "коржики". Останні виявлені в основному в зольниках, вони мали, очевидно, культове призначення.

У IX ст. до н.е. білогрудівська культура на значній території південної частини Лісостепу змінюється культурами передскіфського часу.

Племена **культури Ноа** (XIII–XII ст. до н.е.) в пізньому бронзовому віці утворюють досить велику етнічну спільність, що займала територію Південно-Східної Трансильванії, частину Румунії, Молдови і Середнє Подністров'я. У межах України відомо близько 20 поселень цієї культури,

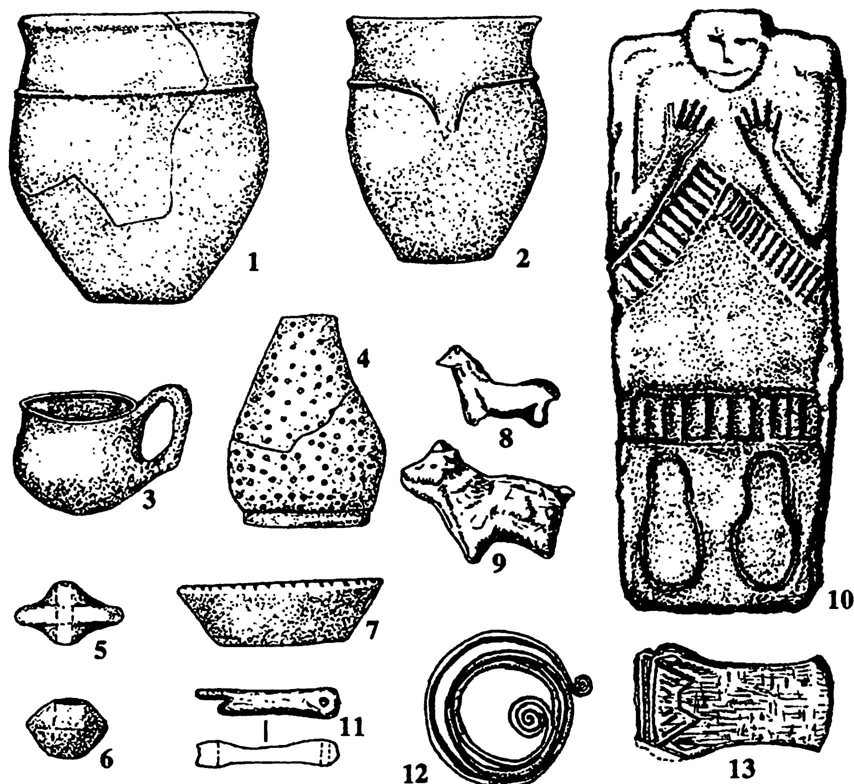
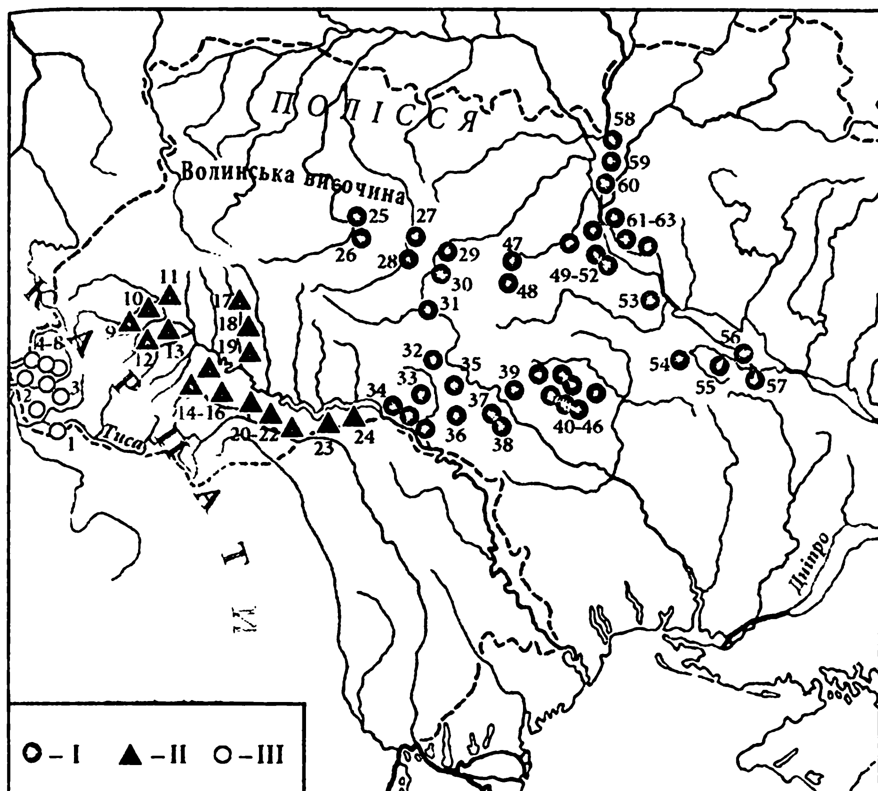

Рис. 37. Матеріали білогрудівської культури:
1–7 — кераміка; 8, 9 — пластика; 10 — ідол; 12 — прикраса; 11, 13 — знаряддя праці.

зольники, могильники і скарби бронзових виробів. Найповніше досліджено поселення біля сіл Магала Чернівецької області (розкопки Г. І. Смирнової), Острівець і Бовшів на Івано-Франківщині (розкопки Е. А. Балагурі). В Острівці поблизу поселення розкопано і могильник, де виявлено 183 грунтових скорчених на боці поховання та два трупоспалення. Біля скелетів знайдено глиняний посуд і бронзові прикраси.

Зольники, виявлені на поселеннях культури Ноа, аналогічні білогрудівським, але часто значно більші за розмірами.

Скарби культури Ноа виявлено поблизу Заліщиків на Тернопільщині, Держева на Львівщині. Складалися вони, в основному, з бронзових серпів та прикрас. Скарб із Держева містив, зокрема, хрестоподібну підвіску, що нагадує стилізоване антропоморфне зображення. Цікаво, що єгипетський

Карта 10. Пам'ятки культур землеробських племен періоду пізньої бронзи.
I — білогрудівська культура; II — культура Ноа; III — культура Станове.
1 — Дякове; 2 — Берегове; 3 — Станове; 4–8 — Холмці, Медведівці, Німецька Кучава, Старе Давидкове, Мукачеве; 9 — Держів; 10 — Ісаків; 11 — Дем'янів; 12 — Сидорів; 13 — Бовшів; 14–16 — Островець, Вікторів, Коцюбинчики; 17 — Підгора; 18 — Улашківці; 19 — Королівка; 20–22 — Магала, Бурдюги, Берново; 23 — Кельменці; 24 — Оселів; 25 — Нетішин; 26 — Славута; 27 — Миропіль; 28 — Чортория; 29 — Слободище; 30 — Троянов; 31 — Сандраки; 32 — Северинівка; 33 — Букатинка; 34 — Яриня, Чернявка, Яруга; 35 — Печера; 36 — Оленівка; 37 — Гордіївка; 38 — Білий Камінь; 39 — Гайсин; 40–46 — Якубець, Паланка, Пісковець, Собківка, Попудня, Кочержинці, Білогрудівський ліс; 47 — Швайківка; 48 — Райки; 49–52 — Пирогів, Підгірці, Мокіївка, Салтанівка; 53 — Тростянець; 54 — Сміла; 55 — Суботів; 56 — Стецівка; 57 — Велика Андрусівка; 58 — Новоселки; 59 — Чернин; 60 — Хотянівка; 61–63 — Бортничі, Вишеньки, Козинці.

ієрогліф такої форми є символом життя. Можливо, цим підвіскам, виявленим також і в інших скарбах України, наприклад в Інгульському, стародавнє населення теж надавало якогось магічного значення.

Для кераміки культури Ноа характерна наявність значної кількості двовухих широковідкритих ваз та одновухих черпаків, часто з потовщенням і виступами у верхній частині ручок. В Острівецькому комплексі таких ваз знайдено більше 100. Крім того є горщики, серед яких зрідка трапляються тюльпаноподібні, миски, друшляки тощо. Орнаментація бідна: на горщиках це наліпний валик, на черпаках і вазах — прокреслена лінія, від якої "звисають" пучки рисок.

Більшість знарядь і прикрас виготовлені з бронзи й кістки, хоч трапляються і вироби з каменю. Виділяються, зокрема, кілька видів бронзових кельтів, у тому числі так звані семиградський і східнотрансильванський, чотири типи серпів, долота, шила з бронзи, а також наконечники списів, мечі та численні прикраси (кілька типів шпильок, браслети, намисто, хрестоподібні підвіски). Більшість бронзових речей походить з карпато-дунайського ареалу, але частину з них виготовляли вже на місці, у Прикарпатті. На поселенні Острівець виявлено, наприклад, кам'яні матриці для відливання кельтів.

Вироби з бронзи доповнювали кістяні та кам'яні знаряддя, серед яких є кістяні псалії, проколки, так звані штампи з лопаток тварин, крем'яні серпи.

За кількістю й асортиментом бронзових виробів, особливо прикрас, культуру Ноа можна порівнювати, очевидно, лише зі станівською культурою Закарпаття, що розглядатиметься далі.

§ 2. Культури Північного Причорномор'я, Приазов'я та Лівобережжя

У ранньому бронзовому віці на території Північного Причорномор'я, Приазов'я та Лівобережжя України жили племена ямної і кемі-обинської культур, про які йшлося в попередньому розділі. За середнього періоду бронзового віку тут розвиваються катакомбна культура та культура багатоваликової кераміки. У пізньому бронзовому віці їх змінили зрубна, сабатинівська і білозерська культури. Завершується розвиток пізньобронзових культур появою кіммерійських старожитностей, тобто пам'яток, що їх пов'язують з першим народом на Україні, про який вже є письмові згадки. У північних лісостепових і лісових районах Лівобережної України у бронзовому віці побутують мар'янівська і бондарихинська культури, що становлять окрему лінію культурного розвитку.

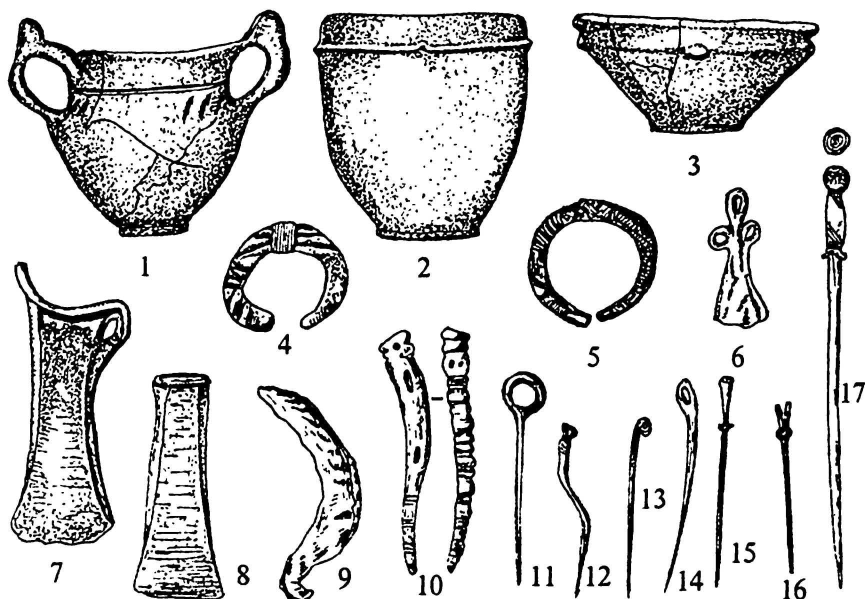

Рис. 38. Матеріали культури Ноа:
1–3 — кераміка; 4–6, 11–17 — прикраси; 7–10 —знаряддя праці.

У долині Сіверського Дінця виявлено сліди поселень широковідомої в лісостепових районах Подоння, Поволжя і півдня Уралу абашівської культури, що датується середнім — початком пізнього етапу бронзового віку. Вивчення абашівських пам'яток на Україні перебуває нині у стадії накопичення матеріалів.

Катакомбна культура. Племена катакомбної культури змінили ямне населення. Чи були вони генетично споріднені між собою? Дехто з дослідників висловлюється за це, але більшість схиляються до думки про відсутність такого зв'язку, вважаючи, що катакомбні племена і на Сіверському Дінці, і в Подніпров'ї були прийшлими. Однак певно вказати вихідну територію поки що нікому не вдалося. Про відсутність генетичного зв'язку ямних і катакомбних племен свідчать значні відмінності у поховальному обряді та характері кераміки.

Хронологічно катакомбна культура, що розвивалася в першій половині II тисячоліття до н.е., йде безпосередньо за ямною. Деякий час ці дві культури, мабуть, співіснували.

Катакомбну культуру виділив В. О. Городцов на початку XX ст. У 1955 р. вийшла монографія Т. Б. Попової, присвячена цій культурі. В наш час най-

більше уваги вивченню катакомбної культури України приділяють О. Г. Шапошникова, С. Н. Братченко, С. Ж. Пустовалов та ін.

Район поширення пам'яток катакомбної культури охоплює степові простори від Дністра до Дону, відомі вони в Криму і на Маничі у Передкавказзі.

Спеціалісти виділяють кілька локальних варіантів катакомбної культури — донецький, дніпро-азовський, харківсько-воронезький, волго-маницький, інгульський, що багатьма археологами трактуються як окремі культури катакомбної культурно-історичної спільності. Розрізняються вони, головним чином, за типом кераміки, формою, стилем орнаменту та його місцем на посуді, формами катакомб, деякими особливостями знарядь праці. У найбільш "чистому" вигляді катакомбна культура виступає на Сіверському Дінці. У Подніпров'ї, Приазов'ї і в Криму вже відчуваються значні впливи чи традиції ямної культури, а на Маничі — північнокавказької. Наявність локальних груп вказує на значну етнографічну строкатість населення цієї культури.

Тривалий час до складу катакомбної культури залучали також пам'ятки так званої багатоваликової кераміки, нині виділені в окрему культуру. Досить своєрідний характер мають знахідки дніпровського варіанту (групи) катакомбної культури, де виділяється окремий інгульський керамічний тип (О. Г. Шапошникова).

Вивчають катакомбну культуру, головним чином, за численними курганними похованнями. Поселення цієї культури практично невідомі, за винятком хіба що місць тимчасових стійбищ з дуже бідним культурним шаром. Лише у степовому Подніпров'ї, зокрема в Надпоріжжі, виявлено більш тривалі поселення катакомбних племен, що найчастіше розміщувались на островах або важкодоступних скелях. На о. Перун поблизу с. Августинівка в Надпоріжжі досліджено, наприклад, культурний шар товщиною до 0,5 м, насичений значною кількістю фрагментів кераміки, кісток тварин, кам'яних, кістяних та зрідка металевих знарядь праці.

У катакомбних племен побутував досить оригінальний поховальний обряд. Замість звичайної ями під насипом кургану споруджували спеціальну підземну камеру — катакомбу. Висікались такі підземні усипальниці в одній зі стінок вхідної ями, опущеної до рівня твердої глини, інколи на глибину до 6–8 м. Робота ця була досить трудомісткою, оскільки виконували її, в основному, за допомогою кирки. Сліди роботи таких інструментів виявлено на стінках багатьох катакомб.

Камери мали кругло-овальну форму в плані і сферичну стелю. На дні катакомб розміщували одне, рідко — два чи кілька поховань. Покійників клали на боці, обличчям до виходу, ноги трохи підігнуті, кисті рук поблизу

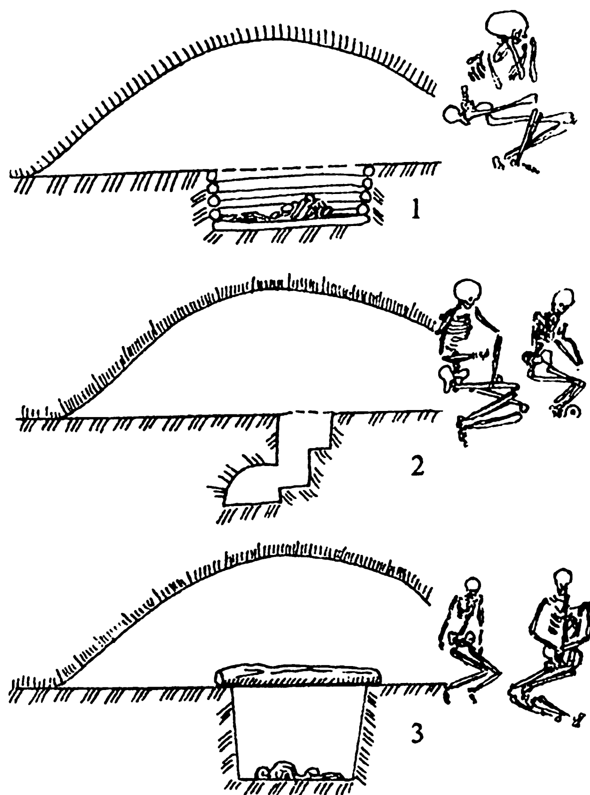

Рис. 39. Типи поховальних ям під насипами курганів та положення кістяків: 1 — зрубна культура; 2 — катакомбна культура; 3 — ямна культура.

колін. Дехто з археологів вбачає в такому положенні позу вершника, що скаче на коні. Можливо, проте, що це просто поза людини, яка спить. У Подніпров'ї, де відомі й безкурганні поховання, часто зустрічаються трупопокладення у випростаному положенні. Речей при похованих тепер набагато більше, ніж у ямний час. Це плоскодонний посуд, прикраси з міді, каменю, кісток і зубів тварин та предмети озброєння.

У поховальному обряді катакомбних племен певну роль відігравав вогонь. Камери, очевидно, очищували обкурюванням, про що свідчить наявність у багатьох могилах глиняних курильниць у вигляді невеликих плоских мисочок на 3–4 ніжках. Курильниці, як і горщики, старанно орнаментовані. Інколи в катакомбах курильниці замінювались простим уламком горщика, в який клали жарини і, очевидно, пахощі.

Найпоширенішим, класичним, типом кераміки катакомбної культури є присадкуватий горщик з широким дном та невисокими вінцями й опуклими стінками. Орнамент досить пишний, часто складається з кругів або напівкруглих фігур, відбитих шнуром, зазвичай, сплетеним утроє. Рідше зустрічаються гребінцевий орнамент, відбитки спіральної черепашки тощо. Цей тип горщика характерний для донецького варіанту культури, але зустрічається і на інших територіях. У похованнях харківсько-воронезького варіанту більш поширеними були горщики високих пропорцій. На Маничі зустрічаються округлобокі (ріпчасті) горщики, а також курильниці.

У Подніпров'ї, на Інгулі та Інгульці виявлено багато своєрідних посудин у вигляді плоскодонних чаш з загнутими до середини краями і зі складним прокресленим орнаментом. За мотивами орнаменту, що складається з різноманітних фігур, виконаних широкими прогладженими лініями, вони значно відрізняються від типового катакомбного посуду. Помічено, що така кераміка, зазвичай, супроводжує випростані на спині поховання. На деяких інгульських посудинах візерунок має, очевидно, не лише орнаментальне значення, а є і піктограмою (М.О. Чмихов). На думку дослідників, пам'ятки з інгульською керамікою становлять окрему культуру.

З бронзи племена катакомбної культури виготовляли вислообушні сокири, тесла, жолобчасті долота, гаки. Останні походять, очевидно, з північного Кавказу, де мали значне поширення. Знайдено лавролисті дволезові ножі шила, а також прикраси: кільцеподібні орнаментовані підвіски з припаяним вушком, краплеподібні підвіски, кільця прості і з напливом на кінцях, що заходять один за одного. Зустрічаються прикраси з срібла. Крім металевих прикрас, відомо багато виробів з кістки і зубів тварин, що повторюють типи прикрас ямної культури, наприклад, пронизки з гвинтоподібною нарізкою молоточкоподібні шпильки, просвердлені зуби хижаків тощо. Хімічний склад бронзових виробів свідчить про кавказьке походження їх, хоч у катакомбних племен, безперечно, існувала і власна металургія бронзи. Так, в одному з могильників поблизу м. Краматорськ знайдено глиняну матрицю для відливання вислообушної сокири та інші пристосування для цього.

У похованнях зустрічаються також кам'яні бойові молоти, навершя булав вістря стріл. В одному з поховань у кургані поблизу с. Князеве Лозівського району на Харківщині виявлено рештки шкіряного сагайдака, в якому лежало шість крем'яних стріл підтрикутної форми з виїмкою в основі. Збереглися також дуже перетрухлі древка стріл довжиною до 0,6 м. Для культури характерні абразивні інструменти у вигляді видовжених плиток з поздовжнім жолобком, що зустрічаються найчастіше попарно. Вважають, що їх використовували для шліфування древка стріл.

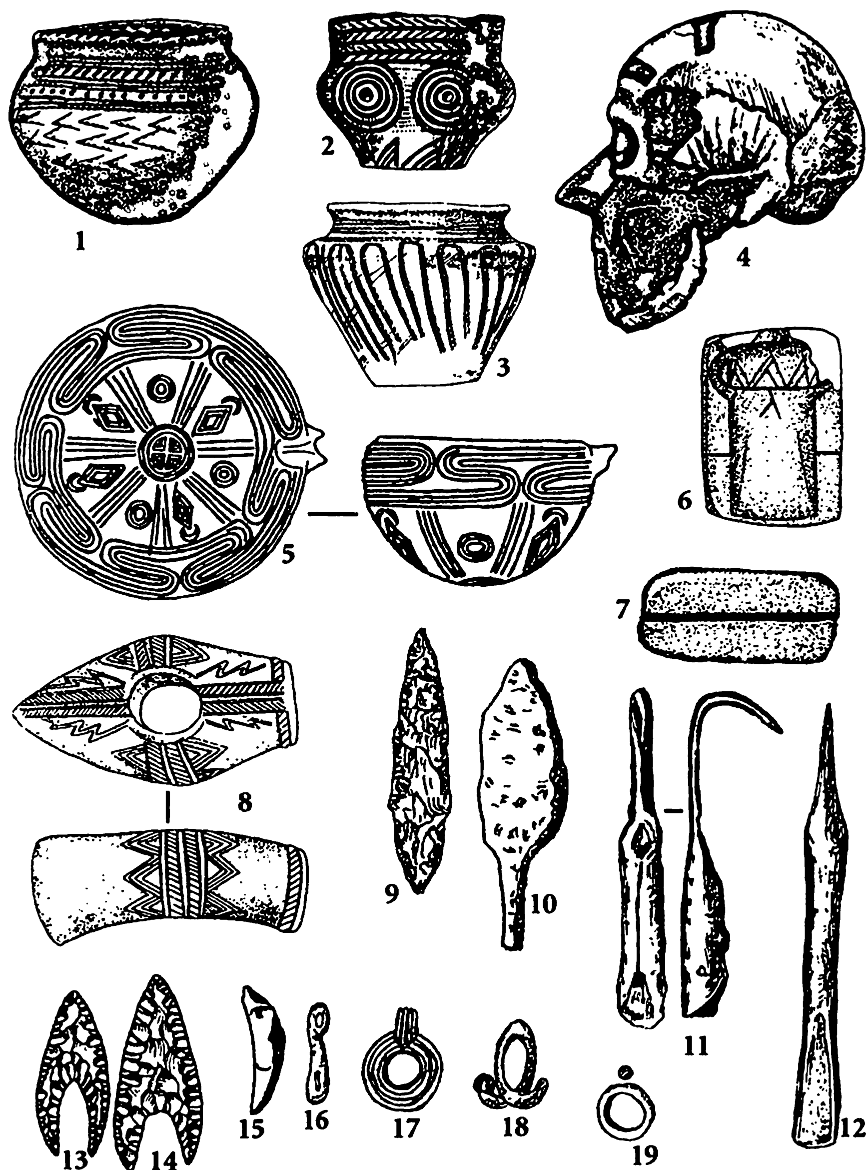

Рис. 40. Матеріали катакомбної культури:
1–3, 5 — кераміка; 4 — обліплений глиною череп; 6–8 — камінь; 10–12, 17–19 — бронза; 9, 13, 14 — кремінь; 15, 16 — кістка.

Носії катакомбної культури займалися, в основному, скотарством. У похованнях знаходять кістки вівці й корови. Припущення про рухливий характер цього заняття можна зробити на підставі виявлених решток возів-гарб, що мали шатро, виготовлене з лози. В якійсь мірі це населення, очевидно, займалося й ральним землеробством, про що свідчить, наприклад, знахідка при одному з поховань у кургані Висока Могила поблизу с. Балки Запорізької області дерев'яного рала.

Історична доля катакомбних племен, як і їх походження, також мало зрозуміла. Можливо, їх культура поступово розчинилася в ранньозрубній та культурі багатоваликової кераміки.

Пам'ятки багатоваликової кераміки вивчені не досить повно, хоча місцезнаходження з цією керамікою в Подніпров'ї відомі ще з кінця XIX — початку XX ст. Ареал їх поширення майже повністю збігається з зоною, зайнятою у попередній час катакомбною і частково середньодніпровською культурами. Після спеціальних досліджень поселень Бабине III на Нижньому Дніпрі і Волинцеве-городок на Сеймі С. С. Березанська виділила ці пам'ятки в самостійну культуру. Нині їх вивчає І. О. Післарій. Датується культура багатоваликової кераміки другою половиною XVII — XV ст. до н.е. Західна межа поширення її проходить приблизно по лінії Одеса — Кишинів — Вінниця — Житомир, східна — по долині р. Дон.

Відомо більше 200 пунктів з багатоваликовою керамікою. Це переважно поселення або їх сліди, курганні поховання, випадкові знахідки, скарби. Деякі поселення в Подніпров'ї та на Дону розміщені на високих мисах корінного берега, зручних для захисту. На поселеннях Бабине III, Волинцеве-городок, Лівинцівське досліджено житла типу землянок, а також наземні глинобитні споруди розміром 9 x 4 м з коридором.

Поховання являють собою окремі могили, що влаштовувалися у старих курганах. Ховали померлих у простих ямах, інколи з підбоєм в одній зі стінок. Зустрічаються поховання в кам'яних скринях. Переважає скорчене на боці трупопокладення. Орієнтація кістяків нестала. Особливістю поховального обряду культури багатоваликової кераміки є незначна кількість глиняного посуду серед супровідного інвентаря, що ускладнює культурну ідентифікацію поховань.

Кераміка культури відома за знахідками з поселень. Основною керамічною формою є горщик високих пропорцій, часто ребристий, з широким горлом і плоским дном. Менше поширені горщики з короткою шийкою, миски. Інші знахідки в комплексах багатоваликової кераміки дуже нечисленні. Орнамент багатий і оригінальний, складається з кількох наліпних валиків або прокреслених ліній. Мотиви візерунка включають прямі ряди ліній,

Рис. 41. Матеріали кола культури багатоваликової кераміки: 1–3 — глина; 4, 6 — бронза; 5 — камінь; 7, 8 — кістка; 9 — срібло.

заштриховані трикутники або чотирикутні поля. На поселенні Бабине і в деяких похованнях знайдено бронзові ножі, шила, крем'яні вістря стріл, дротиків кількох типів: черенкові, листоподібні, з увігнутою основою тощо. З кам'яних виробів виявлено терки, абразиви, зрідка жолобчасті, сокири-молоти.

Серед кістяних речей знайдено вістря, швайки, лощила, рибальські гачки, рогові дископодібні псалії. Велику серію становлять кістяні овальні пряжки з двома отворами — великим центральним і маленьким бічним. Такі пряжки потім зустрічаються у похованнях зрубної культури періоду пізньої бронзи. Прикрас відомо дуже мало. На поселенні Бабине знайдено склоподібні "фаянсові" буси — прості циліндричні та з двома виступами по боках. Їх, як і подібні знахідки комарівської культури, вважають виробами єгипетського походження.

Питання походження пам'яток багатоваликової кераміки, як і доля носіїв цієї культури, не досить з'ясовані. Деякі дослідники вважають, що во-

ни генетично пов'язані з катакомбною культурою, інші вбачають у них український варіант ранньозрубних пам'яток.

Зрубна, сабатинівська і білозерська культури. Зрубну культуру відкрив В. О. Городцов одночасно з ямною і катакомбною в результаті розкопок 1901–1903 рр. на Сіверському Дінці. Пам'ятки цього типу — поселення, могильники, скарби, майстерні — мали значне поширення. Вони виявлені у степовій і лісостеповій зонах Східної Європи від Волги до Дунаю. Далі, в Заволжі, зрубна культура безпосередньо змикається з так званими андронівськими пам'ятками.

О. О. Кривцова-Гракова висловила припущення, що зрубна культура склалася в Поволжі на базі пам'яток полтавкинського типу, звідки потім поширилася далеко на захід. Проте ранньозрубні поселення і поховання, виявлені в долині Сіверського Дінця і в Подніпров'ї, дають підстави вважати, що населення культури багатоваликової кераміки, що проживало на цій території, також взяло участь у формуванні зрубної культури України.

Природно, що на всій території поширення зрубні племена вступали в контакт з місцевим населенням, внаслідок чого виникали локальні відмінності в їхній культурі. Археологічні дослідження у другій половині XX ст. виявили кардинальну відмінність т. зв. пам'яток "сабатинівського етапу зрубної культури", які за своїм походженням пов'язані з місцевою культурою багатоваликової кераміки, а не з розселенням зрубних племен зі сходу. Зараз відомо близько 2 000 пам'яток сабатинівської культури (XV–XII ст. до н.е.), для поселень якої характерна наявність наземних кам'яних та глинобитних жител зі складним плануванням. Вони дещо різняться і за хронологією. Зрубна культура, зокрема, датується XVI–XII, сабатинівська — XIV–XII, а білозерська XI–IX ст. до н.е. (С. С. Березанська, М. М. Чередниченко, І. М. Шарафутдінова, І. Т. Черняков, В. В. Отрощенко).

Поселень зрубної, а особливо сабатинівської і білозерської культур, значно більше, ніж катакомбних, що свідчить про осілий спосіб життя населення. Кількість поселень зростає в пізньозрубний період.

Щільне розташування поселень сабатинівської культури від Дніпра до Нижнього Дунаю і Прута свідчить про значну кількість землеробського населення у степах Північного Причорномор'я у другій половині II тис. до н. е. Йдеться про перший демографічний сплеск землеробського населення у степовій зоні, що повторився лише на початку І тис. н. е. появою значної кількості поселень черняхівської культури.

Основним заняттям населення були скотарство і землеробство. Серед свійських тварин, крім рогатої худоби, значне місце зайняло конярство.

Палеозоологи відмічають існування у сабатинівських племен трьох порід коней, пов'язаних з виконанням оранки, перевезень у візках та верховою їздою. У скарбах металевих предметів відмічено наявність найдавніших бронзових псалій (Інгульський скарб). На сабатинівському поселенні Виноградний Сад у Південному Побужжі виявлено зерносховища для пшениці та ячменю. Щоправда, вирощували здебільшого просо. На ранньозрубних поселеннях Янохино, Рубці в долині Осколу (притока Сіверського Дінця) виявлено напівземлянкові житла прямокутної форми зі слідами відкритих вогнищ у центрі. Біля жител відзначено скупчення попелу. На р. Дон поблизу Ляпичевого хутора розкопано велике поселення, що складалося з жител землянкового типу. На сабатинівських і білозерських поселеннях Подніпров'я і Правобережжя виникають наземні житла, збудовані з використанням каменю. Так, на поселенні в долині Дніпра біля с. Зміївка на Херсонщині досліджено десять таких будівель, підпрямокутних за формою, іноді з вузьким коридором. Для опалення жител використовувалися купольні печі з глинобитним подом.

Основним типом поховальних споруд досліджуваних культур є кургани; у пізньому періоді з'являються також безкурганні могильники. Покійників клали в дуже скорченому стані на боці, кисті рук — перед обличчям, головою, зазвичай, до сходу чи з деяким відхиленням у бік півночі або півдня. Переважна більшість вперше досліджених на Сіверському Дінці могил мала дерев'яні зруби, виготовлені з колод дерева. На інших територіях поширення зрубних племен, зрубів у похованнях виявлено мало; останні залягають, звичайно, у простих ґрунтових ямах або кам'яних скринях. При похованих майже завжди стоїть один, рідше два горщечки; інший інвентар — вістря списів, пряжки, прикраси — зустрічається рідко. У могилах знайдено також кістки тварин — рештки покладеної померлому м'ясної їжі. У кургані сабатинівської культури біля с. Борисівка Татарбунарського р-ну Одеської обл. досліджено поховання воїна з бронзовим мечем та дерев'яним круглим щитом, оббитим шкірою. Поховальний ритуал у ґрунтових могильниках дуже нагадує курганний. На могильнику поблизу с. Широке Скадовського району на Херсонщині виявлено близько 130 поховань, здійснених за обрядом скорченого трупопокладення, що залягали в простих ґрунтових ямах у кілька рядів. Інвентар небагатий, складався переважно з кераміки. Іноді зустрічалися металеві прикраси, серед них і виготовлені з золота.

Важливою рисою зрубної, сабатинівської і білозерської культур є значна кількість бронзоливарних майстерень та скарбів бронзових виробів. За

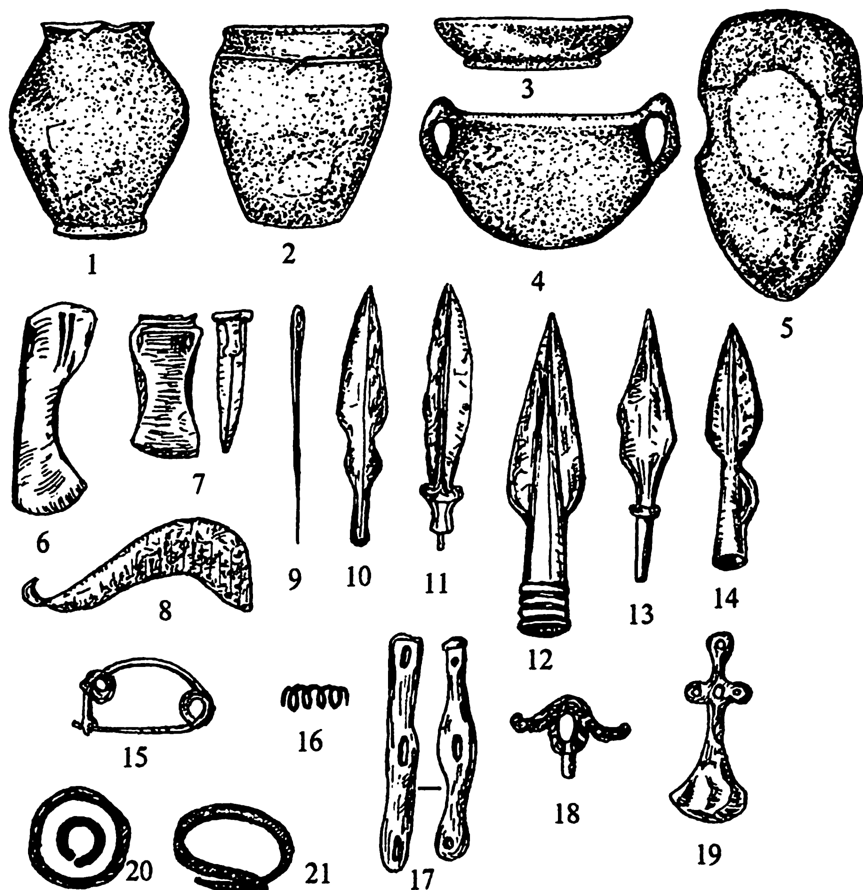

Рис. 42. Матеріали зрубної культури:
1–4 — кераміка; 5–9, 17 — знаряддя праці; 10–14 — предмети озброєння; 15, 16, 18–21 — прикраси.

кількістю знахідок бронзоливарних майстерень територія сабатинівської культури Північного Причорномор'я виявляється однією з найбільш представницьких в Європі. Виявлено принципову різницю у технології бронзоливарного виробництва у племен зрубної та сабатинівської культур, одні з яких користувались здебільшого глиняними, а другі — талькохлористими ливарними формами. До скарбів, яких лише на Північному Причорномор'ї виявлено більше 20, входять, зазвичай, вироби з бронзи та зливки металу. Найбагатші скарби виявлено поблизу сіл Рибаківка на Мико-

лаївщині, Князе-Григорівка і Берислав Херсонської області. Рибаківський скарб містив 50 бронзових сокир-кельтів, князе-григорівський — сім серпів, сокири та зливки бронзи загальною масою 24 кг. Знайдені у другій половині XX ст. Інгульський, Курячелозівський, Лозівський і Новотроянівський скарби окреслюють напрямки торговельних шляхів, якими з території Прикарпатського осередку добування і переробки металу прямували стародавні купці з металевими виробами або металевим брухтом для переплавки його в майстернях Північного Причорномор'я. За складом знарядь, а нерідко й за їх типами, скарби степового Причорномор'я нагадують скарби культур Ноа і станівської в Закарпатті, хоча переважають у них все ж місцеві вироби.

У Причорномор'ї та Подніпров'ї в пізньому бронзовому віці складається свій бронзоливарний центр. Про це свідчать майстерні, виявлені в селах Малі Копані, Завадівка на Херсонщині, Дерев'яна на Київщині, Маяки поблизу Одеси тощо. В Малих Копанях знайдено, наприклад, 19 половинок ливарних форм, що служили для відливання коротких мечів, двох типів кинджалів, трьох типів кельтів, вістер до списів і дротиків, двох типів доліт, ножів, різних бляшок і підвісок тощо.

Знаряддя праці виготовлені, в основному з бронзи. Серед них сокири-кельти, тесла, долота, шила, голки тощо. Були поширені ножі оригінальної форми — з перехватом, що є типовими лише для зрубної культури, особливо її раннього етапу. Асортимент знарядь доповнюють кістяні і кам'яні вироби. З кістки виготовляли псалії, гарпуни, в тому числі поворотні, лощила, зубчасті штампи тощо; з каменю — матриці, молоти, зернотерки, вкладиші серпів.

Найбільш поширеним видом зброї у зрубних племен були черешкові кинджали з кільцеподібним упором; відомо кілька типів втульчастих вістер до списа тощо. Вістря стріл виготовлялися з кременю і кістки. У сабатинівській культурі поширеним видом зброї були короткі мечі, відомі за негативами Красномаяцької майстерні та знахідкою в Інгульському скарбі. Виготовлення бронзових псалій племенами сабатинівської культури засвідчено не тільки їх знахідкою в Інгульському скарбі, але й наявністю негативів на кам'яній ливарній матриці з Андровського скарбу. У сабатинівській і білозерській культурі були поширені, крім вістря стріл з кістки, знахідки ливарних форм та бронзових наконечників з Кірово у Криму, Шушвалівки та Тарасівки IV у Подніпров'ї, Суворово, Новоселиці в Подунав'ї, Слободки у Південному Побужжі.

У зв'язку з розвитком металообробного виробництва з'являється металевий посуд, представлений клепаними з листів міді казанками.

Прикраси металеві та кістяні. Із бронзи виготовляли браслети, дротяні чи литі, скроневі підвіски, дротяні кільця, шпильки з кільцеподібною або цвяхоподібною головкою, різні бляшки та так звані шумливі підвіски. Зустрічаються хрестоподібні антропоморфні підвіски, особливо характерні для прикрас сабатинівської культури.

Найбільш поширеним типом керамічного посуду зрубної культури є горщик банкоподібної форми. На ранніх етапах культури поряд з ним використовувалися гостроребрі присадкуваті горщики. Орнамент, який покриває, зазвичай, лише верхню частину посуду, нанесено відбитками шнура або має вигляд прокреслених ліній. Орнамент зрубної культури інколи губить ритмічність, повторюваність елементів; у складі фриза такого "візерунка" часто зустрічаються різноманітні знаки, хрестики, прямокутники, схематичні зображення тварин тощо. Вважають, що в даному випадку ми маємо справу з примітивним піктографічним письмом. На деяких горщиках такі "написи" нагадують в'язь. Найбільш цікавими є "піктограми", наприклад, на горщиках, знайдених біля с. Рубці на Осколі та м. Артемівськ, Донецької області. Всього відомо близько 300 знахідок посуду зрубного часу з загадковими знаками. Зміст цих "піктограм" поки що не розшифровано.

У сабатинівській і особливо білозерській культурі переважає округлобокий посуд — горщики, корчаги, черпаки, а також миски, глиняні кришки, жаровні тощо. Горщики часто прикрашені валиком під вінцями, наліпним орнаментом у вигляді шишечок-бугорків, у тому числі й на ручках. Поверхня посуду лощена. Всі відмінності в типах кераміки цих культур та орнаментації пов'язують, зазвичай, з впливами, що йшли від інших синхронних культур, зокрема Ноа. Румунські дослідники навіть об'єднують їх в одну культуру Сабатинівка-Ноа, додаючи до них придунайську культуру Кослоджені. Але, крім тісних економічних та культурних зв'язків представників цих племен, у спорідненості рис їх культур мають значення і генетичні загальні основи в культурах Монтеору та культури багатоваликової кераміки, між якими існували тісні зв'язки.

Серед керамічних виробів сабатинівського типу зрідка зустрічаються предмети пластики — фігурки тварин, а також невеликі глиняні "хлібці" різної форми. Дослідники культів хліборобських племен Південно-Східної і Центральної Європи пов'язують їх зі святами, приуроченими до посіву та збирання врожаю.

Дослідження пам'яток сабатинівської та білозерської культур у межах розвитку зрубної спільності археологами та лінгвістами приводило до висновку про належність останніх до іранського етносу. Але вивчення

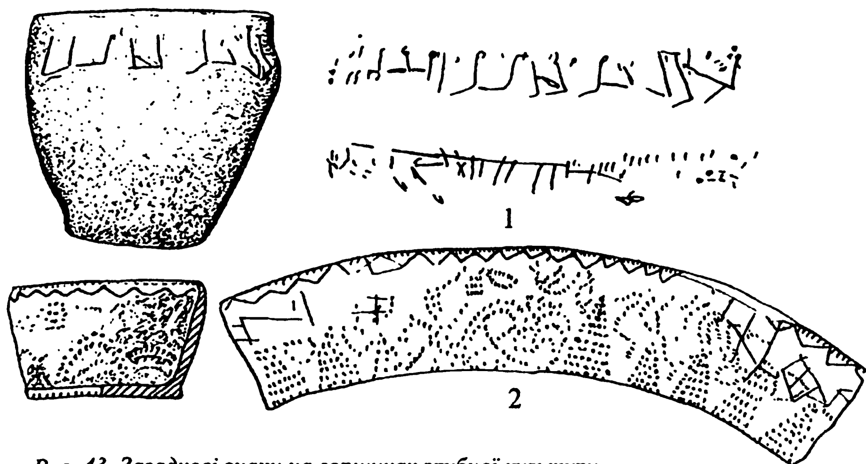

Рис. 43. Загадкові знаки на горщиках зрубної культури.

зв'язків племен цих культур з населенням Прикарпаття, Подунав'я (культури Ноа, Кослоджені), Ахейською Грецією і Троєю засвідчили етнічну спорідненість їх представників з протофракійськими етносами. Аналіз всього археологічного комплексу білозерської культури свідчить про її безумовний генетичний зв'язок з пам'ятками сабатинівської культури Північного Причорномор'я. Останнє надає археологам логічну можливість встановлення більш давнього розвитку кіммерійського етносу на теренах Південної України. Думки деяких вчених про близькість фракійців і кіммерійців (Ф. Г. Міщенко, К. Кречмер, В. Д. Блаватський. М. І. Ростовцев, Ф. Гончар), повною мірою, підтверджуються зв'язками сабатинівської і ноїчної культур, білозерської і ранньофракійських культур Нижнього Подунав'я та Молдови.

Пам'ятки мар'янівської і бондарихинської культур. У той час, коли на Правобережжі України розвивались тшинецько-комарівська і білогрудівська культури, а в степах Східної Європи мешкали племена катакомбної і зрубної культур, значна частина Лісостепу України і Лівобережного Полісся була зайнята населенням, що залишило пам'ятки мар'янівської і бондарихинської культур. Назви їх походять від поселень біля с. Мар'янівка на Сеймі (розкопки М. Я. Рудинського в 1930 р.) та в урочищі Бондариха поблизу м. Ізюм на Сіверському Дінці (розкопки Д. Я. Телегіна, В. А. Іллінської в 1951 і 1953 рр.). Пізніше цікаві поселення цих культур були досліджені поблизу сіл Малі Будки Сумської області на Сулі, Студенок на Сіверському Дінці, Хухра та Ницаха у верхів'ях Ворскли. Таким чином, територія поширення поселень мар'янівської і бондарихинської культур охоплює долини

Десни, Сейму, Сули, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу. Їх західним кордоном є Дніпро, східний проходить у межах Росії.

Мар'янівська культура датується XVIII–XII ст. до н.е., хронологічно стикується і еволюційно переростає в бондарихинську, яка тривала протягом XII–VIII ст. до н.е. У більшості вчених не викликає сумніву той факт, що мар'янівська і бондарихинська культури генетично пов'язані між собою, інколи їх вважають однією мар'янівсько-бондарихинською культурою. Основним фактом, що доводить такий зв'язок, є спорідненість кераміки. У цьому плані інтерес становлять поселення Малі Будки, Студенок V, де знайдено типово мар'янівський посуд і кераміку, характерну для бондарихинської культури, оскільки це свідчить про те, що життя тут тривало без перерви протягом усього бронзового віку і жили на цих поселеннях племена близьких між собою мар'янівської і бондарихинської культур, остання з яких послідовно змінила першу. Що ж до питання про походження мар'янівської культури, то більшість вчених відзначають типологічну близькість між нею та неолітичною культурою ямково-гребінцевої кераміки за крем'яними виробами та за формою, орнаментом і технологією виготовлення глиняного посуду. Територія поширення обох культур на Україні в основному та сама.

Племена мар'янівської і бондарихинської культур вели досить осілий спосіб життя. На всіх розкопаних поселеннях виявлено рештки жител напівземлянкового типу. Вони були прямокутні за формою, в центрі — відкрите, обкладене каменем, вогнище. Житло, розкопане на поселенні Студенок, мало два виходи — "літній" і "зимовий". Останній мав вигляд довгого напівпідземного коридора.

Населення, в основному, займалося розведенням великої і дрібної рогатої худоби, свиней та землеробством.

Знаряддя праці досліджуваних культур виготовлялися часто з кременю і кварциту. Вони ще досить примітивні: зернотерки, прості клиноподібні сокири, скребки, ножі; виявлено також крем'яні вкладиші серпів і вістря стріл з двобічною оббивкою. На більш пізніх етапах культур з'являються бронзові речі — кинджали, шила. В житлах Студенка і Бондарихи знайдено матриці для відливання сокир-кельтів. Знахідки на найпізніших поселеннях бондарихинської культури перших залізних речей — шил, ножів — свідчать про те, що ці пам'ятки доживають до початку залізного віку.

Кераміка своєрідна, відмінна від посуду сусідніх синхронних культур. Представлена, в основному, горщиками з широковідкритим горлом і невеликим плоским дном. Орнамент, що складається з ямок різної форми, відбитків гребінцевого штампа чи відрізків так званого перевитого шнура ("гусеничка"), покриває, зазвичай, всю поверхню посуду. На мар'янівському

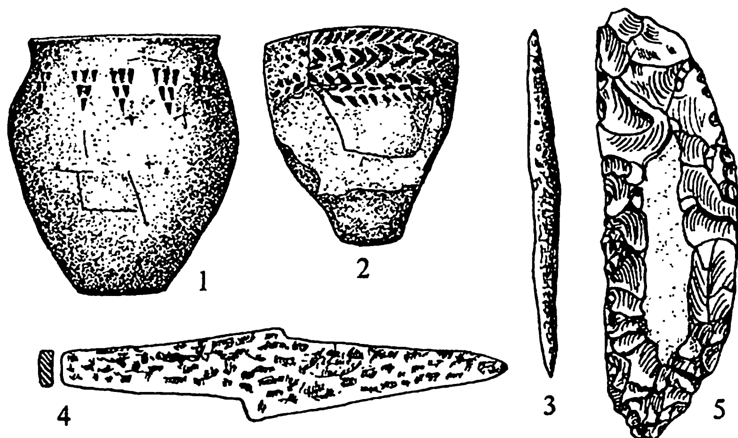

Рис. 44. Матеріали бондарихинської культури:
1, 2 — глиняний посуд; 3 — шило; 4 — ніж; 5 — крем'яний серп.

посуді візерунок більш густий, ямки, звичайно, круглі, частіше зустрічаються гусеничний і гребінцевий штампи. На бондарихинських горщиках орнамент дуже розріджений, інколи він нанесений лише під вінцями, на зрізах яких часто є насічки. Для бондарихинського посуду характерний також оригінальний тип візерунка у вигляді наколотих трикутників, а також валиковий елемент орнаменту. Як і в зрубній культурі, зустрічається посуд із загадковими знаками. Один такий горщечок з "піктограмою" знайдено, наприклад, у житлі на поселенні Бондариха. Його поверхня покрита прокресленими фігурами і знаками у вигляді хрестиків, наколотих трикутників тощо. Горнятко висотою всього кілька сантиметрів, безперечно, мало якесь культове призначення.

Пам'ятки мар'янівської культури виявлено лише на більш північних територіях (Десна, Сейм), а бондарихинські поселення зустрічаються і в південних районах Лісостепу, що свідчить про поступове розселення протягом віків носіїв цих культур у південному напрямку.

§ 3. Культури Закарпаття

Культури Закарпаття бронзового віку, як і більш ранніх часів, значною мірою відрізнялися від культур інших територій України. За складом і характером знахідок пам'ятки культур Отомань і Станове (відомі за дослідженнями Е. А. Балагурі), що були поширені тут протягом середнього і пізнього періодів бронзового віку, тяжіють до культур сусідніх країн Подунав'я. Лише

на межі бронзового і раннього залізного віків у Закарпатті і Передкарпатті поширюється так звана культура фракійського гальштату і на територіях України по обидва боки від Карпат настає певна одноманітність.

Культура Отомань. В той час коли на Поділлі мешкали комарівські племена, Закарпаття заселяли носії отоманської культури, названої так за розкопаним поселенням Отомань (Трансільванія). Ця своєрідна культура датується XVII–XIII ст. до н.е. В межах Закарпатської області досліджено кілька поселень отоманської культури, часто розміщених на підвищеннях серед боліт, наприклад поблизу сіл Дідове в урочищі Товвар, Дякове.

Інколи ці поселення оточені високим валом і ровом (Отомань, Барца). На поселенні Барца в Словаччині розкопано 23 прямокутні у плані наземні житла, розміщені вздовж вулиці шириною 2,5 м, місцями брукованої.

Поблизу поселень Барца і Отомань досліджено безкурганні могильники з обрядом скорченого на боці трупопокладення. Інколи померлих спалювали. Ритуальний інвентар складався з глиняного посуду, поряд з яким клали особисті речі померлого.

Поблизу сіл Колодне (Іршавський район) та Підгоряни (біля м. Мукачеве) виявлено два скарби отоманської культури. Перший містив 28 предметів, серед яких виявлено бронзові сокири, чекано-молоти, рибальський гачок і прикраси, другий складався з бронзових прикрас — браслетів, шпильок, підвісок, пронизок, — всього 80 предметів. Відомі також золоті прикраси отоманської культури — браслети, обручки тощо.

Кераміка отоманської культури відрізняється від глиняних виробів сусідніх культур помітно пишнішою орнаментацією, де в композиціях візерунка важливу роль відіграє спіраль. За орнаментом та за формами посуду (гостроребрі, присадкуваті горщики і вази) ця кераміка дещо нагадує землеробські культури мідного віку Прикарпаття і Закарпаття, які, можливо, відіграли певну роль у формуванні отоманської культури.

Землеробсько-скотарські племена отоманської культури, починаючи з середини II тисячоліття до н.е., зазнають утисків з боку інших племен, що призводить до звуження їхньої території. Згодом на базі отоманської культури в Закарпатті складається станівська культура пізньобронзового періоду.

Станівська культура генетично пов'язана з отоманською. Вона датується XIV–XII ст. до н.е. Відома за поселеннями, могильниками, скарбами бронзових виробів.

У могильнику в с. Станове Закарпатської області досліджено 20 поховань в урнах (обряд трупоспалення), що залягали на глибині 40–50 см від сучасної поверхні без будь-яких позначень на ній. Крім урнових поховань, інколи трапляються поховання перепалених кісток просто у невеликих ямках.

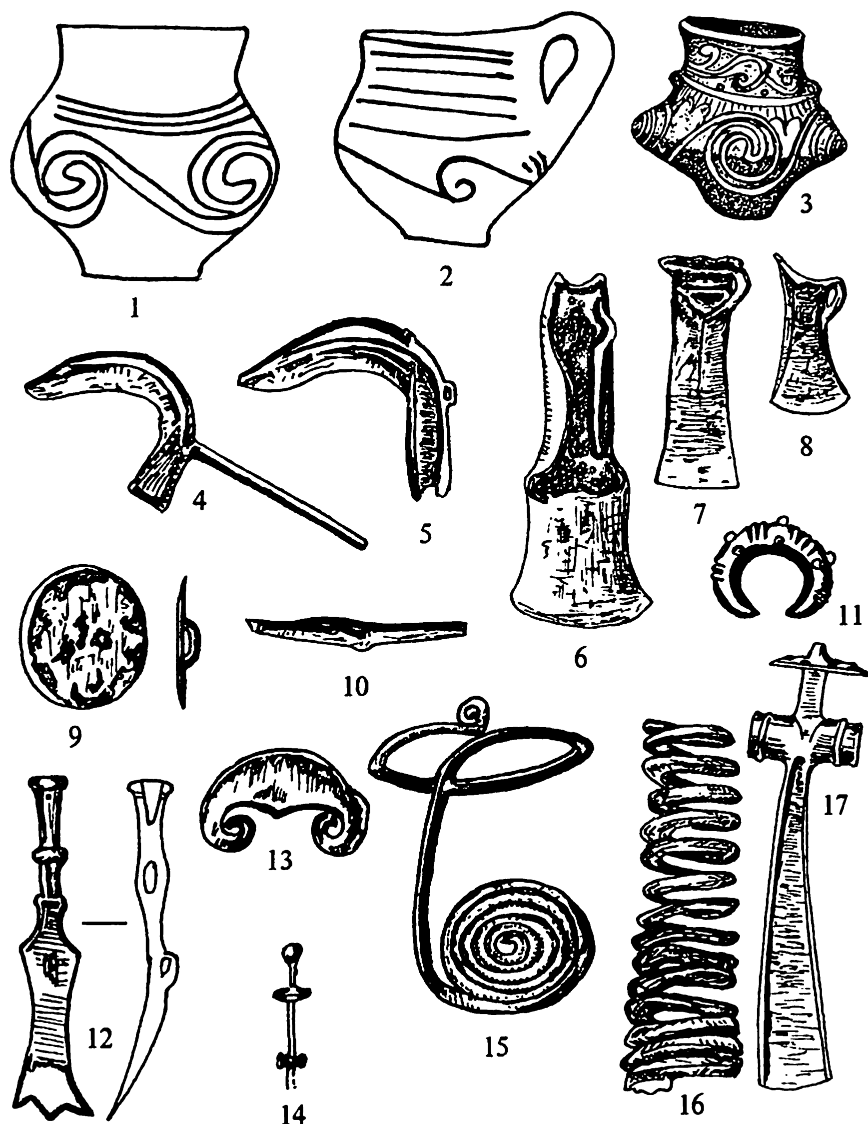

Рис. 45. Матеріали бронзового віку Закарпаття:
1–3 — кераміка; 4–17 — металеві вироби.

Супровідний інвентар складається з ваз, черпаків, мисок, іноді зустрічаються прясла, глиняні намистини тощо.

В Закарпатті розкопано кілька поселень станівської культури, зокрема в селах Дякове Виноградівського району, Медведівці поблизу Мукачевого тощо. Для станівських поселень характерні два типи жител. Перший тип — наземні будівлі каркасно-стовпової конструкції, прямокутні за формою, площею 20–30 м^2. Стіни зроблені з верболозу і обмазані глиною, другий тип — житла, трохи заглиблені в материк, овальні у плані і за конструкцією аналогічні попереднім. Кожне житло мало глинобитну піч прямокутної чи округлої форми. Поза житлом були розміщені господарські ями.

Кераміка за формами посуду і орнаментом дещо нагадує знахідки отоманської культури. Столовий посуд здебільшого пишно орнаментований спіралями, меандровими хвилястими лініями, конічними опуклостями тощо. Кухонні горщики, миски, зазвичай, орнаменту не мають.

Бронзоливарна справа у станівських племен була на дуже високому рівні. В Дяковому виявлено ливарні матриці, а в селі Медведівці — зливки бронзи і залишки бронзоливарних печей. Вироби з бронзи виявлено на поселеннях і в похованнях. Відомі також понад 50 скарбів — Мужієве, Підмонастир, Медведівці та ін. До складу цих скарбів входять, зазвичай, знаряддя праці і прикраси з бронзи.

Серед бронзових знарядь праці, крім сокир-кельтів, плоских сокир, серпів, ножів, виявлено своєрідну групу мотик з загнутими крильцями, а також два типи бронзових псалій та інші предмети кінської збруї. Численна і різноманітна зброя з бронзи — мечі, кинджали, чекано-молоти, булави, вістря списів і стріл. Але найчисленнішу групу виробів з бронзи становлять прикраси, серед яких домінують браслети (округлі, еліпсоподібні), часто орнаментовані. Є також прикраси у вигляді спіралей-пружин, що мають до 15 витків, багато різноманітних шпильок, обручки, гривни, нараменники, окуляроподібні спіральні підвіски тощо.

У Верхньому Потиссі в пізньому бронзовому віці складається свій бронзоливарний центр, що працював як на трансильванській, так і на місцевій міді. У Берегівському районі виявлено копальні міді, олова і золота. Через Закарпаття мідь і бронза поширювалися на схід, у Подністров'я і Попруття. Окремі вироби закарпатського металургійного центру зустрічаються навіть у Подніпров'ї і степовому Причорномор'ї. За розміщенням виявлених скарбів бронзових виробів простежуються основні шляхи поширення металів, що вели до перевалів уздовж річок Тиса, Уж і Латориця.

Етнічна приналежність станівського населення остаточно не визначена. Вчені вважають, що ці племена відіграли певну роль у формуванні фракійського етнічного масиву карпатського ареалу.

В період неоліту і міді-бронзи з'являється велика кількість культур та їх локальних варіантів, етнокультурна строкатість стародавнього населення Європи досягає високого рівня. Починаючи з цього часу, вчені — археологи, антропологи, лінгвісти — роблять спроби простежити корені сучасних народів цієї території.

Вважають, що носіїв культур зі спірально-меандровою керамікою періоду міді-бронзи Карпатського ареалу і Подністров'я (трипільська, Ноа, станівська) слід пов'язувати з дако-фракійською групою індоєвропейців. Степові середньостогівські, ямні, зрубні племена займали територію, де, за даними археологів та лінгвістів, починаючи з IV тисячоліття до н.е., формувалася індоіранська етнічна спільність. Є підстави вважати, що процес індоєвропеїзації охопив первісне населення і північних районів України та Білорусь, де за неоліту жили численні племена дніпро-донецької культури та інших культур гребінцево-накольчастої кераміки Вісло-Дніпровського межиріччя. За даними лінгвістів, ці території в IV–III тисячоліттях до н.е. були зоною формування прабалто-слов'янської мовної групи.

Час формування прадавньої слов'янської спільності більшість учених відносять до II тисячоліття до н.е. і пов'язують цей процес із залісеними районами межиріччя Вісли і Дніпра, передусім із прип'ятським Поліссям і територією на північ від Карпат, де в епоху бронзи були поширені культури шнурової кераміки, тшинецька і комарівська культури. Племена тшинецької культури багато вчених прямо пов'язують зі слов'янським етносом.

Процес етногенезу сучасних народів простежується з більшою вірогідністю в ранньому залізному віці, тобто починаючи з VIII–VII ст. до н.е., коли археологічні матеріали доповнюються письмовими джерелами.

РОЗДІЛ VII

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

На початку I тисячоліття до н.е. стародавнє населення на території сучасної України почало застосовувати у своєму побуті новий метал — залізо. Це мало вирішальне значення для подальшого розвитку суспільства. Залізо сприяло появі знарядь такої міцності й гостроти, яких не можна було виготовити з каменю, міді чи бронзи.

Окремі давні народи знали залізо ще в IV–III тисячоліттях до н.е. У Єгипті і Месопотамії використовували метеоритне, чисте залізо, яке йшло на виготовлення ювелірних прикрас. Античні греки вважали винахідниками заліза стародавній народ халібів, мешканців Південно-Східного Причорномор'я. Відносно ранню обробку рудного заліза у Закавказзі та на сході Малої Азії зафіксовано й археологічними дослідженнями.

Заміна бронзи залізом на території України почалася приблизно в XI-IX ст. до н.е. В кургані білозерського періоду зрубної культури поблизу Каховки знайдено залізні кинджальчики. Поширення заліза у племен і народів Південно-Східної Європи припадає на IX — середину VII ст. до н.е. Раннім залізним віком на території України археологи вважають час від VIII ст. до н.е. до IV ст. н.е.

Стародавня технологія одержання заліза з болотної залізної руди сиродутним способом була досить складною і малопродуктивною. Руду промивали, подрібнювали і випалювали (просушували) на відкритих вогнищах (так званий агломераційний процес). Потім її разом з деревним вугіллям завантажували у горно, на дні якого було розкладено багаття. Давній каркас металургійного горна виготовляли з дерева й каменю і обмазували глиною. Шари руди і деревного вугілля чергувалися. У верхній частині горна залишали невеликий отвір для виходу відпрацьованих газів, у нижній — робили сопла, які з'єднувалися з шкіряними міхами. За допомогою цих міхів у горно нагніталося непідігріте ("сире") повітря. Температура в горні досягала 1200°С, хоча при інтенсивному згорянні деревного вугілля оксиди заліза відновлюються оксидами вуглецю вже при температурі 900°С. Технологія сиродутного процесу полягала

практично в тому, що залізо концентрувалося в нижній частині горна у в'язкому тістоподібному стані. За такого технологічного процесу приблизно 50 % заліза залишалося в шлаках.

Після закінчення технологічного циклу давні майстри розбирали каркас горна і виймали залізну, з пористою поверхнею, болванку — крицю. Після відповідної обробки на ковадлі одержували досить високої якості залізо, з якого виготовляли знаряддя праці, побутові речі та предмети озброєння.

Землеробство, як галузь господарства, характерне для більшості стародавнього населення території України, розвивалося в тісному зв'язку з подальшим удосконаленням залізоробного ремесла. Не випадково, що історія ряду важливих знарядь праці починається у ранньому залізному віці (заступ, сокира, пилка, напилок тощо). За свідченням Арістотеля (IV ст. до н.е.), давні греки вже знали спеціальні технічні терміни: "сідерос" — залізо і "халіпс" — сталь. Зі сталі виготовляли клинки мечів, кинджалів, ножів та ін.

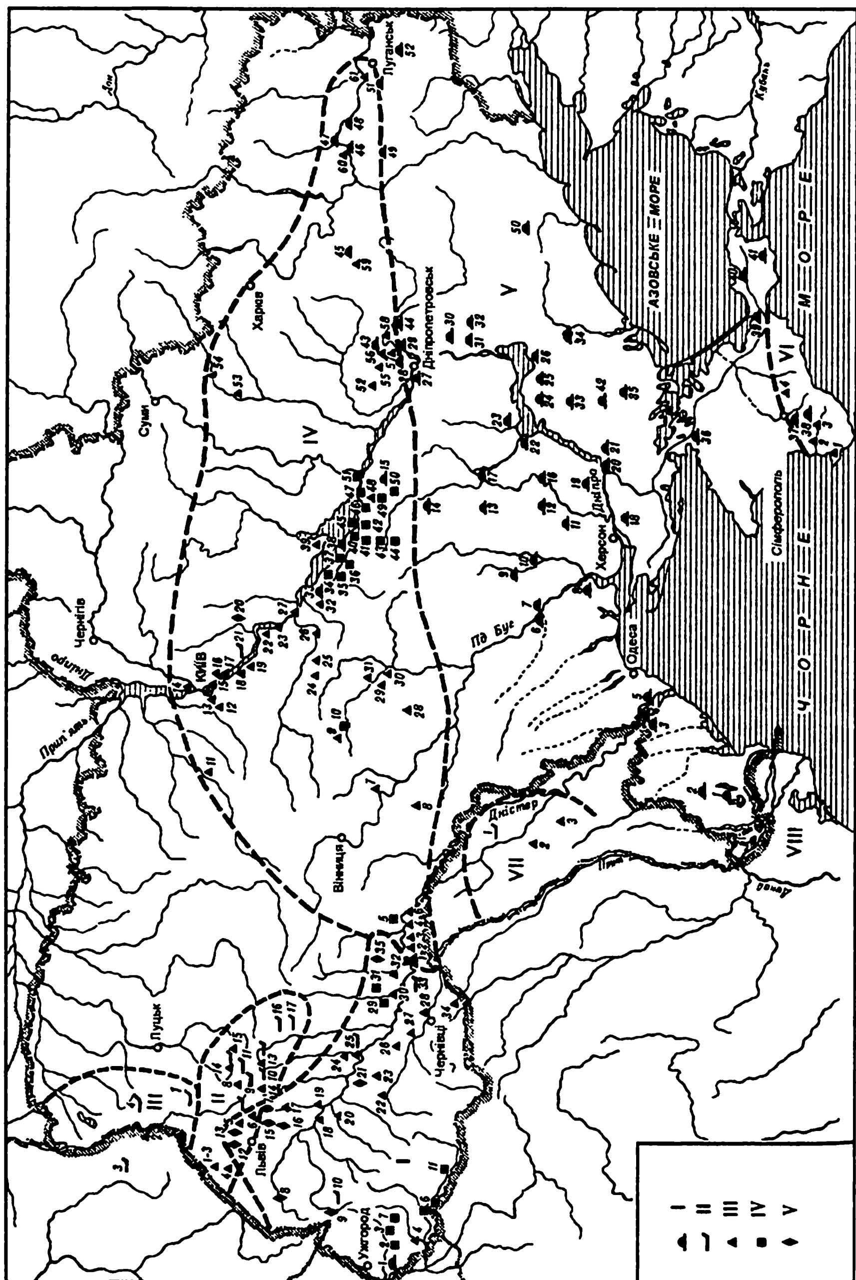
У залізному віці з самого початку були створені нові технічні можливості для спеціалізації ремесел. Це зумовило другий великий поділ праці: ремесло відокремилося від землеробства. У зв'язку з цим виникає виробництво безпосередньо для обміну, тобто товарне виробництво, а разом з ним і торгівля, що з часом вийшла за межі окремого племені.

Розвиток землеробства, ремесла і торгівлі сприяв поглибленню майнового розшарування, використанню праці рабів у населення I тисячоліття до н.е., що проживало на території Південно-Східної Європи. Це простежується, зокрема, у племен скіфів і сарматів, в античних державах Північного Причорномор'я, а також частково у давніх східних слов'ян межі першої половини I тисячоліття н.е. (зарубинецька, пшеворська і черняхівська культури).

§ 1. Передскіфський період

Передскіфський період в історії України (IX–VII ст. до н.е.) представлений такими основними археологічними культурами: кіммерійською у степовій зоні, чорноліською на землях Правобережного Лісостепу, висоцькою і лужицькою в західних областях України (на межі з Польщею) та культурою фракійського гальштату в Молдові і частково на території Середнього Подністров'я й Північної Буковини.

Археологічну класифікацію старожитностей передскіфської доби на території України та в суміжних землях Південно-Східної Європи розроблено в другій половині XX ст.

Луганськ
Харків
Суми
Чернігів
Київ
Дніпропетровськ
Херсон
Одеса
Сімферополь
Вінниця
Луцьк
Львів
Ужгород
Чернівці
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Дніпро
Дністер
Пд Буг
Прип'ять
Дон
Кубань
Дунай
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII

Карта 11. Пам'ятки передскіфського часу.

I — кургани; II — могильники; III — селища; IV — городища; V — скарби.

I. Пам'ятки фракійського гальштату: *1 — Чомонин; 2 — Арданове; 3 — Шелестове; 4 — Петрове; 5 — Мала Копаня; 6 — Іршава; 7 — Дідове; 8 — Самбір; 9 — Комарники; 10 — Сопит; 11 — Солотвина; 12 — Нестерів; 13 — Крехів; 14 — Смереківка; 15 — Неділиськи; 16 — Зарічне; 17 — Заліски; 18 — Крилос; 19 — Бовшів; 20 — Одаї; 21 — Грушка; 22 — Корнич; 23 — Стрільче; 24 — Іване-Золоте; 25 — Колодрібка; 26 — Репужинці; 27 — Заліщики; 28 — Чернівці; 29 — Нижнє Кривче; 30 — Лисичники; 31 — Голігради; 32 — Новосілка-Костюкова; 33 — Хотин; 34 — Магала; 35 — Михалків.* ***II. Пам'ятки висоцької культури:*** *1 — Шкло; 2 — Городок; 3 — Новітнє; 4 — Черепин; 5 — Новий Яричів; 6 — Ріпнів; 7 — Лагодів; 8 — Бужок; 9 — Жуличі; 10 — Золочів; 11 — Лугове; 12 — Висоцьке; 13 — Ясенів; 14 — Конюшків; 15 — Полуничне; 16 — Тернопіль; 17 — Лошнів.* ***III. Пам'ятки лужицької культури:*** *1 — Млинище; 2 — Стжишів; 3 — Топорниці; 4 — Ульвовек.* ***IV. Пам'ятки чорноліської культури:*** *1 — Устя; 2 — Нагоряни; 3 — Комарів; 4 — Кормань; 5 — Рудківці; 6 — Непоротове; 7 — Шуровці; 8 — Бандурівка; 9 — Івахни; 10 — Цибулів; 1 1 — Ворошилівка; 12 — Гвоздів; 13 — Боярка; 14 — Новосілки; 15 — Київ; 16 — Бортничі; 17 — Проців; 18 — Верем'є; 19 — Уляники; 20 — Переяслав-Хмельницький; 21 — Кайлів; 22 — Бобриця; 23 — Канів; 24 — Кирдани; 25 — Ковшевата; 26 — Хохитва; 27 — Хрещатик; 28 — Фурманка; 29 — Умань; 30 — Пиковець; 31 — Маньківка; 32 — Теклино; 33 — р.Тенетинка; 34 — Залевки; 35 — Голов'ятине; 36 — Секирне; 37 — Лубенці; 38 — Гуляйгородок; 39 — Жовнине; 40 — Суботів; 41 — Вовчий Шпиль; 42 — Іван-город (Янич); 43 — Чутівка; 44 — Чорний Ліс; 45 — Адамівка; 46 — Калантаїв; 47 — Полуднівка; 48 — Велика Андрусівка; 49 — Тясминка; 50 — Пеньківка; 51 — Московська гора; 52 — Гупалівка; 53 — Ніцаха; 54 — Хухра; 55 — Бузівка; 56 — Зачепилівка; 57 — Осипівка; 58 — Залінейне; 59 — Князеве; 60 — Дронівка; 61 — Трьохізбенка.* ***V. Пам'ятки кіммерійців:*** *1 — Суворове; 2 — Городнє; 3 — Семенівка; 4 — Південне; 5 — Маяки; 6 — Ковалевка; 7 — Нова Одеса; 8 — Мефодіївка; 9 — Калинівка; 10 — Привольне; 11 — Шированка; 12 — Висунськ; 13 — Тернове; 14 — Чечеліївка; 15 — Камбурліївка; 16 — Велика Олександрівка; 17 — Веселий Кут; 18 — Підкалинівка; 19 — Львове; 20 — Любимівка; 21 — Софіївка; 22 — Золота Балка; 23 — Нікополь; 24 — Мала Цимбалка; 25 — Балки; 26 — Дніпрорудний; 27 — Волоське; 28 — Олександрівка; 29 — Соколове; 30 — Петро-Свистунове; 31 — Вільногрушівка; 32 — Ясиновате; 33 — Богданівка; 34 — Аккермень; 35 — Метрополь; 36 — Цілинне; 37 — Зольне; 38 — Мар'їне; 39 — Фронтове; 40 — Зелений Яр; 41 — Лугове; 42 — Василівка; 43 — Перещепине; 44 — Булахівка; 45 — Камишеваха; 46 — Чорногорівський хут.; 47 — Весела Долина; 48 — Луганське; 49 — Василівка; 50 — Говоруха; 51 — Провалля; 52 — Краснопавлівка.* ***VI. Пам'ятки кизил-кобинської культури:*** *1 — Уч-Баш; 2 — Ашлама-Дере; 3 — Альма; 4 — Білогорськ.* ***VII. Пам'ятки молдовської групи фракійського гальштату:*** *1 — Шолданешти; 2 — Лукашівка; 3 — Кишинів.* ***VIII. Пам'ятки культури Басараби:*** *1 — Орлівка.*

(За кн.: Археология Украинской ССР: В трех томах. — К., 1986. — Т.2. — Карта 1. — С.22–23).

Кіммерійська культура. Найдавнішим населенням у Північному Причорномор'ї, про яке відомо з писемних джерел (ассирійські клинописи, давньогрецькі міфи, поеми Гомера), були кіммерійці. За даними Геродота (V ст. до н.е.), вся земля, яку на той час займали скіфи, раніше належала кіммерійцям. Геродот називає також пов'язані з ними топоніми і гідроніми: кіммерійські стіни, кіммерійські переправи, Кіммерія, Кіммерійський Боспор. Страбон (I ст. до н.е. — I ст. н.е.), обстоюючи думку про давні історичні корені кіммерійців у Північному Причорномор'ї, пише про Боспор Кіммерійський (Керченська протока), про м. Кіммерік, кіммерійські поселення, про гору Кіммерій у Гірському Криму.

Проблематичність реальної історії кіммерійців пов'язана з тим, що протягом багатьох років археологами не були виявлені специфічні риси доскіфської культури в Степу. Остаточно не з'ясована етнічна приналежність кіммерійців — лінгвісти вважають, що за мовою, найімовірніше, вони належали до іранської групи.

В науці існувала думка про те, що ранні скіфи і пізні кіммерійці певний час проживали разом у Північному Причорномор'ї (Б. М. Граков, О. О. Ієссен, М. І. Артамонов, О. М. Лєсков та ін.). На основі широких археологічних досліджень 60–70-х рр. XX ст., узагальнених О. І. Тереножкіним, стало зрозумілим, що у формуванні кіммерійської культури брали участь племена зрубної і білозерської культур доби бронзи. Вчені вважають, що кіммерійцям належать пам'ятки чорногорівського типу (виділений О. І. Тереножкіним у 1976 р.) та новочеркаського (виділений О. О. Ієссеном у 1954 р.). Над вивченням кіммерійських старожитностей в останні десятиліття працювали археологи України (Б. А. Шрамко, С. В. Махортих, С. А. Скорий) та Росії (А. Ю. Алєксєєв, Н. К. Качалова, С. Р. Тохтасьєв).

Кіммерійці раніше від інших народів Південно-Східної і Центральної Європи опинилися у безпосередніх контактах з передовими країнами Східного Середземномор'я; першими у досить широких масштабах оволоділи технікою виготовлення заліза і сталі. Сусідні племена і народи переймали у кіммерійців зразки зброї (залізні кинджали і мечі з бронзовими рукоятками), спорядження верхового коня. Кіммерійці відіграли важливу роль у поширенні заліза не лише у Східній, а й частково в Центральній Європі. Так, на території Угорщини і Словаччини у значній кількості виявлено характерні для кіммерійців речі (предмети озброєння і кінські вуздечкові набори). На території Болгарії (поблизу сіл Білоградець і Єнджа) досліджено кургани кіммерійських вождів.

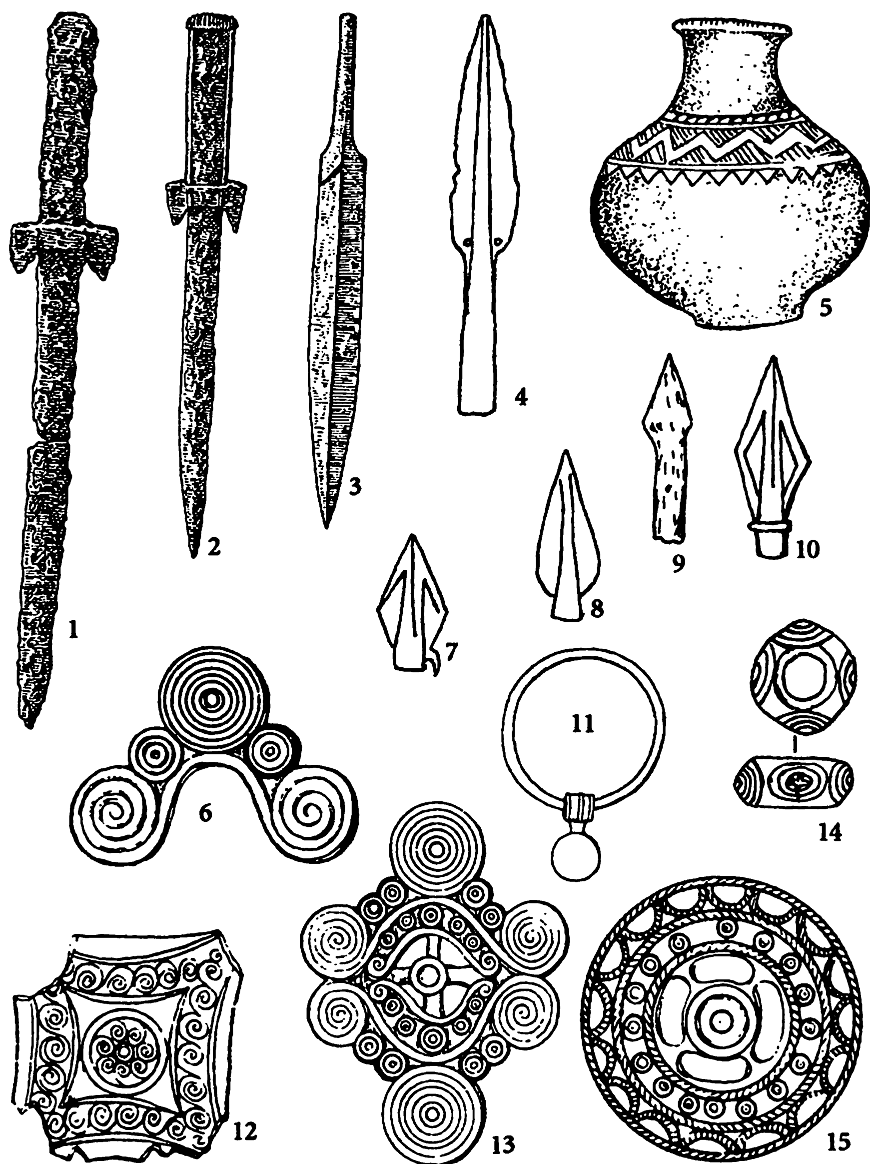

Рис. 46. Кіммерійські старожитності:
1, 2 — мечі; 3 — кинджал; 4 — наконечник списа; 5 — глиняний глечик; 6, 11–15 — прикраси; 7–10 — вістря до стріл.

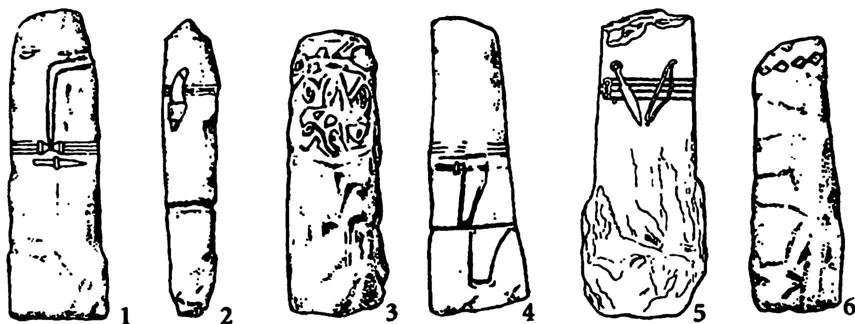

Рис. 47. Кіммерійські стели.

Серед пам'яток кіммерійців, відомих археологам, переважають поховання. Із супровідного інвентаря найчастіше знаходять зброю і рештки кінської збруї. Досліджено впускне поховання в кургані недалеко від с. Зольне поблизу м. Сімферополя, відкрите А. О. Щепинським. Могила являла собою глибоку (2,6 м) прямокутну яму, вздовж стін були вбиті у землю стовпчики, перекривав її дерев'яний настил. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні головою на південний захід. При похованому виявлено короткий залізний меч з брускоподібною головкою, точильний брусок, а на перекритті могили лежали бронзові, залізні й кістяні наконечники стріл, бронзові вудила з двокільчастими кінцями та трипетельчастими псаліями, багатий набір кістяних блях з різьбленим орнаментом і червоною інкрустацією з вуздечки.

У кургані поблизу хутора Чорногорівка Донецької області було виявлено три впускні могили. У першій лежав дитячий кістяк, орієнтований головою на захід. У другій головою на північний схід лежав жіночий кістяк, який супроводжувався керамічним глечиком з ручкою, а також бронзовим шилом та бронзовою голкою. У третій відкрито кістяк чоловіка. На лобі у нього лежав віночок з тонких бронзових пластинок, на грудях — бронзові вудила зі стременоподібними кінцями і бронзові псалії з трьома отворами у потовщеннях. Тут же виявлено вуздечкові бляхи та лунницю.

Поблизу с. Комишуваха Луганської області під курганом відкрито впускну могилу. Кістяк чоловіка, орієнтований на схід, супроводжували бронзові вудила зі стременоподібними кінцями, пара псалій з трьома отворами і грибоподібними кінцями, лунниця і ніж з горбкуватою спинкою.

У впускному похованні в кургані Мала Цимбалка поблизу с. Велика Білозерка Запорізької області також були бронзові вудила зі стременоподіб-

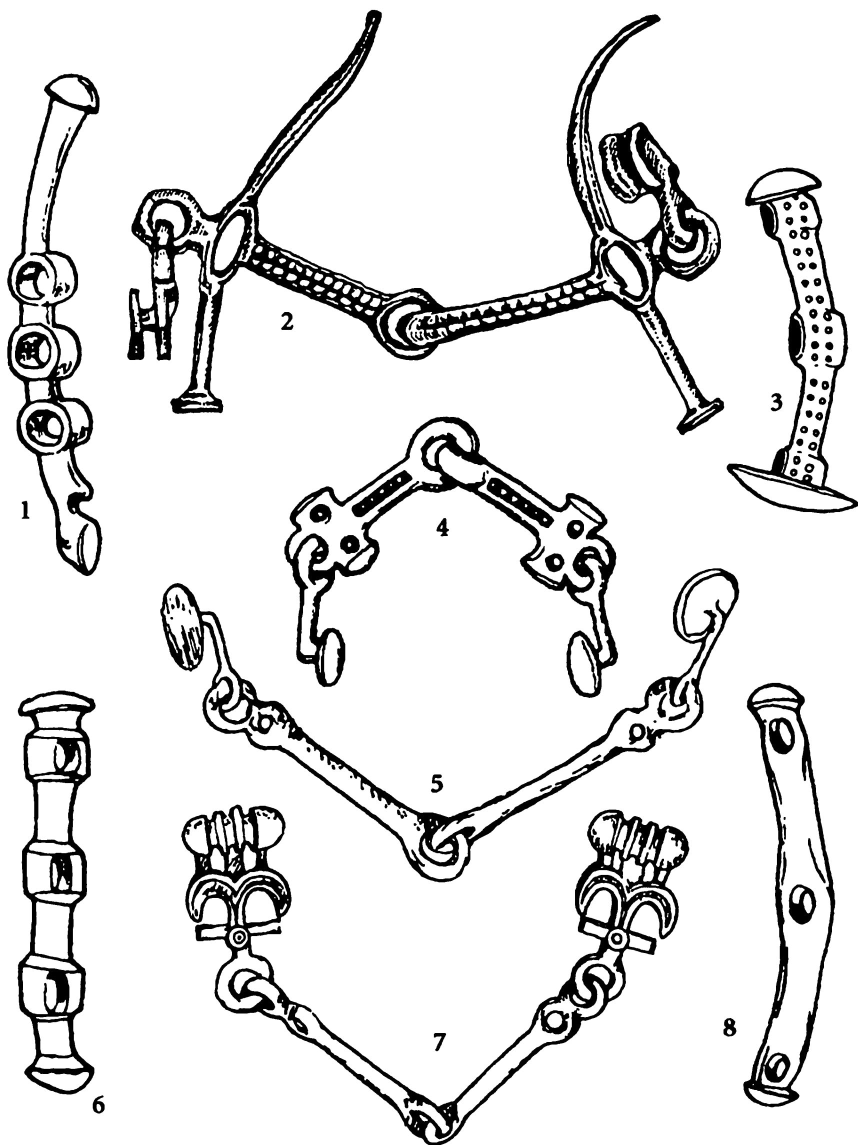

Рис. 48. Спорядження коня кіммерійського часу:
1, 3, 6, 8 — псалії; 2, 4, 5, 7 — вудила.

ними кінцями, пара бронзових псалій з трьома отворами у муфтоподібних потовщеннях, кругла бляшка. Тут знайдено довгу золоту пронизку, бронзові та кістяні наконечники стріл, чорнолощену керамічну посудину з вузькою шийкою, оздобленою зубчастим орнаментом з білою пастою та інкрустацією.

Поховання кіммерійців відкриті також у курганах поблизу с. Петрове-Свистунове біля порогів Дніпра, поблизу м. Дніпрорудного Запорізької області, біля сіл Суклеї та Паркани в Молдові. У всіх випадках кіммерійські поховання впускні. Спостерігається поступова заміна скорченого положення кістяків витягнутим.

Зброя представлена бронзовими і залізними наконечниками стріл з довгою втулкою і плоскою ромбічною або овальною головкою, залізним мечем з брускоподібною головкою, схожим на скіфські акинаки. Бронзові вудила виготовляли з двокільчастими кінцями, трипетельчастими псаліями та круглими бляхами від вуздечки.

Керамічні вироби представлені горщиками тюльпаноподібної форми, кількома видами келихів і великих посудин, орнаментованих різьбленими трикутниками, пофарбованими білою пастою. Ця кераміка за походженням пов'язана з білозерським періодом зрубної культури, але має також елементи лісостепової чорноліської культури.

Чорноліська культура. Якщо кіммерійці населяли степові простори України, то чорноліська культура належала їхнім сучасникам — лісостеповим землеробським племенам Дністро-Дніпровського межиріччя. Окрему групу чорноліської культури зафіксовано й на Лівобережжі, в басейні р. Ворскли.

У 1949 р. у верхів'ях Інгульця О. І. Тереножкін виявив Чорноліське городище (Кіровоградська область), за матеріалами якого виділив чорноліську культуру і систематизував її старожитності. Чорноліська культура є проміжною ланкою між білогрудівською та культурою скіфського часу у Правобережному Лісостепу. Хронологічно вона поділяється на два етапи: ранній (XI–IX ст. до н.е.) та пізній (IX — перша половина VIII ст. до н.е.). Пізніше в басейні р. Тясмин було відкрито й досліджено кілька городищ чорноліської культури. Відомі також численні поселення і поховання. Досліджували пам'ятки чорноліської культури Г.Т. Ковпаненко, О.Ф. Покровська, Е.О. Петровська та ін.

Неукріплені поселення чорноліських племен займали перші надзаплавні і низинні тераси річок; наприклад, поселення Унбек, поблизу с. Велика Андрусівка (Черкаська область), було розташоване в болотистій низині

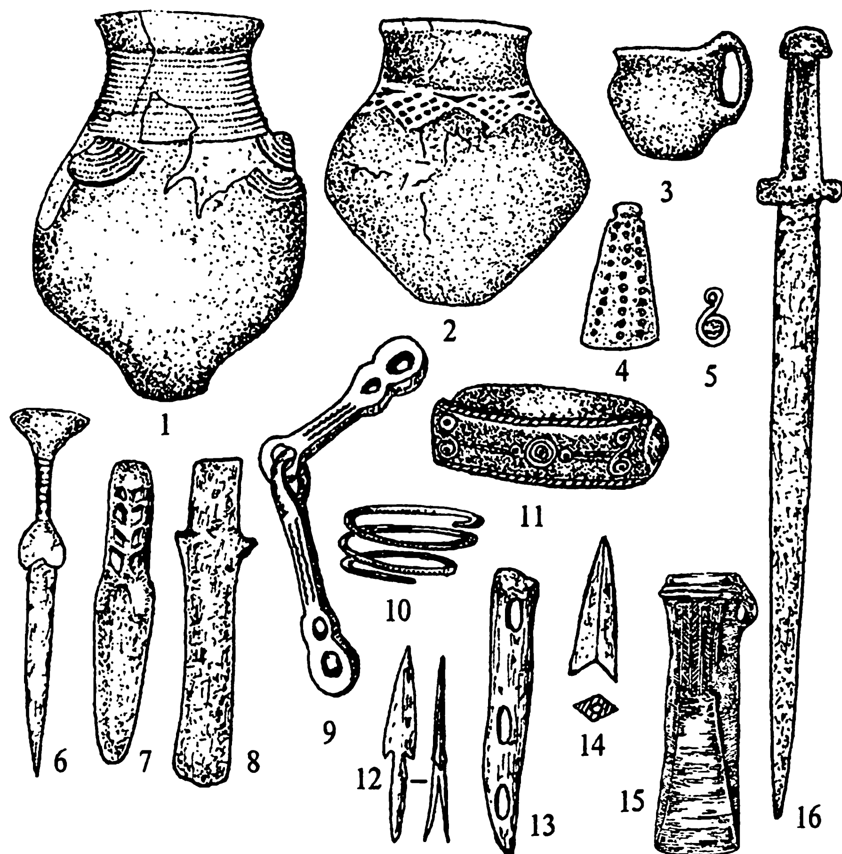

Рис. 49. Матеріали чорноліської культури:
1–3 — кераміка; 4–11, 15, 16 — металеві вироби; 12–14 — кістяні вироби.

р. Тясмин. Тут виявлено 10 наземних жител, розташованих уздовж русла ріки в один та в два ряди. Аналогічні чорноліські поселення зафіксовано в межах міст Умань та Київ, на Канівщині, а також на Поділлі й Волині.

Житла чорноліських племен — це наземні і напівземлянкові споруди площею 60–100 м^2. Стіни зводили по дерев'яному каркасу, потім обмазували глиною. У житлах виявлено глинобитні печі та відкриті вогнища. Про осілий спосіб життя чорноліських племен свідчать відбитки соломи, полови та зерна злакових у глиняній обмазці будинків, кам'яні зернотерки,

численний керамічний посуд та інші побутові речі. У житлах та за їх межами знайдено ями господарського призначення. На Суботівському городищі (Черкащина) виявлено чимало уламків глиняних ливарних форм — залишків бронзоливарного виробництва.

Городища чорнолiське населення споруджувало переважно на мисах корінних берегів річок. Основою городища було, зазвичай, кругле у плані укріплення діаметром 40–100 м. Вал складався з клітей, зроблених з дерев'яних колод у вигляді зрубу (Лубенецьке, Голов'ятинське, Калантаївське городища). Будували і додаткові оборонні споруди. З усіх відомих городищ найкраще укріпленим є Чорнолiське. Кругле у плані укріплення тут було обнесене трьома лініями додаткових валів і ровів. Уся площа, обмежена давніми фортифікаціями, мала 1,5 км у поперечнику.

Житла на городищах розміщували вздовж внутрішнього боку валу. Центральну частину майданчика, зазвичай, не забудовували. У чорнолісців також були укріплення, взагалі не забудовані житлами. Гадають, що під час воєн їх використовували для захисту населення з навколишніх неукріплених селищ.

На Поділлі розкопано і досліджено городища чорнолiського типу в селах Григорівка (Вінницька обл.) та Рудківці (Хмельницька обл.). Ці укріплені поселення мають багато спільного з матеріалами чорнолiських пам'яток Середнього Подніпров'я. Давні фортифікації Григорівського та Рудковецького городищ були зведені на крутих, неприступних схилах невеликих річок, приток Дністра. Крім того, вони займали значні ділянки плато, що прилягали до цих схилів. Усі підступи до городищ були надійно захищені спеціально спорудженими валами і ровами, а також вдало використаними природними перешкодами.

Як показали дослідження, населення постійно проживало лише в центральних укріпленнях. Інші частини фортифікацій використовувалися мешканцями навколишніх неукріплених поселень в період воєнної небезпеки. Фортифікації Григорівського, Рудковецького та інших схожих городищ Середнього Подністров'я побудовані з дерева, землі й каменю. З каменю викладено і зовнішні схили валів центральних майданчиків городищ.

Мешканці дністровських городищ виготовляли такий самий керамічний посуд, як і решта лісостепового чорнолiського населення; їжу готували в горщиках тюльпаноподібної форми, прикрашених наліпним валиком по тулову. Лощений посуд складали великі корчаги, глибокі черпаки з високою ручкою, кубки, миски з багатим геометричним орнаментом. Серед

Рис. 50. Матеріали чорноліської культури із Рудковецького городища: 1–3 — кераміка; 4 — кам'яна зернотерка.

кераміки трапляються, проте, форми посуду, характерні для зони Дністро-Дунайського межиріччя, заселеної гето-фракійськими племенами.

На городищах Середнього Подністров'я, як і на всій території чорноліських племен, виявлено давні сільськогосподарські знаряддя: кістяні, рогові рала, що використовувалися як робочі частини дерев'яних сох, рогові мотики, кам'яні зернотерки. Знайдено також багато зразків різноманітних за формою глиняних прясел і грузил — рештки прядильного і ткацького виробництва.

Знахідок з металу порівняно мало. Серед них виділяються характерні для VIII–VII ст. до н.е. бронзові наконечники для стріл. Виявлено глиняні фігурки, очевидно, культового призначення. Це — скульптурні зображення коня, а також вироби, схожі на лапу ведмедя (Григорівка).

На чорноліських городищах трапляються й невеликі речові скарби. Скарб Залевкинського городища містив бронзову кобанську мисочку та вудила з двокільчастими кінцями, дротяні та у вигляді пластин пронизки, підвіски, зливок бронзи і скляні намистини. На Суботівському городищі виявлено два скарби. У першому були бронзовий кельт, залізне тесло та два браслети. Другий складався з двох комплектів бронзових прикрас (браслети, бляшки, дротяні сережки, пронизки та дрібний бісер з голубуватої пасти).

Відомі кілька могильників чорноліських племен Правобережної України. Поховання з обрядом трупоспалення виявлено поблизу сіл Стретівка, Лука, Луковиця на Київщині. Вони супроводжувалися типовими литими бронзовими браслетами з орнаментом. В одному з могильників у керамічній посудині (урні) знайдено обпалені кістки та бронзові браслети. Одне з поховань на Київщині складалося з шести великих чорноліських урн з обпаленими останками.

Поховання з обрядом трупопокладення виявлено біля с. Печера на Вінниччині. Померлі були поховані у скорченому положенні в ямах під невисокими курганними насипами. У могильнику знайдено чорноліську кераміку, браслети, кільця та бляхи з бронзи. У насипу кургану біля с. Мервинці Вінницької області виявлено поховання у складеному з кам'яних вапнякових плит ящику. Могилу було пограбовано. Знайдено лише залізний ніж, посудину, прикрашену рівним валиком, і чорну лощену миску.

Під Носачівським курганом поблизу Сміли у дерев'яній гробниці виявлено скелет чоловіка, що лежав головою на захід. При похованому знайдено залізний меч з брускоподібною головкою та наконечник до списа, бронзові наконечники стріл з довгою втулкою та ромбічною головкою і один трилопатевий. У цьому ж кургані виявлено кістяк коня, поряд з яким лежали речі кінської збруї: бронзові двокільчасті вудила з трипетельчастими псаліями, бляхи, серед яких були і вироби ассирійського походження, кістяні бляхи з різьбленим, червоної фарби, орнаментом.

У чорноліських племен переважав обряд трупоспалення з похованням у безкурганних могильниках. Але трапляються, особливо у південних районах, трупопокладення під курганними насипами, що можна пояснити впливом культури степових племен.

За ранньочорноліського часу зовнішні зв'язки населення лісостепового Правобережжя залишались порівняно незначними. Відчутні зміни сталися в VII ст. до н.е. Цим періодом датується поява на території Правобережжя та в басейні р. Ворскли різних степових, кіммерійських предметів озброєння та кінської збруї, а на Середньому Подніпров'ї — виробів давніх кавказьких майстрів. У лісостеповій смузі трапляються і речі західного походження: бронзова італійська фібула VIII ст. до н.е. (с. Гребені на Київщині), "крилата" бронзова пронизка (Михалківський скарб на Західному Поділлі) та окремі лужицькі кельти.

Культурним впливом, що йшов з Дністро-Дунайського басейну, вчені пояснюють появу серед чорноліської кераміки Лісостепу корчаг вілланівського типу, наявність жолобчастого орнаменту, а також дрібних штампів в орнаментації посуду.

Фракійський гальштат. У Карпато-Дунайському регіоні в передскіфський період жила північна група фракійських племен, представлена рядом подібних між собою археологічних культур.

На території України (Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська області) дослідженнями Т. Сулімирського та І. К. Свєшнікова виділено

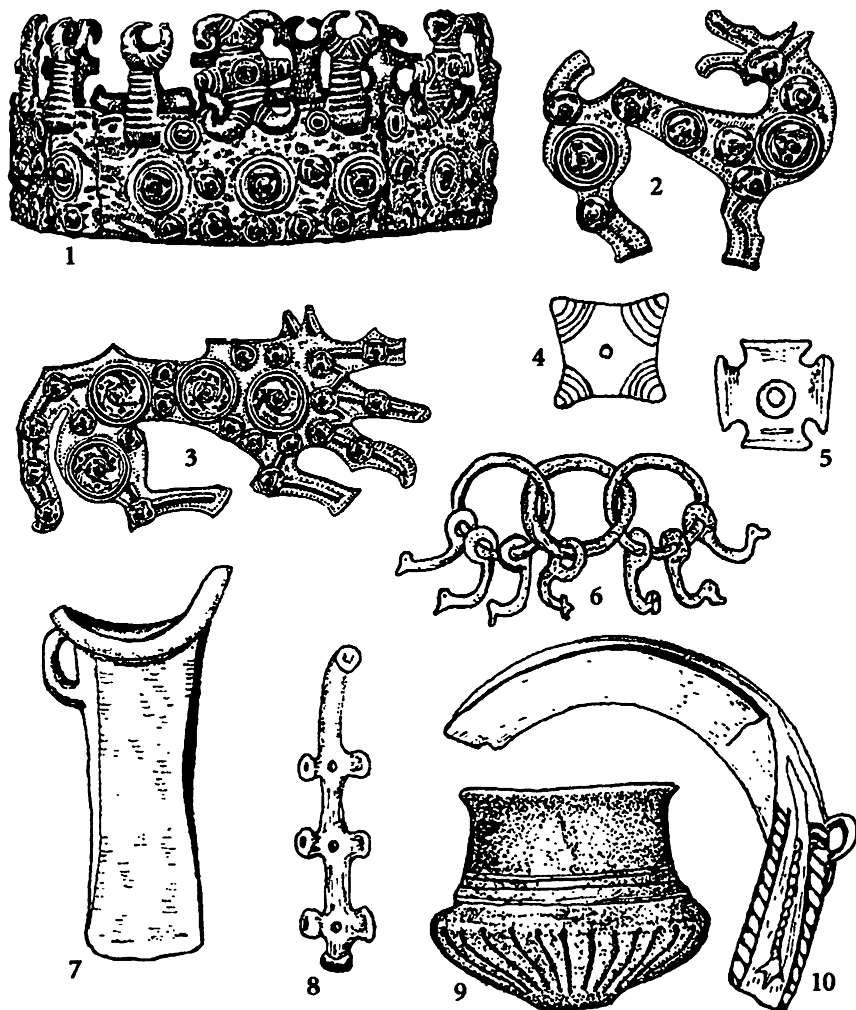

Рис. 51. Вироби культури фракійського гальштату:
1 — золота діадема; 2, 3 — фібули; 4–6 — прикраси; 7 — кельт; 8 — псалія; 9 — глиняний горщик; 10 — серп.

голіградську групу пам'яток, названу за скарбом, знайденим біля с. Голігради Тернопільської області. Ця група пам'яток відома за поселеннями та скарбами. Зафіксовано близько 20 поселень, неукріплених, розташованих переважно на берегових висотах. Площа поселень була густо забудована

житлами зі стовповими каркасними стінами і глинобитними печами, але трапляються і землянки з вогнищами. Поблизу жител виявлено господарські ями. Найповніше вивчено поселення біля с. Магала Чернівецької області (розкопки Г. І. Смирнової).

Для поховань характерний обряд трупоспалення в урнах і наявність дрібних прикрас при похованих.

Речові скарби голіградського часу знайдено біля сіл Грушки Івано-Франківської області (скарб містив фрагментовані бронзові знаряддя, прикраси та зброю), Семеринівка Львівської області (прикраси), Михалків (набір золотих речей) і Голігради Тернопільської області (набір бронзових предметів від кінського спорядження).

Кераміка голіградської групи представлена кухонним і столовим посудом. Серед кухонного посуду найбільше горщиків банкоподібної форми, що звужуються до дна, а столовий посуд представлений лощеними мисками та корчагами. Найпоширеніший орнамент на столовому посуді — різноманітні канелюри. Значно рідше зустрічаються різьблений орнамент і зубчастий штамп. Кухонні горщики пізньоголіградського часу зберігають банкоподібну форму, але на їхніх зовнішніх стінках з'являються виступи — упори. За пізньоголіградського часу побутують також корчаги і миски. Вінця мисок увігнуті. Поширюються черпаки з широкою кільцеподібною ручкою. Для оздоблення використовують різноманітний рельєфний орнамент.

Серед інших керамічних виробів трапляються прясла, важки для ткацьких верстатів, фігурки коней, брязкальця.

Голіградська група фракійського гальштату, на думку Г. І. Смирнової, походить від культури Ґава (Румунія). Ранньоголіградські пам'ятки датуються XI–X, а пізньоголіградські — IX–VIII ст. до н.е.

Голіградська група пам'яток фракійського гальштату мала певний вплив на культуру передскіфського часу південно-західних районів Лісостепової України. У Середньому Подністров'ї, зокрема, простежується деяке запозичення місцевим населенням окремих форм фракійського посуду та орнаменту.

Лужицька культура, початок функціонування якої датують XIV–XIII ст. до н.е., охоплювала значну територію від Середньої Чехії та Моравії на півдні до Балтійського моря на півночі, від р. Ельба на заході до Білорусі та України на сході. Вона сформувалася на базі передлужицької і тшинецької культур. Відома за неукріпленими поселеннями і городищами, могильниками і скарбами бронзових знарядь та прикрас. Племена лужицької

культури займалися орним землеробством та приселищним скотарством. За гіпотезою польського археолога Ю. Костжевського, носії лужицької культури були праслов'янами. Сучасні вчені пов'язують лужицьку культуру зі слов'янським, фракійським і германським етносами.

Вважають, що територією поширення пам'яток лужицької культури на заході України були землі вздовж верхньої і середньої течії Західного Бугу: тут вони з'являються наприкінці II тис. до н.е. Поблизу с. Млинище досліджено могильник, в якому виявлено близько 30 поховань з трупоспаленнями і супровідний інвентар, що містив типово лужицький посуд. Подібний могильник досліджено поблизу с.Тяглів на Львівщині.

Відомо небагато зразків лужицьких бронзових та залізних виробів. Скарб з с. Чехи (нині Луговське) Львівської області складається з лужицьких прикрас. Окремі пам'ятки (кельти, браслети, шпильки) зустрічаються на сході аж до Дніпра. Деякі східні вироби проникають з Подніпров'я на захід, на територію лужицької культури. Це свідчить про економічні і культурні зв'язки лужицьких племен з населенням Середнього Подніпров'я.

Висоцька культура представлена окремими селищами, могильниками і скарбами. Пам'ятки висоцької культури локалізуються у східній частині Львівської і на заході Тернопільської областей, у верхів'ях Західного Бугу. Старожитності цієї культури досліджували Т. Сулімирський, В. І. Канівець, Л. І. Крушельницька, М. С. Бандрівський.

Вчені поділяли висоцьку культуру на два хронологічних етапи: ранній — XI–IX ст. до н.е. — і пізній — VIII–VI ст. до н.е. Проте після ряду відкриттів в останній третині XX ст. Л. І. Крушельницька і М. С. Бандрівський виявили і більш ранні пам'ятки та запропонували виділяти три етапи у розвитку цієї культури.

До ранньовисоцького часу належить могильник поблизу с. Бельзець (нині Гончарове), до розвинутого етапу культури — Висоцький, Чеський та Золочівський могильники. У похованнях переважав обряд трупопокладення. Зустрічаються і трупоспалення в урнах або в ямках. Поховання бувають групові і парні, супроводжуються невеликою кількістю речей (мініатюрні посудини, прикраси та зрідка знаряддя праці або предмети озброєння).

У могилах виявлено кам'яні свердлені шліфовані сокири й молотки, залізні і бронзові ножі. Цікавими є бронзові ножі, які мають леко профільовану спинку і коротке руків'я з пазами для накладок з органічного матеріалу. На території висоцької культури виявлено три бронзові бритви, які,

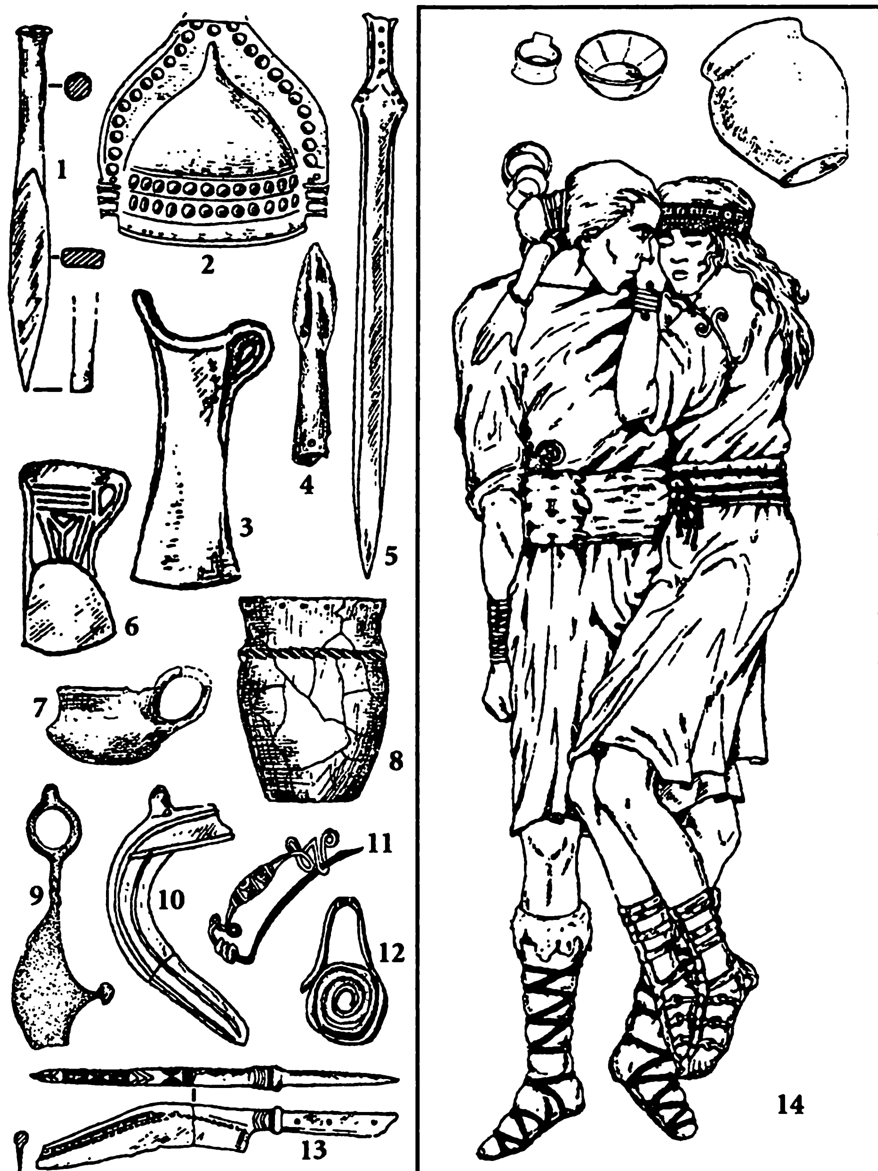

Рис. 52. Матеріали висоцької культури (за Л. Крушельницькою і М. Бандрівським): 1, 10, 13 — знаряддя праці; 2–6 — предмети озброєння; 7, 8 — посуд; 9 — бритва; 11, 12 — прикраси; 14 — уявне відтворення парного поховання (художник І. Коцаба).

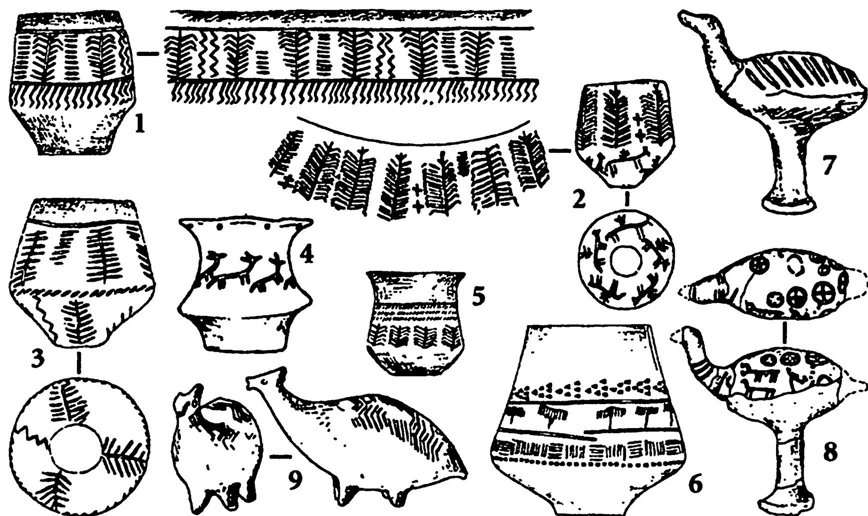

Рис. 53. Орнаментовані посудини та глиняна пластика висоцької культури (за Л. Крушельницькою і М. Бандрівським):
1–6 — орнаментований глиняний посуд; 7–9 — птахоподібні скульптурки.

на думку вчених, були виготовлені місцевими майстрами за італійськими зразками. Унікальною знахідкою є шолом протоетруського типу (с. Кремінна на Хмельниччині). Відомі крем'яні, а також бронзові та залізні дволопатеві і трилопатеві наконечники стріл. З прикрас переважають бронзові та залізні шпильки з заокругленою головкою, шпильки з головкою у вигляді спірального щитка, звичайні гривни з бронзи, браслети у вигляді пружин із зімкнутими та незімкнутими кінцями, сережки та ін.

Для форм кераміки характерні горщики тюльпано-, банко- та дзвоноподібної форм, прикрашені проколами по краю вінець, валиком з ямками та рядами ямок. Серед столового посуду зустрічаються біконічні чарки, черпаки з дугоподібною ручкою та миски з увігнутим вінцем. Трапляються глиняні брязкальця, фігурки птахів, прясельця.

Таким чином, висоцька культура, яка сформувалася у контактному районі Середньої та Східної Європи, поєднує в собі лужицькі та середньодніпровські етнокультурні елементи.

§2. Скіфія

Носіями цілої групи культур, які в сучасній науці називають культурами скіфського типу, були, як вважають спеціалісти, споріднені між собою іраномовні кочові племена: в Казахстані і Киргизії — саки, на схід від Каспію — масагети, в Поволжі та Південному Приураллі — савромати, в Північному Причорномор'ї — скіфи. Культурам скіфського типу були властиві морфологічно близькі предмети озброєння, кінського спорядження, побутові речі та одяг, специфічне прикладне мистецтво, виразною рисою якого є стилізоване зображення тварин — так званий скіфський звіриний стиль.

У Північному Причорномор'ї скіфська культура механічно замінила попередні. Її пам'ятки докорінно відрізняються від матеріальної культури найпізніших передскіфських комплексів.

Тут наприкінці VII ст. до н.е. завершилось політичне формування Скіфії, до складу якої входили різні за етнічним походженням племена (це власне іраномовні скіфи у Причорномор'ї, а також праслов'яни — у лісостеповій зоні Дніпро-Дністровського межиріччя, фракійське населення — у Подунав'ї).

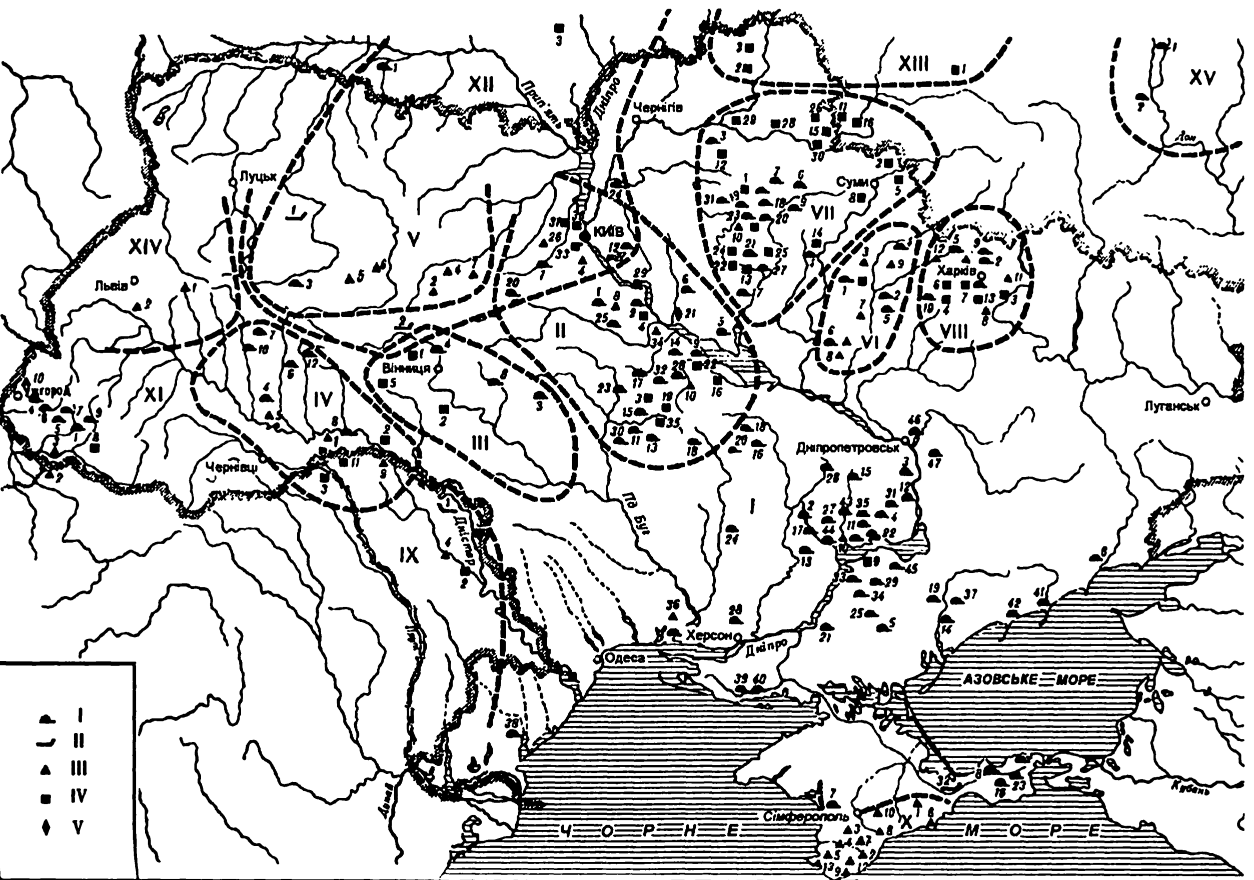
Суспільний лад скіфів VII–IV ст. до н.е. визначався скотарським характером виробництва. Висока продуктивність скотарства сприяла швидкому майновому розшаруванню суспільства. Вчені вважають, що скіфське суспільство належить до ранньокласових. Багаті скіфи володіли основною масою худоби, мали численних рабів. Разом з рабами найтяжчу роботу виконували збіднілі родичі, як це було в усіх кочових народів. Скотарський характер виробництва мав, безумовно, вирішальне значення в соціально-економічному і політичному розвитку скіфського суспільства.

Скіфська держава виступає, насамперед, як військова організація, що відповідала умовам розвитку кочового господарства V–IV ст. до н.е. Скіфи мали сильне, добре озброєне і дисципліноване військо. Основою військових підрозділів були рід і плем'я, що втратили свої початкові виробничі й соціальні функції. Влада скіфських царів була необмеженою. Цар був військовим начальником та верховним суддею, що мав право винесення смертного вироку. Його влада спиралася на раду старійшин, рішення начальників, які очолювали військо. У скіфському суспільстві царська влада вважалася божественною за походженням. Єдиними владиками над собою скіфські царі визнавали Папая (Зевса) і Табіті — божественну царицю скіфів.

Карта 12. Розселення племен Скіфії згідно з описами Геродота (за О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською).

Центральне місце у скіфській державі, за даними Геродота, займали царські скіфи, які вважали решту населення своїми рабами. Йдеться, очевидно, про царську скіфську владу, яка експлуатувала населення власне скіфських і деяких прилеглих до них земель. Від царських скіфів у данницькій залежності були інші скіфські й сусідні племена, згадувані Геродотом. Крім данницьких відносин мали місце і безпосередньо військові походи скіфів, під час яких, за свідченням Геродота, вони грабували інші народи.

Пізніше, в IV ст. до н.е., соціально-економічні стосунки між племенами могли бути більш врегульованими. Зі свідчень Страбона відомо, наприклад, про мирні, врегульовані данницькі відносини скіфів з сусідніми землеробськими народами Криму. Данина землеробів складалася з продуктів землеробства, в основному пшениці. Ремісники осілого населення могли постачати скіфам різні вироби (знаряддя праці, зброю, кінське спорядження тощо).

Луцьк
Львів
Ужгород
Чернівці
Вінниця
Київ
Чернігів
Суми
Харків
Луганськ
Дніпропетровськ
Херсон
Одеса
Сімферополь
Прип'ять
Дніпро
Дністер
Пд Буг
Дон
Кубань
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Ч О Р Н Е М О Р Е
I
II
III
IV
V

Карта 13. Пам'ятки скіфського часу.

I — кургани; II — могильники; III — селища; IV — городища; V — скарби.

***I. Степова зона:** 1 — Аджигол; 2 — Башмачка; 3 — Шульгівка; 4 — Геремесів; 5 — Діїв; 6 — Маріуполь; 7 — Золотий; 8 — Іллічове; 9 — Кам'янка; 10 — Капулівка; 11 — Кірове; 12 — Кічкас; 13 — Козел; 14 — Костянтинівка; 15 — Краснокутський; 16 — Куль-Оба; 17 — Кут; 18 — Медерове; 19 — Мелітополь; 20 — Мельгуновський (Литий); 21 — Мордвинівський; 22 — Нікополь; 23 — Німфей; 24 — Нова Розанівка; 25 — Огуз; 26 — Олександропольський; 27 — Орджонікідзе; 28 — Рожнівський; 29 — Солоха; 30 — Темир-Гора; 31 — Томаківська (Гостра) Могила; 32 — Фронтове; 33 — Цимбалка; 34 — Чмирів; 35 — Чортомлик; 36 — Широка Балка. **II. Київська група:** 1 — Берестняги; 2 — Бобриця; 3 — Буда-Макіївка; 4 — Велике скіфське городище; 5 — Веремііївка; 6 — Гладківщина; 7 — Глеваха; 8 — Грищинці; 9 — Гуляй-Город; 10 — Жаботин; 11 — Журівка; 12 — Іванків; 13 — Капітанівка; 14 — Костянтинівка; 15 — Макіївка; 16 — Матронин; 17 — Орловець; 18 — Оситняжка; 19 — Пастирське; 20 — Переп'ятиха; 21 — Піщане; 22 — Плискачівка; 23 — Рижанівка; 24 — Сеньківка; 25 — Синявка; 26 — Скрипки; 27 — Старинська птахофабрика; 28 — Тенетинка; 29 — Трахтемирів; 30 — Турія; 31 — Ходосівка; 32 — Холодний Яр; 33 — Хотове; 34 — Хрещатик; 35 — Шарпівське. **III. Східноподільська група:** 1 — Іллінці; 2 — Немирів; 3 — Новоселиця; 4 — Переорки; 5 — Северинівка; 6 — Якушинці. **IV. Західноподільська група:** 1 — Братишів; 2 — Григорівка; 3 — Дарабани; 4 — Дублиська; 5 — Іване-Пусте; 6 — Івахнівці; 7 — Качанівка; 8 — Лука-Врублівецька; 9 — Мерешівка; 10 — Новосілка; 11 — Поливанів Яр; 12 — Серватинці. **V. Волинська група:** 1 — Могиляни; 2 — Райки (ур. Лука-Райковецька); 3 — Сивки; 4 — Троянів. **VI. Ворсклинська група:** 1 — Більськ; 2 — Деревки; 3 — Довжик; 4 — Кириківка; 5 — Лихачівка; 6 — Мачухи; 7 — Олефірщина; 8 — Пожарна Балка; 9 — Хухра. **VII. Посульська група:** 1 — Басівка; 2 — Битиця; 3 — Борзна; 4 — Броварки; 5 — Велика Рибиця; 6 — Великі Будки; 7 — Вовківці; 8 — Ворожба; 9 — Герасимівка; 10 — Глинськ; 11 — Горки; 12 — Долинське; 13 — Клепачі; 14 — Книшівка; 15 — Линове; 16 — Ліщинівка; 17 — Малий В'язівок; 18 — Оксютинці; 19 — Плавинище; 20 — Попівка; 21 — Постав-Мука; 22 — Свиридівка; 23 — Сурмачівка; 24 — Сухоносівка; 25 — Тишки; 26 — Хавзівка; 27 — Хитці; 28 — Червоний Ранок; 29 — Шабалинове; 30 — Ширяєве; 31 — Ярмолинці. **VIII. Північнодонецька група:** 1 — Велика Гомільша; 2 — Велика Данилівка; 3 — Водяне; 4 — Городище; 5 — Дергачі; 6 — Караван; 7 — Люботин; 8 — Островерхівка; 9 — Циркуни; 10 — Черемушки; 11 — Шмарівка; 12 — Шовкова; 13 — Яковлівка. **IX. Молдовська група:** 1 — Алчедар; 2 — Бутучени; 3 — Вихватинці; 4 — Сахарна. Територія поза Скіфією. **X. Кизил-кобинські пам'ятки:** 1 — Айвазовськ; 2 — Ай-Тодор; 3 — Альма; 4 — Ашлама-Дере; 5 — Інкерман; 6 — Караул-Оба; 7 — Костель; 8 — Кизил-Коба; 9 — Коиіка; 10 — Нейзацьке; 11 — Сімферополь; 12 — Хрестова гора; 13 — Уч-Баш. **XI. Куштановицькі пам'ятки:** 1 — Білки; 2 — Велика Паладь; 3 — Виноградове; 4 — Кибляри; 5 — Колодне; 6 — Клячанове; 7 — Куштановиця; 8 — Малі Копані; 9 — Ромачівці; 10 — Ужгород. **XII. Підгірцівсько-милоградські пам'ятки:** 1 — Дубой; 2 — Курилівка; 3 — Милоградн. **XIII. Юхнівські пам'ятки:** 1 — Кузіна Гора; 2 — Пісочний Рів; 3 — Юхнове. **XIV. Пізньовисоцькі пам'ятки:** 1 — Княжне; 2 — Черепин. XV. Воронезькі пам'ятки: 1 — Часті кургани; 2 — Мастюгине. **XV. Воронезькі пам'ятки:** 1 — Часті кургани; 2 — Мастюгине. (За кн.: Археология Украинской ССР: В трех томах. — К., 1986. — Т.2. — Карта 3. — С.62–63).*

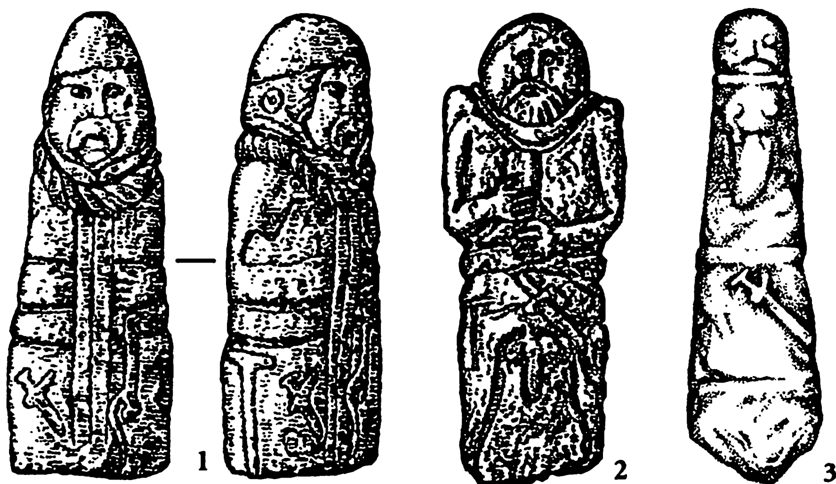

Рис. 54. Кам'яні ідоли, що стояли на скіфських курганах.

Пам'ятки Степової Скіфії. Старожитності Степової Скіфії відомі переважно за курганними похованнями кочовиків. Досліджено також залишки поселень. Над вивченням і узагальненням цих пам'яток у різні роки працювали І. Є. Забєлін, М. І. Веселовський, М. І. Ростовцев, а також Б. М. Граков, В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, О. М. Лесков, Є. В. Черненко, В. І. Бідзіля, Б. М. Мозолевський, В. В. Отрощенко, В. Ю. Мурзін.

Курганні старожитності Степової Скіфії представлені похованнями рядових скіфів і гробницями царської знаті. Трапляються, однак, поховання, які за речовим інвентарем можна вважати могилами заможних простих скіфів. Отже, різні курганні поховання свідчать про складну соціальну структуру скіфського суспільства.

Кургани простих скіфів порівняно невеликі, до 1,5 м заввишки і до 25 м у діаметрі. За формою могили це катакомба. Небіжчиків клали на підстилці з трави або на дерев'яному помості у випростаному положенні, головою переважно на захід. Чоловічі поховання супроводжуються зброєю (списи, сагайдак зі стрілами, зрідка мечі або кинджали), у складі речового інвентаря жіночих поховань переважають прикраси (сережки, браслети, каблучки з бронзи і срібла, бронзові дзеркала, намисто зі скла, пасти тощо). І в чоловічих, і в жіночих похованнях ставили жертовну їжу — м'ясо коня або вівці. Поряд, зазвичай, клали залізний ніж.

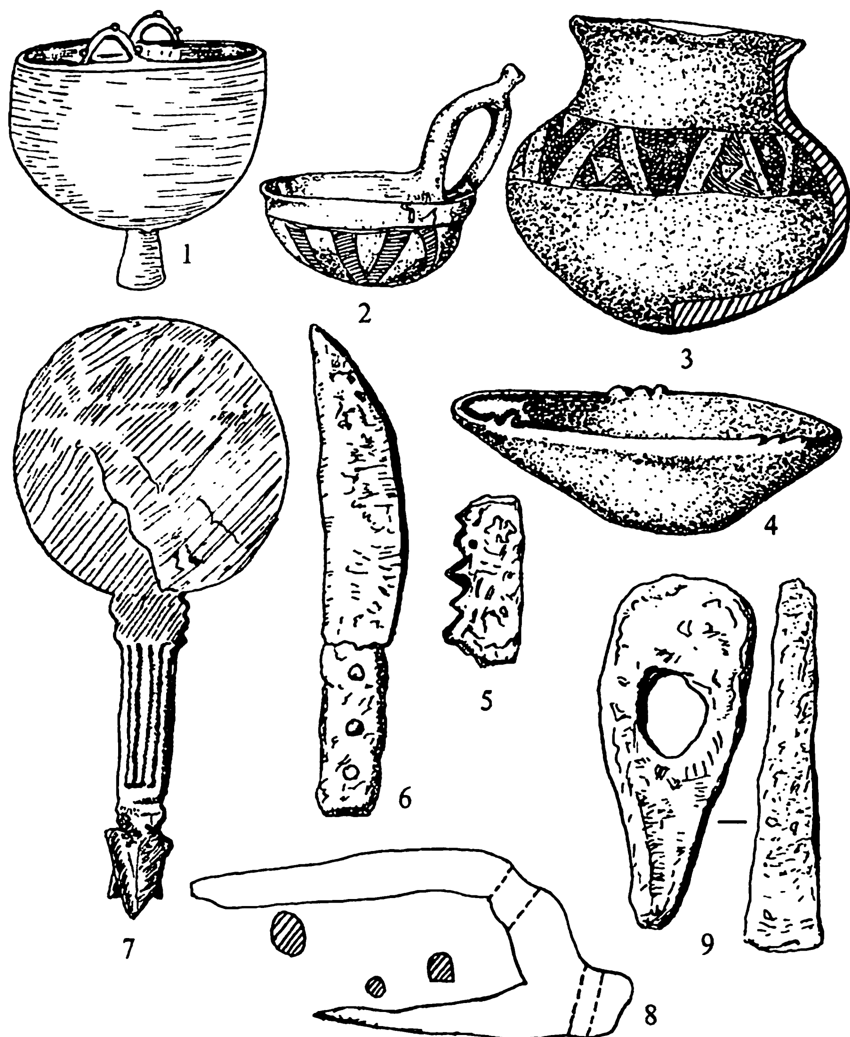

Рис. 55. Матеріали скіфської культури:
1 — металевий казан; 2–4 — глиняний посуд; 5–6, 8–9 — знаряддя праці; 7 — бронзове дзеркало.

У курганах заможних простих скіфів чоловічі поховання супроводжуються значним військовим спорядженням; разом з небіжчиком ховали одного або двох забитих коней (поховання біля м. Орджонікідзе та с. Капулівка Дніпропетровської області).

Поховання добре озброєного скіфського воїна відкрито у 1967 р. О. Г. Шапошниковою в кургані поблизу с. Новорозанівка Миколаївської області. На голові небіжчика був шолом. Сам він лежав на розстелених на дні могили панцирі та штанях, набраних з дрібних залізних лусок. Поряд знайдено бронзовий пояс з мечем і горитом з 200 наконечниками стріл. Ліворуч від воїна виявлено два списи, праворуч — кістки коня від жертовної їжі і залізний ніж.

Цікавою є група скіфських поховань, які фіксують контакти скіфів, як заможних, так і простих, з давньогрецькими племенами та їх культурою на території Криму. На Керченському півострові в курганах з кромлехами та кам'яними склепами було відкрито понад 50 поховань, в яких серед супровідного інвентаря знайдено акинаки, наконечники списів і стріл, бойові пояси, панцирі, прикраси, бронзові дзеркала, скіфський ліпний та грецький амфорний і столовий посуд.

Поблизу с. Фронтове було досліджено безкурганний могильник V–IV ст. до н.е. Поховання супроводжувалися мечами, стрілами, ножами, точильними брусками, прикрасами.

Аналіз пам'яток Криму засвідчує, що частина скіфів під впливом давніх греків почала, очевидно, переходити від кочового до осілого побуту та землеробського господарства.

Кургани скіфської знаті. Їх ще називають "царськими" за пишність поховального обряду. Ці старожитності V–IV ст. до н.е. мають важливе значення для розуміння соціальних взаємин у скіфському суспільстві та його політичного ладу. "Царські" кургани зосереджені у південній, степовій, зоні України на території сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, Херсонської та інших суміжних областей. Дослідження їх розпочалося ще в минулі століття.

Одним з найдавніших поховань скіфської знаті (VI ст. до н.е.) є *Литий (Мельгуновський)* курган біля с. Кучерівка Кіровоградської області. Він був розкопаний 1763 р. за дорученням губернатора Новоросійської губернії О. П. Мельгунова (звідси й назва). Разом з похованням одного зі скіфських племінних вождів тут було виявлено залізний меч у золотих піхвах, прикрашених зображеннями крилатих левів, які стріляють з лука, і крилатих биків з людськими обличчями. Знайдено також золоту діадему, золоті бляшки — нашивки у вигляді орлів, срібні прикраси. Ці речі та їх орнаментику вчені пов'язують з впливом на скіфів VI ст. до н.е. Ассирії та Вавилонії.

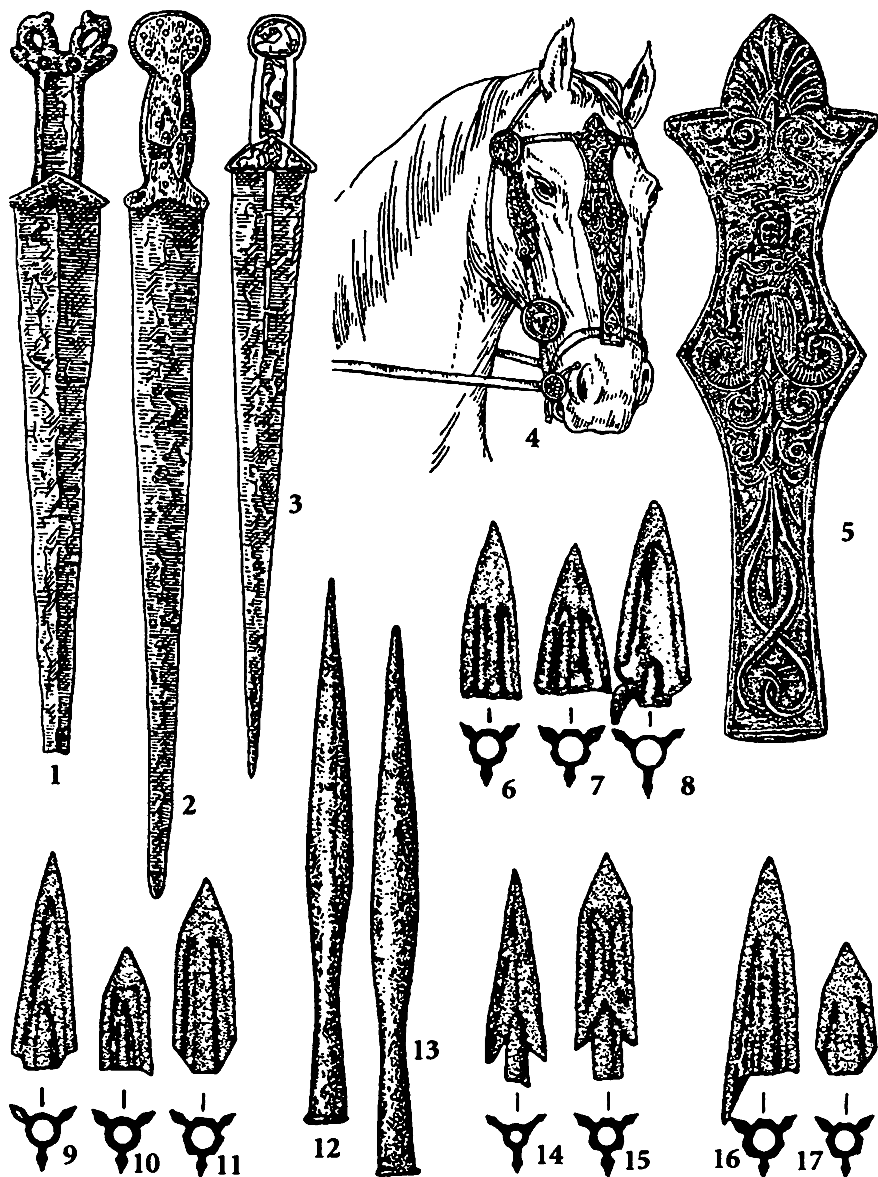

Рис. 56. Матеріали скіфської культури:
1–3 — мечі; 4 — реконструкція кінської збруї; 5 — зображення змієногої богині на деталі кінської збруї; 6–8, 9–11, 14–17 — вістря для стріл; 12, 13 — наконечники списів.

Скіфський курган *Солоха* поблизу с. Велика Знам'янка Запорізької області був розкопаний у 1912–1913 рр. М. І. Веселовським. Під курганним насипом 18 м заввишки було виявлено два поховання: центральне, пограбоване ще в давнину, і бічне, яке збереглося. Про багатства пограбованого поховання можна здогадуватися, виходячи з уцілілої могили двох коней, вуздечки яких були прикрашені золотими рельєфами на дерев'яній основі: налобники у вигляді риби і нащічники у вигляді крил. З предметів, що супроводжували саме "царське" поховання, збереглися золота голка і нашивні бляшки для одягу, срібна чаша і бронзовий кубок. В окремому приміщенні стояли бронзові візок і великий котел з їжею.

У бічній катакомбі разом з "царем" був похований насильно умертвлений слуга — юнак-зброєносець. Трохи віддалік знайдено могилу п'яти коней з конюхом. Навколо "царського" поховання було виявлено зброю, посуд, золоті і срібні побутові предмети, серед них — золоту чашу і три бронзових котли з їжею. На лівій руці похованого було два, а на правій — три золотих браслети. На шиї "царя" знаходилася золота гривна, прикрашена зображеннями лев'ячих голівок. Біля голови лежали бронзовий шолом і майстерно виконаний масивний золотий гребінь, на спинці якого зображено фігури п'яти лежачих левів, а над ними — сцена бою двох вершників і піхотинця: поранений кінь одного з вершників упав; прикриваючись щитом, воїн, що спішився, намагається відбити натиск вершника зі списом. Завершить перемогу піхотинець, який кидається на ворога з мечем. За задумом художника, загибель вершника, який спішився, неминуча. Гребінь виконано у стилі античного грецького мистецтва.

Курган *Чортомлик* розташований біля м. Нікополя Дніпропетровської області і є одним з найбільших скіфських курганів (висота 19,5 м, довжина кола в основі 350 м). Досліджений у 1862–1863 рр. І. Є. Забєліним.

Під насипом відкрито поховальні споруди — центральну та бічну катакомби. Вхідна яма центральної гробниці мала форму прямокутного, розширеного донизу, колодязя глибиною понад 10 м. Від кутів цієї ями були зроблені проходи у чотири радіально розміщені підземелля.

Головною гробницею було південно-західне підземелля. У ньому виявлено поховання "царя". Навколо його черепа лежало 29 золотих блях від конічного головного убору, на шиї — золота гривна, на руках — по золотому брелку та персню. Біля бойового пояса був меч з піхвами, оздобленими золотом, рештки гориту зі стрілами, золота стрічка від нагайки та ніж. На гомілкових кістках — поножі. Поряд з черепом знайдено чотири нако-

Рис. 57. Зразки творів мистецтва зі скіфських курганів:
1 — срібна з позолотою ваза з кургану Чортомлик; 2 — фрагмент золотої пекторалі з кургану Товста Могила; 3 — сцена бою на золотому гребневі з кургану Солоха; 4 — зображення на пластинці з кістки з кургану Гайманова Могила.

нечники до списів, бронзову і срібну посудини та сагайдак зі стрілами. Біля південної стінки гробниці лежав кістяк зброєносця з золотою гривною, срібним браслетом і каблучкою, бойовим поясом, мечем, сагайдаком та ножем.

У північно-західному підземеллі відкрито поховання "цариці". Її супроводжували оздоблений золотом головний убір, золоті гривна, сережки, два браслети та десять перснів, бронзове дзеркало. У цій же гробниці лежав кістяк юнака — "виночерпія", біля якого знайдено залізний та бронзовий браслети, ніж, наконечники стріл, а також 14 амфор. У кутку споруди стояла всесвітньо відома сьогодні срібна амфора з фризом, на якому зображені скіфи, що приборкують коней, а також лутерій (специфічна миска на ніжках).

Біля входу до південно-східного підземелля відкрито кістяк собаки, бронзовий казан, п'ять амфор, рештки кількох сагайдаків зі стрілами. У самому підземеллі зібрано 350 золотих прикрас від головних уборів.

Біля входу до північно-східного підземелля лежав кістяк чоловіка, поряд знайдено бронзову гривну, золоту каблучку, сагайдак зі стрілами та ніж. У самому підземеллі було шість амфор, зотліла скринька, срібна ложка та близько 2500 золотих прикрас від вбрання.

На захід від вхідної ями до катакомби виявлено три ями з кістяками 11 коней, які мали вуздечки та сідла з золотими і срібними прикрасами. Одна вуздечка з бронзовим набором лежала окремо. Поряд з цими ямами виявлено поховання двох "конюхів", серед супровідного інвентаря були прикраси і речі військового озброєння (наконечники списів, дротика, стріл).

Бічна катакомба, розташована на захід від центру кургану на глибині 11 м від поверхні, була прямокутної форми (7 м х 5 м). Це приміщення згодом порушено грабіжницьким підкопом. У ньому лежав зруйнований кістяк чоловіка з двома перснями, каблучкою та золотим окуттям піхов. Поряд стояли скіфський бронзовий казан та світильник античної роботи. У стінах підземелля відкрито три глибокі ніші. В них виявлено мечі з оздобленими золотими руків'ями, золоту оправу від ножа, бронзову чашу, 700 золотих прикрас і зотлілий одяг, бойові бронзові пояси, золоті ажурні бляхи, горит з золотим окуттям із зображенням сцен з міфу про Ахіллеса, точильце у золотій оправі, золоте намисто та бляшки. У грабіжницькому лазі знайдено залишки кістяків та уламки речей.

У 70–80-х роках XX ст. спільними зусиллями українських, російських і німецьких археологів (А. Ю. Алексєєв, В. Ю. Мурзін, Рената Ролле) було проведено додаткові стаціонарні дослідження на місці кургану Чортомлик. Важливим результатом цих розкопок стали відкриття і розчистка великої кам'яної крепіди, яка опоясувала курган в його основі. По периметру основи кургану виявлено скупчення амфор і кісток тварин, пов'язаних, очевидно, з тризною. За результатом досліджень створено реконструкцію первісного вигляду кургану, що являв собою в давнину монументальну архітектурну споруду. Вчені з'ясували важливі деталі загальної характеристики захоронень у центральній гробниці та супровідних поховань за її межами. Матеріали досліджень узагальнено у колективній монографії. Курган датується IV ст. до н.е.

Курган *Куль-Оба* розташований біля м. Керч, досліджений у 1831 р. П. Дюбрюксом. Насип кургану висотою 10 м, споруджений з плитняку.

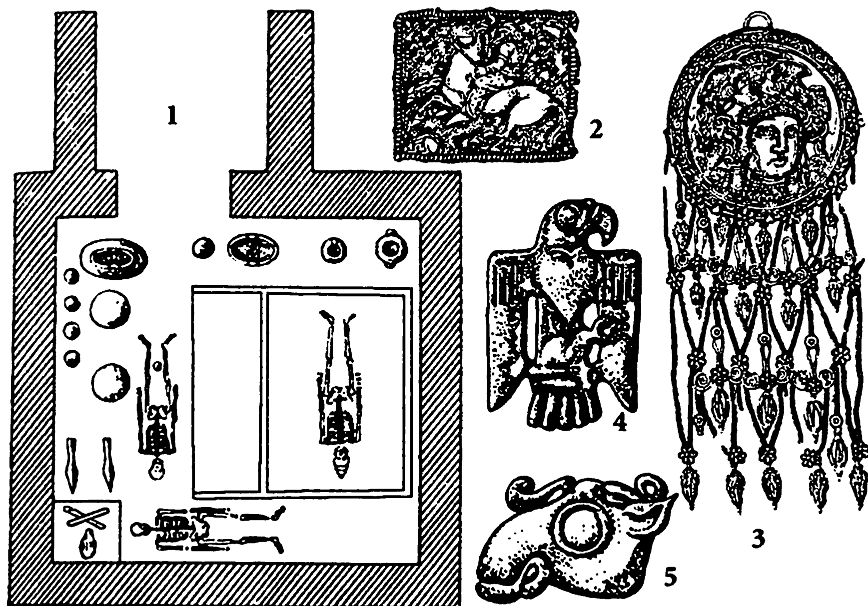

Рис. 58. Матеріали зі скіфських курганів:
1 — план поховальної камери кургану Куль-Оба; 2, 3 — Куль-Оба; 4 — Золотий курган; 5 — Маріупольський курган.

В ньому був кам'яний склеп, до якого вів коридор. Саме приміщення поховальної камери прямокутне у плані (4 х 4,3 м) зі склепінням висотою 5 м.

У східній частині склепу стояв дерев'яний саркофаг, в якому виявлено кістяк чоловіка. На черепі збереглися залишки повстяного головного убору з золотими віночком і конусом на завершенні. На шиї була золота гривна з кінцями у вигляді скульптурних зображень скіфів-вершників, на руках — п'ять золотих браслетів. Біля кістяка лежали поножі, меч з руків'ям та піхвами у золотому окутті, точильце у золотій оправі, золота стрічка від нагайки та золота чаша. На піхвах вигравіювано ім'я грецького майстра Порнаха. Неподалік від саркофага виявлено чотири золоті пластинки із зображеннями скіфа з горитом та одна — зі сценою побратимства скіфів.

Біля західної стінки саркофага лежав жіночий кістяк. На черепі була електрова діадема, на шиї — гривна з кінцями у вигляді левів та сканне намисто, на руках — по золотому браслету. Поховання супроводжували дві золоті підвіски з зображенням голови статуї Афіни з Парфенона, створеної Фідієм, а також дві витончені за виконанням золоті сережки. В ногах

стояв нині широко відомий електровий келих із зображенням скіфських воїнів. Біля голови знайдено шість ножів і бронзове дзеркало.

У склепі біля східної стіни виявлено поховання "слуги", а в південно-західному кутку — поножі, шолом і кістки коня. Біля західної стіни знайдено два наконечники списів, а також срібний лутерій з трьома срібними келихами і чашею. Біля входу до склепу стояли бронзовий казан, гідрія, тарілка та амфора.

Зі склепу Куль-Обинського кургану походять також велика золота прикраса у формі оленя з монограмою грецького майстра (ПАІ), бронзова з золотим плакуванням гривна зі скульптурними зображеннями лев'ячих голів на кінцях.

Мелітопольський курган був досліджений в 1954 р. О. І. Тереножкіним. Під курганним насипом висотою 6 м відкрито дві пограбовані катакомби: центральну — з чоловічим і бічну — з жіночим похованням. Через вхідну яму був пробитий грабіжницький хід; у ньому виявлено кістки чоловіка і жінки, наконечники стріл, сокиру та фрагменти залізного панцира.

У центральній гробниці були розкидані кістки чоловіка, наконечники стріл, уламки золотих прикрас. У підлозі знайдено схованку, де лежали пояс, прикрашений 50 золотими бляхами із зображенням сидячої богині та скіфа перед нею, горит зі стрілами, оздоблений золотим окуттям, на якому зображено сцени з міфу про Ахіллеса, і пояс із бронзових пластин.

Бічна гробниця була пограбована частково. Тут знайдено зруйнований кістяк жінки на дерев'яному помості. Від її вбрання залишилися частина кайми від головного убору, складена із золотих бляшок, пронизок і намистин, стрічка із золотих блях та рештки шкіряного взуття, обшитого золотими бляшками. Поряд з похованою стояли три зотлілі дерев'яні скриньки з великою кількістю фаянсових і скляних намистин. У земляній основі поховальної камери, перекопаній грабіжниками, виявлено близько 4 тисяч золотих прикрас (налобний віночок, сережки, каблучка, підвіски, а також намистини, ґудзики, кришка від червонофігурної лекани, ручка срібного кіліка, ніжки від бронзової посудини). За кількістю золотих прикрас це одна з найбагатших могил у скіфських курганах IV ст. до н.е.

У коридорі підземелля на дерев'яному помості лежав кістяк молодої жінки — "служниці". Поряд знайдено бронзові сережки з золотим плакуванням, намисто, залізні браслети, пару глиняних пряселець та червонолакову чашечку. Біля похованої стояли бронзовий казан з кістками барана, амфора та ярмо від колісниці, а вздовж обох стін коридора — 10 амфор.

На захід від вхідної ями було поховано двоє коней. Біля одного з них знайдено вуздечку з бронзовими прикрасами і залишки сідла, біля іншого, крім цього, був бронзовий грудний набір. У вхідній ямі відкрито залізні колісні шини, окуття маточин, скоби і великі гвіздки від колісниці.

Курган *Гайманова Могила* поблизу с. Балки Запорізької області був досліджений у 1969–1970 pp. В. І. Бідзілею. Висота насипі становила 8 м, по колу він був обкладений кам'яною кріпидою. У насипі виявлено залишки тризни (кістки тварин, уламки амфор, вуздечок) та бронзові оздоби поховального кортежу (навершя, вуздечкові набори, пронизки та бляхи).

Під курганним насипом відкрито чотири могили — центральну і три бічні. Всі поховання виявилися пограбованими. У центральній гробниці знайдено останки чоловіка та уламки деяких речей. Поряд виявлено могили двох коней із золотими вуздечковими прикрасами.

В одній з бічних могил виявлено дитяче поховання. Серед поховальних речей тут були фрагменти срібної з позолотою гривни, золота сережка, бронзове навершя шпильки та пастове намисто. Поряд було розташоване жіноче поховання, біля входу до якого лежав кістяк слуги. У гробниці зібрано 800 золотих бляшок від вбрання жінки. Тут же знайдено уламки кістяної пластинки із зображенням змієногої богині та сцени боротьби скіфів з чудовиськом.

До іншої (північної) бічної гробниці вели дві вхідні ями глибиною близько 8 м, на дні яких лежали залишки розібраних колісниць. У самій гробниці знайдено сліди трьох поховань. Біля одного з поховань виявлено схованку, до якої було поставлено три срібні посудини, два ритони з золотими оздобами, дві дерев'яні чаші, окуті золотими пластинками, і срібну з позолотою чашу. На широкому фризі цієї чаші зображено бесіду вельможних скіфів.

Біля ніг небіжчиків лежали кістяк коня з бронзовим вуздечковим набором та останки двох рабів. У стіні могили відкрито нішу, в якій знайдено два бронзові казани, сітулу, залізну жаровню, чотири амфори та бронзову тацю, кілік, ойнохою, цідилок, ажурний черпак і залізні кліщі. Перед нішею лежав кістяк воїна-“охоронця”.

У третій бічній могилі виявлено зруйноване жіноче поховання. Тут знайдено уламки залізних мечів і наконечники до списів, рештки бронзового пояса, залізні шила, кістяний гребінь із зображенням собак, частини веретена, пастові підвіски, золоті пронизки і підвіски, нашивні бляхи, окуття дерев'яного посуду та ін.

Курган *Товста Могила* на околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської області був досліджений у 1971 р. Б. М. Мозолевським. Насип кургану мав висоту 8,6 м. Він був оточений ровом, заповненим уламками амфор та кістками тварин. Тут відкрито викладений уламками амфор майданчик для тризни. Під насипом було дві могили — центральна і бічна. На схід від центральної гробниці знайдено дві могили з кістяками шести коней. Збереглися залишки вуздечок, прикрашених золотими та срібними наборами, і бронзовий нагрудник. Поряд відкрито три поховання "конюхів", одне з яких супроводжували золота гривна, залізний браслет, сагайдак і два ножі.

До центрального підземелля вела глибока (8,5 м) вхідна яма (2 х 4 м). Біля входу лежав кістяк слуги. Центральна гробниця виявилася пограбованою. Тут разом із зруйнованим чоловічим кістяком виявлено уламки залізного панцира, бронзовий пояс і булаву, залишки бронзових поножів і срібних посудин, а також понад 600 золотих прикрас (нашивки). У дромосі знайдено бронзові світильник і лутерій, велику амфору, три сагайдачних набори, золоті оздоби нагайки, меч з обкладеним золотом руків'ям і піхвами та унікальну золоту пектораль із зображеннями сцен зі скіфського побуту.

У бічній могилі (вона не була пограбована) лежали кістяки жінки й дитини. Біля входів до цієї гробниці знайдено рештки дерев'яних колісниць, а над вхідною ямою — бронзові прикраси поховального кортежу (шість ажурних наверш, кілька вуздечкових наборів, бубонці, пронизки, бляхи). Вбрання жінки було розшите золотими бляхами, головний убір оздоблений золотими пластинками. На небіжчиці були також масивна гривна, пара сережок, підвіски, три браслети, перев'язі з намиста і 11 перснів. Поряд стояв срібний кубок, чорнолакова миска, скляні посудини тощо. Вбрання дитини також було оздоблене золотими бляшками. Серед супровідних речей знайдено золоті сережки, гривну, перстень, обручку, браслет, мініатюрну електрову чашу, кілік та ритон із золотим наконечником.

Крім жіночого і дитячого поховань у склепі та в окремій поховальній камері виявлено кістяки чотирьох слуг. У невеликій господарській ніші знайдено бронзовий казан і сковорідку та кістки тварин від жертовної їжі.

Великий Рижанівський курган (Звенигородський район Черкаської області). Його висота — 9 м, діаметр насипу в основі — 35 м. У 1884 р. розкопки на кургані розпочав Ю. Талько-Гринцевич. У 1887 р. роботи були продовжені Г. Осовським. Тоді було досліджено катакомбну могилу, яка містила багате поховання молодої жінки — представниці соціальної верхівки скіфів. Було виявлено майже 500 золотих і срібних предметів. Серед них — золоті

аплікації святкового одягу, біжутерія та срібний, бронзовий і керамічний грецький посуд. На особливу увагу заслуговують золоті колти і срібне горня зі сценою боротьби, перлина грецьких майстрів, та два персні, виготовлені з золотих монет-статерів Пантікапею, датованих 330–315 рр. до н.е.

У 1995–1998 рр. дослідженнями цього кургану займалась українсько-польська археологічна експедиція під керівництвом С. Скорого і Я. Хохоровського. Як показали матеріали розкопок, підземна могильна камера кургану була заінсценізована з одної сторони як житлова хата, а з другої — у вигляді кочовища. Глиняні стіни могили були вкриті білою тканиною, а основа — викладена ликом та ситцем. У "житловій частині" знаходилася модель печі, вирізаної посеред поховальної камери у лесовій основі ґрунту. Всередині змодельованої печі стояло два величезні бронзові казани, а біля них — підставка для тліючого жару, ніби для розпалювання вогнища.

Тіло небіжчика, одягнене у червоні штани і білий кафтан, підперезаний поясом, було покладено в куті могильної камери на підставці з дубових дощок. Покійний мав на собі масивний золотий нашийник з кінцівками у формі фігурок левів. З лівого боку (під рукою) був кинджал з рукояткою, окутою в золото, і сагайдак з луком та стрілами. Два додаткові сагайдаки зі стрілами повішені на гаках, вбитих у стіну над головою і ногами покійного. Біля ніг прикріплено на залізних гаках до стіни камери також спис і п'ять рогатин з залізними вістрями.

Навпроти останків, у другому куті могильної камери, розміщено п'ять рівно зрізаних пеньків-стільців, на яких виявлено грецький чорнолаковий посуд. Біля стіни камери стояли дві амфори, в одній з яких був ритон, кухоль для пиття вина, окутий сріблом і золотом з золотим закінченням у формі голови лева. Дві інші амфори, а також бронзові кубок і миска були покладені біля входу до могильної камери.

В місці інсценізованого вогнища з казанами були таця з м'ясом та ціле кінське стегно. В казанах були кістки від ягняти і кінське стегно. Тут покладено також бронзове відерце з двома срібними посудинами — кубком та горням усередині. Останній посуд прикрашено сценами розривання оленя та бика грифонами.

На землі, в основі поховальної камери, лежав святковий одяг жінки, що складався з покриття на голову та велону. Він символізував присутність дружини покійного. Центральне захоронення супроводжувалось похованням чоловіка-"зброєносця" та коня у вхідній камері. Над замкнутою могилою, у бічній частині кургану, пізніше було поховано дружину у головному уборі

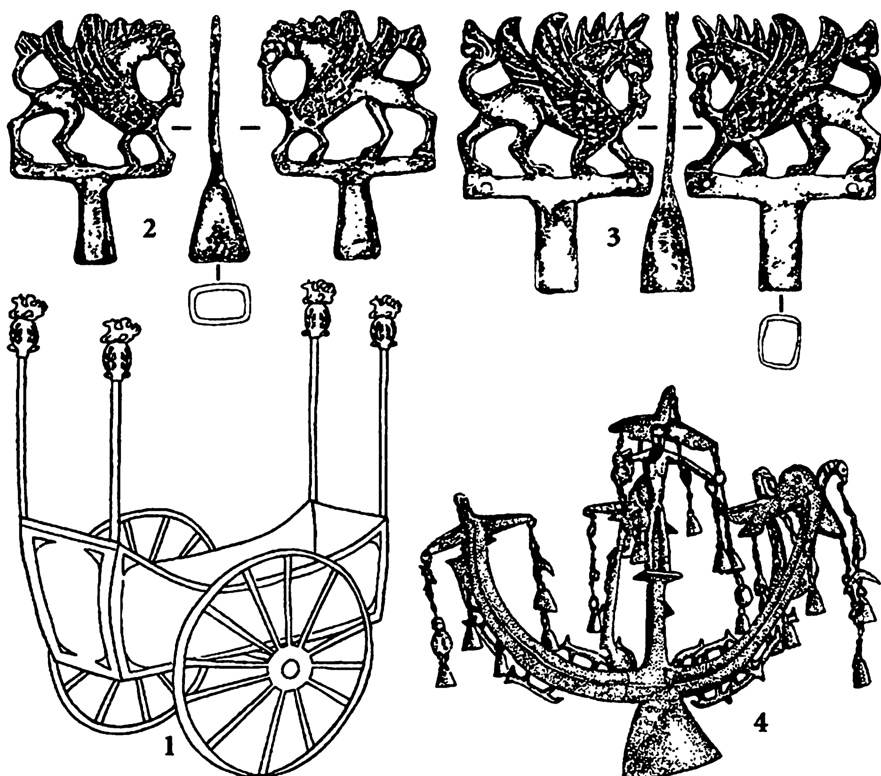

Рис. 59. Матеріали скіфського поховального кортежу:
1 — уявна реконструкція поховальної колісниці (Бердянський курган); 2, 3 — навершя із зображеннями грифонів; 4 — навершя із зображенням бога Папая.

та сукні, розшитих золотими бляшками, з поясом, також оздобленим золотими платівками-розетками.

Великий Рижанівський курган датується дослідниками-скіфологами III ст. до н.е., тобто періодом, коли скіфів починають витісняти сармати, що просунулись у степи Північного Причорномор'я з-за Дону та Волги.

Опис скіфських курганів дає можливість визначити соціальну структуру скіфського суспільства V–IV ст. до н.е.: на нижньому щаблі були раби і збіднілі кочовики, потім ішли прості скотарі, степова аристократія, багачі і, нарешті, роди скіфських царів. Знайдені в курганах зразки ювелірного виробництва й торевтики вказують на тісні зв'язки скіфів з античною давньогрецькою культурою Причорномор'я.

Одним з центральних осередків скіфської держави кінця V–III ст. до н.е. вважається *Кам'янське городище.* Воно розташоване в центрі степової Скіфії (поблизу с. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області). Площа городища близько 12 км^2. Акрополь давнього міста займав 32 га. На цій території археологи відкрили залишки кам'яних будинків. Виявлено багато античної кераміки. Б. М. Граков, під керівництвом якого досліджувалося Кам'янське городище, вважав, що на акрополі мешкала аристократична частина населення. Тут же, очевидно, були адміністративні громадські будинки та храми. На решті площі Кам'янського городища досліджено численні залишки житлових каркасних споруд. Великі будинки розміром 20 x 10 м складалися з кількох помешкань з вогнищами. Відкрито приміщення службового призначення.

Зафіксовано залишки кварталів, де проживали майстри — металурги і ковалі. Залізоробне, ковальське та ливарне виробництва, розраховані на попит степового скіфського населення, були досить розвинуті.

Серед керамічних виробів на Кам'янському городищі, крім місцевого ліпного керамічного посуду, виявлено уламки античних амфор та фрагменти чорнолакових посудин (кіліки, канфари, чаші). Знайдено також античні монети. По обох берегах Нижнього Дніпра зафіксовано ряд синхронних з Кам'янським городищем неукріплених поселень з розвинутими металургійним і ковальським ремеслами.

Пам'ятки калліпідів — мішаного скіфо-еллінського населення, що мешкало на землях Причорномор'я між Дніпром і Дністром, відомі за поселеннями та курганами. На Бузькому лимані відкрито понад 50 таких поселень. Для IV–III ст. до н.е. відомі й городища. Вони добре описані Г. І. Мелюковою, яка досліджувала ці пам'ятки. Розкопані калліпідські кургани за поховальним обрядом подібні до звичайних могил степових скіфських кочовиків.

Пам'ятки Лісостепу. За скіфського часу (VII–III ст. до н.е.) в лісостеповому Правобережжі мешкало населення, не пов'язане з власне скіфським етносом. Тут виділяють київську, східноподільську, західноподільську та волинську локальні групи. Це були, очевидно, нащадки носіїв чорноліської культури Дністро-Дніпровського межиріччя. Отже, населення Правобережного Українського Лісостепу, яке продовжувало традиції осілих землеробських чорноліських племен, можна розглядати як праслов'янське. До них прилягала і ворсклинська група пам'яток Лівобережної України, також пов'язаних з чорноліською матеріальною культурою за походженням. Інші

лівобережні групи пам'яток VII–III ст. до н.е. — посульська і сіверськодонецька — пов'язані з власне скіфським степовим населенням. Окремо стоїть молдовська група. Генетично пов'язана з фракійським гальштатом, вона представляє, очевидно, давнє північнофракійське населення.

Старожитностям усіх зазначених груп, незважаючи на локальні особливості, властиві загальноскіфські форми металевих виробів та основні риси поховального обряду.

Київська локальна група охоплює пам'ятки скіфського часу раннього, розвинутого і пізнього періодів. Однією з найдавніших пам'яток є поселення на Тарасовій горі поблизу с. Жаботин в Чигиринському районі. Поселення функціонувало в VII–VI ст. до н.е. Тут на площі в 43 га відкрито 20 великих (5 х 10 м) будівель напівземлянкового й землянкового типу зі стінами дерев'яної каркасної конструкції, зверху обмазаними рідкою глиною. Іноді стіни размальовувалися червоною фарбою. В одній з будівель відкрито глиняний жертовник. На Жаботинському поселенні, крім типового для лісостепу ліпного керамічного посуду, було знайдено дві клепані бронзові посудини зі "звіриними" ручками, а також бронзові вудила з двокільцевими кінцями, бронзові шпильки, наконечники стріл та кістяні вироби. Для часу побутування пам'ятки характерна чорнолощена багато орнаментована кераміка.

Городища виникають у VI ст. до н.е. і функціонують до IV–III ст. до н.е. Вони розміщуються на високих берегових мисах. У розрізі земляних валів виявлено дерев'яні конструкції фортечних стін. Найбільш відомими є Мотронинське (поблизу с. Мельники Чигиринського району), а також Пастирське, Шарпівське, Макіївське і Буда-Макіївське городища.

Пастирське городище (VI–III ст. до н.е.) округле у плані. Тут на площі близько 18 га відкрито 15 невеликих (13,5 $м^2$) жител землянкового типу та досліджено залишки жертовника. Розкопки провадили В. В. Хвойка (1898 і 1901 рр.), М. Ю. Брайчевський (1949 і 1955 рр.).

Найбільшим за розмірами є городище поблизу с. Трахтемирів (біля м. Канева). Воно овальне у плані, має площу 500 га. Датується VI ст. до н.е. На городищі досліджено 35 жител наземного і землянкового типів з каркасними дерев'яними стінами, обмазаними глиною. В одному з приміщень відкрито залишки глиняного жертовника. На городищі виявлено ліпні горщики з проколами і розчленованим валиком по краю, миски з наколами під краєм, а також пролощений посуд (черпаки і корчаги). Крім кераміки, тут знайдено бойову і звичайну сокири, наконечники стріл, ножі, виявлено

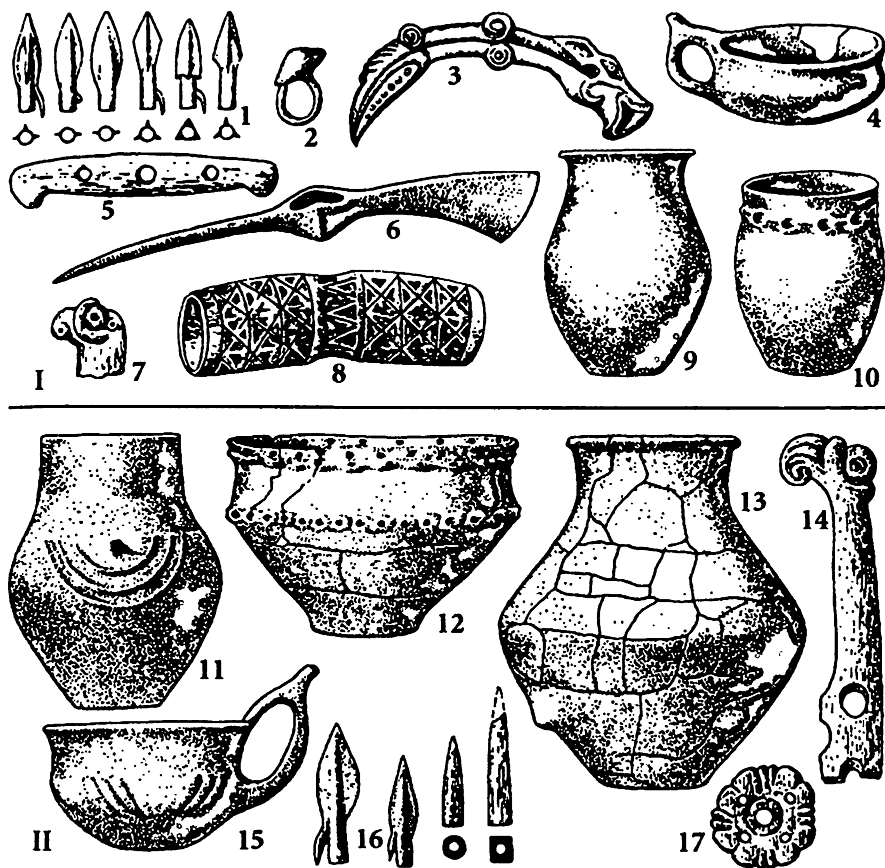

Рис. 60. Матеріали скіфського часу з Правобережного Лісостепу: I — київська локальна група; II — пам'ятки Східного Поділля.

сліди бронзоливарного виробництва. Трапляються амфори, фарбована антична кераміка.

Зафіксовано також порівняно невеликі неукріплені поселення IV–III ст. до н.е. — Грищинці біля Канева, Мала Салтанівка на р. Стугна та ін.

Східноподільська локальна група представлена рядом городищ скіфського часу. Широко відоме Немирівське городище, овальне у плані, розташоване на площі близько тисячі гектарів. Вали городища сягають 5–9 м заввишки. Всередині городища розміщене відокремлене укріплення Г-подібної форми — "Замчисько". Саме ця частина городища була заселеною

в VII–VI ст. до н.е. Решта величезної території залишалася вільною. На городищі виявлено наземні житла, землянки з вогнищами, складеними з каменю і глини, а біля жител відкрито господарські ями. Крім типового посуду лісостепових племен на городищі знайдено бронзові наконечники стріл, шпильки, кістяні псалії із зооморфними голівками. Представлені фрагменти родосько-іонійської античної кераміки VII–VI ст. до н.е.

Северинівське городище (VI ст. до н.е.) розташоване на високому березі р. Ров (басейн середньої течії Південного Бугу). Його площа становить 1,5 га. На городищі виявлено чимало типової для лісостепових племен скіфського часу простої і лощеної кераміки, а також бронзове дзеркало, залізний ніж, глиняні пряселиця.

Поблизу сіл Переорки і Якушинці розташовані городища з досить складними системами валів і ровів. На обох цих городищах зібрані уламки керамічного посуду IV–III ст. до н.е. Крім городищ, на землях Південного Побужжя зафіксовані також рештки неукріплених поселень VI–III ст. до н.е.

Серед пам'яток скіфського часу Східного Поділля відомі й кургани. Групу ранньоскіфських курганів досліджено в 1972–1973 рр. на лівому березі Південного Бугу (с. Тютьки Вінницької області). Поховальний обряд трупопокладення супроводив керамічний посуд, що має аналогії у пам'ятках Середнього Подністров'я VIII–VII ст. до н.е., а також у старожитностях, досліджених у Жаботині на р. Тясмин (Черкаська область).

Кургани VI–IV ст. до н.е. досліджено в 1947 р. поблизу с. Переорки. У пограбованих в давнину могилах знайдено наконечники списів, ножі, бляшки, намисто і типовий ліпний посуд лісостепового населення.

Широко відомі Іллінецький і Новоселицький кургани, досліджені у 1901–1902 рр. Під великим (висота 8,5 м) насипом Іллінецького кургану виявлено простору стовпову гробницю; у пограбованій могилі знайдено золоту обкладинку від горита із зображенням сцен з міфу про Ахіллеса, набір наконечників стріл, панцир, золоті бляшки, кінські вуздечки зі срібними прикрасами, а також місцевий ліпний посуд та античні амфори.

Біля с. Новоселиця розкопано шість курганів. В одному з них (курган № 4) під насипом відкрито дерев'яну стовпову гробницю (5 х 7 м), в якій поховано чоловіка й жінку. Чоловіка супроводжували золота сережка, намисто із золотих кілець, залізний бойовий пояс з мечем, два сагайдачні набори зі стрілами, вудила, глечик, три наконечники списів, дротик, брусок, бронзовий казанок та амфора. Біля жіночого кістяка знайдено залишки головного убору з золотими вінцями, золоті сережки, намисто з бляшок

з підвісками, золоті бляшки від одягу, на руках — пов'язки з намиста. Поряд виявлено кістяк коня з вуздечкою та бронзовими прикрасами.

Західноподільська група лісостепових старожитностей скіфського часу була поширена на території Тернопільської, Хмельницької, придністровських районів Вінницької і Чернівецької областей. На цих землях відомі численні неукріплені селища і городища. Відкриті поселення вивчалися поблизу сіл Селище, Ленківці (Г. І. Мелюкова), Непоротове (Л. І. Крушельницька) у Чернівецькій області, Лука-Врублівецька (І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов) у Хмельницькій області, Сухоставці, Іване-Пусте (І. К. Свєшніков, О. Д. Ганіна) у Тернопільській області.

Городища зафіксовані у Придністров'ї поблизу сіл Вищий Ольчедаїв, Дерешова, Григорівка, Ломазів, Нижчий Ольчедаїв Вінницької області, Пижівка і Гуменці Хмельницької області, Молодове, Білоусовка, Волошкове, Кулішівка, Поливанів Яр, Дарабани Чернівецької області.

Відкриті поселення і городища скіфського часу на території Західного Поділля засвідчують осілий землеробський побут місцевого населення. Воно мешкало в наземних дерев'яних каркасних будинках, а також у напівземлянках з глинобитними печами і вогнищами на кам'яній вимостці. На поселеннях знайдено ліпну місцеву кераміку, кам'яні зернотерки, пряслиця; трапляються бронзові й кістяні наконечники стріл. На селищі Іване-Пусте виявлено чимало обгорілих зерен злакових і бобових культурних рослин (тверда і м'яка пшениця, ячмінь, просо, сочевиця, горох). Допоміжну роль у господарстві відігравало приселищне скотарство, про що свідчать кістки великої та дрібної рогатої худоби, свині, коня. Західноподільські пам'ятки датуються за знахідками античних амфор VI–IV ст. до н.е.

На території Західного Поділля є чимало курганів скіфського часу. Характерною їх ознакою є використання каменю для зведення поховальної камери і насипу. Такі кургани досліджено в селах Оселівка, Долиняни, Круглик і Ленківці Чернівецької області. Групу курганів виявлено і досліджено у 1947–1951 рр. поблизу с. Лука-Врублівецька Хмельницької області (І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов). Під насипами знайдено поховання з трупопокладенням і трупоспаленням у керамічних урнах. Серед ритуальних речей знайдено два керамічних черпаки, бронзовий браслет, точильце, бронзову голку, мініатюрну посудинку. Поховання з кремацією в урнах належать до давнього місцевого поховального обряду.

У могильній ямі кургану в с. Круглик Г. І. Смирнова виявила разом з кістяком людини характерний скіфський набір речей: бронзове відро, за-

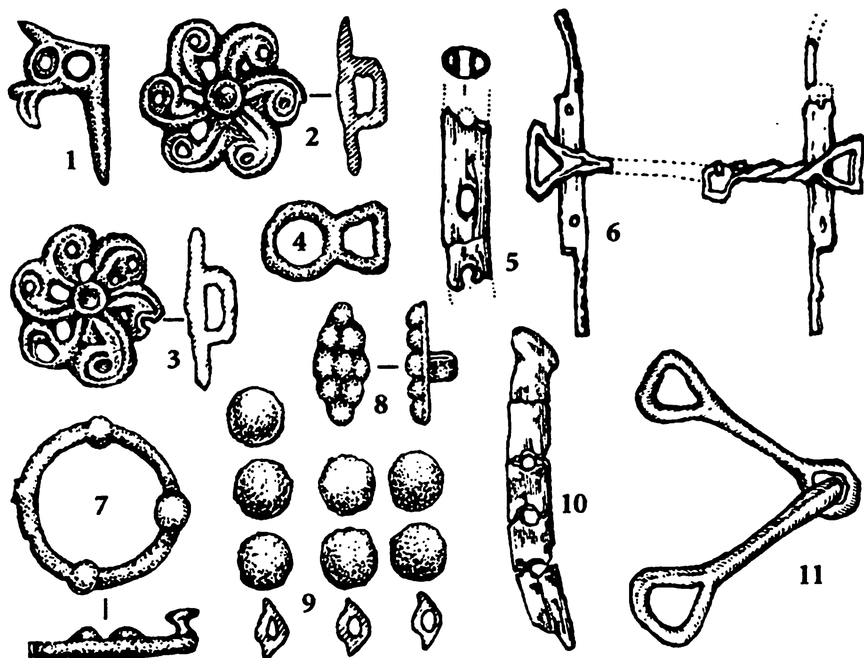

Рис. 61. Фрагменти кінського спорядження західноподільської групи скіфського часу (бронза, залізо, кістка).
1-4, 7-9 — бронза; 5, 10 — кістяні псалії; 6 — вудила з псаліями; 11 — залізні вудила.

лізну бойову сокиру, бронзові та залізні стріли, залізний наконечник, шість керамічних посудин. Під кам'яною конструкцією насипу кургану біля с. Ленківці Г. І. Мелюкова виявила залишки вогнища, в якому знайдено близько 30 бронзових наконечників стріл і залізну бойову сокиру, кинджал, три пари вудил, бронзове дзеркало. Поблизу вогнища стояли керамічні посудини. Залишків поховання не було. Отже, цей курган є кенотафом. Його насипано на честь воїнів, що загинули на чужині.

Курган скіфського часу був відкритий поблизу с. Верхні Панівці Кам'янець-Подільського району. Під насипом знаходилося поховання. Його супроводжували уламки бронзового литого дзеркала, бронзові тригранні наконечники для стріл та фрагмент скроневої золотої підвіски VI–V ст. до н.е. Тут же виявлено амулет, виготовлений зі щелепи леопарда. Передня частина щелепи обкована срібною пластиною. В тильній частині у спеціальних отворах була бронзова дужка — підвіска.

Матеріальна культура Західного Поділля скіфського часу близька до Побужжя і Київщини, але, як вважають вчені, вона має й окремі фракійські елементи. З VI ст. до н.е. в Західне Поділля проникає власне скіфська культура. Про це свідчать, крім уже наведених, знахідки з курганів біля сіл Дуплисько, Новосілка-Гримайлівська. В них виявлено бронзові й залізні наконечники стріл, бойову сокиру, залізні вудила, панцир та інші типові скіфські речі.

Показовою є місцева кераміка. В ранніх курганах біля Луки-Врублівецької, на Рудковецькому городищі та на неукріплених поселеннях Середнього Подністров'я знайдено тюльпаноподібні горщики з валиком по краю і по тулову, близькі до кераміки чорноліської культури. Представлені й типові чорноліські горщики з проколами по краю і гладким валиком на плічках. Лощена кераміка VI–IV ст. до н.е. (миски із загнутими краями, черпаки) подібна до виробів з Побужжя і Подніпров'я. Разом з тим у курганах VI–V ст. до н.е. поблизу сіл Серватинці, Новосілка-Гримайлівська, Круглик і на поселенні Іване-Пусте виявлено сіроглиняні кружальні посудини, які походять з фракійських центрів Карпатського регіону. До античного імпорту належать уламки амфор другої половини VI — початку V ст. до н.е. і чорнолакові посудини V ст. до н.е. з Іване-Пусте, бронзові ольвійські дзеркала з курганів.

Таким чином, на Поділлі існувала культура скіфського типу, яка склалася в результаті розвитку місцевого землеробського населення чорноліської і голіградської культур під впливом більш східних старожитностей Побужжя і Подніпров'я.

У Рівненській, на півночі Хмельницької і в Житомирській областях виділяється **волинська локальна група пам'яток** скіфського часу. На території Східної Волині представлені старожитності раннього залізного віку, що належать до другого ступеня чорноліської культури і до раннього скіфського часу. Загалом вони подібні до синхронних пам'яток Київщини і Південного Побужжя. У Житомирській області залишки чорноліських поселень досліджували С. С. Березанська, М. М. Шмаглій, В. К. Гончаров. Чимало таких поселень було і на захід від Житомира (в басейні річок Горинь і Вілія). Вони розміщувалися на берегових схилах і на дюнних підвищеннях у заплавах річок. Це були, очевидно, родові селища, що складалися з кількох наземних жител і землянок.

На Волині за скіфського часу переважав поховальний обряд трупоспалення з похованням у керамічних урнах. Біля с. Могиляни на північ від Острога М. Ю. Смішко дослідив могильник другої половини VII — першої

половини VI ст. до н.е. На могильнику відкрито кілька поховань у неглибоких ямах (до 0,6 м) з урнами (горщиками). Серед жертовного посуду були горщики і черпаки. Відомі й окремі трупопокладення. Так, під насипом кургану VI ст. до н.е., дослідженого в XIX ст. поблизу с. Сивки на південь від Острога, знайдено кістяк у скорченому положенні, а поряд — типові горщики і черпаки.

Особливості матеріальної культури виявляються у масовій ліпній кераміці. В ранньоскіфський час поряд з тюльпаноподібними виділяються високі горщики, черпаки-кружки, миски з вінцями, загнутими всередину під кутом. Загалом, кераміка подібна до придніпровської, тільки простіша, архаїчніша. Як показують матеріали, Волинь не перебувала під прямим впливом скіфської культури, тут не знайдено й античної амфорної тари. Пам'ятки, які б засвідчили майнове розшарування, невідомі. Тут, очевидно, стійко зберігалася родова община.

Ворсклинська локальна група скіфської культури була поширена на правобережжі р. Ворскла у межах Сумської і Полтавської областей. Нині тут відомо близько 50 неукріплених поселень і 5 городищ. Важливе значення мають розкопки Б. М. Гракова і Б. А. Шрамка на Більському городищі (Полтавська область). Система фортифікацій городища в плані має форму рівнобедреного трикутника, повернутого вершиною на південь. Довжина зовнішніх валів становить 30 км. Укріплення й обмежені ними ділянки включають три городища площею 120, 67 і 15 га. Дослідження показали, що на місці майбутнього городища у VII–VI ст. до н.е. існували неукріплені поселення. Городище було споруджене наприкінці VI і проіснувало до III ст. до н.е. У різних нашаруваннях городища виявлено чорнолощену кераміку з різьбленим орнаментом, у більш пізніх — разом з простим місцевим посудом знайдено фрагменти імпортних хіоських і протофазоських амфор кінця VI і V ст. до н.е.

Більське городище було важливим ремісничим та адміністративним центром з розвинутими залізоробним, бронзоливарним і ювелірним ремеслами. Знайдений тут уламок форми для лиття бляхи у вигляді фігури оленя засвідчив виробництво речей скіфського звіриного стилю і на городищах Лісостепу. На городищі виявлено також багато кістяних зооморфних псалій, бронзових шпильок, браслетів, сережок, наконечників стріл скіфського типу. Б. А. Шрамко та деякі інші дослідники вважають старожитності Більського городища залишками скіфського міста Гелона, згадуваного Геродотом.

Фортифікації скіфського часу виявлено також поблизу сіл Опішня, Боголюбівське, Сосонка і Кам'янка.

У басейні р. Ворскла розкопано понад 130 курганів. Найчастіше вони групуються біля неукріплених поселень і городищ. Наприклад, біля поселення поблизу с. Мачуха виявлено курганний могильник зі 160 насипами. Під Більським городищем досліджено групу курганів "Скоробор". Великий і Малий Скоробори — два величезні кургани цієї групи. Інші кургани розташовані п'ятьма рядами по вісім у кожному. Групи курганів зафіксовані також поблизу сіл Кириківка і Глинище.

Рядові могили під курганами на Ворсклі мали вигляд ям з дерев'яним перекриттям. У стовпових гробницях на спеціальних дерев'яних долівках, помостах з дощок і лубу ховали заможних небіжчиків. У деяких курганах, у насипах над могилами, виявлено вогнища зі слідами жертвоприношення.

Серед поховальних речей багато кераміки (миски. черпаки, горщики, кубки). У чоловічих похованнях, крім того, знаходять зброю і кінське спорядження, у жіночих — прикраси і предмети туалету.

На території Поворскля речі скіфського типу з'являються з середини VI ст. до н.е., але найбільше їх у похованнях V–IV ст. до н.е. З V ст. до н.е. з'являються й античні керамічні вироби. Жертвоприношення коней відсутні. Іноді у могилах біля ніг основного поховання знаходять кістяки рабів або рабинь.

Таким чином, за матеріалами поховань фіксується наявність майнової нерівності у населення VI–IV ст. до н.е. Дослідники вважають, що локальна група в басейні Ворскли сформувалася внаслідок міграції за пізньочорноліського часу частини населення з Правобережжя. Саме тому старожитності скіфського часу на Ворсклі стоять дещо відокремлено від інших пам'яток Лівобережжя.

Пам'ятки Посулля представляють населення скіфського часу в середній течії р. Сула, басейнах Псла і почасти Сейму. Посульська локальна група скіфських старожитностей була виділена В. А. Іллінською.

У Посуллі відомі неукріплені поселення і городища скіфського часу. Городища виникають не пізніше середини VI ст. до н.е. Вони розташовані на відрогах плато або високих берегових підвищеннях. Біля с. Басівка на р. Хмелівка досліджено одне з найбільших городищ цього періоду площею 12 га. До городища прилягає велике передмістя, обнесене валом і ровом. Площа передмістя становить 75 га. Під час розкопок на Басівському городищі були відкриті залишки наземних і напівземлянкових приміщень. В обох типах жител були печі з глиняним склепінням на каркасній основі.

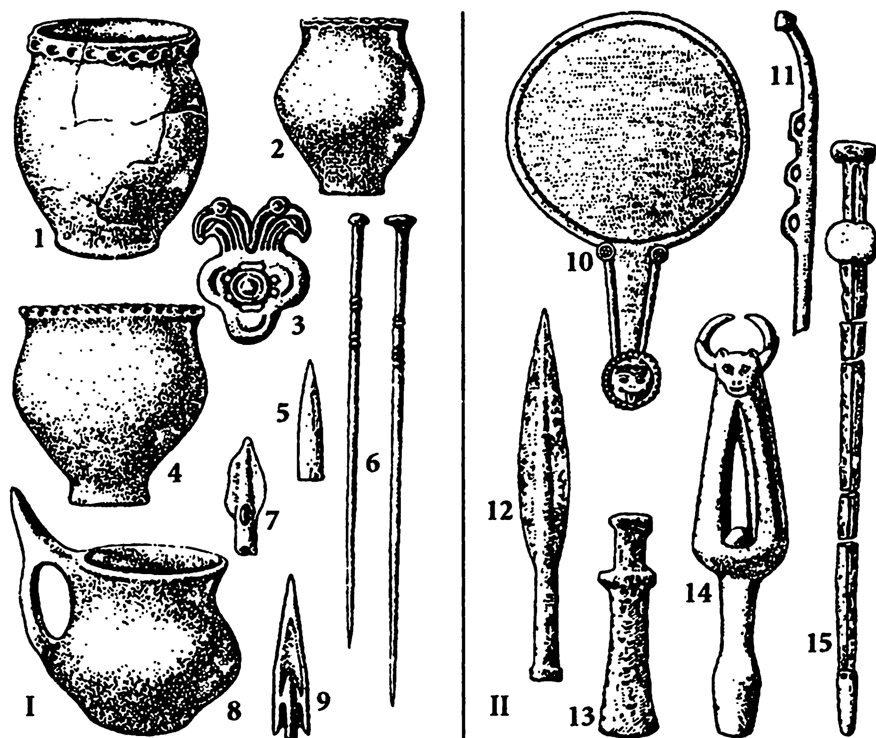

Рис. 62. Матеріали скіфського часу з Лівобережного Лісостепу:
I — старожитності з городищ (1, 6, 8 — Більське; 2–5, 7, 9 — Басівське); II — старожитності з курганів біля с. Оксютинці (10 — курган №3 в ур. Стайкин Верх, 11–15 — Старша Могила).

Площі Сухоносівського і Глинського городищ становлять по 12, Клепачівського — 7, Свиридівського і Книшівського — по 5 га. Серед знахідок на цих укріплених поселеннях переважає ліпна кераміка, але трапляється й імпортна антична амфорна тара, а також античний художній посуд. Відомі також типові скіфські бронзові й залізні наконечники стріл, пластини від панцирів. З побутових предметів знайдено залізні ножі, серпи, кам'яні зернотерки, бронзові шпильки, браслети, різноманітні вироби з кістки.

На берегах Сейму виявлено групу городищ порівняно невеликих розмірів. Найповніше з них вивчено Ширяєвське (друга половина VI–IV ст. до н.е.), розташоване на високому береговому мисі. Тут відкрито залишки стовпового каркасного житла, аналогічного житловим спорудам Басівського городища.

Кургани на Посуллі розташовані переважно на високих мисах уздовж річок. Найбільші курганні групи виявлено поблизу сіл Оксютинці, Великі Будки, Басівка, Вовківці, Плавинище, Герасимівка. На південь від Ромен курганні групи відомі біля сіл Чеберяки, Глинськ, Ярмолинці, Сурмачівка, Лозова, Попівка, Малий В'язівок, Хитці, Тишки і Постав-Мука. На правому березі Псла поблизу сіл Броварки і Дудчанці є дві великі групи курганів. Усього в Посуллі розкопано близько 400 курганів VI–III ст. до н.е., в яких досліджено поховання рядових поселян, воїнів і представників вищої знаті.

У рядових курганах могильні ями були перекриті дерев'яними балками, а в багатих влаштовувались гробниці у вигляді зрубів зі стовпами по кутках. У випадках спалення гробниці для поховального вогнища над перекриттям гробниці споруджували глиняну площадку. Поряд з вогнищами трапляються залишки тризни (уламки посуду, кістки тварин, вугілля).

Для поховань характерне випростане положення кістяка. Багатих небіжчиків ховали у повному військовому спорядженні: з мечем, списами, бойовими сокирами, сагайдаками зі стрілами. Поряд клали і кінське спорядження (вуздечки). Особливістю посульських курганів є відсутність в них кінських поховань. У багатих гробницях V–III ст. до н.е. виявлено бронзові казани, античні амфори і столовий посуд. Поряд з останками багатих воїнів знаходять золоті шийні гривни, золоті бляшки, якими буз прикрашений одяг. У багатих жіночих похованнях V–III ст. до н.е. зустрічаються античні золоті прикраси, а також місцеві вироби (цвяхоподібні шпильки і бронзові браслети для ніг, дзеркала і кам'яні блюда).

Найважливішими з досліджених курганів є Попівські, Оксютинські, Вовківецькі.

Пам'ятки сіверсько-донецької локальної групи скіфського часу відомі за городищами, неукріпленими поселеннями та курганами, розміщеними на правому березі Сіверського Дінця. Найбільший внесок у їх вивчення зробили С. А. Семенов-Зусер, І. І. Ляпушкін, Б. А. Шрамко, П. Д. Ліберов.

На Харківщині виявлено значну групу городищ і неукріплених поселень. На багатьох з них проведено розкопки. За призначенням городища поділяються на сховища і місця постійного проживання. Городища-сховища (Яковлівське, Водянське) мали вал і рів з боку поля. Більш складною була система фортифікацій на городищах з постійним населенням. Навколо таких городищ виникали одне або два передмістя. Таку топографічну структуру мали, наприклад, городища Караван і Циркуни. Кожне з них було невеликим за площею (близько 12 га). Найбільше з городищ скіфського

часу на Сіверському Дінці розташоване поблизу хутора Городище. Основна територія городища була обнесена двома концентричними лініями оборони. Зовнішнє передмістя з боку поля прикривалося двома і трьома валами й ровами. Городище поблизу Люботина, на відміну від інших, було зведено на рівному полі, йому передувало неукріплене поселення.

Фортифікації городищ Харківщини відзначаються своєю потужністю. У земляних валах виявлено залишки спалених дерев'яних конструкцій фортечних стін. Іноді вали зміцнювали спеціальними кам'яними обкладками.

Неукріплені поселення розташовані, в основному, поблизу городищ. Наприклад, біля городища Караван зафіксовано чотири селища. Для поселень характерні зольники, пов'язані з наземними житловими спорудами. Розміри каркасних жител 5 x 8 м. Виявлено житла круглої форми (6,5 м у діаметрі) з каркасними стінами і стовпом посередині. У житлах зафіксовано сліди вогнищ.

На городищі Караван Б. А. Шрамко відкрив залишки глиняного жертовника. На поселеннях переважає місцева ліпна кераміка, але трапляються й зразки імпортного античного посуду. Про осілий землеробський побут свідчать знайдені на поселеннях кам'яні зернотерки, залізні серпи, ножі, кам'яні точильні бруски. Зафіксовано залишки залізоробного і мідноливарного виробництв. Важливим центром залізообробки було Люботинське городище, що виникло в VI ст. до н.е. На ньому було знайдено майже повний комплект ковальських знарядь.

На землях Сіверського Дінця — на річкових вододілах і підвищеннях — поблизу стародавніх городищ і селищ розташовано чимало курганних груп. Кургани належали переважно простим общинникам. Під невисокими насипами виявлено ями, перекриті дерев'яними балками. Трапляються і дерев'яні стовпові гробниці (Люботинська група). У насипах розкрито залишки тризн (сліди вогнища, битий посуд, кістки тварин). У могилах знаходять наконечники стріл, списів, дротиків, прикраси, глиняний посуд, прясла, кістки тварин від жертовної їжі. У багатій могилі під курганом поблизу с. Циркуни знайдено меч, кілька десятків наконечників стріл та античну амфору IV ст. до н.е.

Для масової кераміки Сіверського Дінця характерна відсутність чорнолощеного посуду. Типологічно і за орнаментами вона найближче стоїть до пам'яток посульської групи, що дало підставу для твердження про тісні зв'язки цих локальних груп. Крім посуду, з глини тут виготовляли прясла, зооморфні й антропоморфні фігурки.

Зв'язки давнього населення Харківщини з античними містами фіксуються, головним чином, уламками античної амфорної тари V–III ст. до н.е.

На території України відомі культури раннього залізного віку, що знаходилися за межами Скіфії Геродота: кизил-кобинська культура Гірського Криму, носіїв якої ототожнюють з таврами; в басейні Десни і Сейму — юхнівська культура, яку пов'язують з меланхленами; у Верхньому Подніпров'ї і на південь від Прип'яті — підгірцівсько-мілоградська культура, носіями якої вважають неврів Геродота. З територією Закарпаття пов'язана куштановицька культура.

У межиріччі Дністра і Дунаю (Молдова) для скіфського часу відомі старожитності типу Сахарна–Солончени–Цахнауці, що належали давньому північнофракійському населенню.

Перелічені культури різнилися між собою характером розвитку продуктивних сил і суспільним укладом місцевих племен. Кожна з них мала свої неповторні риси, але поступалася скіфській рівнем розвитку.

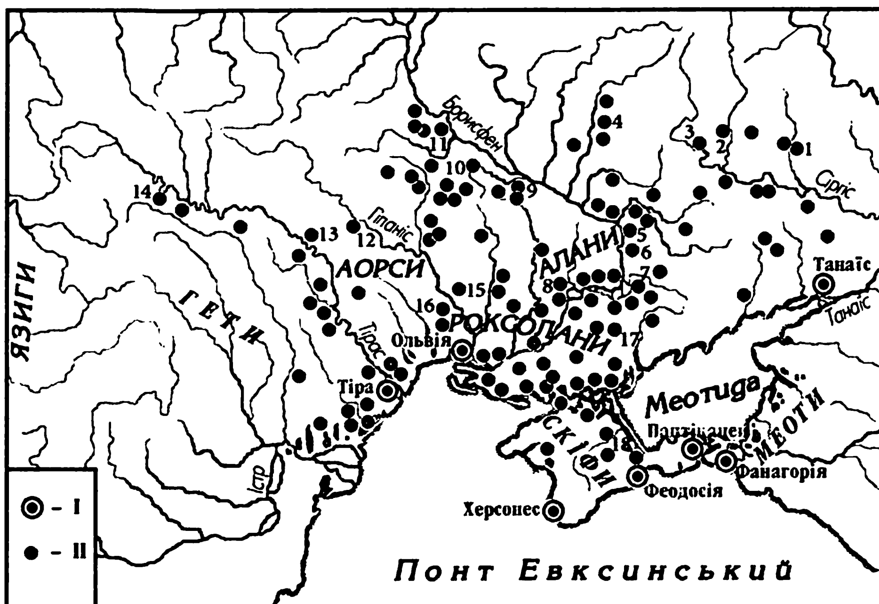
§ 3. Сарматський час

На схід і південний схід від Скіфії — у степах Подоння, Поволжя, Південного Приуралля і Західного Казахстану — проживали великі групи кочового населення, які з рубежу IV–III ст. до н.е. отримали назву сарматів. Ранні античні автори називали їх савроматами. Савромати-сармати були неоднорідними за етнічним складом і не становили політичної єдності. За своєю мовою близькі до скіфів, оскільки, як і скіфи, належали до північноіранських народностей.

Власне сарматську культуру за хронологією її пам'яток поділяють на чотири етапи: савроматський (VI–IV ст. до н.е.), ранньосарматський (IV–II ст. до н.е.), середньосарматський (кінець II ст. до н.е. — I ст. н.е.) і пізньосарматський (II–IV ст. н.е.).

У сарматському середовищі виділяється дві великі локальні групи: волго-донська (близька до скіфської культури) і самаро-уральська (близька до сако-масагетського світу Середньої Азії і Східного Казахстану). Сарматське суспільство зберігало родоплемінний устрій, у ньому помітні значні пережитки матріархату.

Першим про племінний склад сарматів повідомив Страбон. Йому були відомі язиги, роксолани, сіраки, аорси. Пізніше інші автори згадують ще одне племінне об'єднання сарматів — аланів.

Карта 14. Сарматські пам'ятки та античні міста.
I — античні міста; II — сарматські пам'ятки.
1 — Старобільськ; 2 — Яремівка; 3 — Балаклея; 4 — Лихачівка; 5 — Ворона; 6 — Михайлівка; 7 — Янчокрак; 8 — Усть-Кам'янка, Мар'янівка; 9 — Калантаїв; 10 — Сміла, Залевки; 11 — Канів, Бурти; 12 — Троянів; 13 — Пороги; 14 — Островець; 15 — Новопетрівка; 16 — Соколова Могила (Ковалівка); 17 — Нижні Сірогози; 18 — Ногайчинський курган.

Просунувшись у степи Північного Причорномор'я, сармати увійшли в контакт з античними містами-державами. Це сприяло поглибленню в них майнової і соціальної диференціації, посиленню влади військово-племінної знаті. На цьому етапі в сарматському суспільстві помітну роль починає відігравати праця рабів. Раби були також предметом торгівлі. У період проживання сарматів у степах Північного Причорномор'я виникають великі союзи племен і кінні дружини на чолі з відомими вождями. Сармати укладали угоди з античними містами, брали участь у війнах за межами Північного Причорномор'я, посилали своїх послів до римського імператора Августа. Однак сармати так і не створили своєї держави, хоч для цього й були певні передумови. Поступово окреслюється формування своєрідного політичного центру в басейні Нижнього Дону, де розташовані багаті поховання представників сарматської знаті.

Кінець сарматського періоду в історії Північного Причорномор'я пов'язаний з навалою готів, які прийшли з Прибалтики в середині III ст. н.е. Наприкінці IV ст. н.е. (375 р.) у причорноморських степах з'явилися войовничі азіатські племена гуннів.

Сарматські пам'ятки на території України виділив В. О. Городцов. Підсумки досліджень стародавньої історії сарматів підбито у працях російського сарматознавця К. Ф. Смирнова.

Масовими археологічними пам'ятками, що засвідчили перебування сарматів на території України, є кургани. Вони зафіксовані не тільки у Степу, а й у басейні Сіверського Дінця, в Середньому Подніпров'ї, на Південному Бузі і на Дністрі. Над вивченням і узагальненням старожитностей сарматських курганів на території України у другій половині XX ст. працювали О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко, А. О. Щепинський, О. В. Симоненко. Значний внесок у дослідження загадкових сарматських знаків (тамг) у Північному Причорномор'ї зробила Е. І. Соломонік.

У басейні середньої течії Сіверського Дінця відкрито і досліджено понад 30 сарматських поховань. До III–II ст. до н.е. належать поховання поблизу с. Яремівка, а також зруйновані поховання Старобільська та Балаклеї. Могили I ст. до н.е. — I ст. н.е., зазвичай, є впускними у насипах старих курганів. Вони перекриті дерев'яним настилом, а іноді кам'яними плитами. Нерідко у могилах знаходять крейду або вапно, іноді шар вугілля або попелу. Відкрито залишки тризни і жертвоприношення коня. У чоловічих похованнях виявлено мечі, наконечники списів і стріл, ножі, а також пряжки і фібули, кресала, ліпний або кружальний посуд та кістки тварин.

У жіночих похованнях знаходять намиста, сережки, персні, браслети, золоті бляшки, пряжки, фібули, бронзові дзеркальця, скляні флакони і луб'яні коробочки. Трапляються також прясла, ножі, точильні бруски, культові курильниці. В одному з поховань виявлено антропоморфну фігурку.

Сарматські поховання III–II ст. до н.е. відкрито в кургані поблизу с. Нижні Сірогози Херсонської області та біля сіл Ворона і Михайлівка Запорізької області. Окремі поховання зафіксовані в басейнах Ворскли, Самари та Орелі. Поблизу с. Нове Запоріжжя досліджено групу могил, у яких поховані сарматські воїни. Поблизу с. Янчокрак Запорізької області досліджено багате поховання зі срібними позолоченими фаларами II–I ст. до н.е.

Серед пам'яток сарматської культури на території України виділяється курган Соколова Могила, відкритий в 1974 р. біля с. Ковалівка Миколаївської області (Г. Т. Ковпаненко). Тут виявлено поховання жінки, яка нале-

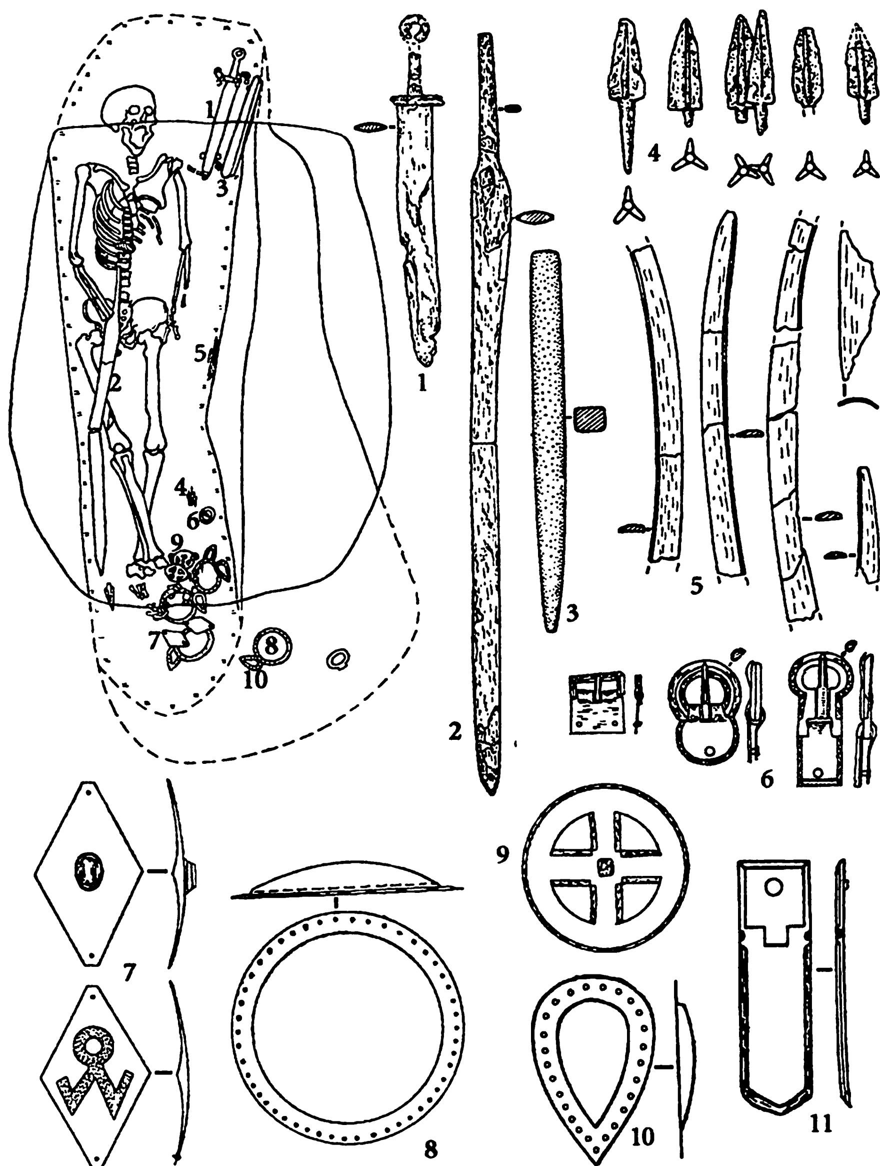

Рис. 63. Поховальний інвентар знатного сарматського воїна:
1, 2 — мечі; 3 — точильний брусок; 4 — наконечники стріл; 5 — кістяні накладки лука; 6–11 — деталі кінської збруї.

жала до соціальної верхівки сарматського суспільства. Це поховання було впускним у насипі кургану доби бронзи. Могильна яма (2,5 x 1,7 м) перекрита подвійним накатом із дерев'яних колод. Посередині могили на вузькому дерев'яному помості лежав кістяк жінки. Збереглися рештки одягу (каптана), обшитого на полах, бортах і рукавах золотими бляшками. Шкіряне взуття (короткі черевички) також було густо розшите дрібними круглими золотими бляшками. Головний убір типу налобної пов'язки був обшитий намистинами із сердоліку і халцедону. Серед них — амулети: пронизка у вигляді жаби (символ врожайності) і дві підвіски у формі морських черепашок (символ вічності). Біля кістяка знайдено пару золотих сережок з кольоровими кам'яними вставками, два золотих намиста у вигляді ланцюжків (одне з них прикрашене амфороподібними підвісками з червоного гранату), намисто з напівдорогоцінного каміння, золота, кераміки, скла, пару золотих браслетів із сердоліковими й скляними вставками і золотий, із вставним камінням, перстень зі щитком з атрибутами єгипетської богині Ісіди у вигляді сонячного диска, пташиного пір'я і рогів бика.

У поховальному інвентарі виявлено посуд, срібну ойнохою, прикрашену біля ручки рельєфним зображенням чоловічої голови і вигравіюваним рослинним орнаментом у верхній частині. Знайдено глек, оздоблений у верхній частині корпусу дванадцятьма ложкоподібними опуклостями. Нижню частину посудини облямовує восьмипелюсткова розетка. Канфар, викуваний з тонкого листового срібла, бронзове коване відерце, мармурова посудина, посуд з алебастру (у тому числі і глек типу лекіфа), тарілка зі скла, блюдо з фаянсу, глиняна ліпна курильниця, а також рештки дерев'яного кубка, — усі ці речі також виявлено у могильнику.

З предметів туалету й косметики знайдено бронзове дзеркало зі срібною з позолотою ручкою у вигляді фігурки чоловіка східного типу у позі сидячи зі схрещеними ногами, два опахала зі срібною і кістяною ручками, коробочки з кістки та дерева і флакон з гагату, кістяний гребінь і срібну ложку. До культових речей належить ціла серія амулетів, виготовлених з різних порід каменю (сердолік, яшма, янтар, вапняк та ін.) і морських черепашок, кістки, пасти, скла. До магічних фігурок, пов'язаних з культом врожайності, відносять і кістяну статуетку жінки.

Поховання з Соколової Могили на Південному Бузі, що датується І ст. н.е., є унікальною пам'яткою сарматської культури. За його допомогою з'ясовуються соціальна диференціація сарматського суспільства, торговельні й культурні зв'язки, вірування та обряди.

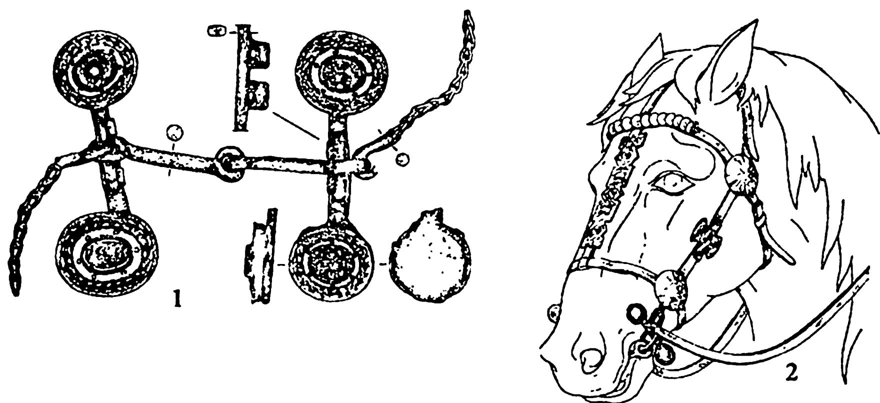

Рис. 64. Сарматські старожитності:
1 — кінські вудила; 2 — уявна реконструкція кінської упряжі.

Ще одне поховання заможної сарматки, яке також датується І ст. н.е., досліджено А. О. Щепинським в Ногайчинському кургані у Північно-Східному Криму. Поховальний інвентар включав сплетену діадему античної роботи, масивну золоту гривну в чотири оберти, скриньку з предметами туалету, масивні золоті браслети, фібулу у вигляді дельфіна з гірського кришталю, персні з гемами, намиста тощо.

Цікаве поховання сарматського можновладця І ст. н.е. відкрито в 1984 р О. В. Симоненком і Б. І. Лобаєм поблизу с. Пороги у Подністров'ї (Ямпільський район Вінницької області). У поховальному інвентарі виявлено золоту гривну, срібний келих, золотий браслет, фрагменти двох поясів, прикрашених золотою поліхромною гарнітурою. На обох поясах, на мечі, гривні й келиху з цього поховання були нанесені тамги, тотожні тамгам царя Інісмея, що карбувалися наприкінці 70-х — на початку 80-х років нашої ери в Ольвії. Ця обставина дозволила з певною вірогідністю співвіднести поховання в Порогах саме з цим володарем.

На лівому березі р. Інгул поблизу с. Новопетрівка і на Південному Бузі недалеко від с. Троянів виявлено цікаві жіночі сарматські поховання І ст н.е. Вони супроводжувалися золотими сережками, золотим флаконом бронзовим казаном, бронзовими римськими ковшами і дзеркалом.

Серед курганів степового Правобережжя важливе значення має могильник поблизу с. Усть-Кам'янка на р. Базавлук. З 63 невеликих курганів тут досліджено 20. У переважній більшості це були могили з підбоєм, окремі поховання виявлено у прямокутних і підквадратних ямах. Серед поваль-

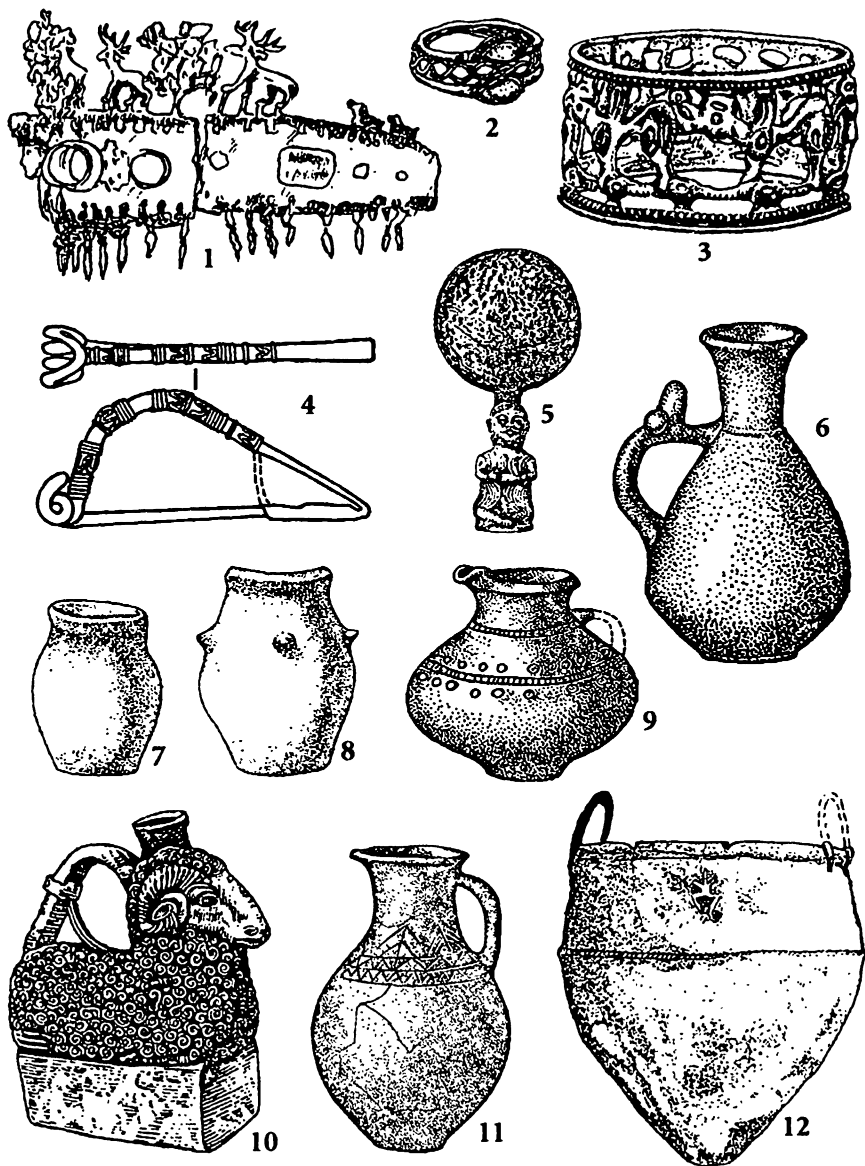

Рис. 65. Сарматські старожитності:
1–4 — прикраси; 5 — дзеркало; 6, 9, 11 — гончарний посуд; 7, 8 — ліпні горщики; 10 — ритуальна посудина; 12 — металевий казан.

них речей привертають увагу сіроглиняні глеки, оздоблені лощеними ромбами, заштрихованими трикутниками, іншим орнаментом, та фібули з підв'язаною ніжкою. Решта інвентаря типова для сарматської культури.

Серед пам'яток Лісостепу відомі могильники й поодинокі поховання сарматів I–III ст. н.е. у басейнах Ворскли, Псла і Сули на Дніпровському Лівобережжі. Цікаве, наприклад, поховання II–III ст. н.е. поблизу с. Лихачівка Полтавської області. Небіжчик був похований у берестяному човні. Поряд знайдено золоті сережки, намисто, дрібні бронзові вироби і ліпний горщик з залишками проса.

На Правобережжі (Канівщина та басейн Тясмина) у курганах за попередньою традицією скіфського часу будували дерев'яні стовпові гробниці, які іноді, за ритуальним звичаєм, спалювали. Поховання супроводжуються золотими ювелірними виробами із вставками з кольорового каміння, бронзовим посудом римського виробництва, а також червонолаковим посудом, бусами, гемами тощо. Трапляються й типові сарматські бронзові казани. Сарматський могильник I ст. н.е. досліджено на Калантаївському городищі чорноліської культури (Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко). Тут відкрито 42 поховання у ґрунтових ямах. Відмічено типову для сарматів рису — наявність деформованих черепів. Поблизу с. Залевки (біля м. Сміла) знайдено скарб початку нової ери. Він складався з двох масивних золотих шийних гривен, браслетів, сережок та двох сарматських мечів.

Сарматські могильники I–II ст. н.е. зафіксовано у селах Острівець Івано-Франківської, Ленківці і Киселів Чернівецької та Буряківка Тернопільської областей. У чоловічих похованнях знайдено сарматські мечі, бойові ножі; у жіночих — скляне, пастове і янтарне намисто, бронзові дзеркальця. Кераміка в могилах представлена ліпним і гончарним посудом. Ці старожитності дослідники пов'язують із просуванням у Середнє Подністров'я і Прикарпаття окремих груп сарматських племен язигів і роксоланів.

§ 4. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра

У результаті просування сарматів у Північне Причорномор'я частина скіфського населення була сконцентрована у пониззі Дніпра. Воно мало тісні зв'язки зі Скіфським царством у Криму. Зберігаючи певну автономію, пізньоскіфське населення у політичному плані, очевидно, було підпорядковане Скіфському царству в Криму. У матеріальній та духовній

культурі пізньоскіфського осілого населення Нижнього Подніпров'я тісно переплелися елементи власне скіфської, сарматської, давньогрецької, римської і фракійської культур. При цьому простежуються певні впливи з боку ранньослов'янського зарубинецького населення Середнього Подніпров'я.

Пізньоскіфське населення кінця III ст. до н.е. — III–IV ст. н.е. мешкало на Нижньому Дніпрі в неукріплених поселеннях, а також на городищах. Вперше городища привернули до себе увагу вчених у XIX ст. На початку XX ст. відкрито городища поблизу сіл Золота Балка, Гаврилівка, Ганнівка, Саблуківка, Консулівка, Червоний Маяк, Вербівка, Миколаївка, Понятівка, Білозерки, Любимівка. Широкі дослідження на Нижньому Дніпрі пов'язані з будівництвом у 50-х роках XX ст. Каховської ГЕС. Тоді були здійснені розкопки городищ біля сіл Знам'янка, Лепетиха, Каїри, Горностаївка, Львове (А. В. Добровольський, Л. Д. Дмитров, Н. М. Погребова, М. І. Вязмітіна, Н. Г. Єлагіна, О. І. Фурманська).

Поблизу городищ розміщувалися неукріплені селища. Городища, зазвичай, виникали на місцях давніх селищ IV–III ст. до н.е. У перших століттях нової ери життя на цих городищах припинилося у зв'язку з нападами сарматів і гуннів.

Городища будували на високих ділянках берегів Дніпра та його приток. Вони складалися з центральної частини (акрополя) та зовнішнього міста (передгороддя). І акрополь, і передгороддя були обнесені досить потужними фортифікаціями (вали, кріпосні стіни, рови). Стіни акрополя і зовнішнього міста складали з необтесаних каменів і забутовували дрібним камінням, щебенем і землею. Площа акрополів становила від 1,3 до 3,6 га. Найбільша площа передгороддя 35 га. Вулиці 1,5–4 м завширшки, іноді бруковані, поділяли територію городищ на окремі ділянки з умовними кварталами і садибами. На городищах виявлено кам'яні, глинобитні з кам'яною основою та каркасні споруди. Вони складалися з двох або кількох приміщень, розташованих по одній лінії. Будинки іноді мали внутрішнє подвір'я і були повернуті до нього своїми фасадами. Житла чергувалися з господарськими приміщеннями, площа яких становила 24–85 м^2.

Основну масу будинків городища Золота Балка зведено до I–II ст. н.е. Це були житла з кількома приміщеннями, об'єднаними невеликим внутрішнім подвір'ям. На городищі відкрито кам'яні засіки і ями, а також вогнища з використанням кам'яних конструкцій, глини і керамічних жаровень. Цікавими є залишки кам'яного будинку і споруди культового характеру площею 36 м^2 з двома вогнищами і орнаментованим жертовником.

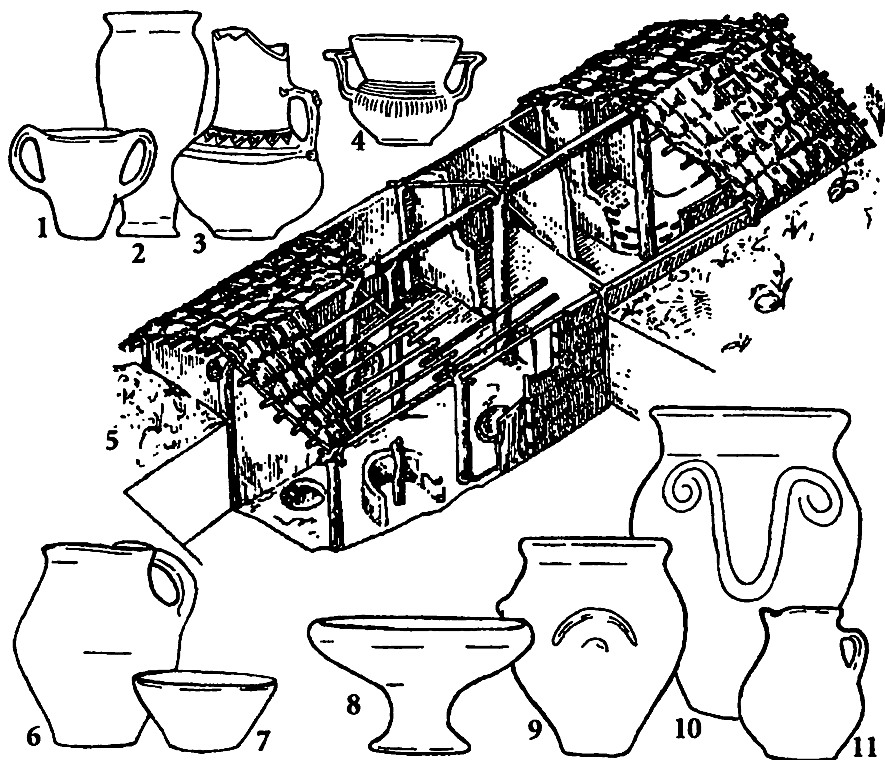

Рис. 66. Пізньоскіфські старожитності:
1–4 — античний посуд з пізньоскіфських пам'яток; 5 — напівземлянкове житло з Нижнього Дніпра; 6–11 — пізньоскіфський посуд.

Археологи виявили три могильники, пов'язані з городищами Червоний Маяк, Миколаївка і Золота Балка. У могильнику Золота Балка досліджено 85 могил зі 173 індивідуальними і груповими похованнями. Переважають могили у вигляді невеликих катакомб. Виявлено також три могили з кам'яними ящиками. Зафіксовано ями із залишками тризни. Серед супровідних речей у похованнях знайдено залізні мечі, списи, наконечники стріл, ножі, бронзову голку, ліпні та червонолакові посудини, уламки амфор, намисто, браслети, сережки, каблучки, пряжки, амулети у формі дзвіночків, мініатюрних відерець та зуби хижих тварин, що також були амулетами.

Поховання Миколаївського могильника датуються І–ІІІ ст. н.е. У могилах (ямах і катакомбах) виявлено ножі, кам'яні точильні бруски, бронзові

дзеркала, гребінці, фібули, пряжки, намиста, браслети, сережки, амулети у вигляді відерець і зубів тварин, ліпний, сіроглиняний гончарний і червонолаковий посуд, окремі скляні посудини. Знайдено також зброю та речі кінського спорядження. Винятковий інтерес становлять дві геми із зображенням голови негра та пастуха з козою.

На Кам'янському городищі відкрито поховання представника скіфської знаті II ст. до н.е. На лице небіжчика було накладено наочники та нагубник з листового золота. Біля похованого знайдено золоті пронизки і мегарську чашу, ліпну мисочку зарубинецької культури, намисто.

Пізньоскіфські городища, неукріплені поселення і могильники дають уявлення про характер матеріальної і духовної культури населення Нижнього Подніпров'я IV–II ст. до н.е. та рубежу й перших століть нової ери. Ця частина пізньоскіфського населення вела осілий спосіб життя. Землеробство і приселищне скотарство були основою їхньої господарської діяльності. Мешканці пізньоскіфських городищ знали залізоробну і бронзоливарну справу, користувалися знаряддями, побутовими предметами, виготовленими з заліза і бронзи. Предмети озброєння (їх порівняно небагато) характеризують заключний етап існування скіфської культури у пониззі Дніпра. Тут знайдено сарматські мечі, трапляються також зразки латенського європейського типу. Наконечники стріл дрібні, черешкові, з трьома перами. Предмети кінського спорядження представлені бронзовими псаліями вісімкоподібної форми, добре відомої культурі пізніх скіфів. Є й залізні вудила рубежу нової ери з колесоподібними псаліями з північного Кавказу, а також, очевидно, місцеві вудила з петлями на кінцях.

Кераміці властиві ліпні й гончарні місцеві вироби, відомі також привізні пізньоантичні зразки (амфори і червонолаковий посуд). Вплив пізньоантичної культури простежується і за деякими теракотовими та ювелірними виробами.

§ 5. Пам'ятки пізньоскіфської культури у Криму

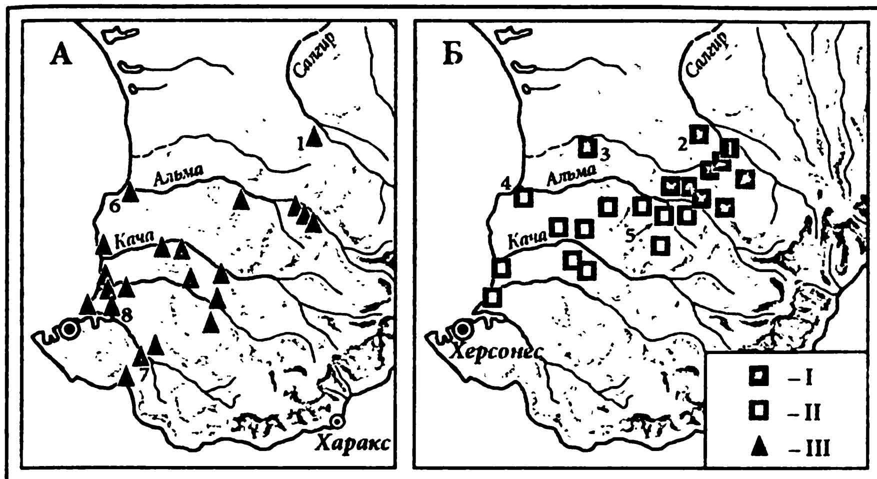
З кінця III ст. до н.е. по IV ст. н.е. на території Криму функціонувала скіфська держава, яка отримала в літературі назву Малої Скіфії. У матеріальній і духовній культурі скіфів на Кримському півострові яскраво простежуються зв'язки з античними містами-державами і сарматами Північного Причорномор'я, а також з місцевими гірськими племенами таврів.

Скіфські царі Агар, Скілур і Палак втручаються у династичні суперечки на Боспорі, встановлюють тимчасовий протекторат над Ольвією. Зазіхаючи на землі Херсонесу й Боспору, вони зіткнулися з понтійським царем Мітрідатом, який у 110–109 рр. до н.е. посилає на допомогу Херсонесу свої війська під командуванням полководця Діофанта. Останній захопив скіфські міста-фортеці Неаполь і Хабей. Від скіфської держави відійшла Ольвія. Період нового піднесення могутності Малої Скіфії припав на І–ІІ ст. н.е. В цей час активізується будівництво в центрі держави — Неаполі Скіфському, відроджуються ремесла і торгівля. У 60-х роках І ст. н.е. скіфи почали облогу Херсонеса. Останній звернувся по допомогу до Риму. Римські легіони завдали скіфам поразки. У кінці II — на початку III ст. н.е. боспорські царі завдають скіфам нових відчутних поразок. В кінці III ст. н.е. Неаполь Скіфський був зруйнований.

На території Криму відомо понад 30 городищ і близько 100 укріплених поселень, сховищ і селищ пізньоскіфського часу. Найкраще вивчені з них Керменчик (Неаполь Скіфський), Кермен-Кир, Усть-Альмінське і Альма-Кермен.

Неаполь Скіфський — місто-фортеця, центр скіфської держави у Криму — виник на місці попередніх поселень на краю плато Петрівських скель. Рештки його знаходяться у південно-східній частині нинішнього Сімферополя. Територія стародавнього міста становила близько 20 га і була обнесена кам'яними стінами, зведення яких датується III ст. до н.е. Верхня частина стін виконана сирцевою кладкою. На окремих ділянках оборонного муру були споруджені прямокутні у плані башти. Фортифікаційні споруди Неаполя Скіфського мали багато спільного з укріпленнями пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра.

З II ст. до н.е. у північній частині Неаполя розмістився акрополь. Тут відкрито рештки оборонного муру, прямокутні башти. Поблизу міських воріт, де, як вважають дослідники, розміщувалися будинки знаті, міська забудова була регулярною. Громадські і житлові будинки орієнтовані за сторонами світу і згруповані біля міського муру, а також уздовж головної вулиці, що перетинає місто з півночі на південь. Забудова інших частин міста менш регулярна. Таким чином, незважаючи на певний вплив античної культури, у забудові Неаполя Скіфського домінували пізньоскіфські традиції. Вулиці, в основному, незабруковані. Більшість будинків мали кам'яний цоколь і дерев'яні стовпи для підтримки даху. Стіни сирцеві або глинобитні. Багаті будинки були вкриті грецькою черепицею, а рядові мали земляні двосхилі

Карта 15. Південно-Західний Крим в I ст. до н.е. — III ст. н.е. (за Т. М. Висотською). А — розташування могильників; Б — розташування городищ.

I — городища на території, що не контролювалася римськими військами; II — городища на південь від р. Альми; III — могильники.

1 — Неаполь Скіфський; 2 — Кермен-Кир; 3 — Булганак; 4 — Усть-Альмінське; 5 — Альма-Кермен; 6 — Усть-Альмінський; 7 — Чорноріченський; 8 — Інкерманський.

дахи. Громадські будівлі міста нагадують за своїм плануванням мегарони. У деяких з них відкрито фрескові розписи. Приміщення обігрівалися глинобитними печами, вогнищами та жаровнями. У II ст. до н.е. в Неаполі Скіфському було споруджено кам'яний мавзолей скіфської знаті.

За межами укріплень Неаполя Скіфського знаходилися передмістя і приміські садиби, подібні до клер Гераклейського півострова.

Залишки городища Красне (Кермен-Кир) досліджено на західній околиці Сімферополя, на мисі, обмеженому з боків глибокими балками. Акрополь був укріплений кам'яною стіною. Площа городища становила 4 га. Тут відкрито залишки кам'яних і сирцевих жител, гончарні печі.

Усть-Альмінське городище розташовувалося на лівому березі р. Альма біля впадіння її у море, мало площу близько 6 га, було обнесене валом і ровом. У культурному шарі переважають знахідки перших століть нової ери. Зафіксовано залишки будівель з кам'яними і сирцевими стінами. Знайдено монети Херсонеса, а також римські II–III ст. н.е.

Досліджувалися і пізньоскіфські укріплені поселення Криму — фортеці II ст. до н.е. поблизу Євпаторії і с. Попівка (неподалік від Донузлав-

Рис. 67. Пізньоскіфські старожитності з Криму:
1–3, 5, 9, 10 — бронзові вироби; 4 — шолом; 6, 8 — курильниці; 7 — перстень; 11, 12 — імпортні античні амфори; 13–16 — ліпна кераміка з Неаполя Скіфського.

ського озера) та ін. Сховища пізньоскіфського часу також були укріплені стінами, але вони не мають культурного шару. Характерні головним чином для передгір'їв. До місць сховищ прилягають селища та окремі садиби.

Могильники пізньоскіфського часу фіксують процес поступової заміни курганних поховань звичайними ґрунтовими, що було пов'язано з переходом населення до осілого побуту і зі створенням міст. Найпізніші курганні поховання виявлено на східній околиці Неаполя Скіфського. Вони датуються I–III ст. н.е. за знайденим тут червонолаковим посудом. Безкурганний могильник скіфів поблизу с. Фронтове датується V–IV ст. до н.е., ґрунтові безкурганні могильники стають домінуючими приблизно з II ст. до н.е.

Серед могильників пізньоскіфського часу у Криму визначне місце займає мавзолей Неаполя, досліджений П. М. Шульцом. Це квадратна у плані споруда зі сторонами понад 8 м завдовжки. Стіни мавзолею складено з квадрів вапняку на глиняному розчині. У мавзолеї були поховані, як вважають вчені, скіфський цар і дружина царя, а також 70 чоловіків, жінок і дітей — представників скіфської знаті. Найраніші поховання датуються II ст. до н.е. Поховання царя супроводжували одяг, розшитий золотими нитками і прикрашений багатьма золотими бляшками, два мечі, сагайдак зі стрілами, три наконечники списів і дротики, залізний шолом. З цим похованням пов'язані кістяки чотирьох коней і безінвентарне поховання конюха.

В інших чоловічих і жіночих похованнях мавзолею знайдено зброю, предмети кінського спорядження, чимало золотих і срібних прикрас, бусів з напівдорогоцінних каменів, янтарю і скляної пасти. Найпізніші поховання комплексу датуються рубежем I–II ст. н.е.

Архітектура мавзолею, наявність імпортних речей серед супровідного інвентаря свідчать про грецькі впливи, хоч у цілому простежуються скіфські і сарматські елементи поховального обряду, а серед супровідних речей переважають типові предмети пізньоскіфського побуту.

Крім мавзолею у Неаполі Скіфському досліджено міський некрополь (В. П. Бабенчиков) і східний некрополь давнього городища (Е. О. Симонович). На міському некрополі відкрито понад 270 поховань. На схилі до долини р. Салгир і у скелях біля Петрівської балки збереглися вирубані склепи, в яких ховали дружинну верхівку з родичами. Деякі склепи супроводжувалися кінськими могилами. Ближче до Салгиру був ґрунтовий могильник з земляними склепами і могилами з підбоєм. Деякі зі склепів мали настінний розпис, в якому стародавні художники намагалися відбити сцени з життя та побуту заможної частини мешканців Неаполя. У цьому некро-

полі помітні також впливи сарматського і таврського поховального обряду, що відповідає етнічно змішаному складу міського населення.

На східному некрополі Неаполя відкрито 104 могили з 400 похованнями у земляних склепах, ґрунтових могилах і в могилах з підбоєм. Некрополь за серією фібул і античних імпортних речей датується II ст. до н.е. — III ст. н.е. Він посідає проміжне у соціальному плані місце між склепами знаті і звичайними ґрунтовими похованнями бідноти. Поховання найбіднішої частини населення відкриті В. П. Бабенчиковим.

Добре вивчено некрополь городища Альма-Кермен поблизу с. Завітне Бахчисарайського району (дослідження Н. О. Богданової). Тут відкрито 209 поховань I ст. до н.е. — III ст. н.е. Матеріали могильника засвідчують процеси сарматизації пізньоскіфської культури Криму.

Могильник Усть-Альмінського городища досліджено Т. М. Висотською. Тут відкрито понад 100 поховальних споруд (склепи, підбійні могили, ґрунтові ями). У склепах виявлено колективні поховання. Поховальний інвентар характеризується численністю і розмаїттям (античний столовий посуд, ліпна кераміка, вироби з заліза). Могильник датується I ст. до н.е. — III ст. н.е.

Досить складний щодо етносу Чорноріченський могильник в Інкерманській долині, досліджений В. П. Бабенчиковим. У ньому відкрито 87 поховань — підбійні, ґрунтові, у склепах і трупоспалення. Трупоспалення, як відомо, не характерне ні пізнім скіфам, ні сарматам. Разом із супровідним речовим інвентарем тут знайдено кілька римських монет II–III ст. н.е. Могильник датується II–IV ст. н.е. Ряд дослідників (С. І. Піоро, В. Л. Миц) вважають, що могильники з трупоспаленнями у Південно-Західному Криму слід пов'язувати з населенням, що входило до різноетнічного готського союзу племен.

Остаточно не вирішене питання етнічної приналежності ще одного могильника, відкритого в Інкерманській долині С.Ф. Стржелецьким. Тут виявлено кам'яні саркофаги античного типу, трупоспалення в урнах, а також рештки кремації в підбійних і простих могилах і земляних склепах. В інвентарі могильника, що датується II–IV ст. н.е., відчутний сильний вплив античного Херсонеса.

Загальний характер матеріальної культури осілих скіфів у Криму цілком відповідає спрямуванню їхнього господарства, основу якого становили землеробство і скотарство. На городищах виявлено зерна пшениці, ячменю, проса, жита. Вважають, що землеробство тут мало вже товарний характер. Населення добре знало орну систему обробки ґрунту, користу-

валося залізними мотиками, косами, серпами. Зерно мололи за допомогою зернотерок, а починаючи з перших століть нової ери — на круглих жорнах.

Крім польового землеробства, місцеве населення знало садівництво, виноградарство, виробництво вина. У скотарстві кримських скіфів переважало розведення дрібної й великої рогатої худоби та коней. На поселеннях зустрічаються кістки свині, собаки, верблюда.

З ремесел місцевому населенню були відомі залізоробне виробництво, обробка металів, зокрема бронзи, золота і срібла, обробка каменю, гончарство, прядіння і ткацтво.

Крім місцевого ліпного і гончарного посуду при розкопках знайдено імпортну кераміку — грецькі амфори III–II ст. до н.е., боспорські амфори II–III ст. н.е. У Неаполь Скіфський завозили також синопську і херсонеську черепицю. На городищах виявлено імпортні піфоси, чаші-лутерії, інколи мармурові. Серед столового посуду трапляються зразки чорнолакових грецьких канфарів, кіліків, тарілок, мегарських чаш III–II ст. до н.е. Червонолакова пізньоелліністична кераміка датується початком нової ери.

З предметів озброєння, як і в минулі століття, переважають скіфські, а потім сарматські стріли, списи листоподібної форми з втулкою, дротики, мечі сарматського типу з кільцевим навершям (значно довші, ніж типові скіфські). Головною силою війська була кінна дружина. Багаті воїни носили бронзові й залізні шоломи місцевої та імпортної роботи, панцирі, опліччя, нагрудники з шкіри, на які нашивалися залізні і бронзові луски і пластинки. Зберігається скіфська традиція спорядження бойового коня. Крім вудил, псалій, налобників та нащічників починають застосовувати фалари. На чепрак, попону й сідло також нашивають металеві пластинки.

Одяг і прикраси II–III ст. н.е. населення Криму продовжують скіфські традиції, але в них вже відчутні сарматські впливи. Серед писемних пам'яток виявлено серію сарматських знаків у вигляді графіті. Паралельно поширюються торгівля і культурні зв'язки з Грецією. У Неаполі Скіфському для офіційних написів і присвят користувалися грецькою мовою. Отже, на території кримських скіфів мешкали і греки, і сармати.

Духовна культура пізніх скіфів Криму увібрала в себе чимало елементів давньогрецької релігії та мистецтва. Це сприяло перемозі в релігії та мистецтві антропоморфних уявлень. З'являється скульптурний портрет. У надгробних рельєфах пізніх скіфів панує сюжет озброєного вершника.

Богиня родючості представлена у вигляді жінки між двома крилатими кіньми. На деяких виробах від голови богині відходять промені або її зобра-

жено у багаторогому уборі. Чоловіче божество відтворено у бронзових амулетах — підвісках. Одночасно з антропоморфними уявленнями продовжує існувати культ коня. У графіті Неаполя Скіфського, крім коней, зображено оленів, гірських козлів, птахів і фантастичних тварин — драконів. Отже, обожнення звірів триває, хоч у скіфському пантеоні вже переважають антропоморфні божества. Поширеним був і культ сонця. Таким чином, у релігії скіфів Криму відбилися три пласти уявлень — тотемістичних, космогонічних і антропоморфних. Греки, які проживали серед скіфів Криму, залишили деякі пам'ятки своєї релігії. У Неаполі Скіфському виявлено статуї античних богів і героїв Зевса, Афіни, Деметри, Ахілла з грецькими написами, викарбуваними на постаментах.

На території Криму знайдено чимало пізньоскіфських і сарматських антропоморфних стел. Деякі з них зображували божества, але більшість були пов'язані з поховальними пам'ятками.

Таким чином, культура пізніх скіфів Криму належала класовому суспільству, в якому збереглися, проте, пережитки родового ладу. Населення Малої Скіфії було етнічно неоднорідним. Тут проживали скіфи, сармати, таври і греки. Зв'язки з античними містами Причорномор'я і сарматами яскраво відбилися у пізньоскіфській культурі.

РОЗДІЛ VIII

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Античні держави Північного Причорномор'я були засновані давньогрецькими колоністами у VII–V ст. до н.е. "Велику грецьку колонізацію", яка значно розширила межі античного світу, зумовили специфіка соціально-економічного й політичного розвитку давньогрецького суспільства, а також місцевих племен Північного Причорномор'я. Це, передусім, нестача земель у метрополії та їх перенаселення, намагання греків налагодити торговельні зв'язки з населенням багатих хлібом і худобою причорноморських степів. Однією з причин колонізації був недостатній розвиток продуктивних сил. Це вимагало обмеження чисельності населення античних держав, що спричинювало вимушену еміграцію.

Важливим фактором заснування греками перших поселень на території Північного Причорномор'я були пошуки джерел сировини, зокрема металу. Розвиток ремесел сприяв зростанню торгівлі і мореплавства. Грецькі переселенці прагнули також освоїти придатні для ведення сільського господарства землі, забезпечити себе всім необхідним і бути економічно і політично незалежними від грецької метрополії.

Найбільше колоній на причорноморських землях, за свідченням Страбона, мало іонійське місто Мілет. Разом з Мілетом у колонізації Північного Причорномор'я і Приазов'я брали участь вихідці з інших грецьких міст: Теоса, Фокеї, Гераклеї, Ефеса, Клазомен, Колофона та ін.

У заселенні греками Північного Причорномор'я вчені простежують кілька етапів. На першому етапі (середина VII ст. до н.е.) у Північно-Західному Причорномор'ї було засновано два поселення: Істрію у Подунав'ї і Борисфен на о. Березань. На другому етапі (перша половина — середина VI ст. до н.е.) греки освоюють узбережжя Березанського і Бейкуського лиманів. У пониззі Південного Бугу виникає античне місто Ольвія; кілька землеробських поселень з'являється на берегах Дніпровсько-Бузького і Березанського лиманів. На Боспорі Кіммерійському були засновані міста

Пантікапей, Гермонасса, Німфей, Мірмекій, Кепи та ін. Усі вони розміщені на узбережжі Керченської протоки, а землеробські поселення становили їхню сільську периферію.

На третьому етапі (друга половина VI — початок V ст. до н.е.) починається освоєння району Нижнього Подністров'я, де було засновано міста Ніконій і Тіра. Створюється ряд сільськогосподарських поселень на східному узбережжі Дністровського лиману. В цей час значно розширюється територія міста Ольвії і виникають поселення на берегах Бузького лиману.

На четвертому етапі (кінець V ст. до н.е.) на території Західного Криму вихідці з Гераклеї Понтійської заснували місто Херсонес. Цим етапом, практично, завершився процес колонізації греками Північного Причорномор'я.

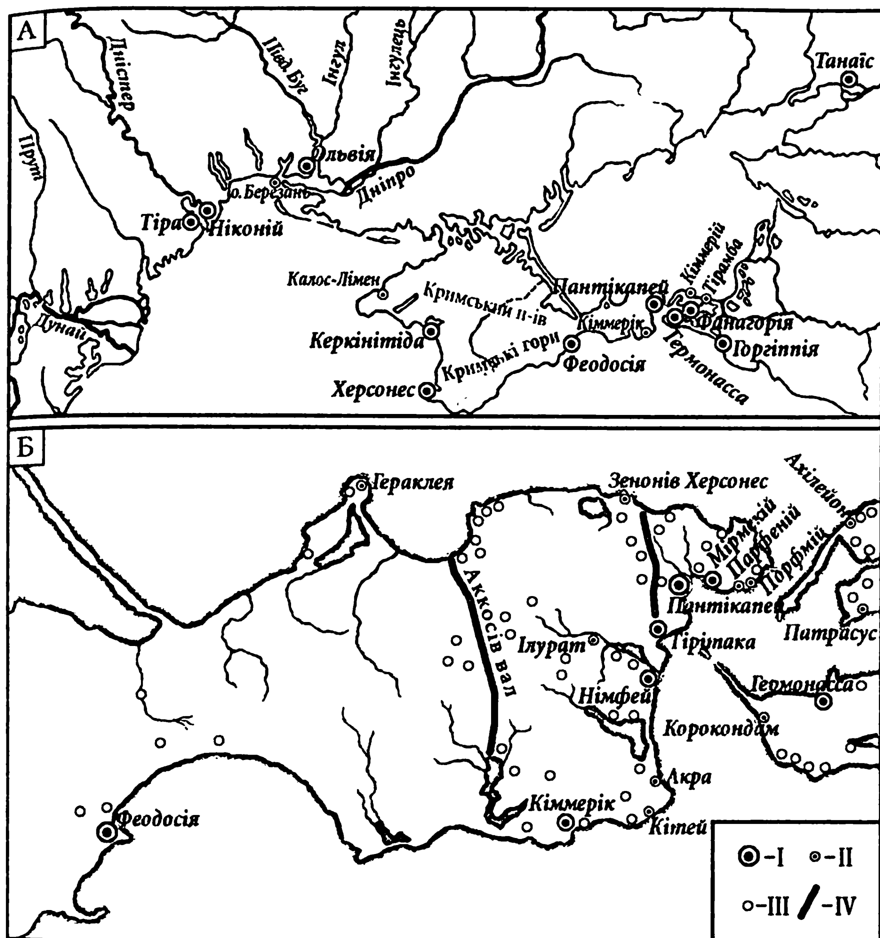
В основі колонізації давніми греками Північного Причорномор'я лежали експлуатація родючих земель, розвиток різноманітних ремесел, торгівля і рибний промисел. Зрозуміло, що населення сільських поселень, а подекуди й міст, було етнічно неоднорідним. Але в самих античних полісах, безперечно, переважало грецьке населення.

У III ст. до н.е. виникли важливий торговельний осередок — м. Танаїс в усті Дону, а також боспорські міста Патрасій, Кітей і Синдська Гавань та Калос-Лімен на західному узбережжі Криму. Протягом свого майже тисячолітнього існування (до IV ст. н.е.) держави Північного Причорномор'я не поривали зв'язків із середземноморським античним світом. Водночас елліни підтримували тісні економічні й культурні контакти з місцевими причорноморськими племенами, що, безумовно, залишило свій слід в історії скіфів, фракійців, синдів, меотів, таврів, сарматів.

Початок дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я припадає на кінець XVIII — першу половину XIX ст. Він пов'язаний з історико-археологічними подорожами П. Сумарокова, П. С. Палласа, І. Потоцького, Г. Е. Келера, П. І. Кеппена, під час яких було зібрано перший археологічний матеріал.

У другій половині XIX ст. розпочалися широкі археологічні розкопки Боспору (А. Є. Люценко, В. Г. Тізенгаузен, І. Є. Забєлін, А. А. Сибірський), планомірні дослідження античного Пантікапея та його некрополя (К. Е. Думберг). На рубежі XIX і XX ст. античну тематику плідно розробляли В. В. Латишев, К. К. Косцюшко-Валюжинич, М. І. Ростовцев.

У першій половині XX ст. Херсонес та античні старожитності Південно-Західного Криму вивчали Р. І. Лепер, К. Е. Гриневич, В. М. Дьяков та ін. В Ольвії розкопки провадили С. А. Семенов-Зусер і Б. В. Фармаковський.

Карта 16. Античні держави у Північному Причорномор'ї.

А — розташування античних держав у Північному Причорномор'ї; Б — розташування давньогрецьких поселень на Керченському півострові.

I — великі міста-колонії; II — незначні міста; III — сільські поселення; IV — оборонні вали.

У 1932–1940 рр. активні роботи вела Боспорська археологічна експедиція під керівництвом В. Ф. Гайдукевича, яка відкрила залишки боспорських міст Тірітака і Мірмекій.

Протягом останніх десятиліть систематично проводяться розкопки Пантікапея, Мірмекія, Тірітаки, Ілурата, Кітея, Феодосії, Німфея, Фанагорії, Кеп, Танаїса, Херсонеса, Ольвії, Тіри та інших північнопричорноморських античних міст. Найвагоміший внесок у вивчення цих пам'яток зробили археологи В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський, Д. Б. Шелов, Г. Д. Бєлов, Л. М. Славін, І. Т. Кругликова, П. М. Шульц, А. М. Щеглов, П. О. Каришковський, Ю. Г. Виноградов, Е. І. Соломоник, С. Д. Крижицький, В. І. Кадєєв, В. М. Зубар, О. І. Домбровський, С. Ф. Стржелецький. У кінці XX ст. об'єктом дослідження українських археологів стали залишки святилища Ахілла на острові Зміїному в Чорному морі (С. Б. Охотников, А. С. Островерхов).

§ 1. Березань та Ольвія

На берегах Дніпровсько-Бузького лиману виникли перші осередки давньогрецької культури — поселення на острові Березань і місто Ольвія. В 1926 р. для охорони пам'яток античності утворено державний заповідник. Сьогодні площа заповідної території складає 265,7 га в Ольвії та 23,6 га острова Березань. Протягом 1972–1994 рр. постійно діючу ольвійську експедицію очолював С. Д. Крижицький (з 1995 р. її науковий керівник), з 1995 р. — В. В. Крапівіна.

Поселення *Борисфеніда* було засноване в 645–644 рр. до н.е. на півострові (тепер острів) Березань. Площа поселення становила понад 10 га.

Для домобудування раннього етапу розвитку Борисфеніди характерні два типи жител: напівземлянки і наземні сирцево-кам'яні будинки. Починаючи з кінця VI ст. до н.е. поселення було забудоване наземними житлами, що утворили вулиці й провулки. По обидва боки вулиць відкрито будинки прямокутної у плані форми площею 45–75 м^2. Вони складалися з кількох приміщень з глинобитними долівками й печами. Внутрішні подвір'я були вимощені. Поряд з будинками знаходилися господарські приміщення, цистерни і глибокі колодязі. Сирцево-кам'яні житлові і громадські будинки центральної частини поселення зведено на початку V ст. до н.е. Виявлено також культові споруди, зокрема апсидний храм першої половини V ст. до н.е.

З другої половини VI ст. до н.е. на Березані формується міський осередок. У цей період Борисфеніда була політично незалежним утворенням — полісом, до сфери економічного і політичного впливу якого входили землеробські поселення по обох берегах Березанського лиману. В обігу була власна

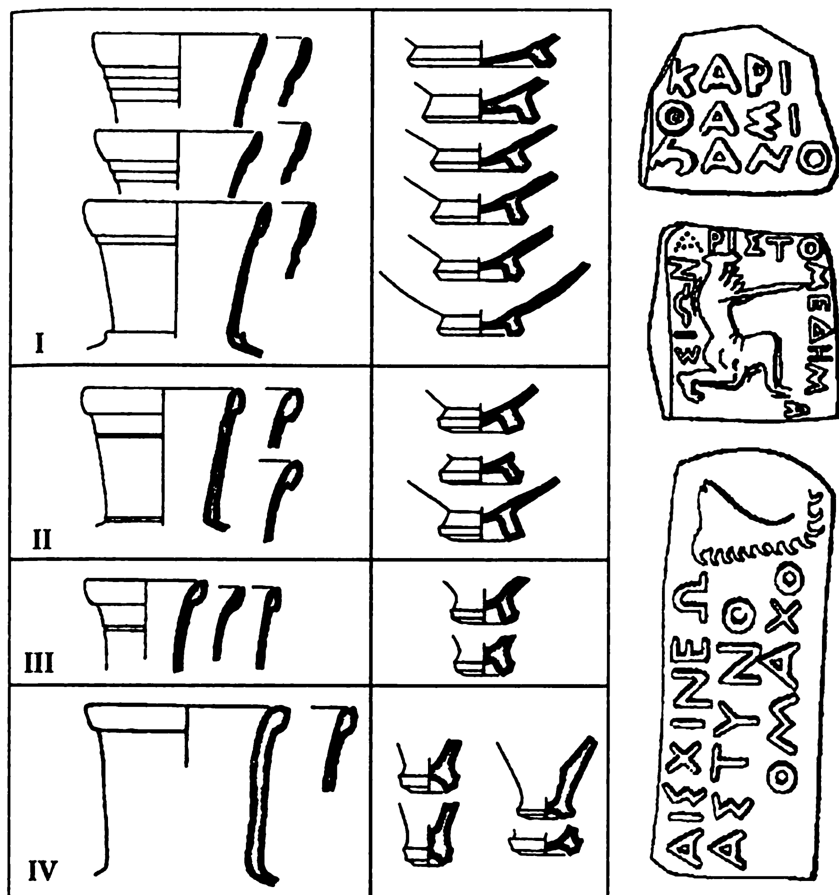

Рис. 68. Датуючі частини амфор — вінчики, ніжки та клейма:
I–IV — еволюція основних профілюючих елементів у мілетських амфорах з Нижнього Побужжя (I тип — друга половина VII — перша половина VI ст. до н.е.; II тип — друга половина VI ст. до н.е.; III тип — кінець VI — початок V ст. до н.е.; IV тип — кінець першої чверті — початок третьої чверті V ст. до н.е.).

полісна монета. Борисфеніда мала економічні й культурні зв'язки з іонійськими містами. Наприкінці VI ст. до н.е. Березань увійшла до складу Ольвійської держави, це зафіксовано не лише знахідками ольвійських монет і виробів, а й спільними рисами у релігійних культах.

Основою економіки Березані були сільське господарство, рибний промисел, ремесла, торгівля.

З другої чверті V по III ст. до н.е. простежується поступовий занепад на Березанському поселенні. Життя його, як показують археологічні матеріали, тривало до кінця III ст. до н.е. Новий етап історії Березані датується I–III ст. н.е.

На Березані досліджено залишки некрополя VI — першої половини V ст. до н.е. Головним типом поховальних споруд були ґрунтові ями, іноді перекриті деревом і камінням. Відомо і кілька курганів, під якими виявлено колективні поховання. Обряд поховань включає трупопокладення, трупоспалення, дитячі поховання в амфорах або урнах. Переважно нечисленний супровідний інвентар становлять керамічний і скляний посуд, предмети туалету і побуту, зброя (мечі, ножі, наконечники стріл).

Антична *Ольвія* була розташована на правому березі Південно-Бузького лиману біля с. Парутино Очаківського району Миколаївської області. У середині VI ст. до н.е. місто заснували вихідці з Мілета. Залишки основної незатопленої частини верхнього міста становлять площу 33 га. Значна частина нижнього міста зруйнована водами лиману. Історію розвитку Ольвії поділяють на два етапи. Перший етап (середина VI ст. — 49–44 рр. до н.е.) характеризується поступальним розвитком економіки і культури, що був перерваний нападом гетів. На наступному етапі (друга половина I ст. до н.е. — середина III ст. н.е.) Ольвія зазнає інтенсивного тиску з боку місцевих племен і, зрештою, потрапляє в політичну залежність від Риму.

Наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. у центрі міста були зведені перші громадські споруди: вівтар, вимощена каменем доріжка, що вела до священного гаю. Очевидно, тоді ж виникла й агора. Основу житлової забудови становили землянки і напівземлянки, розміщені по обидва боки головної поздовжньої вулиці. З початку V ст. до н.е. різко зростає щільність забудови, що було пов'язано зі збільшенням кількості мешканців. За даними палеодемографічних спостережень, в Ольвії тоді налічувалося 6–10 тис. чоловік. Основну масу населення міста становили греки. Відбувається остаточне формування поліса — функціонують теменос і агора як центри соціально-економічного, політичного і культового життя, розпочинається карбування місцевої монети (дельфінчиків і ассів). Хоч основу економіки міста становило сільське господарство, але досить розвинутими були вже й різноманітні ремесла та промисли. Ольвія мала міцні торговельні, культурні зв'язки з населенням Подніпров'я й Побужжя та із середземноморськими античними міськими центрами (Мілет, Хіос, Родос, Корінф та ін.).

У V ст. до н.е. простежується масовий перехід до спорудження наземних сирцево-кам'яних будинків. Навколо міста зведено оборонні кам'яні мури

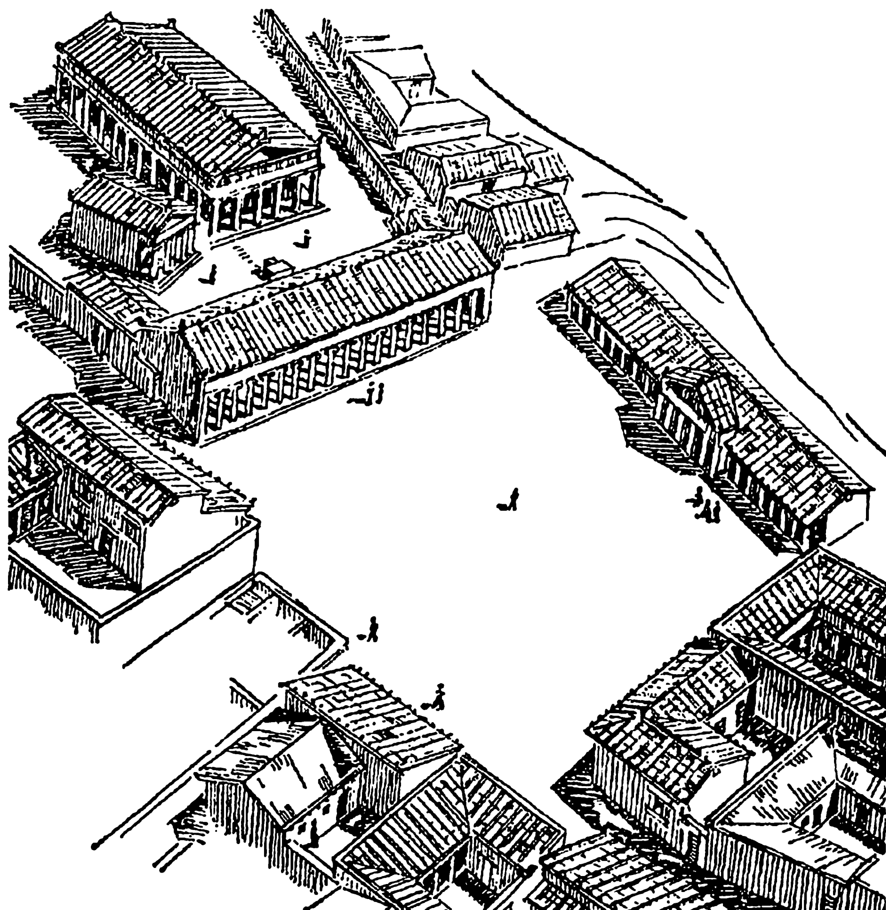

Рис. 69. Агора в Ольвії (за С. Д. Крижицьким).

і башти. Центральний теменос обнесено кам'яною огорожею, в межах якої споруджено храм іонічного ордера Аполлона Дельфінія і монументальний вівтар. Цим же періодом датується поява зі східного й західного боків агори торговельних рядів, а з півдня — будинку гімнасія.

Житлові квартали Ольвії відкриті поблизу теменоса, агори, а також у Нижньому місті та на його північній околиці. Площа будинків у межах 100–600 м². Найбагатші з них розміщувалися в центрі міста. Вони мали підвали, цистерни для зберігання води, вирізані у лесі. Реконструкція громадських споруд і житлових комплексів на агорі елліністичної пори пока-

зує, що забудова тут була регламентована. Зокрема, до центральної площі прилягають фасадні кутові частини громадських і житлових будинків.

У V–IV ст. до н.е. досить інтенсивно розвивалася економіка міста. Важливу роль відігравала торгівля з Південним Причорномор'ям і Малою Азією. У 331 р. до н.е. до Ольвії підступили війська Зопіріона (одного з воєначальників завойовницької армії Олександра Македонського). За допомогою скіфів облогу вдалося зняти.

З кінця III — початку II ст. до н.е. на території поліса та його округи починається нова військово-політична криза. У пам'ятці тих часів — декреті на честь Протогена, вибитому на мармуровій плиті, розповідається про людину з багатої міської верхівки, яка чимало зробила для ремонту та відновлення оборонних стін і башт Ольвії.

У II ст. до н.е. Ольвія потрапляє під протекторат скіфського царя Скілура. Посилюються її зв'язки з Кримом і Неаполем скіфським. В середині I ст. до н.е. Ольвію спустошили гети. У II — на початку III ст. н.е. становище Ольвії дещо стабілізується. Тут розміщується римський військовий гарнізон, а за Септимія Севера (193–211 рр.) Ольвія входить до складу римської провінції Нижня Мезія. В середині III ст. н.е., очевидно в результаті готського нашестя, місто перестає існувати як античний центр.

Ольвійський некрополь виник у середині — третій чверті VI ст. до н.е. між берегом лиману та Широкою, Заячою і Парутинською балками. У V–IV ст. до н.е. некрополь значно розширився, але найбільших розмірів він досяг за елліністичного часу. У другій половині III–II ст. до н.е. некрополь ніби охопив місто підковою. Кладовище I–III ст. н.е. було розміщене на північних кордонах міста, включаючи територію частини міських кварталів ранніх епох. Найдавніші поховання на могильнику — це ґрунтові ями з додатковими конструкціями з дерева, каменю, сирцю; могили перекривалися деревом (дошками або жердинами).

З кінця VI ст. до н.е. з'явилися підбійні могили. Підбій у нижній частині ями закривали закладом з каменю, дерева, сирцю, амфор, черепиці тощо. Першою половиною IV ст. до н.е. датуються земляні склепи, які складалися з дромосу та поховальної камери. У склепах робили вирізані в материковому ґрунті лежанки для покійників, а також спеціальні ніші для світильників і декоративного посуду. У другій половині IV ст. до н.е. почали споруджувати кам'яні склепи, над якими насипали кургани. За елліністичного часу будували склепи двох типів: з напівциліндричним склепінням і з двосхилим перекриттям.

Поховальний обряд мешканців Ольвії був біритуальним: трупопокладення і трупоспалення. Померлих дітей ховали в амфорах, які клали у невеликі ґрунтові могили. Поховання супроводжувалися різноманітним інвентарем і ритуальною їжею. Комплекс речей у похованнях відповідав соціально-майновому стану, статі та віку померлих. Переважали місцевий столовий посуд та імпортна грецька кераміка — чорнофігурна, червонофігурна і чорнолакова. У похованнях елліністичного часу знайдено керамічні вироби Пергаму, Александрії та Гераклеї. У перших століттях нової ери набули поширення червонолакова кераміка і скляний посуд. Особливо багато амфор, які використовувались як тара для рідких і сипких продуктів.

За грецьким звичаєм ольвіополіти разом з померлим клали "обол Харона" у вигляді місцевої монети (дельфінчики). Специфічні культові предмети представлені курильницями, амулетами, теракотами, лекіфами, дзеркалами. У цілому для Ольвії характерний грецький поховальний інвентар. Але паралельно з цим (особливо починаючи з перших століть нової ери) простежуються елементи сарматського, фракійського і провінціальноримського обрядів.

Починаючи з VI ст. до н.е., у Нижньому Побужжі навколо Ольвії утворилася досить значна округа (хора). Всього тут зафіксовано близько 100 поселень, що перебували у політичній залежності від Ольвії. Деякі з них були тимчасовими стоянками пастухів і рибалок, але переважна більшість — постійні поселення. Матеріальна культура хори в цілому ідентична культурі Ольвії та Березані. Житлові комплекси поселень становлять напівземлянки і наземні споруди зі стінами, зведеними за дерев'яним каркасом і обмазаними глиною або складеними з глиняних вальків. Археологи відкрили важливі джерела з історії розвитку культури та релігійних вірувань ольвіополітів. Серед них представлено залишки храмів в Ольвії, святилищ на Тендрівській Косі, на поселеннях поблизу Ольвії, чисельні написи-присвяти Ахіллу Понтарху на мармурових стелах. Особливе значення мають дослідження залишків храму Ахілла на острові Зміїному (Левкі), що був побудований ольвіополітами у VI ст. до н.е.

На поселеннях знайдено велику кількість уламків амфор та інших форм античного посуду, а також місцеві ліплені керамічні вироби.

Населення ольвійської округи займалося землеробством і скотарством. Периферійні поселення, як і Ольвія, функціонували до середини III ст. н.е.

§ 2. Тіра і Ніконій

Стародавня *Тіра* знаходилася на території сучасного Білгорода-Дністровського Одеської області. Як свідчать античні автори, місто заснували наприкінці VI ст. до н.е. вихідці з Мілета. Основу економіки античного міста становило сільське господарство: землеробство, виноградарство, виноробство, а також розведення худоби. Значну роль відігравала рибна ловля. З кінця V ст. до н.е. Тіра встановлює тісні економічні, політичні і культурні зв'язки з античними центрами Західного Причорномор'я та Ольвією. У середині I ст. до н.е. Тіра зазнала нашестя гетів, але життя в місті досить швидко відновилося. У перших століттях нової ери воно розвивалося під впливом Риму. Намагаючись перетворити Тіру у свій опорний пункт, римські імператори у II ст. н.е. розміщують тут свої військові легіони. У III ст. н.е. на Тіру напали племена, що входили до складу різноетнічного готського союзу. Дослідження показали, що життя в Тірі тривало приблизно до 70-х років IV ст. н.е. Пізніше на місці Тіри зводиться середньовічний Білгород — золотоординський осередок XIII-XIV ст., потім з'являються фортечні мури XV ст., турецький Аккерман і, нарешті, сучасний Білгород-Дністровський.

За топографією антична Тіра складалася, очевидно, з трьох частин: верхньої, терасної і нижньої. Нині залишилося близько 12 га території міста. Тут досліджено рештки житлового кварталу IV ст. до н.е. — IV ст. н.е., а також оборонний комплекс кінця IV ст. до н.е. — середини III ст. н.е. Будинки кварталу мали житлові, а також господарські приміщення. Стіни будинків відзначаються високою якістю кам'яної кладки. Внутрішня частина стін вкрита розписною штукатуркою. У перші століття нової ери відбувається перебудова жител кварталу, а під вимосткою вулиці було прокладено масивний водостік. Південніше цього кварталу у II ст. н.е. зводиться цитадель для римського гарнізону. У другій половині III — в IV ст. н.е. місто ще зберігало античні традиції, але склад його мешканців значно поповнюється за рахунок навколишніх поселень.

Некрополь Тіри займав значну територію безпосередньо за містом. Ближче до міста був ґрунтовий могильник, а далі — курганний. Над ґрунтовими могилами були кам'яні стели. Знайдені і досліджені стели датуються II ст. н.е. На некрополі виявлено окремі склепи перших століть нової ери. Склепи входять до конструкції курганів або побудовані окремо від них. Переважають два типи склепів: кам'яний ящик і монументальні споруди, що складалися з дромоса та поховальної камери. Поховальному обряду властивий біритуалізм: кремація та інгумація.

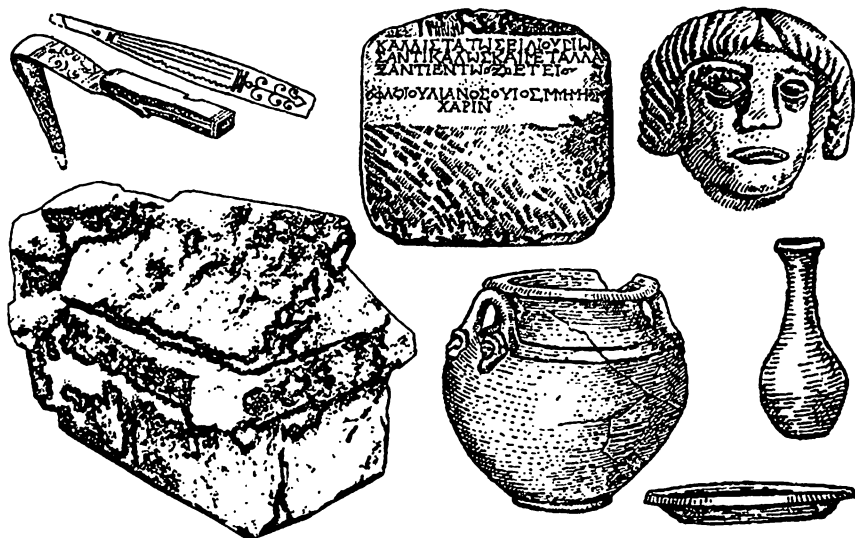

Рис. 70. Матеріали з некрополя Тіри.

Рештки міста *Ніконій* виявлено на лівому березі Дністра біля с. Роксолани Одеської області. Значну частину його знищили води лиману. Місто заснували іонійці в останній третині VI ст. до н.е. Про нього згадують античні автори Арріан, Птолемей, Страбон та ін. У соціально-економічному розвитку Ніконія простежено кілька етапів. Наприкінці VI і в першій половині V ст. до н.е. місто було значним землеробським і ремісничим центром, карбувало свою бронзову монету із зображенням сови і мало тісні економічні зв'язки із Середземномор'ям. Протягом другої половини V–IV ст. до н.е. тривав розквіт міста, його територія значно зросла і була обнесена оборонним муром. У III–II ст. до н.е. Ніконій поступово занепадає, зменшується його територія і обсяг торгівлі з грецькими центрами. Протягом I–IV ст. н.е. життя в місті поступово відновлюється.

На території Ніконія досліджено наземні сирцево-кам'яні і кам'яні будинки, вимощені камінням та уламками кераміки подвір'я і вулиці. У забудові міста переважає прямокутне і терасоподібне планування. Зокрема, відкрито і досліджено будівельний комплекс другої половини IV ст. до н.е., що складався з розташованих по обидва боки вулиці житлово-господарських об'єктів з розвинутою системою водопостачання. Житлові будинки

мали наземні господарські приміщення (6–10 м^2) і ями — льохи. Для I–IV ст. зафіксовано рештки одно- і багатокімнатних житлових приміщень з вимощеними подвір'ями.

Некрополь Ніконія, розташований на плато на схід від міста, складався з курганних і ґрунтових могил. Відкрито кілька курганів IV ст. н.е., які містили в собі від одного до дев'яти поховань у простих ямах і в ямах з підбоєм. Входи до поховальної камери, зазвичай, закривалися амфорами. Поховальний обряд — трупопокладення північної і південної орієнтації, трапляються і трупоспалення. У поховальному інвентарі — кераміка, прикраси, зброя, монети. У перші століття нової ери дітей ховали в керамічних амфорах і глеках.

Сільські поселення Нижнього Подністров'я. Сільські поселення, в основному, синхронні історії Тіри та Ніконія. На Лівобережжі відкрито 15 постійних поселень VI–V ст. до н.е. Відомі тимчасові поселення пастухів та риболовів. Найкраще вивчено поселення Надлиманське III, розташоване на високому плато біля Гарагольської затоки Дністровського лиману. Житлові й господарські споруди представлені тут напівземлянками площею 6–8 м^2. Поряд відкрито господарські ями для зберігання зерна та інших продуктів. Серед знахідок переважає гончарний посуд (амфори, горщики, миски), трапляються також керамічні вироби, виготовлені безгончарним способом. На окремих фрагментах посуду виявлено давньогрецькі графіті. Відомі також теракотові скульптурки VI–V ст. до н.е.

Аналогічні матеріали знайдено й на інших поселеннях сільської периферії Тіри та Ніконія. Основою економіки цих поселень у VI–V ст. до н.е. і в наступні два століття були землеробство і скотарство. У Нижньому Подністров'ї виявлено 80 поселень, що датуються IV–III ст. до н.е. Повне уявлення про такі пам'ятки дають розкопки Надлиманського городища і поселення поблизу с. Миколаївка.

Для поселень римського часу характерні, в основному, наземні житла (селище Молога II на Дністровському лимані). Серед речових знахідок тут переважає гончарний посуд. Ці поселення були сільською округою Тіри і Ніконія перших століть нової ери.

§ 3. Херсонес і Керкінітіда

Античне місто *Херсонес* (поблизу сучасного Севастополя) засновано у 422–421 рр. до н.е. як колонію Гераклеї Понтійської. Є деякі підстави вважати, що на місці Херсонеса ще у VI ст. до н.е. існувало невелике іонійське поселення чи факторія.

Місто Херсонес забудовано за принципом регулярного прямокутного планування. Воно мало агору (адміністративний центр) і прямокутні житлові квартали, що прилягали до неї. Ширина вулиць становила 4–6,5 м. Поряд з головною вулицею розміщувався театр, а на площі, до якої вела ця вулиця, стояв храм. Загальна площа міста у V ст. до н.е. становила 35 га. На кінець IV ст. до н.е. припадає бурхливий розквіт Херсонеса. Місто стало центром усього Західного Криму. Місто-держава у формі рабовласницької демократичної республіки у V–IV ст. до н.е. досягло економічного піднесення за рахунок розвитку сільського господарства (вирощування зернових культур і винограду) та торгівлі (головним чином з Іонією та Афінами). Крім цього розвивалися рибальство, соляний промисел, ремесла (гончарне, бронзоливарне, ткацьке та ін.).

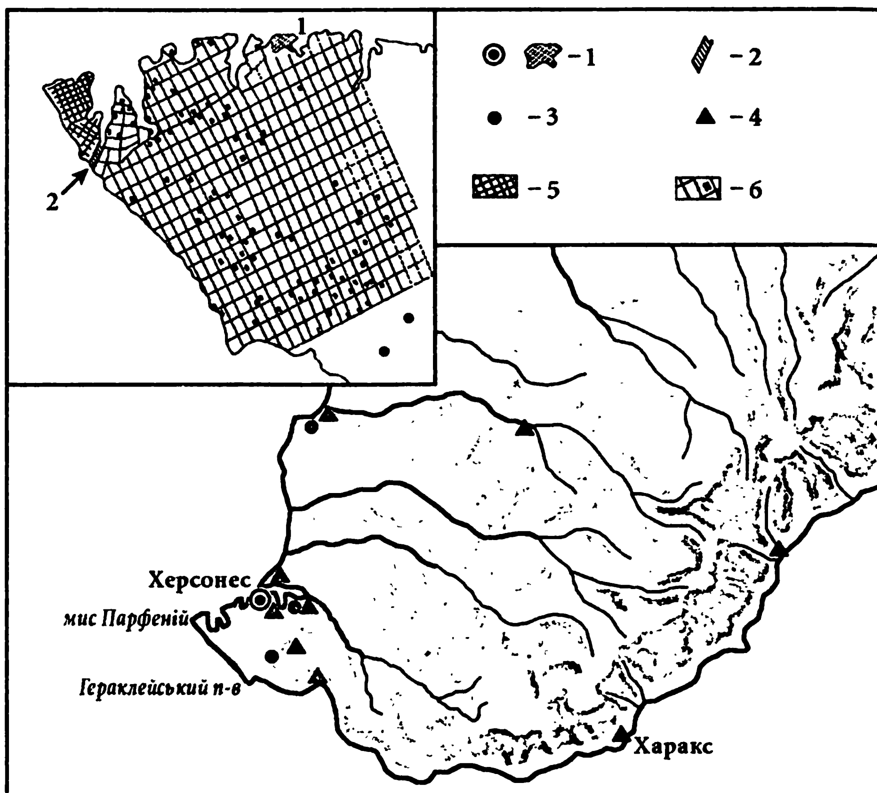
Херсонес IV — середини I ст. до н.е. представлений досить значною кількістю архітектурних об'єктів. Відкрито оборонні споруди, що були поєднанням куртин довжиною 40–70 м і круглих у плані башт. З фортифікаціями міста пов'язано не менше трьох воріт.

На херсонеській агорі знайдено мармурову плиту з текстом присяги мешканців міста. У присязі йдеться про права і обов'язки херсонесців, про повноправність рабовласників або, принаймні, вільних громадян, згадується і про хліботоргівлю.

Однією з важливих архітектурних пам'яток міста був театр, збудований на рубежі III–II ст. до н.е. Театр, як показали дослідження, неодноразово перебудовували. Він міг умістити від 3 до 5 тис. глядачів. У місті відкрито житлові будинки, розташовані вздовж головної вулиці, а також поблизу берега. У II–III ст. н.е. триває міське домобудування Херсонеса. Перебудовуються й міські укріплення.

У перших століттях нової ери Римська імперія поширила свою владу і на Херсонес. Вона розглядала місто як один із своїх важливих форпостів, тому протягом IV ст. н.е. зміцненню фортифікацій Херсонеса приділялося чимало уваги. Пізніше Херсонес зазнав нашестя гуннів і опинився у складі Візантійської імперії.

Некрополь Херсонеса був розміщений на досить значній території від західних оборонних стін до південного закінчення Карантинної бухти. Основним типом поховальних споруд V–I ст. до н.е. були ґрунтові могили. В середині IV ст. до н.е. з'являються могили, викладені всередині і, очевидно, перекриті покрівельною керамічною черепицею. Такі поховальні споруди домінували протягом IV–I ст. до н.е.

Карта 17. Володіння Херсонесу у Південно-Західному Криму.

1 — античний Херсонес; 2 — "Страбонів" Херсонес; 3 — сільські поселення; 4 — стоянки римських військ у II–III ст. н.е.; 5 — клери на Маячному півострові; 6 — клери на Гераклейському півострові із залишками садиб.

У II ст. до н.е. на некрополі з'являються гробниці у вигляді прямокутних ящиків, складених з кам'яних плит, і склепи, вирубані в скелі, з нішами-лежанками для поховань. У склепах, очевидно, ховали заможних херсонесців. Такі поховальні споруди побутували й пізніше, аж до епохи раннього середньовіччя. У деяких склепах відкрито настінний розпис, який засвідчує, що поховання належать раннім християнам.

Досліджено також порівняно невелику групу склепів з овальними і круглими камерами та нішами для урн з рештками кремації. Таким чином, у Херсонесі, крім трупопокладення, існував обряд кремації, що набув поширення в елліністичну епоху.

Серед супровідного речового інвентаря, знайденого на херсонеському некрополі V–IV ст. до н.е., переважає посуд: тарілки, блюда, миски. Представлені керамічні бальзамарії, лекіфи, а також теракоти. Трапляються у похованнях стриглі, різноманітні намиста, персні, сережки, браслети тощо. Виявлено невелику групу склепів з особливо пишним обрядом і багатим речовим інвентарем, що свідчить про майнову та соціальну диференціацію населення Херсонеса. У III–II ст. до н.е. кількість речей у могилах зростає, серед них з'являються золоті та срібні прикраси. Ця ж традиція спостерігається у похованнях місцевої знаті у перші століття нової ери. У могилах рядових херсонесців майже немає ритуальних речей.

У Херсонесі від IV ст. до н.е. і до пізньоантичного часу існував звичай класти в могилу "обол Харона". Побутували і спеціально виготовлені для багатих небіжчиків вузькі золоті листки, що використовувалися як поховальні вінки, золоті пластинки — нагубники і наочники. Появу цих речей у поховальному ритуалі вчені пояснюють впливом східних провінцій Римської імперії. Таким чином, у херсонесців основний давньогрецький обряд мав елементи сарматської культури і римських провінцій.

Керкінітіда — одне із значних античних міст Північно-Західного Криму. Воно знаходилося там, де сьогодні розташована Євпаторія. Місто виникло у VI ст. до н.е. Його площа становила близько 8 га. Потужність культурного шару на городищі сягає 6 м. Найбільш ранні комплекси датуються кінцем VI — початком IV ст. до н.е., а масові припадають на другу половину IV — початок II ст. до н.е. Місто мало регулярну прямокутну систему забудови. Житлові будинки з підвалами порівняно невеликі за площею. Для IV–II ст. до н.е. характерна забудова кварталами. У I ст. до н.е. — I ст. н.е. проводилася нерегулярна забудова міста.

Оборонні стіни городища довжиною 1,2 км і товщиною до 3 м мали не менше 12 квадратних у плані башт (5,4 х 6 м).

В економіці Керкінітіди переважали землеробство і рибальство. Важливою галуззю була також торгівля з Херсонесом і містами Середземномор'я, Південного Понту й Малої Азії. У IV–III ст. до н.е. Керкінітіда увійшла до складу Херсонеської держави. Приєднання до Херсонеса привело до втрати політичної самостійності Керкінітіди. Припинилося карбування місцевої монети. Наприкінці II ст. до н.е. Керкінітіду захопили скіфи і до II ст. н.е. вона функціонувала як скіфське городище.

Західніше Керкінітіди було розташоване місто *Калос-Лімен* ("Прекрасна Гавань"), яке ототожнюють з городищем біля с.Чорноморське. Найраніші шари городища датуються IV–II ст. до н.е. Місто площею близько 2,5 га

Рис. 71. Імпортні скляні посудини з античних міст Північного Причорномор'я.

мало оборонні мури з квадратними баштами. Тут досліджено житловий комплекс елліністичної доби. У шарах II–I ст. до н.е. простежено сліди руйнацій і пожеж. Головним типом житла в цей період була землянка. Наземне будівництво з каменю відновлюється у I–II ст. н.е. Певний час місто було підпорядковане Херсонесу. Протягом другої половини II ст. до н.е. воно потрапило під владу скіфів і було відвойоване понтійським полководцем Діофантом. Припинило своє існування у перших століттях нової ери. У верхніх шарах міста виявлено будівельні рештки і кераміку VIII–XI ст., що свідчить про відновлення тут життя в епоху середньовіччя.

Херсонеська держава. Основні земельні володіння Херсонеса були розташовані на Гераклейському півострові і прилеглих до нього територіях. На Гераклейському півострові було створено систему клерів громадян Херсонеса. Це — своєрідні й унікальні пам'ятки античного землеробства. На площі понад 10 тис. га було розміщено 400 наділів (клерів). Клер становив близько 26,5 га. На ньому була сільська садиба. Археологічно зафіксовано близько 150 таких садиб. Розкопками майже повністю розкрито 10 з них.

Кожна садиба, прямокутна у плані, з баштою в одному з кутів, мала внутрішнє подвір'я з житловими і господарськими приміщеннями. Це були

своєрідні невеличкі фортеці. Башти використовувалися для оборони від ворогів. Садиби будували у центрі клера на підвищенні. Саме планування їх було досить різноманітним.

Головною сільськогосподарською культурою на Гераклейському півострові був виноград. Разом з виноградарством і садівництвом значну роль відігравало також городництво. За межами Гераклейського півострова, на ділянках Балаклавської та Інкерманської долин, зафіксовано понад 30 поселень IV–III ст. до н.е., що належали місцевим племенам, політично залежним від Херсонеса.

Сільські округи Керкінітіди і Калос-Лімена в IV–II ст. до н.е. були, очевидно, організовані таким самим чином, як і клери Херсонеса.

§ 4. Боспорська держава

Боспор, на відміну від Ольвії, Херсонеса, Тіри та інших північнопричорноморських грецьких рабовласницьких полісів-республік, був складною політичною системою. На чолі Боспорської держави стояв цар. Його класову опору становили багаті землевласники. Досить сильною була знать місцевих племен. У 80-х роках V ст. до н.е. під владою династії Археанактидів були об'єднані міста Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса, Тірітака, Мірмекій, Кепи, Корокондама, Патрасій. У 438 р. до н.е. Археанактидів змінила династія Спартокидів, яка розширила володіння Боспору. У період найвищого політичного й економічного розквіту (IV ст. до н.е.) влада Боспорського царства поширювалася на Керченський і Таманський півострови, пониззя Кубані, дельту Дону і Східне Приазов'я. До складу населення Боспорської держави, крім греків, входили сінди, меоти та інші місцеві племена.

У першій чверті III ст. до н.е. в гирлі Дону було засновано місто Танаїс — важливий виробничий, торговельний і культурний центр Приазов'я. Через Танаїс здійснювалися економічні і політичні зв'язки Боспорського царства з населенням приазовських і придонських степів.

У першій половині III ст. до н.е. Боспор пережив фінансову кризу, а з кінця III ст. до н.е. погіршуються його відносини з довколишніми племенами, зростають соціальні протиріччя. Близько 115 р. до н.е. останній представник Спартокидів передав владу над Боспором цареві Понтії Мітрідату VI Євпатору. Протиріччя між різними верствами населення спричинили у 107 р. до н.е. повстання рабів під проводом Савмака, придушене

	а	б	в	г	д
I					
II					

Рис. 72. Знаки царів Боспору (I) та подібні до них сарматські тамги (II).

понтійськими військами. У 63 р. до н.е. проти Мітрідата VI повстали міста Боспору на чолі з його сином Фарнаком. З того часу Боспорське царство потрапляє у залежність від Риму, проте боспорські правителі декілька разів намагалися вийти з такого становища. У 14 р. до н.е. Боспор захопив римський ставленик — цар Понтії Полемон I, але вже близько 8 р. до н.е. він був розгромлений у Прикубанні племенем аспургіанів. Царем Боспору став Рескупорід I (Аспург), що заснував династію Тіберіїв Юліїв. Боспорське царство було союзною Римові державою, його царів затверджували римські імператори.

У перші століття нової ери Боспор, як і в попередні роки, залишався змішаною греко-варварською монархічною рабовласницькою державою. Так, Рескупорід III (210–226 рр.) іменував себе "царем усього Боспору й тавроскіфів". У III-IV ст. н.е. починають зароджуватися риси нової феодальної формації. Після гунської навали в 375–376 рр. Боспор як держава, очевидно, припинив своє існування.

Міста Боспору. Серед міст Боспору важливу роль відігравав *Пантікапей* — столиця держави. Його у першій половині VI ст. до н.е. заснували вихідці з Мілету. Залишки цього міста розташовані на території сучасної Керчі, на горі Мітрідат.

На вершині гори стояла фортеця, а на терасоподібних схилах — жилі будинки і споруди громадського призначення. До центру прилягала територія Нижнього міста з портом і агорою. На горі Мітрідат виявлено руїни будинку з сирцевої цегли на кам'яному фундаменті, грецький посуд кінця VII ст. до н.е. Очевидно, до заснування міста тут існувала грецька торговельна факторія. У другій половині VI — першій половині V ст. до н.е.

площа Пантікапея становила кілька гектарів. Центр життя міста був на вершині гори Мітрідат, де в кінці VI — на початку V ст. до н.е. височів монументальний храм іонічного ордера, а також палац Археанактидів.

Досліджено архаїчний квартал, що складався з багатокамерних будинків. У попередній період ця ділянка була забудована окремими однокамерними будинками. У V ст. до н.е. в Пантікапеї зводяться будинки з підвальними і напівпідвальними приміщеннями. Площа міста з кінця V до початку III ст. до н.е. зросла до 18–20 га. Від тих часів збереглися залишки оборонних стін і башт, водосховище, водостоки, підвали з елементами гідротехнічного устаткування. Максимального розвитку місто досягло у III–II ст. до н.е. Його територія зросла до 30 га. Було реконструйовано фортифікаційні споруди, у місті існував театр. Від споруд цього періоду зберігся оборонний комплекс акрополя, а також пританей на північному схилі гори Мітрідат. Будинок пританея складався з подвір'я, оточеного з трьох боків портиками доричного ордера і розміщеними за ними критими приміщеннями. Підлога в приміщеннях була викладена з різнокольорової гальки на цем'янковому розчині. Під час розкопок відкрито барабани колон з канелюрами, фрагменти розписної штукатурки, уламки п'яти статуй.

Після землетрусу 63 р. до н.е. Пантікапей було відбудовано. Його площа у перші століття нової ери перевищує 100 га. Споруджуються нові тераси, зводяться монументальні будинки, стає відчутнішою у забудові диференціація за майновою ознакою. Частини міста, раніше зайняті монументальними будинками, у перші століття нової ери забудовуються ремісничими майстернями, рибозасолювальними комплексами і винеробнями.

Уявлення про будови перших століть нової ери можна скласти лише на підставі решток окремих приміщень, кам'яних кладок, архітектурних деталей, вимосток вулиць, водостоків і колодязів. Відкрито, зокрема, рештки багатого будинку площею 200 м^2 з андроном I ст. до н.е. — II ст. н.е. За окремими ордерними деталями і зображеннями на монетах, розписах, прикрасах з'ясовано, що у місті будувалися культові ордерні споруди: храми Деметри, Арея, Асклепія, Аполлона, святилища Кібели і Діоніса. Велике значення для економіки Боспору мали монети, карбовані у Пантікапеї.

Поховальні пам'ятки представлені кладовищем на горі Мітрідат, а також великими кам'яними склепами з курганними насипами над ними. Особливо цікаві склепи у Царському і Золотому курганах IV ст. до н.е. Визначною пам'яткою є склеп Деметри I ст. н.е. Стіни і стеля цього склепу

Рис. 73. Старожитності Боспору:
1 — набережна Мірмекія (рис. 1885 р.); 2 — залишки Пантікапея; 3 — зразки настінних розписів Пантікапея (ліворуч і праворуч — розписи з так званого склепу Деметри).

прикрашені розписом на міфологічні теми та зображеннями богів. В образі богині Деметри в центрі стелі склепу (звідси пішла і його назва) дуже реалістично втілено риси жіночого обличчя.

Мірмекій був розташований за 5 км на північ від Пантікапея на території сучасної Керчі. Місто засноване в середині VI ст. до н.е. і проіснувало до IV ст. н.е. Матеріали раннього періоду існування виявлено у південно-західній частині городища, на високому Карантинному мисі. У V–IV ст. до н.е. площа міста становила 7–8 га. В цей час на підвищеній частині зводиться акрополь. Центр Мірмекія був забудований жилими кварталами і культовими спорудами. У першій половині V ст. до н.е. місто було обнесене оборонними стінами і баштами, тут було побудовано святилище Деметри. Вздовж кріпосного муру проходила вимощена битою керамікою вулиця з водостоком. В елліністичний період місто стало важливим виноробним центром Боспору. Археологи відкрили виноробні III–I ст. до н.е. У I–III ст. н.е. Мірмекій стає невеликим промисловим містечком. Крім виноробства починає

відігравати відчутну роль і рибозасолювальне виробництво. У центральній частині міста відкрито, зокрема, вісім цистерн II–III ст. н.е. У IV ст. н.е. місто було зруйноване гунами.

Місто *Тірітака* засноване в середині VI ст. до н.е. Його залишки знайдено в селищі Аршинцеве, що на території сучасної Керчі. Місто площею близько 4,5 га у плані нагадує трикутник. У V ст. до н.е. було обнесене оборонними мурами. Фортифікації, що неодноразово перебудовувалися протягом V–III ст. до н.е., мали у своїй структурі прямокутні в плані башти. Поряд з укріпленим містом у VI–V ст. до н.е. функціонувало неукріплене "передмістя". Тірітака була досить упорядкована. Вона мала систему водостоків. З півночі на південь через місто проходила вулиця з жилими кварталами по обидва боки. У місті була велика кількість виноробень. У перші століття н.е. місто стало великим рибозасолювальним і виноробним центром Боспору. У другій половині IV ст. н.е. Тірітака сильно постраждала від нашестя гунів.

Німфей розташований за 17 км на південь від Керчі. Заснований вихідцями з Іонії у другій чверті VI ст. до н.е. Місто знаходилося на плато біля мису Карабурун. На його південному схилі до моря збереглися рештки гавані. Городище трикутне у плані, мало площу близько 9 га.

Археологічними розкопками відкрито частини фортифікацій і акрополя, виноробні, святилища. В економіці Німфея значну роль відігравали землеробство і торгівля. Розквіт міста припадає на V–IV ст. до н.е. У V ст. до н.е. Німфей карбував свою монету. У перші століття нової ери площа міста скорочується, але життя в ньому триває до III ст. н.е. У II–III ст. н.е. у місті функціонували гончарні майстерні (відкриті гончарні печі і приміщення житлово-господарського призначення).

З археолого-архітектурних пам'яток Німфея значний інтерес становлять святилища Кабірів (VI — перша половина IV ст. до н.е.), Афродіти (кінець VI — початок IV ст. до н.е.), Деметри (VI-III ст. до н.е.).

Феодосія була заснована у VI ст. до н.е. Вона розташована на місці сучасного м. Феодосія. Поблизу нинішнього порту, на підвищенні виявлено рештки кам'яних споруд акрополя. Жилі споруди були зведені з сирцевої цегли на кам'яних фундаментах. Вони мали внутрішнє подвір'я. Вулиці були вимощені, існували водопроводи. На IV–III ст. до н.е. припадає розквіт античного міста. У III ст. до н.е. Феодосія карбувала свою мідну монету. У перші століття нової ери територія міста значно скоротилася. У колишніх жилих кварталах почали споруджувати виробничі комплекси, зокрема, відкрито сиродутний залізоробний горн III ст. н.е.

Порфмій засновано у другій половині VI ст. до н.е. Його рештки виявлено біля порту Керченської переправи. Місто було розташоване на березі морської затоки, його площа становила 0,65 га. Археологи відкрили рештки житла V ст. до н.е. з подвір'ям, вимощеним кам'яними плитами, а також залишки великого будинку кінця V — початку IV ст. до н.е. та інші споруди.

У III ст. до н.е. місто було перебудоване і обнесене оборонним муром. Воно мало регулярне прямокутне планування, яке збереглося до I ст. до н.е. Жилі квартали були розміщені у два ряди по чотири в кожному з них. Будинки у межах кварталу розміщувались в один ряд. Після I ст. до н.е. будівництво у Порфмії припинилося.

Кіммерік засноване у VI ст. до н.е. на південному березі Керченського півострова, поблизу гори Опук. Раннім етапом грецького поселення датуються рештки жилого будинку VI–IV ст. до н.е. Приміщення складається з трьох частин, до кожної з яких прилягало подвір'я, викладене кам'яними плитами. З IV ст. до н.е. основна частина міста була розміщена на західному схилі гори. На скелястому підвищенні знаходився акрополь. На плато гори не пізніше III ст. до н.е. зведено оборонний мур з баштами. Пам'ятки елліністичного часу знайдено у залишках культурного шару на краю західного схилу.

Розквіт Кіммеріка припадає на перші століття нової ери. Оборонними стінами було обнесено все місто, включаючи гавань. Відкрита археологами частина цитаделі являє собою підквадратну у плані площу, обмежену стінами товщиною 3 м з квадратними баштами. У західній частині відкрито проїзд до цитаделі.

На території міста рубежу і перших століть нової ери відкрито рештки жилих будинків. Значний інтерес становить будинок I ст. н.е., в якому виявлено склад зерна та борошномельню. У II ст. н.е. на території Кіммеріка споруджено велике зерносховище. Вважають, що основою економіки міста було, очевидно, зернове господарство. У середині — другій половині III ст. н.е. античний Кіммерік був зруйнований.

Кітей засновано у V ст. до н.е. Рештки його виявлено за 40 км на південь від Керчі на території с. Яковенкове. Городище розташоване на високому морському узбережжі, площа його становила 4,5 га. У плані воно чотирикутне, за часи, що минули, частково зруйноване морем. Етапи розквіту Кітея припадають на IV–III ст. до н.е. і II — першу половину III ст. н.е. Місто у IV–III ст. до н.е. було обнесене оборонним кам'яним муром шириною 2,5 м. У перші століття нової ери в місті велося значне будівництво.

Економіка його базувалася на землеробстві та хліботоргівлі. Відкрито залишки ям-зерносховищ і борошномельного виробництва. З напису 234 р. відомо про спорудження в місті храму. У II ст. н.е. тут було встановлено мармуровий сонячний годинник. Більш пізніх решток, ніж об'єкти IV ст., у Кітеї не виявлено.

Ілурат зведено в 40-х роках I ст. до н.е. Залишки його знайдено за 17 км на південний захід від Керчі поблизу с. Іванівка. Це було військово-землеробське поселення, розміщене на високому плато і забудоване за єдиним планом. Його площа становила 2,5 га. Територія міста була обнесена оборонним кам'яним муром з прямокутними баштами. Дві центральні вулиці вели до двох міських воріт. Вся площа міста була розподілена на чотири частини, кожна з яких складалася з кількох кварталів забудови.

Про сільськогосподарське спрямування економіки Ілурата свідчить наявність у будинках ручних млинів, ступ, землеробських знарядь, а також спеціальних приміщень для худоби. Були розвинуті й ремесла — мешканці міста виробляли необхідні знаряддя праці, тканини, зброю. У другій половині III ст. н.е. Ілурат загинув під ударами готів.

Фанагорія — головне місто Азіатського Боспору. Заснована вона близько 540 р. до н.е. вихідцями з Теоса на березі Таманської затоки, за 3 км від сучасної ст. Сінна. Фанагорія складалася з Верхнього і Нижнього міста. У Верхньому місті розміщувався акрополь. Площа античного міста, з урахуванням затопленої морем частини, становила близько 52 га. Забудова міста, як вважають дослідники, велася за регулярним прямокутним плануванням. Від міста VI–V ст. до н.е. збереглися рештки будов, зокрема квартал з чотирьох житлових споруд. У V ст. до н.е. місто оточував кам'яний мур, знищений у IV ст. до н.е. після того, як Фанагорія увійшла до складу Боспорського царства. Для цього періоду характерне інтенсивне житлобудування. У західній частині зводиться велике громадське приміщення, можливо, гімнасій і героон, а в центральній — храми Аполлона і Афродіти.

Нові фортифікації навколо Фанагорії були зведені у III–II ст. до н.е. У I ст. до н.е. місто карбувало власну монету. На початку нової ери планування в місті змінюється, зводяться нові споруди, зокрема терми. Розвиваються гончарське, виноробне та інші ремесла. Поступовий занепад міського життя настає з III ст. н.е. Наприкінці IV ст. місто зазнало удару з боку гунів. Через деякий час воно відновлюється, але на значно меншій, ніж раніше, території. Фанагорія, як місто, існувала ще протягом V ст.

Гермонасса заснована у другій половині VI ст. до н.е. (сучасна ст. Таманська). Місто було другим за значенням на території Азіатського Боспору. Розташоване на підвищеному плато. Відкрито залишки громадського центру. Поряд з житловими будинками виявлено спеціальні зерносховища. Розквіт міста припадає на IV ст. до н.е. Досліджено пам'ятки цього часу: вимощені вулиці, площу, рештки будинків. У центрі Гермонасси мешкала, очевидно, греко-синдська знать. Тут знайдено значну кількість речей із золота, розкішні поховання у мармурових саркофагах, скарби монет тощо.

У перших століттях нової ери Гермонассу було укріплено муром з баштами. На місці колишніх елліністичних будинків зведено виробничі й господарські комплекси. Зокрема, відкрито керамічні майстерні. Місто проіснувало до III–IV ст. н.е. Через нього здійснювалися зв'язки Боспору з аланськими племенами.

Кепи заснували мілетяни у другій чверті VI ст. до н.е. Місто було розташоване північніше Фанагорії, і складалося з двох частин — верхньої та нижньої, знищеної водами затоки. Площа міста, що збереглася, становить 8–9 га і в плані нагадує трапецію. Колись вільна міська община, Кепи у IV ст. до н.е. були підкорені Боспором. Розквіт міста припав на III–II ст. до н.е., його економіка базувалася на сільському господарстві. Значного розвитку досягло керамічне виробництво.

Громадські будинки знаходились у центрі західної частини Верхнього міста. У Кепах було святилище Афродіти. У I–II ст. н.е. площа міста зросла до 20–25 га. Тут розвивалося виноробство. У I ст. н.е. були зведені терми. Місто припинило своє існування як античний центр у IV ст. н.е.

Горгіппія заснована у VI ст. до н.е. як емпорій Синдська гавань (нині територія м. Анапи). Після підпорядкування міста Боспору його перейменували у Горгіппію (на честь сина боспорського царя Сатіра I і брата Левкона I — Горгіппа). Місто було розташоване на терасах. До громадського центру на підвищеній ділянці городища підходила головна вулиця. Місто стало центром великої частини Азіатського Боспору. У IV–III ст. до н.е. воно мало розвинену економіку, що базувалася на торгівлі хлібом. На території Горгіппії знайдено залишки будинків, складених з сирцевої цегли на кам'яних фундаментах, з внутрішніми подвір'ями, вимощеними камінням. Будинки, на відміну від інших античних причорноморських міст, стояли ізольовано, не блокуючись у квартали. Деякі з них прикрашали профільовані архітектурні деталі.

У місті розвивалися ремесла, зокрема гончарне. З III ст. до н.е. і до перших століть нової ери тут функціонував цілий гончарний ергастерій,

який виготовляв кераміку з клеймами. У II ст. до н.е. місто карбувало свою срібну монету. На перші століття нової ери припадає нове піднесення економіки Горгіппії, основою якої були торгівля і ремесла. Планування міста в цілому зберігається, будуються нові фортечні стіни. На місці деяких колишніх житлових будинків влаштовуються винноробні і рибозасолювальні цистерни. Водночас зводяться нові житлові будинки з багатим декором. У місті функціонували храми Посейдона і Артеміди, покровителів власників суден і моряків. За етнічним складом та особливостями культури Горгіппія була тісним переплетінням грецьких, синдо-меотських та сарматських елементів. Наприкінці 30-х років III ст. н.е. місто було зруйноване.

Танаїс розташований в усті Дону, на його правому березі (біля хут. Недвигівка). Місто було засноване Боспором у першій чверті III ст. до н.е. як важливий торговельний центр, через який боспорські купці підтримували тісні економічні зв'язки з місцевим населенням Подоння й Приазов'я. До III ст. до н.е. відповідну роль у торгівлі Боспору відігравало Єлизаветівське городище, розташоване трохи південніше. Танаїс був зведений на скелястому підвищенні і мав у плані майже квадратну форму (225 х 240 м). На території міста досліджено ділянки оборонних фортифікацій і житлових будинків елліністичного часу і перших століть нової ери. У III–II ст. до н.е. було зведено фортечні стіни і башти. З внутрішнього боку до стін прилягали житлові й господарські будинки з підвалами і господарськими ямами.

Громадський центр міста знаходився у його центральній частині. У західній і східній частинах міста виявлено різні за типами споруди, різне за характером планування, що, очевидно, свідчить про етнічну неоднорідність його мешканців. У західних кварталах, мабуть, проживало місцеве населення, а у східних (з регулярним плануванням прямих вулиць і будинками античного стилю) — грецьке.

Важливу роль в економіці елліністичного Танаїсу відігравала торгівля з місцевими племенами. Тут розвивалися ремесла і землеробство. У місті мешкали греки, меоти, сармати і скіфи. У I ст. до н.е. під час каральної експедиції боспорського царя Полемона Танаїс був зруйнований. Але вже у I ст. н.е. місто відроджується. Протягом I–III ст. н.е. Танаїс був головним виробничим і торговельним центром приазовських, донських і волзьких степів, зайнятих сарматами, форпостом Боспору на північному сході.

Економіка міста перших століть нової ери базувалася на сільському господарстві й торгівлі. Тут досліджено борошномельні, а також хлібопекарські печі. Були розвинуті скотарство, рибальство, будівельна справа,

деревообробне, косторізне, залізоробне, мідноливарне, керамічне, текстильне, склоробне ремесла.

У 40-х роках III ст. н.е. Танаїс розгромили кочові племена. Життя у місті тривало до IV–V ст. н.е., але воно вже втратило своє попереднє економічне і політичне значення.

Сільські поселення Боспору. Крім міст, до складу Боспору входили й сільські поселення. Ці селища зафіксовано, головним чином, за розвідковими роботами, тільки на деяких сільських поселеннях проведено розкопки. Поселення Андріївка Південна, знайдене за 11 км західніше від Керчі, очевидно, належало до округи Пантікапея. Воно виникло у VI ст. до н.е. і складалось із заглиблених жител з наземними стінами з сирцю або глини. Поряд були господарські ями. Більш пізнім часом датується наземна будова з рештками тришарових кам'яних стін. Серед знахідок переважають уламки амфор, гончарні і ліпні керамічні вироби.

Поселення біля с. Героївка (за 5 км на південь від Німфея) розташоване на морському узбережжі. Його площа становила 1000 х 100 м. Серед культурного шару виділяється кілька плям, що, мабуть, відповідає розміщенню окремих садиб. Речовий матеріал представлений численною керамікою, уламками теракот, залізним мечем-акінаком.

Південно-Чурубаське поселення також належало до округи Німфея. Збереглися залишки стін будинків VI–V ст. до н.е., складених з необроблених каменів на глині. Речові знахідки становлять уламки чорнолакових посудин, у тому числі кратера.

До сільської округи Кіммеріка належало поселення Холм А, розташоване на східному схилі гори Опук. Тут археологи відкрили залишки кам'яної споруди (30 х 14 м), що складалася з п'яти приміщень і ряду вимощених подвір'їв. Кожне з приміщень мало окремий вихід на прилегле ізольоване подвір'я. Виявлено також велику кількість кераміки, уламки залізного серпа та ножів, прясельця, важки і теракотові статуетки.

На початку IV ст. до н.е. функціонувала група поселень з невеликих неукріплених пунктів з наземними будинками, розташованими на відстані 30–50 м один від одного. Такі селища відкрито біля сіл Марфівка, Мар'ївка, Сазонівка та ін. У цих селищах проживали рядові землероби.

Частина дрібних і середніх землевласників мешкала в садибах поблизу своїх земельних ділянок. Біля Пантікапея виявлено сліди розмежування ділянок. Тут досліджено прямокутну ділянку площею 5 га, обнесену кам'яними стінами. На підвищенні знаходилася садиба IV–III ст. до н.е.,

від якої збереглися нижні кладки стін і скупчення черепиць. На частині ділянки, як показують дослідження, вирощували виноград.

У цей час на Боспорі з'являються великі рабовласницькі садиби. Одну з них досліджено на поселенні Андріївка Південна. Тут на місці невеликих сільських будинків було зведено споруду площею приблизно 1140 м^2 з рядом приміщень, що мали вихід на два внутрішні подвір'я. З середини III ст. до н.е. співіснують компактні поселення з оборонними спорудами і великі рабовласницькі садиби. Одне з укріплених поселень — Золоте Східне — розташоване на березі моря. З боку суші його захищав кам'яний мур. Великі рабовласницькі садиби цього часу досліджено біля Карантинної слободки поблизу Мірмекія.

Протягом першої половини II ст. до н.е. більшість сільських поселень припиняють своє існування внаслідок економічних і соціальних змін у житті Боспорської держави. Поступове відродження сільськогосподарських районів Боспору починається з другої половини I ст. до н.е.

Одну з великих садиб I ст. до н.е. — 70-х років III ст. н.е. відкрито біля с. Нововідрадне (на березі Азовського моря), Внутрішня площа садиби з господарським подвір'ям становила 440 м^2. Навколо розміщувалися житлові і господарські приміщення.

Остання третина III ст. н.е. була періодом нашестя на Боспор варварів. Постраждали міста, були зруйновані численні сільські поселення. Однак наприкінці III ст. н.е. життя на частині поселень відновлюється. У 70-х роках IV ст. н.е. Боспор зазнав руйнівного вторгнення гунів.

§ 5. Загальні напрями матеріальної культури. Соціально-економічний та політичний уклад

Економічною основою античних міст-держав Північного Причорномор'я були сільське господарство, різні ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з центрами Середземномор'я. У спорудженні міст Північного Причорномор'я переважають загальногрецькі античні містобудівельні традиції, проте з часом тут були вироблені особливості, які проявилися у змішаному греко-варварському характері архітектури. У великих містах площею понад 50 га при забудові виділяються портові, торговельні, адміністративні й культурні райони. У середніх за площею містах (до 15 га) та містечках квартали

безпосередньо тяжіли до акрополів, зміцнених оборонними мурами. Для елліністичного часу характерне значне посилення диференціації забудови за соціальною та виробничою ознаками. Ремісничі квартали і найбідніші житла розміщувалися, головним чином, на околицях міста.

Основу сільського господарства становило вирощування зернових злакових культур. Значну роль відігравало й скотарство. Починаючи з елліністичного часу, важливе місце зайняло виноградарство. Городництво, садівництво, баштанництво відігравали допоміжну роль. Головними злаковими культурами були ячмінь, просо, пшениця, жито, гречка. З бобових вирощували сочевицю, чину, горох. Серед городніх і баштанних культур переважали огірки, кавуни і дині. В садах вирощували яблука, груші, інжир, мигдаль, каштани, грецькі горіхи. Цікаво, що одне з міст Боспору VI ст. до н.е. — Кепи — означає "сади".

Сільськогосподарські знаряддя тих часів становили залізні наральники, мотики, сокири, коси, серпи, виноградні й садові ножі. Зерно і крупу перемелювали за допомогою круглих кам'яних жорен та ступок.

Рівень розвитку зернового виробництва не тільки забезпечував потреби населення, але й давав можливість вивозити зерно у Середземномор'я. Найбільшим північнопонтійським постачальником хліба в Афіни був Боспор. Боспорську пшеницю вивозили також в Мітілену і на Родос.

Тваринництво північнопричорноморських античних держав складалося з таких основних напрямів: 1) велика рогата худоба (бики, воли, буйволи); 2) дрібна рогата худоба (кози, вівці); 3) свині; 4) коні, а також осли і верблюди. З домашньої птиці розводили курей, качок, гусей.

Виноградарство було основою виноробства та виноторгівлі. Про це свідчать залишки давніх виноградників, виноробень, а також спеціальних приміщень для зберігання вина у цистернах і керамічній тарі (піфоси, амфори). Ринками для продажу вина були землі Скіфії, потім — Сарматії.

У господарстві античних північнопричорноморських міст важливе місце посідав рибний промисел. Азовське і Чорноморське узбережжя, лимани, пониззя річок були багаті різною рибою. Розкопками на античних поселеннях виявлено значну кількість кісток риб та луски. Відомості про торгівлю рибою зафіксовано у письмових джерелах III–II ст. до н.е. У Середземномор'ї був великий попит на понтійську рибу. У зв'язку з цим чимало античних поселень у районі Керченської протоки спеціалізувалися на ловлі риби і її переробці. У Тірітаці та Мірмекії, наприклад, відкрито залишки великих приміщень, в яких обробляли рибу (засолювали, сушили, коптили).

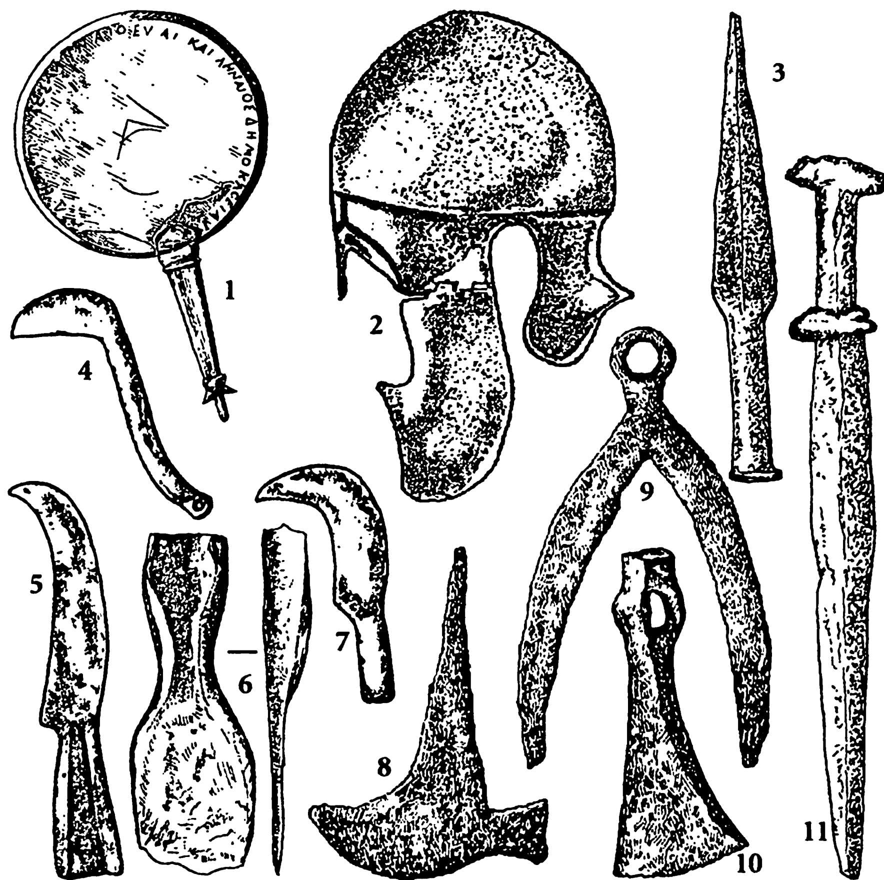

Рис. 74. Вироби з металу (міста Північного Причорномор'я).
1, 2, — бронза; 3-11 — залізо.

В античних державах Північного Причорномор'я розвивалися залізообробне, бронзоливарне, ювелірне, керамічне, склоробне та інші ремесла, будівельна справа. Письмові історичні документи і дані археології свідчать про значний розвиток ткацтва, прядіння, плетіння, шкіряного виробництва та косторізного ремесла.

Наймасовішим було керамічне виробництво, яке виникло у VI ст. до н.е. і подальшого значного розвитку набуло в елліністичний період та особливо у перші століття нової ери. Керамічні майстерні розміщувалися на периферії античних міст (Німфея, Херсонеса, Ольвії, Пантікапея,

Фанагорії). Формували посуд на гончарному крузі. Деякі вироби кераміки виготовляли у формах (рельєфний посуд, будівельна кераміка, теракота).

Керамічні вироби випалювали в печах. У Північному Причорномор'ї знайдено близько 70 гончарних горен. Більшість з них датується III–II ст. до н.е. (Херсонес) і першими століттями нової ери (Ольвія). Знайдено залишки кількох гончарних печей у Пантікапеї і Німфеї, що існували у VI–V ст. до н.е. Гончарні печі являють собою (у вертикальному розрізі) двох'ярусні споруди округлої або овальної форми, з центральним опорним стовпом під основою випалювальної камери з люфтами-продухами. У перші століття нової ери набувають поширення прямокутні або круглі у плані гончарні печі з довгими устями, нерідко з двома опорними стовпами або з вертикальною перегородкою замість них (Ольвія).

Стародавні майстри виготовляли піфоси, амфори, в тому числі і з клеймами майстерень, кухонні каструлі, сковороди, тарілі, глеки, миски, чашки. За типами амфор, чорнолакового і червонолакового столового посуду вдається встановити, по-перше, напрями торгівлі північнопричорноморських міст з центрами Середземномор'я, а по-друге — виготовлення кераміки у місцевих майстернях з використанням певної модифікації античних привізних зразків.

Із форм столового посуду широко використовувалися канфари, кіліки, чаші, кубки, амфори, гідрії, ойнохої, пеліки та ін. Набули поширення різноманітні керамічні світильники.

Загалом керамічний комплекс VI–I ст. до н.е. відрізняється від кераміки римського часу (I–IV ст. н.е.). Замість чорнолакового домінує червонолаковий посуд. Серед столового посуду перших століть н.е. виділяється група тонкостінного посуду: стакани, кулясті кубки, глеки, в тому числі на високих піддонах. Порівняно небагато червонолакових глеків, а також мисок-тарілей.

Важливу роль у житті античних північнопричорноморських міст відігравали торгівля та грошовий обіг. Торгівля з хорою, а також з варварськими племенами мала обмінний характер. Торговці ж, що прибували у Північне Причорномор'я з метрополії, везли сюди гроші для закупівлі товарів або товари, які продавали на місцевих ринках. Основним предметом вивозу було зерно. Геродот повідомляє про скіфів, які жили на північ від Ольвії і сіяли хліб на продаж. Значних масштабів експорт зерна досяг у IV ст. до н.е. Період з III ст. до н.е. до перших століть нашої ери характеризується тривожною внутрішньою обстановкою. Історичні дані про вивезення в цей

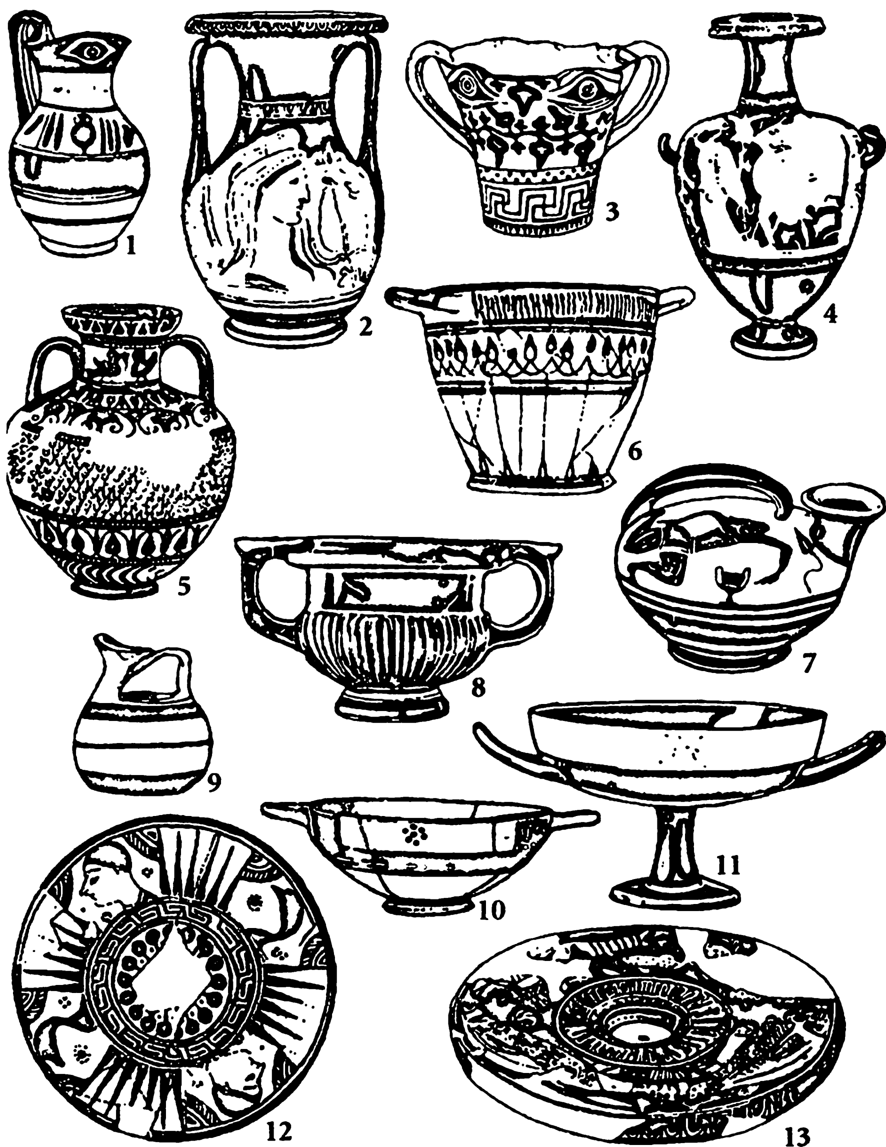

Рис. 75. Зразки керамічного посуду з міст Північного Причорномор'я:
1 — ойнохоя (Пантікапей); 2 — боспорська черфонофігурна пеліка; 3 — канфар (Ольвія); 4 — червонофігурна гідрія; 5 — амфора (о. Березань); 6 — скіфос (Ольвія); 7 — аскос; 8 — кратер; 10 — іонійський кілік; 11 — чорнофігурний кілік (о. Березань); 9, 12, 13 — посуд з інших місць.

час зерна в інші країни відсутні. У II–III ст. н.е. відновлюється активна торгівля причорноморського населення хлібом.

Важливе місце у торгівлі займала солена риба. З Причорномор'я вивозили також худобу, продукти тваринництва, мед та інші товари. У Причорномор'я з Іонії ввозили вино, керамічні вироби, прикраси, скульптури, мармурові та теракотові архітектурні деталі. У меншій мірі представлена продукція Хіоса, Родоса, Самоса. За елліністичного періоду на перше місце висувається торгівля з Родосом і містами Південного та Західного Понту — Гераклеєю, Візантією, Синопою, Істрією та ін.

На ранньому етапі провідну роль у торгівлі зі Скіфією відігравала Ольвія. У VI–IV ст. до н.е. Ольвія збувала у Скіфію бронзові дзеркала й прикраси. Другим важливим торговельним осередком був Боспор. У IV ст. до н.е. торговельна діяльність боспорських купців посилюється, їхні товари поступово витискають ольвійські.

Всі основні міста Північного Причорномор'я мали досить розвинуті монетні системи, що обслуговували, насамперед, потреби міської торгівлі. Це — монети Тіри, карбування яких починається у другій чверті IV ст. до н.е. випуском мідних монет із зображенням річкового божества Тіраса і голови коня. У другій половині IV ст. до н.е. місто випустило серію срібних монет із зображенням голови Деметри і фігури бика. Карбування Тіри тривало до III ст. н.е. У кінці III ст. Тіра випускала золоті статери.

Для раннього періоду історії Ольвії характерне використання литих монет. З середини VI–V ст. до н.е. тут з'являються литі грошові знаки у вигляді дельфінів. Вони були в обігу в Ольвії до епохи еллінізму. Першими державними монетами Ольвії стали мідні литі "асси" із зображенням голови Афіни — колеса (початок V ст. до н.е.), голови Горгони — орла на дельфіні (середина V ст. до н.е.). У другій половині IV ст. до н.е. в Ольвії було випущено серію карбованих монет (золотих, срібних і мідних). На рубежі III–II ст. до н.е. Ольвія знову випускає срібні монети. У II ст. до н.е. в місті карбуються мідні монети скіфського царя Скілура. Невеликі випуски мідних монет часів Мітрідата VI Євпатора завершують карбування монет в Ольвії елліністичного часу. В середині I ст. н.е. цар Фарзой карбує в Ольвії золоті статери, але основну грошову масу становлять мідні монети I–II ст. н.е. З кінця II ст. н.е. ольвійські монети — це звичайні провінціальні знаки, на лицьовому боці яких зображено портрети й титули римських імператорів. Останні ольвійські монети були випущені за Олександра Севера (222–235 рр. н.е.).

Рис. 76. Монети міст Північного Причорномор'я:
1, 2 — Пантікапея; 3 — Херсонеса; 4 — Тіри; 5 — Ольвії.

Центр Боспорської держави — Пантікапей — розпочав карбування монет наприкінці VI ст. до н.е. Ранні срібні монети мають на аверсі зображення голови лева, а на реверсі — вдавлений квадрат, що поступово заповнюється ускладненим малюнком.

У другій половині V ст. до н.е. власні монети карбують Німфей, Феодосія, Фанагорія. У IV ст. до н.е. Пантікапей карбував золоті монети, а також продовжував випуск срібних і мідних знаків. У III–II ст. до н.е. періодично карбується монета від імені царів Левкона, Спартока, Перисадів. З кінця II ст. до н.е. у Боспорі, що потрапив під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, карбування монет повністю відповідає понтійському. У II–III ст. н.е. тут карбуються золоті статери, а також мідні монети. Наприкінці першої третини IV ст. н.е. карбування монет у Боспорі припиняється.

Побут і культура північнопричорноморських античних держав мали багато спільного із способом життя і культурою всього античного світу. Разом з цим у Північному Причорномор'ї були й місцеві особливості, що визначалися географічним розташуванням, соціально-політичним укладом і етнічним середовищем. Культура Північного Причорномор'я не була однорідною. Існували, зокрема, певні відмінності в її розвитку у Боспорі, в Ольвії, Тірі та Херсонесі.

Під впливом давньогрецької культури у Північному Причорномор'ї поширюється грамотність, про що свідчать лапідарні написи і графіті. На фрагментах посуду часто прокреслено шкільні вправи: набори букв, окре-

мих слів тощо. Знайдені бронзові та кістяні стилі свідчать про поширення писемності серед населення. Виявлено також написи на свинцевих, керамічних і кістяних пластинках.

Значна увага приділялась фізичній підготовці юних громадян. В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії і Танаїсі для занять спортом споруджували спеціальні будинки-гімнасії. Популярністю користувалися спортивні змагання з п'ятибор'я, бігу, стрільби з лука тощо. У цих змаганнях брали участь не лише юнаки, а й вищі магістрати.

Про поширення медичних знань свідчать знахідки бронзових і кістяних медичних інструментів. В Ольвії існувала аптека. В деяких місцях розташування лікувальних грязей виявлено святилища грецьких божеств; звідси бачимо, що давнім грекам були відомі лікувальні властивості грязей.

Певного розвитку у північнопричорноморських містах набули історія, географія, філософія. Історію Херсонесу написав історик Сіріск (III ст. до н.е.), який жив у цьому місті. Географією займався Діонісій Ольвіанський (I ст. до н.е.). За ранньоеллiністичних часів у Боспорі працював філософ Смікр, а наприкінці I — у першій половині II ст. н.е. — філософ Стратонік.

У суспільному і культурному житті античного часу важливе місце посідав театр. Рештки споруди театру відкрито в Херсонесі. Театри діяли також в Ольвії та Пантікапеї, але їхні рештки поки що не виявлено. В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї знайдено чимало теракотових трагічних і комічних масок, пов'язаних, безсумнівно, з театральним мистецтвом. Про розвиток музичної культури свідчать зображення музикантів та інструментів на надгробних стелах, у розписах склепів, саркофагів. Виявлено й окремі зразки музичних інструментів. Найпоширенішими були кіфара, ліра, флейта, труба.

Мистецтво античних держав Північного Причорномор'я являє собою складне переплетення еллінської традиційної культури і надбань місцевих племен. Для мистецтва VI–I ст. до н.е. характерне переважання еллінських художніх традицій. У I–IV ст. н.е. значно поширюються варварські елементи, водночас відчувається вплив провінційної римської культури. На Березані, в Ольвії та у Боспорі знайдено фрагменти привізних поліхромних архітектурних теракот і облицювальних плит, що прикрашали архаїчні храми та вівтарі. Серед них були, наприклад, теракотові антефікси VI ст. до н.е. другого теменоса Ольвії. Місцевими майстрами було виготовлено, зокрема, керамічну розписну капітель. У монументальному живописі, тісно пов'язаному з архітектурою, простежується використання різних органічних фарб.

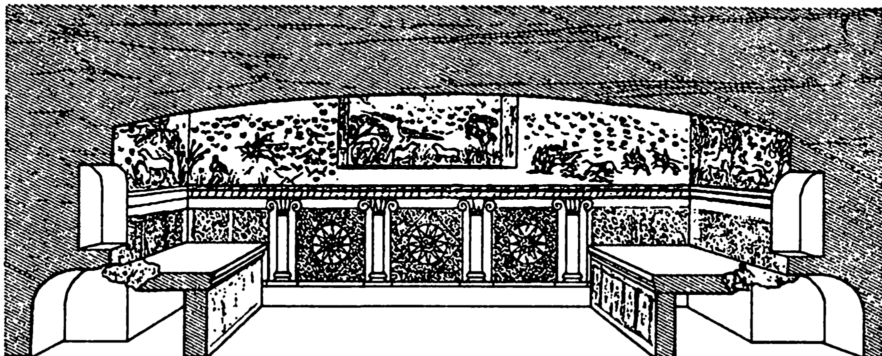

Рис. 77. Стіни гробниці, що була відкрита 1872 року в Керчі, розписані сценами, які зображують битву воїнів Боспору з варварами.

У наступні періоди в монументальному живописі простежуються два основні напрями: умовно-ієратичний та реалістичний. Першому властиві релігійний зміст, міфологічні сюжети, а другому — зображення реального життя, створення портретів. Цікаві у цьому плані розписні надгробні стели Боспору і Херсонесу IV–III ст. до н.е.

Настінний живопис найбільшого поширення набув у Боспорі. Інтер'єри будинків, гробниці розписувалися в техніці фрески. Розпис був орнаментальним, сюжетним або комбінованим. Найхарактерніші зразки монументального живопису дають склеп Деметри в Пантікапеї, склеп зі сценою бою двох вершників, склеп Сорака та ін.

За елліністичного часу у Північному Причорномор'ї розвивалось мистецтво мозаїки. Сюжетною чи орнаментальною мозаїкою були вимощені підлоги багатих будинків. Найкраще збереглися мозаїчні твори в Херсонесі та Ольвії (II ст. до н.е.). Мозаїчні вимостки складалися з різнокольорової морської гальки або невеличких кубиків мармуру, укладених на вапняковий розчин. У центрі композиції херсонеської мозаїки галькою білого, жовтого, червоного і темно-синього кольору зображено двох жінок біля мармурового лутерію. Пластика, невимушеність пози, уміло підібрана різнокольорова галька свідчать про високу майстерність художника. Зразки орнаментальної мозаїки виявлено в Ольвії.

Важливе місце у мистецтві посідав вазопис. У Північному Причорномор'ї побутували чорнофігурні і червонофігурні зображення на святковій кераміці VI–V ст. до н.е. Основою розписів були різноманітні міфологічні сюжети і сцени з героїчного епосу, в яких домінувало зображення людської

постаті. В елліністичний період набуває поширення поліхромний і монохромний розпис кераміки. Такі вироби відомі в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Кепах та в інших містах.

У VI–I ст. до н.е. значну кількість скульптур доставлено з Іонії, зокрема з міста Мілета. Вони прикрашали міські акрополі, теменоси, храми, будинки і некрополі. Починаючи з V ст. до н.е., у Північному Причорномор'ї виникають самостійні скульптурні школи, в яких, незважаючи на сильний загальний вплив майстрів Середземномор'я, відбилися місцеві традиції і смаки. Найбільше пам'яток скульптури виявлено на території Боспору. Зразками привізної скульптури (кінець VI ст. до н.е.) є голова "куроса" з Кеп з м'яким моделюванням обличчя і тонким розрізом вузьких мигдалеподібних очей, кругла рельєфна база статуї з Пантікапея (друга половина V ст. до н.е.), на поверхні якої у барельєфі зображено урочисту процесію жінок у довгому одязі. Близькі до афінської школи Праксітеля пошкоджені мармурові скульптури Діоніса та напіводягненого юнака (IV ст. до н.е.) з Пантікапея. Рідкісним зразком малої пластики першої половини III ст. до н.е. є мармурова статуетка юного Діоніса з Тірітаки. Цікаві й пізньоелліністичні скульптури: мармурова голова Артеміди або Афродіти (перша половина II ст. до н.е.), невелика мармурова статуя Афродіти з Кеп і мармурова голова юної Гігієї з Пантікапея.

До унікальних пам'яток місцевих скульпторів Боспору належить статуя з вапняку богині Астарти (друга половина IV ст. до н.е.). Портретні статуї царів династії Спартокидів було встановлено у Пантікапеї.

Значного поширення у Боспорі набула надгробна скульптура. Основну масу цих пам'яток виготовлено у місцевих майстернях. Зображення людської постаті на більшості стел статичні і площинні. Це, наприклад, надмогильні стели Калуса, сина Діодора, Нікія, Анхіала і синів Анхіала з Пантікапея, Ніки і дочок Ніки з Гермонасси. Заслуговує на увагу численна і порівняно однорідна серія елліністичних вапнякових стел — напівфігур або бюстів місцевого виготовлення. Часто чоловічі й жіночі образи мають портретний характер.

У Херсонесі також виявлено групу надмогильних пам'ятників з вапняку: високі стели, увінчані фронтоном, карнизом або акротерієм з рослинним орнаментом, і антропоморфні розписні надгробки.

У скульптурі Ольвії було, очевидно, багато монументальних статуй божеств і героїв. Але культова скульптура представлена тут невеликими привізними статуетками. В елліністичний період у місті існувала майстерня,

Рис. 78. Надгробні пам'ятники (3, 5–7) та теракотові статуетки (1, 2, 4) з міст Північного Причорномор'я.

в якій виготовлялися вотивні рельєфи з вапняку та мармуру із зображенням Кібели, а також статуетки міфологічних персонажів.

У Тірі виявлено також пам'ятки скульптури перших століть нової ери. Це, наприклад, невеликі вотивні плитки з мармуроподібного вапняку з рельєфними зображеннями Артеміди Агротери, фракійського вершника, двох жіночих постатей, гемма з головою Діоніса. Відомі і монументальні статуї. Одна з цих скульптур висотою понад 2 м зображує, очевидно, якогось державного діяча у військовому панцирі, шкіряних чоботях і прикрашеному рослинним орнаментом одязі.

Під впливом кам'яної скульптури в античних містах Північного Причорномор'я розвивалася і коропластика. Це своєрідне виробництво теракотових статуеток, які виготовлялися у спеціальних формах. Теракоти зображують персонажів античної міфології, різних тварин і птахів. Але основна маса теракот представляє божества: Деметру, Кору, Кібелу, Артеміду, Афродіту, Діоніса, Геракла. Теракоти використовувалися, головним чином, як вотивні принесення у храми та святилища; їх знаходять також у житлах і поховальних комплексах.

Пам'ятки прикладного мистецтва в античних містах півдня нашої країни представлені імпортними предметами з бронзи, срібла, золота або електра і місцевими виробами. Ольвійські майстри, наприклад, виготовляли литі бронзові дзеркала з ручкою, що завершувалася рельєфним узором або скульптурним зображенням, значну кількість прикрас.

Місцевими майстрами були виготовлені оригінальна золота поховальна маска з ольвійського некрополя і золотий перстень скіфського царя, а також різні інші прикраси зі скіфських курганів та некрополя Ольвії (вінки з листового золота, намисто, золоті сережки та персні). Інтерес становлять золота сережка у вигляді постаті Кібели, гривна з золотого дроту, кінці якої прикрашено насадками з лев'ячими голівками, золоте намисто з 13 голівок Деметри, різноманітні сережки з головою лева, золоті підвіски з головою Гери і т. п. Серед предметів прикладного мистецтва Херсонеса переважають дрібні прикраси — золоті штамповані бляшки із зображенням Геракла та інших міфологічних персонажів, срібні пряжка, намисто, персні, сережки та медальйони.

Визначними є твори торевтики, виявлені в багатих похованнях Боспору і в скіфських царських курганах V–III ст. до н.е. Це золоті оббивки горитів і піхов мечів, посуд з коштовних металів, золоті й срібні прикраси одягу. До шедеврів античної торевтики належать золота пектораль зі скіфського кургану Товста Могила, чортомлицька амфора, золотий гребінь із Солохи, срібна чаша з Гайманової Могили.

Поряд з іншими видами прикладного мистецтва були досить розвинуті різьба по дереву та кістці. Майстерно оформлені дерев'яні меблі, скриньки, посуд, знаряддя праці користувалися значним попитом. До наших днів, на жаль, збереглося мало речей з дерева. Значних успіхів у художній різьбі досягли боспорські майстри V–II ст. до н.е. Так, знайдено саркофаги, прикрашені рельєфними малюнками. Це рослинний орнамент, а також рельєфи із зображенням людей і тварин.

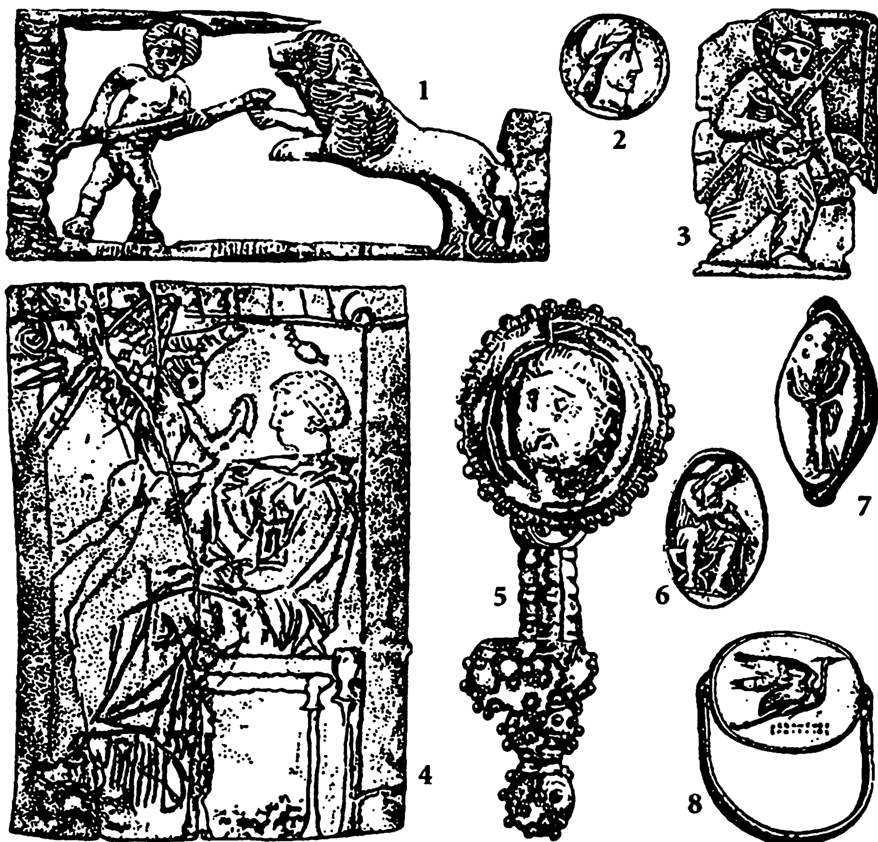

Рис. 79. Твори мистецтва з міст Північного Причорномор'я:
1 — рельєф, що прикрашав дерев'яний саркофаг в Пантікапеї; 2–4 — різьба по кості (2, 4 — Боспор; 3 — Херсонес); 5 — золота сережка з Херсонесу; 6 — гемма; 7, 8 — персні.

Античні майстри залишили й вироби з кістки. Фігурки еротів, різних птахів, грифонів були додатковими прикрасами дерев'яних речей. Кістяні пластинки VI–V ст. до н.е. з Ольвії у вигляді голівок лебедя та інших птахів прикрашали навершя спинок крісел. З Ольвії походять також кістяні фігурки Кори-Персефони та Афродіти.

У містах Боспору виявлено кістяні пластинки з сюжетними зображеннями Афродіти, яка веде бесіду з еротом; бородатого Борея, що викрадає Оріфію; постаті юнака з палицею в руці; жінки, яка грає на лірі, та ін.

Релігія в античних містах Північного Причорномор'я була політеїстичною. Давні греки, як і інші європейські народи, до прийняття християнства поклонялися багатьом божествам, що уособлювали різноманітні явища природи. Природа, на думку давніх греків, була населена надприродними істотами. З часом виникають культи окремих божеств, що відігравали значну роль у житті античних полісів.

Дослідники розрізняють два визначних етапи у розвитку релігії населення північнопричорноморських міст. Перший (VI–I ст. до н.е.) характеризується існуванням давньогрецького пантеону божеств, другий (I–IV ст. н.е.) — появою в релігії полісів культів негрецького походження, запровадженням культу римських імператорів і формуванням монотеїстичної релігії — християнства.

Мілетський культ Аполлона — покровителя колоністів, захисника нових полісів — був надзвичайно поширений у північнопричорноморських містах. Поряд з ним у пантеонах причорноморських міст значну роль відігравали олімпійські культи Зевса, Афіни, Артеміди, Афродіти, Гермеса. Покровителькою Херсонеса була Артеміда. У містах і селищах Боспору дуже популярним був культ Афродіти. Культ Афіни існував у Ольвії, Тірі, Ніконії. З сільським господарством на Боспорі пов'язаний культ Деметри. Культ Діоніса-Вакха — покровителя виноградарства — був яскраво представлений в Херсонесі. У північнопричорноморських містах шанували також давньогрецьких міфологічних героїв Ахілла і Геракла.

Шанованим божествам в античних містах Північного Причорномор'я зводили спеціальні храми й святилища, на місцях яких виявлено вівтарі, жертовні загородки тощо. У жертву язичницьким богам приносили биків, овець, свиней, рибу, різні злаки і плоди. Сцени окремих жертвоприношень відомі, зокрема, з вазового живопису. Виготовлялися також вотивні речі з глини та інших матеріалів, які мали замінювати натуральну жертву. Крім суспільних культів у Північному Причорномор'ї було досить поширене домашнє поклоніння божествам. При розкопках житлових комплексів виявлено багато теракот, різних вотивних речей, а також невеличких вівтарів з мармуру, вапняку чи глини.

Під впливом римської провінційної культури у перші століття н.е. в релігії Північного Причорномор'я поширюються негрецькі божества. У Херсонесі, Хараксі, Ольвії і Тірі виявлено мармурові рельєфи з зображенням фракійського кінного бога. В образі цього божества відтворена легенда про фракійського воїна-мисливця. Значної популярності на Боспорі набули й

малоазіатські божества. Поклонялися, зокрема, Кібелі. На акрополі Пантікапея стояла мармурова статуя богині. У розписах боспорських склепів зображено містерії на честь малоазіатського божества родючості Сабазія. Цей культ на Боспорі був пов'язаний з шануванням Кібели.

Простежено також елементи пізньоскіфських і сарматських культів родючості. На окремих боспорських поселеннях виявлено ліпні ідолоподібні зображення жіночого божества, вкриті товстим шаром гіпсу або глини. Це, як вважають вчені, мало символізувати тимчасове поховання зерна у землю. Культ родючості був взаємопов'язаний з поховальними обрядами. Про це свідчать поховання дітей у керамічних посудинах (амфорах і піфосах). З землеробськими культами був пов'язаний також і культ іранського бога світла Мітри, що виник на Боспорі в І ст. до н.е. Вважають, що в цьому культі, як і в згаданому культі фракійського бога-вершника, виявилося тяжіння до монотеїзму.

У кінці III ст. н.е. на Боспорі з'являються перші ознаки нової — християнської — релігії, а протягом перших десятиліть IV ст. н.е. тут формується християнська община на чолі з єпископом. У списках Нікейського собору 325 р. згадується ім'я боспорського єпископа Кадма. До ранніх пам'яток християнської релігії в Боспорі (у Пантікапеї та Херсонесі) належать надгробки і склепи із зображенням хрестів. Але паралельно із зародженням християнства традиційні античні культи і вірування ще довгий час побутували в Північному Причорномор'ї.

Таким чином, історичні й археологічні матеріали античних міст Північного Причорномор'я засвідчують майже тисячолітній період співіснування прийшлого давньогрецького і місцевого населення (скіфів, сарматів, фракійців, синдів, меотів і таврів). Цей історично прогресивний процес відбився у серії археолого-архітектурних пам'яток, а також у письмових історичних документах. Підтримуючи міцні економічні й культурні зв'язки з місцевими племенами, центри давньогрецької цивілізації на Чорноморському узбережжі позитивно вплинули на побут і культуру місцевого населення. Занепад давньогрецьких міст у Причорномор'ї був пов'язаний із загальною кризою античного рабовласницького світу. Вторгнення ж у Південно-Східну Європу в III ст. н.е. готів з Прибалтики і в IV ст. н.е. гунів з Центральної Азії прискорило кінець існування у Північному Причорномор'ї міст-держав. Закінчується скіфо-сарматський і античний період в історії України. У Північному Причорномор'ї починається епоха раннього середньовіччя.

РОЗДІЛ IX

РАННІ СЛОВ'ЯНИ

Найдавніший період історії слов'ян сягає у глибину століть. Існує думка, що предками слов'ян були осілі племена доби бронзи і раннього залізного віку, які мешкали між Дніпром, басейном Вісли, а можливо, й Одера. Ранні східні слов'яни займали, очевидно, основну територію лісостепового межиріччя Дніпра і Дністра з виходом на землі Верхнього Подніпров'я і Прип'ятського Полісся.

Про історію слов'янських племен рубежу і першої половини I тисячоліття н.е. відомо з писемних джерел. Автори I–II ст. н.е. називають слов'ян, що жили на території Південно-Східної Європи, венедами. За даними Плінія Старшого, Птолемея і Тацита, слов'яни-венеди проживали у Повісленні, а також на південний схід від Вісли і на північ від Чорного моря. Отже, йдеться про землі лісостепової смуги і частини Полісся, як однієї зі складових частин розселення слов'ян на рубежі та в перші століття нової ери.

Про давніх східних слов'ян II–V ст. н.е. згадують у своїх творах візантійські автори VI–VII ст. н.е. Прокопій Кесарійський, Менандр Протіктор, Псевдо-Маврикій, Феофілакт Сімокатта, а також давньогерманський історик VI ст. н.е. Йордан. Ці ранньосередньовічні письменники знали слов'ян під назвою венедів, антів і склавінів. Вони відводять слов'янам важливе місце в історії Південно-Східної та Центральної Європи. За свідченням Прокопія Кесарійського, анти населяли територію від Дніпра до Дністра, а склавіни — від Дністра і далі на північний захід. Отже, порубіжною зоною між антами (східні слов'яни) і склавінами (західні слов'яни) була територія Подністров'я, що, можна думати, не роз'єднувала, а, навпаки, консолідувала спільні здобутки матеріальної і духовної культури східних і західних слов'ян.

Південно-західними сусідами давніх східних і західних слов'ян були гето-фракійські племена Дністро-Дунайського межиріччя, про які також йдеться у давніх писемних і картографічних джерелах, зокрема в римських подорожніх таблицях (т.зв. карта Касторія, або Певтингерові таблиці). Цікаво, що у Подунав'ї у першій половині та середині I тисячоліття н.е. на

північ від фракійців фіксуються поселення слов'ян (Йордан, Прокопій, Псевдо-Маврикій). Це знаходить своє підтвердження і в пам'ятках археології.

Письмові історичні свідчення про слов'ян рубежу і першої половини I тисячоліття н.е. можуть бути конкретизовані на основі вивчення археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи. Тут поряд зі слов'янськими старожитностями представлені пам'ятки гето-фракійських, пізньоскіфських і сарматських племен у Північному Причорномор'ї та у лісостеповому межиріччі Подніпров'я і Подністров'я. Певне місце займають елементи давньогерманського етносу, які просочилися в епоху "великого переселення народів" з Повіслення через землі Південно-Західної Білорусі на територію лісостепової України і в Північне Причорномор'я.

§ 1. Зарубинецька культура

Перші пам'ятки цієї культури відкрито наприкінці XIX ст. В. В. Хвойкою поблизу с. Зарубинці на Київщині. Тут досліджено залишки безкурганного могильника з трупоспаленням. Серед супровідного інвентарю виявлено специфічний ліпний посуд та бронзові фібули. Широкі розкопки були проведені на могильнику зарубинецького типу у с. Корчувате поблизу Києва у 1940–1941 pp. І. М. Самойловським, який відкрив тут понад 100 поховань. У другій половині XX ст. пам'ятки зарубинецької культури вивчали Є. В. Максимов, В. І. Бідзіля, А. І. Кубишев, С. П. Пачкова, П. І. Хавлюк, П. М. Третьяков, Ю. В. Кухаренко, К. В. Каспарова та ін. Дослідженнями визначено п'ять локальних районів, що становлять територію поширення зарубинецької культури: Середнє Подніпров'я, Прип'ятське Полісся, Верхнє Подніпров'я, Південне Побужжя, Верхнє Подесення. Елементи зарубинецької культури виявлено на землях Західного Побужжя, Верхнього і Середнього Подністров'я — у зоні стику зарубинецького масиву з пшеворською культурою і з південно-західними групами пам'яток гетофракійського населення.

Зарубинецька культура відома за групою неукріплених поселень, городищ, могильників. Поселення займали високі миси річок, ярів або розташовувалися на надзаплавних терасах. Розміри поселень в середньому до 2 га. Іноді селища розміщувалися на місцевості невеликими групами по 10–15 поселень. Для Середнього Подніпров'я Є. В. Максимов виділив три такі групи: канівську, ржищівську і київську.

Для зарубинецької культури характерні наземні і заглиблені в землю житла площею в середньому 18–20 м². При спорудженні будинків використовували техніку дерев'яного каркасного будівництва. Стіни стовпової конструкції обмазували рідкою глиною і білили. Покрівлі зарубинецьких жител були двосхилими. Для покрівлі використовували жердини, солому або очерет. Опалювали житлові приміщення відкритими вогнищами. Рештки вогнищ виявлено і за межами жител (очевидно, літні печі). Поблизу жител зафіксовано також господарські ями 1,2 м в діаметрі і глибиною до 1 м, що у вертикальному перерізі мали циліндричну або дзвоноподібну форму.

Населення вело осілий спосіб життя. Основні залізні знаряддя (серпи, коси), виявлені на зарубинецьких пам'ятках (Бабина Гора. Зарубинці, Монастирьок), свідчать про землеробський характер господарства. Цікаво, що на Круглицькому поселенні Середнього Подністров'я серед поєнештилукашівських матеріалів знайдено зарубинецький залізний наральник, а також серпи і коси. Мешканці зарубинецьких поселень вирощували просо, пшеницю-двозернянку, ячмінь. Зерно зберігали в керамічних корчагах. Вони споживали кашу, виготовлену з круп зернових культур, а також випечені на керамічних сковородах хлібні коржі. З городніх культур були відомі горох і ріпа. Вирощували також коноплі і льон. У скотарстві переважало розведення корів, свиней, дрібної рогатої худоби й коней.

На поселеннях знайдено кістки собак, що виконували сторожові та мисливські функції. Зарубинецькі мисливці полювали на кабана, оленя, лося, зубра, ведмедя, бобра, куницю.

Залізо добували з болотних (озерних) руд у спеціальних глинобитних горнах, що працювали на деревному вугіллі. У результаті плавки одержували невеличку залізну крицю, яку потім проковували. У деяких поселеннях існували досить крупні, як на ті часи, залізоробні майстерні. Одну з них відкрито й досліджено в Лютежі (В. І. Бідзіля, С. П. Пачкова). У ковальській справі використовували крицеве залізо, знали вже й сталь, яку одержували за допомогою цементації (Г. О. Вознесенська, В. Д. Гопак).

На зарубинецьких поселеннях виготовляли і керамічний посуд. Для формування посуду використовували гончарний круг ручного типу. Сформовану і просушену посудину випалювали. Виготовлення посуду, проте, не вийшло за межі домашнього ремесла.

Ювелірні вироби виготовляли з привізної бронзи. Бронзу плавили в керамічних тиглях на вогнищах. Застосовували також проковку, протяжку, чеканку. Виробляли фібули-застібки для одягу, шпильки, браслети, кільця та ін.

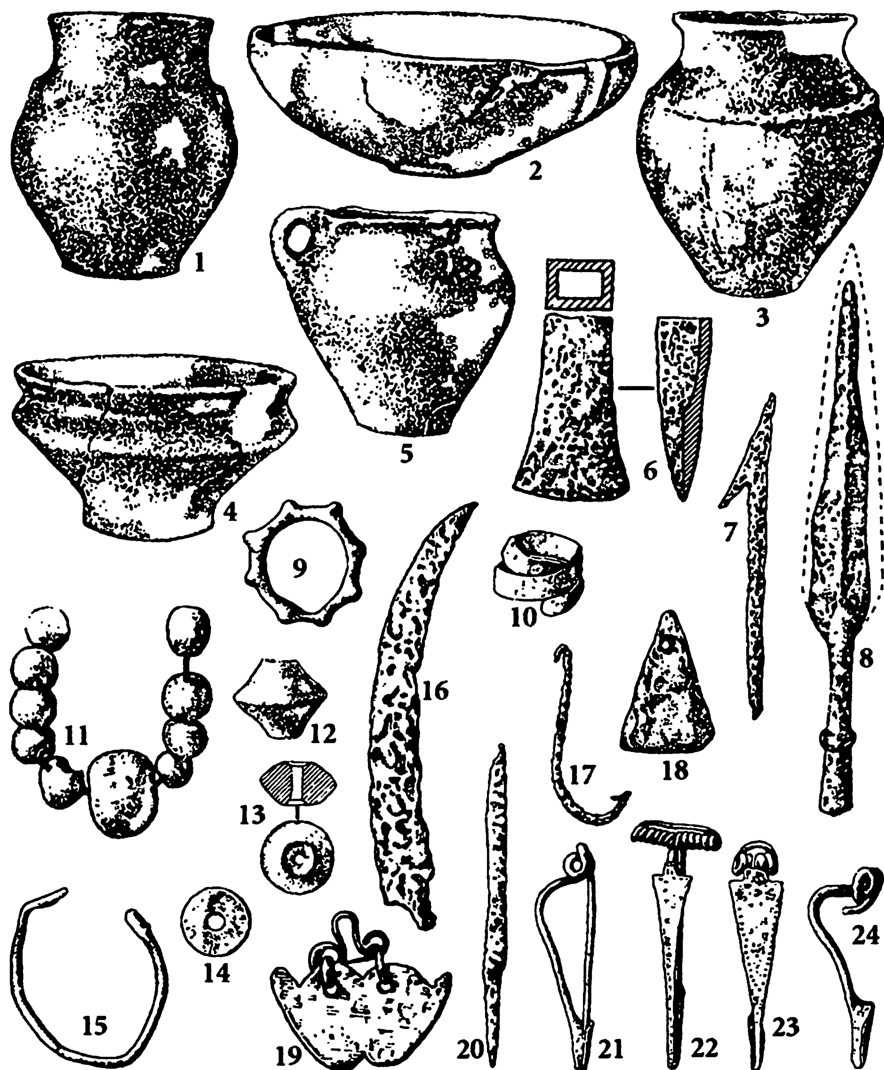

Рис. 80. Старожитності зарубинецької культури:

1–5 — кераміка; 6 — залізна сокира; 7 — наконечник остроги; 8 — наконечник списа; 9, 10 — бронзові кільця; 11 — скляне намисто; 12–14 — пряслиця; 15 — бронзовий браслет; 16 — залізний серп; 17 — рибальський гачок; 18 — важок від ткацького верстата; 19 — бронзова підвіска-лунниця; 20 — залізний ніж; 21–24 — бронзові фібули.

Про існування ткацтва в зарубинецьких племен свідчать керамічні пірамідальні важки для ткацького вертикального верстата, а також глиняні пряселця. Тканини виготовляли з льону, конопель, вовни.

Шкіри та хутра уміли обробляти кістяними знаряддями, залізними ножами, голками і проколками.

Дерево обробляли сокирами, стругами, теслами, долотами, свердлами, ножами.

З кістки виготовляли проколки,, рукоятки ножів, з каменю — зернотерки, точильні бруски, ливарні форми.

Зарубинецьке населення мало економічні й культурні зв'язки з сусідніми племенами, а також з периферією античного світу. На південь по Дніпру вивозили хутра, шкіри, мед і віск. З півдня завозили вино й олію в керамічних амфорах, а також деякі тканини, ювелірні вироби тощо.

Могильники зарубинецьких племен представлені ґрунтовими безкурганними похованнями (трупоспалення в урнах або просто в ямах). Серед супровідного інвентарю знайдено керамічний посуд (лощені горщики, миски, кухлі), а також інші побутові речі (переважно бронзові фібули, браслети, кільця).

Трупопокладення на могильниках зустрічаються рідко. На зарубинецьких могильниках Середнього Подніпров'я у Пирогові, Корчуватому, Дідовому Шпилі виявлено лише по кілька трупопокладень. Чотири поховання-трупопокладення відомі у Велемичах на Прип'яті. Відомі і кенотафи, які не мають залишків поховання, але вміщують у поховальних ямах той самий речовий інвентар, що супроводжує справжні могили. Це, очевидно, імітовані поховання меморіального характеру на честь людей, що загинули або померли на чужині.

Загальна хронологія зарубинецької культури визначається кінцем III ст. до н.е. — II ст. н.е. У кожному з локальних регіонів (Середнє Подніпров'я, Прип'ятське Полісся, Верхнє Подніпров'я, Південне Побужжя, Верхнє Подесення) дати визначаються конкретно на підставі типів привізних амфор і фібул.

Сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо етнічного складу зарубинецьких племен. Їх пов'язують з слов'янами, германцями, балтами. Проте, дані мовознавства, типологічна близькість зарубинецьких пам'яток з київською культурою III–V ст. н.е. та культурами ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. — пеньківською і колочинською — дають підстави вважати зарубинецьку культуру ранньослов'янською.

§ 2. Поєнешти-лукашівська культура

Пам'ятки поєнешти-лукашівської культури поширені у Карпато-Дністровському регіоні на території Молдови, Румунії, України. У 1936 р. на території Румунії К. Чіходару відкрив могильник Поєнешти поблизу м. Васлуй. У 1949 р. Р. Вульпе продовжив розкопки могильника, а також відкрив синхронні йому поселення. Г. Б. Федоров у 1953 р. дослідив могильник біля с. Лукашівка Оргеєвського району (Молдова), що мав багато спільного з Поєнештським. На підставі подібності морфологічних ознак дослідник об'єднав ці пам'ятки у поєнешти-лукашівську культуру.

На території України у Придністров'ї відомо 40 пунктів, де зафіксовано пам'ятки цієї культури. Розкопки проведено на поселеннях біля сіл Круглик, Перебиковці, Остриця в урочищі Кодин Чернівецької області, Сокіл Хмельницької області, а також на могильнику в с. Долиняни Чернівецької області та окремих похованнях у селах Круглик і Гринчук Хмельницької області. Пам'ятки досліджували І. С. Винокур, С. П. Пачкова, Б. О. Тимощук, І. П. Русанова, Л. В. Вакуленко, Г. І. Смирнова.

Селища поєнешти-лукашівської культури розміщувалися на мисах або по краю надзаплавних терас. Вони не мали укріплень, були невеликі за площею (близько 2 га). Житла представлені наземними і напівземлянковими спорудами зі стінами дерево-каркасної конструкції, обмазаними рідкою глиною з рослинними домішками; стіни будинків, очевидно, білили. Житла опалювали за допомогою відкритих вогнищ або глинобитних печей. За межами жител виявлено вогнища, якими користувалися влітку, а також господарські ями для зберігання збіжжя.

Окремі споруди на селищах пов'язують з рештками виробництв. Так, на поселенні Ульма виявлено будову з залишками горна для переплавки бронзи. На підлозі, біля печі, лежали уламки керамічного сопла, шматки бронзового шлаку. У Бранештах у господарській споруді була піч для випалювання кераміки. Залишки гончарного горна виявлено на поселенні Велика Слобідка II Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, у керамічних матеріалах якого представлені елементи зарубинецької, поєнешти-лукашівської і східнопшеворської культур.

Основним заняттям населення було орне землеробство і приселищне скотарство. На поселеннях знайдено залізний наральник і залізні серпи, кам'яні зернотерки. Мешканці поєнешти-лукашівських селищ вирощували просо, ячмінь, коноплі, полбу-двозернянку, м'яку пшеницю. У тодішньому

стаді, як свідчить остеологічний матеріал, були велика рогата худоба, свині, дрібна рогата худоба, коні. Певне допоміжне значення у господарстві мали, очевидно, лісові промисли, полювання і рибальство.

Залізні шлаки і речі з заліза засвідчують існування місцевого залізоробного виробництва. Місцеві майстри знали не тільки сиродутне залізо, а й сталь, володіли технікою зварювання заліза і сталі. Залізоробне і ковальське виробництва у поєнешти-лукашівських племен були приблизно на тому самому рівні, що й у носіїв зарубинецької культури.

Археологічні знахідки також підтверджують факт місцевого виготовлення виробів з міді та бронзи.

Переважно домашній характер мали прядіння, ткацтво, виготовлення виробів з дерева та кістки, інші види виробництва, які існували для задоволення життєвих потреб в умовах натурального господарства.

Кераміку виготовляли, очевидно, з використанням ручного гончарного круга: тулови горщиків і мисок мали симетричні форми. Частина посуду, переважно столового, має досить якісне чорне або сірувате лощення, проте у побуті поєнешти-лукашівських племен були й кухонні та для інших господарських потреб керамічні вироби, виготовлені з досить грубого глиняного тіста з домішками шамоту. Миски столового посуду за формами і технікою виготовлення надзвичайно подібні до аналогічних виробів зарубинецьких майстрів. Ліпний кухонний посуд і піфосоподібні посудини мають безпосередні аналогії у пам'ятках гетського населення Дністро-Дунайського межиріччя.

У Середньому Подністров'ї серед пам'яток з елементами зарубинецької, поєнешти-лукашівської і східнопшеворської культур простежуються перші кроки у виготовленні гончарного сіролощеного посуду (Велика Слобідка II, Бережанка).

У побуті поєнешти-лукашівських племен було чимало залізних виробів. Крім згаданих наральника і серпів з Круглика на поселеннях знайдено серії ножів. Є серед знахідок залізні сокира-кельт, долота, голки, бритва та туалетні щипці. Представлено кам'яні точильні бруски.

Предмети озброєння зафіксовано порівняно невеликою серією знахідок. Це — залізні наконечники списів з Круглика та пам'яток Молдови. Виявлено також залізні наконечники стріл, мечі, залишки щитів.

З предметів убору найчисленніші фібули, переважно середньолатенської схеми, виготовлені з заліза, бронзи, рідше — зі срібла. На території України серія таких фібул походить з Долинянського могильника. Знайдено багато

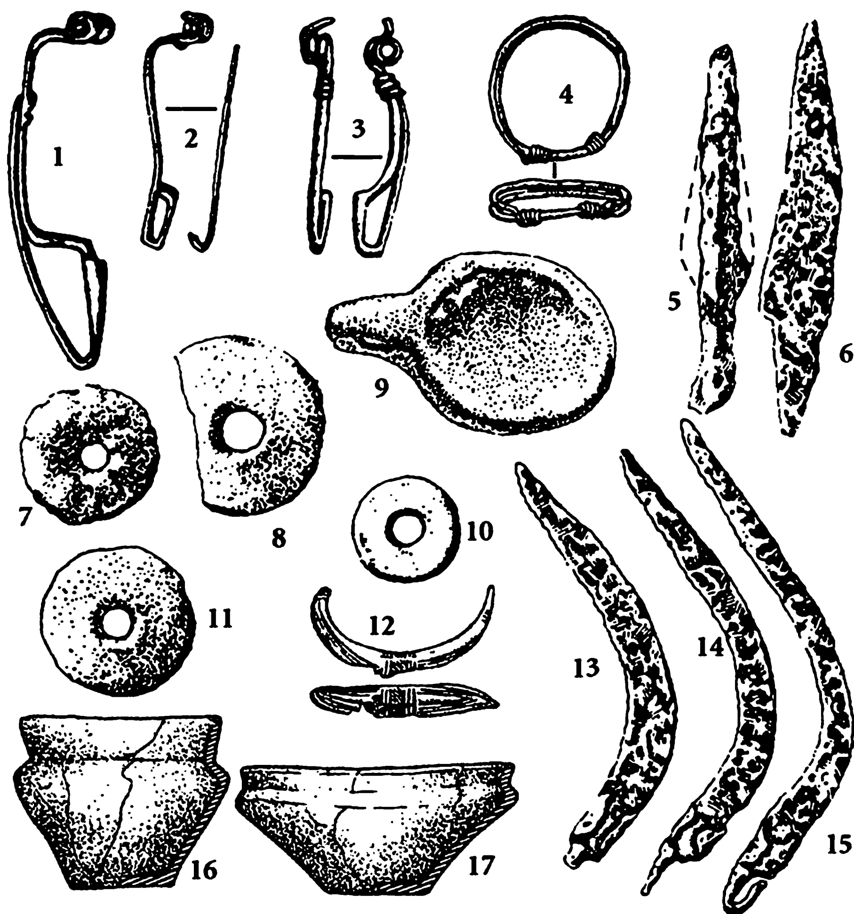

Рис. 81. Старожитності поєнешти-лукашівської культури:
1–4, 12 — прикраси; 5 — наконечник списа; 6 — залізний ніж; 7, 8, 10, 11 — пряслиця; 9 — глиняна ллячка; 13–15 — залізні серпи; 16, 17 — глиняний посуд.

залізних і бронзових браслетів, а також намиста зі скла, скляної пасти, каменю, глини. Трапляються окремі намистини з бронзи і золота.

Могильники та окремі поховання поєнешти-лукашівських племен (Поєнешти, Лукашівка, Долиняни, Круглик, Гринчук) відносять до ґрунтових трупоспалень в урнах і ямах. Серед супровідного інвентарю знайдено кераміку, фібули, браслети та інші побутові речі. Поховальний обряд, як одна з найбільш консервативних рис духовної культури, дає змогу просте-

жити генетичні зв'язки з гетськими старожитностями попереднього часу. Цікаві і спеціальні культові пам'ятки. Це залишки дослідженого поблизу с. Долиняни круглого у плані жертовника, що має прямі аналогії у дакійських старожитностях рубежу і перших століть нової ери. З поселення Лукашівка II походить фігурка бронзового антропоморфного ідола. На території Молдови знайдено також спеціальні підставки для вогнищ, так звані коньки з каменю та глини, прикрашені меандром і солярними знаками.

Хронологія старожитностей поєнешти-лукашівської культури базується на типах фібул, фрагментах пізньоелліністичних амфор, виявлених на поселеннях і могильниках. У комплексі з іншими побутовими речами вони дають можливість датувати культуру рубежем III–II ст. до н.е. — другою половиною I ст. до н.е.

Щодо етнічної інтерпретації поєнешти-лукашівських пам'яток існують різні думки. Більшість дослідників вважають, що субстратом, на якому сформувалася ця культура, були гетські старожитності Карпато-Дунайського регіону IV–III ст. до н.е. (Г. Б. Федоров, М. А. Романовська та ін.). Окремі вчені зважають при цьому й на певну роль міграції центральноєвропейських племен (С. П. Пачкова). До цього слід додати, що у Середньому Подністров'ї відчутний вплив на поєнешти-лукашівські племена мали також носії зарубинецької культури.

§ 3. Пшеворська культура

Свою назву культура одержала від м. Пшеворськ (Польща), поблизу якого у 1905 р. було досліджено великий могильник. Основною територією поширення пшеворської культури є південна та центральна Польща (межиріччя Вісли та Одера). Культура сформувалася на початку II ст. до н.е. на основі поморсько-кльошових старожитностей, під впливом латенської культури, і проіснувала до IV — початку V ст. н.е. На території Польщі досліджено ряд пшеворських поселень і понад 40 могильників. Ці старожитності представляють осіле землеробське населення, допоміжну роль у господарстві якого відігравало приселищне скотарство.

На території України пам'ятки пшеворської культури виявлено і досліджено в басейнах Західного Бугу і Верхнього Подністров'я. Відомі окремі поховання в Середньому Подністров'ї, на Поділлі, у Закарпатті. На Волині пшеворське населення проживало поряд із зарубинецькими племенами,

а в Середньому Подністров'ї — з фракійськими. Перші публікації про пам'ятки пшеворської культури на початку XX ст. підготували В. Деметрикевич, К. Гадачек, Л. Легоцький. У 30-х роках М. Ю. Смішко систематизував відомі на той час матеріали пшеворської культури на західноукраїнських землях. Пам'ятки пшеворської культури досліджували також І. К. Свєшніков, Г. І. Смирнова, В. Д. Баран, М. Ю. Смішко, Д. Н. Козак, І. П. Русанова, В. К. Воляник, С. П. Пачкова.

З поселень найкраще вивчені Підберезці, Сокільники І, Пасіки-Зубрицькі, Чишки, Підбірці, Березець та інші у Верхньому Подністров'ї; Бернашівка, Велика Слобідка в Середньому Подністров'ї. Пшеворський могильник досліджено в селі Гринів Львівської області.

Поселення виникали вздовж рік та струмків на перших надзаплавних терасах і на схилах ярів і балок. Площа поселень становила 0,2–1,4 га. Тут виявлено наземні житла і напівземлянки прямокутної, рідше квадратної у плані форми, середньою площею 14–20 м^2. Стіни мали стовпово-каркасну або зрубну конструкцію. В одному з кутів або в центрі житла знаходилися відкриті вогнища чи глинобитні печі. Існували також наземні господарські споруди та ями для зберігання продуктів землеробства й тваринництва.

Могильники пшеворської культури переважно безкурганні, розміщені на підвищених місцях. Поховальний обряд характеризується трупоспаленнями двох типів: ямним і урновим. Зовнішніх ознак ці ґрунтові могили не мають. Поховання воїнів супроводжували предмети озброєння (залізні мечі, наконечники списів, умбони від щитів, шпори). Типовим для пшеворської культури є звичай втикати деформовану зброю (мечі і списи) у дно поховальної ями.

У с. Звенигород Львівської області досліджено змішаний пшеворсько-липицький могильник.

Пшеворська кераміка населення Подністров'я і Західного Побужжя в основному ліпна. Це горщики, миски, кружки. Поверхня посуду згладжена, з лощенням. Але є посуд з поверхнею, навмисне ошершавленою шляхом покриття керамічних виробів рідкою глиною з домішками крупнозернистого піску. З другої половини І ст. н.е. з'являється в невеликій кількості гончарний посуд, очевидно, липицької культури. Третьою чвертю II ст. н.е. датується поява гончарних мисок і амфорної тари Північно-Західного Причорномор'я. У III ст. гончарну кераміку вже виготовляли на місці. Про це свідчать досліджені у Верхньому Подністров'ї гончарні майстерні (Ріпнів II, Неслухів, Сокільники).

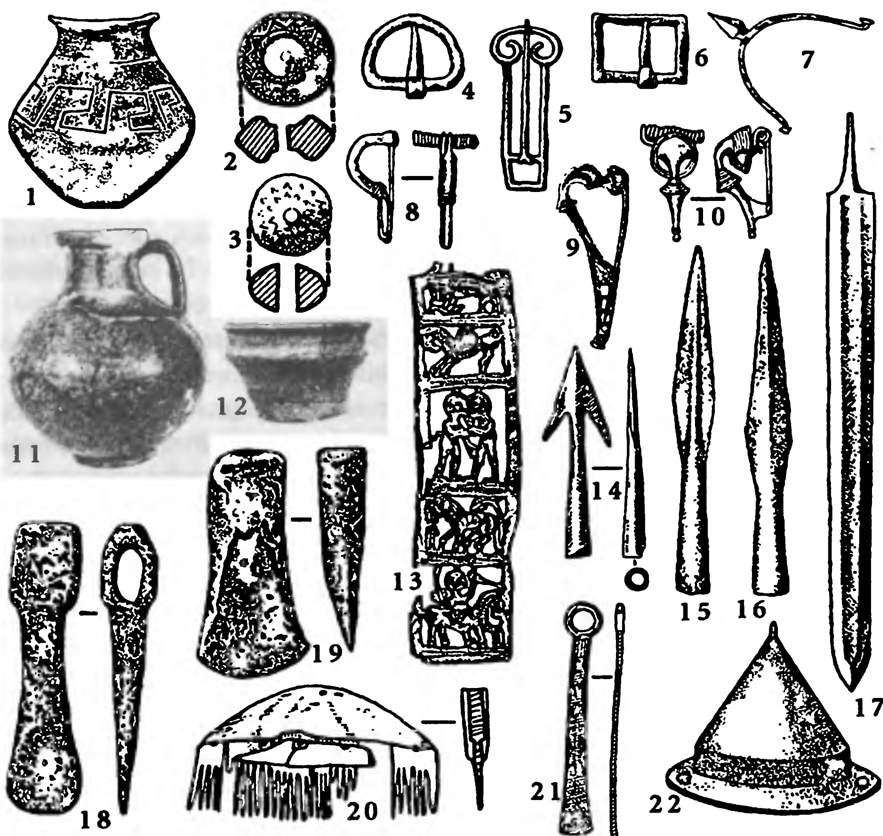

Рис. 82. Старожитності пшеворської культури:
1, 11, 12 — глиняний посуд; 2, 3 — пряслиця; 4–6 — пряжки; 7 — шпора; 8–10 — фібули; 13 — бронзова накладка для піхов меча (Гринів); 14 — наконечник стріли; 15, 16 — наконечники списів; 17 — меч; 18 — сокира; 19 — тесло; 20 — гребінець з кістки; 21 — залізне кресало; 22 — умбон щита.

На поселеннях і могильниках знайдено залізні сокири, тесла, швайки. Прикраси представлені фібулами, шпильками, намистинами, кістяними амулетами. З побутових предметів виявлено поясні набори, ножі, гребені, ключі, бритви, ножиці, кресала. На могильнику Гринів знайдено майстерно виготовлену з бронзи накладку для піхов меча. Лицьовий бік накладки прикрашено карбованими зоо- й антропоморфними зображеннями. У прямокутних рамках зображені вовк, що роздирає жертву; грифон; акт священного шлюбу героя й героїні; баран, що поїдає молоді стеблини;

озброєний вершник. На думку дослідників, усі п'ять зображень об'єднано в композицію, яка, очевидно, передає давній міфологічний сюжет про походження роду.

Речовий комплекс знахідок (фібули, пряжки, гребені, предмети озброєння і кераміка) датує пшеворські старожитності західних областей України початком I–III ст. н.е.

Основу господарства пшеворського населення Верхнього Подністров'я і Західної Волині становили землеробство і приселищне скотарство. Вирощували просо, пшеницю, жито, ячмінь, горох, сочевицю, коноплі. У домашньому стаді були велика рогата худоба, свині, вівці, кози, коні. На високому рівні були добування та обробка заліза, бронзи, ювелірне ремесло, обробка дерева, кістки, прядіння й ткацтво.

Питання етнічної належності носіїв пшеворської культури на території Верхнього Подністров'я і Західної Волині вирішується з урахуванням відчутного впливу, починаючи з I ст. н.е., з боку зарубинецьких ранньослов'янських племен, а також зіставленням східнопшеворських пам'яток зі старожитностями черняхівської культури і ранньосередньовічних слов'янських племен Подністров'я. Дослідження (В. Д. Баран, І. С. Винокур, Д. Н. Козак) показали, що в першій половині I тисячоліття н.е. тут відбувався процес формування однієї з груп східнослов'янських племен. Щодо окремих пшеворських поховань зі зброєю, то вони, очевидно, пов'язані з населенням Мазовії, яке прийшло в рух у зв'язку з початком "великого переселення народів".

§ 4. Латенська культура

У VI–V ст. до н.е. у межиріччі верхів'їв Дунаю та Рейну, на території сучасних Швейцарії, Франції і Німеччини, сформувалася латенська культура, яку більшість дослідників пов'язують з кельтами. Латенська культура, як свідчать археологічні матеріали, справила певний вплив на пам'ятки Південно-Східної Європи рубежу нової ери. Знайдені тут окремі кельтські предмети вчені розглядають як імпортні. Відчутний вплив Латену виявився у поширенні технічних досягнень у чорній металургії, в обробці заліза, бронзи, а також у ювелірній справі.

Пам'ятки латенської культури відомі на території Закарпатської області України. Разом з пам'ятками Словаччини, Польського Прикарпаття, північної частини Румунії та Угорщини вони становлять віддалену групу се-

редньоєвропейського Латену. Латенські старожитності представлені у Закарпатті неукріпленими поселеннями, ремісничими центрами, курганними могильниками, речовими скарбами й окремими знахідками.

У 60-х роках XIX ст. Т. Легоцький відкрив перше поселення латенської культури Закарпаття — Галіш-Ловачка. Протягом XX ст. тут працювали Я. Ейснер, брати Я. і Е. Затлукало, П. П. Сова-Гмитров, В. І. Бідзіля, Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк.

Нині на території Закарпаття відомо понад 40 поселень латенської культури. Розташування поселень на вододілах гірських річок сприяло розвитку землеробства, приселищного скотарства і ремесел. Населення широко використовувало гематитові й болотні залізні руди, міднорудні джерела, різні породи каменю, а також поклади графіту, бурого вугілля, будівельний ліс. Латенські поселення Закарпаття не мали штучних укріплень — місцевий гірський рельєф робив їх практично неприступними для ворогів.

Найкраще досліджено залишки латенських поселень Галіш-Ловачка, Великі Ратівці, Осій, Горбок, два селища на околицях Ужгорода, Нове-Клинове, Дякове, Виноградове II, Олешник. На поселеннях вивчено наземні й заглиблені в землю житла площею 15–20 м^2. У житлах виявлено залишки круглих вогнищ, викладених з каміння і обмазаних глиною. На площі між житлами відкрито господарські ями циліндричної форми 1–1,5 м у діаметрі та глибиною близько 1 м.

Окремі селища були значними, як на ті часи, ремісничими центрами. На поселенні Галіш-Ловачка відкрито металургійні майстерні й сиродутні горна. У деяких житлах цього селища знайдено ковальську крицю, ковадло, молоток, ковальські кліщі, а також залізні наральники, серпи, втульчасті сокири, наконечники списів, тесла, свердла, сокири, вудила, ножі для обробки шкір. У культурному шарі селища знайдено три великих і три малих ковадла, два молоти-кувалди, чотири ручних молотки, три зубила, пробійник і напилок, що свідчить про існування кількох кузень. Крім того, у Галіш-Ловачці виявлено залишки виробництв, пов'язаних з обробкою кольорових металів і виготовленням ювелірних виробів. Тут знайдено чимало фібул, браслетів, поясних ланцюжків тощо. На поселенні знайдено ножиці для стрижки овець, швайки, ножі для обробки шкір.

Численні круглі ротаційні кам'яні жорна і довгасті зернотерки пов'язані з землеробством. З предметів озброєння виявлено два мечі середньолатенської схеми, кинджал з антропоморфною рукояткою, 27 наконечників списів, 2 наконечники дротиків і 14 наконечників стріл.

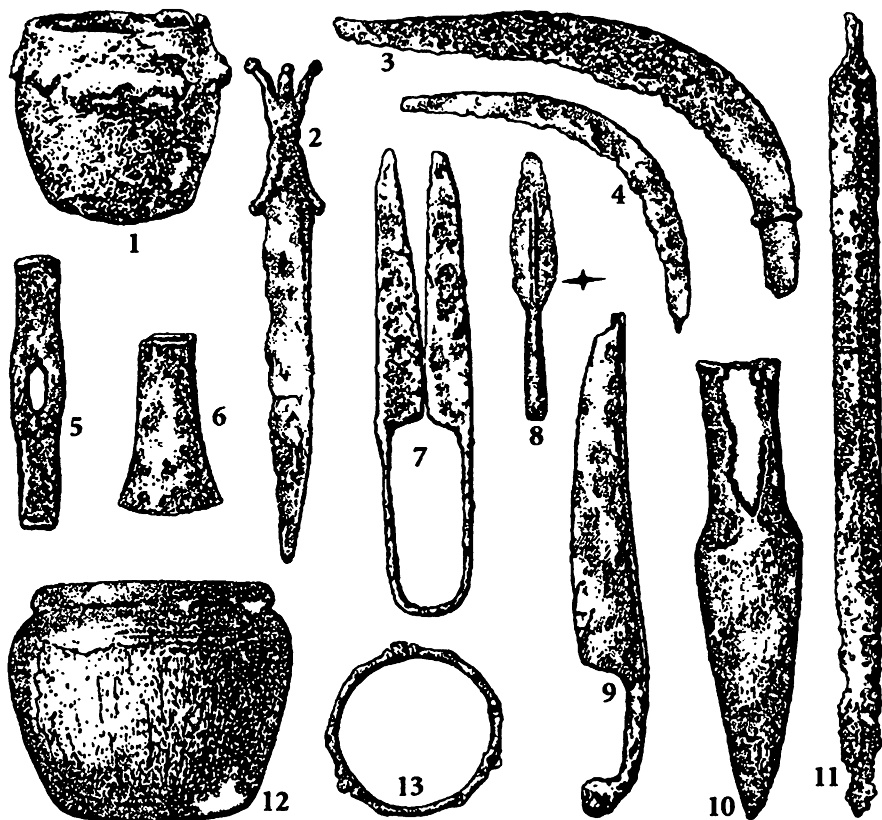

Рис. 83. Старожитності латенської культури:
1, 12 — глиняний посуд; 2 — кинджал; 3 — коса; 4 — серп; 5 — молоток; 6 — сокира; 7 — ножиці для стрижки овець; 8 — наконечник списа; 9 — ніж-сікач; 10 — наральник; 11 — меч; 13 — бронзовий браслет.

Кераміка представлена гончарним посудом пізньолатенських форм і місцевими ліпними виробами. В цілому матеріали Галіш-Ловачки засвідчують, що це був один з великих ремісничих і економічних центрів латенської культури останньої чверті I тис. до н.е.

У Закарпатті досліджено ще кілька виробничих залізоробних осередків. Поблизу сіл Нове-Клинове, Дякове, Юлівці, Чепа, Вовчанське в заболоченій місцевосці біля р. Ботар, лівої притоки Тиси, знаходяться окремі скупчення сиродутних залізоробних горнів. Всього тут виявлено 284 залізороб-

ні горна. Цей район виробництва заліза увійшов в літературу під назвою Закарпатського центру чорної металургії II–I ст. до н.е. (В. І. Бідзіля).

Для поховального обряду латенського населення Закарпаття характерне трупоспалення під курганними насипами. Залишки кремації зсипали в керамічні урни або ями. Поховання супроводжують миски, черпаки, горщики ліпної та гончарної роботи.

Відомо кілька речових скарбів і монетних знахідок латенського часу. Скарб ювелірних виробів і культових предметів, знайдений у с. Мала Бегань, містив браслет з голубого скла, мідний браслет для ніг з трьох напівкуль і дві бронзові статуетки. У с. Клячаново виявлено скарб знарядь праці, що складався з чотирьох залізних сокир-кельтів, залізного наральника, стамески, пробійника і кухонного ножа. У скарбі з с.Гараздівка було понад 100 срібних монет. Ці монети фахівці вважають своєрідною імітацією тетрадрахм Філіппа II Македонського і датують II ст. до н.е.

Керамічні вироби знайдено на всіх латенських пам'ятках Закарпаття. Гончарні вироби виступають у формах сіроглиняного, лощеного, графітового і розписного посуду (горщики, миски, глеки, кубки, зерновики), подібного до середньоєвропейських латенських виробів. З кельтами, очевидно, пов'язаний і розписний посуд. Ліпна місцева кераміка, на думку Г. І. Смирнової та Е. А. Балагурі, сформувалася на базі куштановицької культури раннього залізного віку.

Переважна більшість знахідок Закарпаття, вік яких вдалося визначити, має аналогії в комплексах латенських старожитностей Середньої Європи II–I ст. до н.е. На підставі цих речей, а також інших побутових виробів з комплексу пам'яток, старожитності Закарпаття латенського часу датують від рубежу III–II ст. до н.е. до початку нової ери. Отже, латенські старожитності Закарпаття історично пов'язані з попередньою куштановицькою культурою. Щодо етнічної приналежності, то більшість дослідників основними носіями закарпатського Латену вважають північнофракійське населення і водночас вказують на наявність кельтського етнічного компоненту.

§5. Липицька культура

Першу пам'ятку цієї культури було відкрито біля с. Верхня Липиця Рогатинського району Івано-Франківської області, де протягом 1889–1890 рр. Й. Коперницький досліджував могильник з трупоспаленнями. У 1911 р. К. Гадачек виділив липицькі старожитності в окрему

культуру. У другій половині XX ст. поселення і могильники липицької культури досліджували М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, В. М. Цигилик, І. К. Свєшніков. Всього досліджено близько двадцяти пам'яток на території Верхнього і Середнього Подністров'я.

Поселення липицької культури займали південні, відкриті сонцю, схили надзаплавних терас річок і неглибоких балок (Незвисько, Ремезівці, Заліски, Возилів). На поселеннях виявлено житла двох типів: наземні і напівземлянкові чотирикутної у плані форми, з рівною підлогою. В них відкриваються вогнища, викладені з каменю й обмазані глиною. Відомі і глинобитні печі (с. Бовшів). За межами жител знайдено печі та вогнища, які використовувалися, очевидно, в літній період. На поселеннях відкрито численні господарські ями. В одній з них (Верхньолипицьке поселення) виявлено багато обвугленого проса.

На деяких липицьких поселеннях відкрито залишки залізоробного виробництва, зокрема, сиродутні горна досліджено на поселенні біля с. Ремезівці. Вони мали округлу у плані форму з майже вертикальними стінками і рівним дном. Діаметр горен становив 0,20–0,25, висота — 0,8–0,9 м. У нижній частині виявлено продухи — отвори для сопел, через які з шкіряних міхів нагніталося повітря. На місцях розвалів горен та поблизу них виявлено крицеве залізо та залізні шлаки.

Липицькі могильники розташовані, зазвичай, на підвищеннях поблизу поселень (Верхня Липиця, Болотне, Звенигород, Гринів, Возилів та ін.). Основним поховальним обрядом було трупоспалення. Перепалені людські кістки зсипали в керамічні горщики, які перекривалися мисками, чашами, кам'яними плитками. Поховання супроводжували фібули, поясні пряжки, ножі, шила, бритви, ключі, кресала, намистини, дзеркала, прясельця. Крім трупоспалень, на деяких могильниках липицької культури зафіксовані звичайні трупопокладення.

Два багатих липицьких поховання виявлено в селах Колоколин Івано-Франківської та Чижиків Львівської області. У похованні в с. Колоколин знайдено чотири бронзові фібули, пряжку, частину пояса, ручку від глека із зображенням Пана, фрагменти срібних пластинок і ніжок від сакрального столика. Поховання датовано М. Ю. Смішком початком нової ери.

У с. Чижиків досліджено трупопокладення. Серед поховального інвентарю виявлено бронзову ойнохою з широкою масивною ручкою, прикрашеною зображенням голови і лап лева, сферичну миску на кільцевому піддоні, ручку від палиці (патер) із зображенням голови барана, дві шпори

Рис. 84. Старожитності липицької культури:
1–3 — фібули; 4–6 — пряжки; 7, 9–12 — глиняний посуд; 8 — бронзова ойнохоя; 13, 14 — ножі; 15–17 — пряслиця.

з фігурною основою, пластинку напівовальної форми, ліпну керамічну чашу на високій ніжці, невеликий товстостінний горщик, а також нижню частину гончарного горщика.

Поховання з Колоколина і Чижикова, на думку дослідників, могли належати племінній верхівці, що свідчить про зародження соціальної нерівності серед населення Верхнього Подністров'я.

Кераміка липицької культури представлена ліпними і гончарними виробами. Ліпна кераміка має нерівну шерехувату або рівну залощену по-

верхню. До посуду з шерехуватою поверхнею належать кухонні вироби: округлобокі та тюльпаноподібні горщики, конічні кружки з масивною вертикальною ручкою. Цей посуд часто прикрашений наліпними валиками, косими насічками. Керамічні вироби з рівною, залощеною поверхнею представлені біконічними горщиками, мисками із загнутим всередину вінцем, посудинами з двома ручками, чашами на високій ніжці.

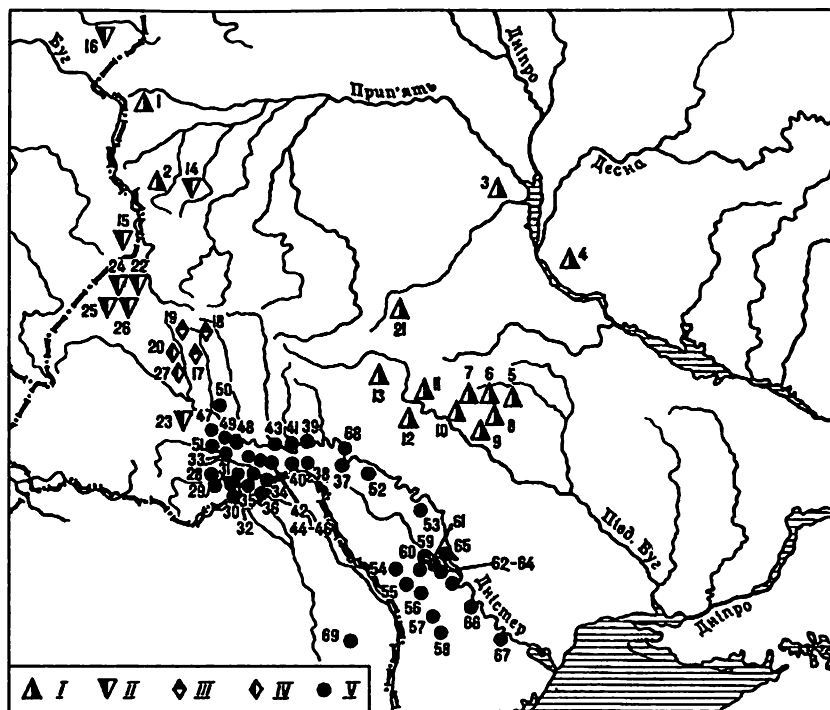
Гончарна кераміка — сірого або чорного кольору. Поверхня її добре загладжена, нерідко орнаментована пролощеними прямими або хвилястими заглибленими лініями. Типові форми гончарного посуду — чаші на високій ніжці, посудини з двома ручками, округлобокі горщики, глеки.

З металевих предметів виявлено залізні наральники, сокири, долота, ножі, шила, напилки, ключі, кресала, пряжки, бритви, а також бронзові підвіски, фібули, дзеркала. Липицькі племена користувалися також виробами з кістки (гребені, проколки, рукоятки ножів, орнаментовані свистки), каменю (жорна, точильні бруски). Рідше зустрічаються вироби зі скла (кубки, намистини).

Господарство липицьких племен базувалося на орному землеробстві і приселищному скотарстві. Про досить високий рівень землеробства свідчать залізний наральник, ротаційні жорна, а також господарські ями з рештками обвугленого зерна, відбитки зерен, полови і соломи на денцях керамічних горщиків і на глиняній обмазці стін будівель. Основу приселищного скотарства, виходячи з остеологічних матеріалів, становило розведення великої рогатої худоби, свиней, овець, коней.

Певного розвитку набули залізоробне, деревообробне, бронзоливарне, ювелірне, ткацьке та інші ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля. Римські монети та деякі імпортні речі засвідчують економічні і культурні зв'язки липицького населення з Дакією та іншими провінціями Римської імперії.

Датування пам'яток липицької культури здійснюється на основі монет, фібул, фрагментів амфор. Найранішими вважаються гостропрофільовані фібули (І ст. н.е.). Поховання в Колоколині і Чижикові датуються І ст. н.е. Фібули з емаллю, монети Фаустіни Молодшої, гема із зображенням Гермеса належать до II ст. н.е. На II ст. н.е. вказують і виявлені у Верхній Липиці та Ремезівцях залізні шпори з асиметричною дужкою і невеликим гачком зверху шипа. Кінцем II — початком III ст. н.е. датуються вузькогорлі амфори з асиметрично профільованими ручками. Таким чином, хронологічні межі липицької культури визначаються І — початком III ст. н.е.

Карта 18. Поєднання різнокультурних рис на пам'ятках першої чверті І тис. н.е. (за В. Д. Бараном).

I — зарубинецькі пам'ятки з пшеворськими елементами; II — пшеворські пам'ятки з зарубинецькими елементами; III — пам'ятки з липицькими, пшеворськими та зарубинецькими елементами; IV — липицькі пам'ятки з пшеворськими елементами; V — пам'ятки типу Лукашівки.

1 — Страдоч; 2 — Черськ; 3 — Грині; 4 — Вишеньки; 5 — Рахни; 6 — Хутір Карбовський; 7 — Носівці; 8 — Мар'янівка; 9 — Гнатівка; 10 — Сокільці; 11 — Остапківці; 12 — Бортничі; 13 — Ровець; 14 — Підріжжя; 15 — Вербковиці; 16 — Великі Гриневичі; 17 — Ремезівці; 18 — Вороняки; 19 — Майдан Гологірський; 20 — Болотня; 21 — Пряжів; 22 — Черепин; 23 — Незвисько; 24 — Підберізці; 25 — Сокільники; 26 — Чишки; 27 — Звенигород; 28 — Коритне; 29 — Кам'янка; 30 — Кут Бінзький; 31 — Глибока; 32 — Магала; 33 — Припруття; 34 — Рідківці; 35 — Тарасівці; 36 — Топорівці; 37 — Грубно; 38 — Зелена; 39 — Кельменці; 40 — Ярівка; 41 — Макарівка; 42 — Круглик; 43 — Ставчани; 44 — Малинці; 45 — Новосілка; 46 — Гореча; 47 — Малий Кучерів; 48 — Прилипче; 49 — Вербівці; 50 — Возилів; 51 — Дорогинці; 52 — Рудь; 53 — Алчедар; 54 — Сипотени; 55 — Тиржолтени; 56 — Лозово; 57 — Ульма; 58 — Васцени; 59 — Лукашівка; 60 — Мана; 61 — Петруха; 62 — Іванча IV; 63 — Машкауци; 64 — Бранешти; 65 — Требужени; 66 — Калфа; 67 — Пуркари; 68 — Оселівка; 69 — Поянешти.

Проблема етнічної інтерпретації липицької культури досить складна. Аналіз матеріалів цієї культури, зокрема кераміки, привів вчених до виявлення прямих аналогій серед дакійських старожитностей Румунії. Разом з тим на деяких поселеннях (Вороняки, Ремезівці, Майдан Гологірський та ін.) у керамічному комплексі наявні також елементи зарубинецької культури. Це означає, що населення Прикарпаття у I–III ст. н.е. контактувало і з давніми слов'янами зарубинецької культури Волині. Отже, можна вважати, що липицька культура (фракійська у своїй основі) увібрала в себе й елементи ранньослов'янських зарубинецьких старожитностей. У цьому зв'язку цілком можливий змішаний характер етносу носіїв липицької культури.

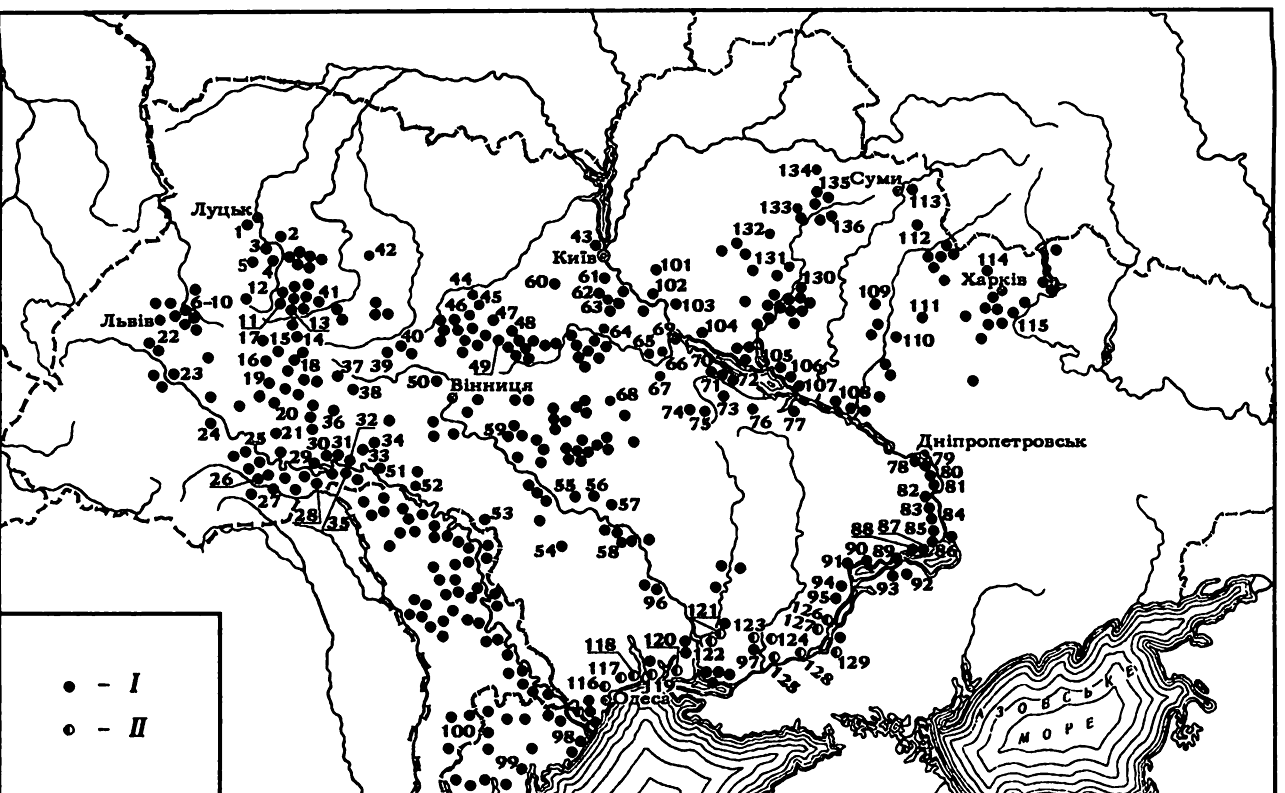
§ 6. Черняхівська культура

Черняхівська культура першої половини I тис. н.е. є археологічним еквівалентом великих соціально-економічних зрушень і етнокультурних утворень. Черняхівські старожитності поширені у лісостеповій і степовій зонах Правобережної України, у Лісостепу лівобережжя Дніпра, Молдові, на лівобережжі Нижнього Дунаю з виходом на землі Трансильванії в Румунії і Південно-Східної Польщі.

Культуру відкрив В. В. Хвойка. У 1900–1901 рр. він дослідив могильники у селах Черняхів і Ромашки Київської області, а також обстежив залишки поселень поблизу сіл Стрітівка, Жуківці, Витачів у Середньому Подніпров'ї. Усі ці пам'ятки археолог об'єднав в одну культуру. Протягом XX ст. пам'ятки черняхівської культури вивчали К. Гадачек, С. С. Гамченко, М. Є. Макаренко, М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, М. Ю. Смішко, М. О. Тиханова, Е. О. Симонович, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський, В. Д. Баран, В. П. Петров, І. С. Винокур, В. К. Воляник, А. В. Гудкова, Л. В. Вакуленко, Н. М. Кравченко, Б. В. Магомедов, Г. Ф. Нікітіна, А. Т. Сміленко, П. І. Хавлюк та ін.

Нині на території України зафіксовано понад 3 тисячі пам'яток черняхівської культури. Досліджено понад 100 поселень і 50 могильників, відкрито 400 жител і 3000 поховань.

Племена черняхівської культури залишили цілі серії неукріплених поселень, розміщених, зазвичай, на південно-східних схилах перших надзаплавних терас річок та їхніх приток. За площею і приблизною кількістю житлово-господарських комплексів у кожному з них селища можна поділити на великі, середні та малі.

Карта 19. Головні пам'ятки черняхівської культури.
I — поселення і могильники черняхівської культури Лісостепу; II — скіфо-сармато-черняхівські пам'ятки Степу.

1 — Гірка Полонка (могильник); 2 — Острів Варковецький (поселення); 3 — Мирогоща (могильник, два поселення); 4 — Костянець (поселення); 5 — Підлужжя (поселення); 6–10 — Неслухів (поселення), Ріпнів (два поселення), Дерев'яни (поховання), Ракобути (поселення), Купче (поселення); 11 — Вікнини Великі (поселення); 12 — Рудка (могильник); 13 — Барсуки (чотири поселення); 14 — Бережанка (поселення, могильник), Синівці (поселення); 15 — Очеретне (поселення), Раковець (могильник); 16 — Чистилів (могильник); 17 — Романове село (могильник); 18 — Чернелів-Руський (поселення, могильник); 19 — Теребовля (поселення); 20 — Сухостав (поселення); 21 — Більче Золоте (поселення); 22 — Черепин (поселення); 23 — Дем'янів (поселення); 24 — Городниця (могильник); 25 — Киселів (поселення); 26 — Неполоківці (могильник); 27 — Чернівці (два поселення); 28 — Оселівка (поселення, могильник); 29 — Сокіл (поселення); 30 — Устя (поселення, могильник); 31 — Лука-Врублівецька (поселення); 32 — Бакота (поселення); 33 — Іванківці (поселення); 34 — Ставчани (поселення); 35 — Комарів (поселення), Романківці (могильник); 36 — Лисогірка (поселення); 37 — Рідкодуби (могильник); 38 — Ружичанка (могильник); 39 — Гнатки (поселення, могильник); 40 — Баглаї (два могильника); 41 — Лепесівка (поселення); 42 — Кутки (могильник); 43 — Київ (поселення, поховання, скарби римських монет); 44 — Пражів (два поселення); 45 — Слободище (чотири поселення); 46 — Скраглівка (поселення); 47 — Семенівка (два поселення, могильник); 48 — Ягнятин (два поселення); 49 — Плоске (поселення); 50 — Переорки (поселення); 51 — Бернашівка (поселення, могильник); 52 — Вила Ярузькі (могильник); 53 — Слобідка (поселення, могильник); 54 — Кринички — Лабушна Посад (поселення, могильник); 55 — Березівка (поселення); 56 — Данилова Балка (поселення, могильник); 57 — Синицівка-Сабатинівка (поселення); 58 — Грушівка (поселення); 59 — Косанів (поселення, могильник); 60 — Дідівщина (поселення, могильник); 61 — Дерев'яне (могильник); 62 — Жуківці (поселення); 63 — Черняхів (поселення, могильник); 64 — Ромашки (могильник); 65 — Арбузин (два поселення, могильник); 66 — Миколаївка (поселення); 67—Журовка (поселення, могильник); 68 — Рижавка (могильник); 69 — Хрещатик (поселення); 70 — Червона Слобода (поселення, могильник); 71 — Леськи (поселення); 72 — Ломовате (два поселення); 73 — Сунки (два поселення); 74 — Маслове (могильник, поселення); 75 — Турія (чотири поселення, два скарби римських монет); 76 — Стецівка (поселення); 77 — Ново-Георгієвськ (поселення); 78 — Лоцмано-Кам'янка (два поселення); 79 — Волоське (поселення, могильник); 80 — Майорка (два поселення); 81 — Микільське (поселення); 82 — Башмачка (городище, могильник); 83 — Федорівка (поселення, два могильника); 84 — Августинівка (поселення, могильник); 85 — Новоолександрівка (два могильника); 86 — Привільне (поселення, могильник); 87 — Вищетарасівка (поселення); 88 — Ільїнка (поселення); 89 — Капулівка (поселення); 90 — Кут (поселення); 91 — Грушівка (поселення); 92 — Благовіщенка (поселення); 93 — Кам'янка (могильник); 94 — Михайлівка (поселення, могильник); 95 — Гаврилівка (могильник); 96 — Городок (городище, могильник); 97 — Олександрівка (городище); 98 — Біленьке (могильник); 99 — Нерушай (поселення); 100 — Етулія (група поселень); 101 — Хлопків (поселення); 102 — Єрківці (поселення); 103 — Переяслав-Хмельницький (могильник); 104 — Новолипівське (поселення); 105 — Радуцківка (поселення); 106 — Градизьк (могильник); 107 — Максимівка (поселення); 108 — Компанійці (могильник, поселення); 109 — Ступки (мо-

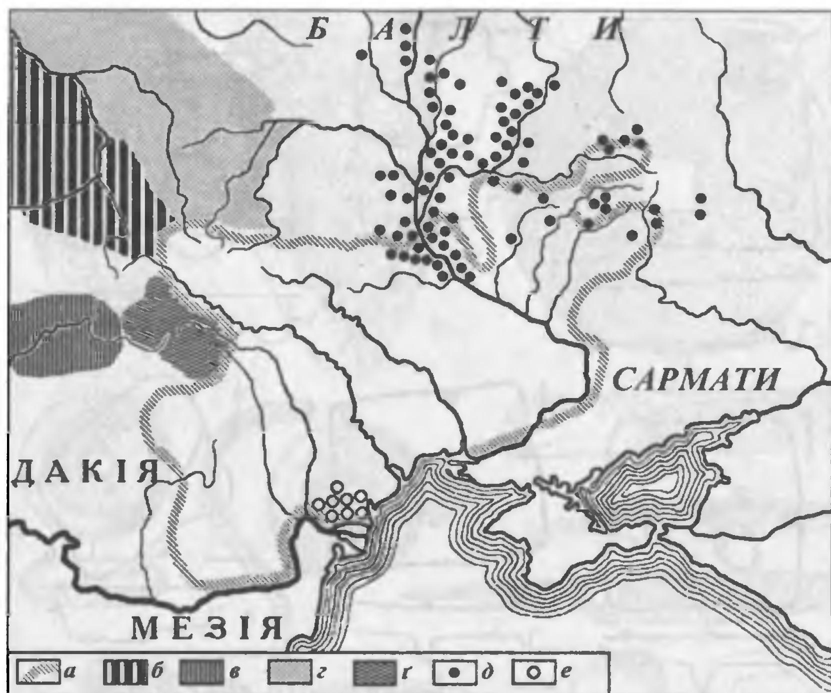
гильник); 110 — Новоселівка (поселення, могильник); 111 — Кантемирівка (могильник, поселення); 112 — Боромля (поселення); 113 — Суми (могильник, поселення); 114 — Рідний край (поселення); 115 — Новопокровка (поселення, могильник); 116 — Киселеве (поселення, поховання); 117 — Ранжеве (могильник); 118 — Коблеве (поселення, могильник); 119 — Капустине (поселення); 120 — Осетрівка (могильник); 121 — Калинівка (поселення); 122 — Погорілівка (поселення); 123 — Афанасівка (поселення); 124 — Новокондакове (поселення); 125 — Дар'ївка (поселення); 126 — Осокорівка (поселення); 127 — Дудчани (поселення); 128 — Берислав (поселення, могильник); 129 — Каїри (поселення); 130 — Вовчик (могильник); 131 — Лохвиця (могильник); 132 — Гурбинці (могильник); 133 — Беседівка (поселення); 134 — Успенка (могильник, поселення); 135 — Гринівка (поселення); 136 — Коровинці (поселення).

Групу великих поселень становили селища протяжністю 2 км і більше при ширині смуги 150–200 м. Вважають, що на території таких селищ було понад 30 жител. Великі селища відомі поблизу сіл Колінківці і Вороновиця (Чернівецька область), Оринин (Хмельницька область), Кочубеївка (Черкаська область), Житні Гори (Київська область). Середні за розмірами поселення займали ділянки від 1 до 2 км завдовжки і 80–100 м завширшки. Вони складалися з 20–25 жител. Такі селища відомі, наприклад, поблизу сіл Шилівці (Чернівецька область), Ружичанка, Самчики (Хмельницька область), Іванківці (Житомирська область), Антонівка (Черкаська область). До групи малих поселень належать селища, що займали ділянки до 1 км завдовжки і 60–80 м завширшки. В них було 8–15 жител. Такі селища досліджено біля сіл Теремці (Хмельницька область), Слободище і Маркуші (Житомирська область), Рижавка (Черкаська область).

Поділ поселень на великі, середні й малі є типовим для різних районів лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя, лівобережжя Дніпра, а також порубіжжя Лісостепу і Степу. Він відбиває, очевидно, історико-етнографічні традиції і відповідні суспільні відносини, що формувалися у процесі поступового розкладу великої патріархальної сім'ї і переходу до індивідуальної, а також становлення територіальної сусідської общини.

З укріплених поселень (городищ) черняхівської культури нині відомо тільки три: Башмачка у Дніпропетровській області, Олександрівка і Городок — у Миколаївській.

На черняхівських поселеннях виявлено і досліджено такі основні типи житлових і господарських споруд: наземні дерево-каркасні, наземні з кам'яними конструкціями (переважно у Причорномор'ї) і напівземлянки стовпової або зрубної конструкції. Житла мали переважно двосхилу покрівлю, були вкриті соломою або очеретом. Для опалення жител влаштову-

Карта 20. Черняхівська культура та її оточення (за В. В. Седовим).

Ареал культур: а — черняхівської; б — пшеворської; в — прешівської; г — вельбарської; ґ — карпатських курганів; д — пам'ятки київської культури; е — пам'ятки типу Етулії.

валися відкриті вогнища, глинобитні печі і печі-кам'янки. Крім жител, на поселеннях відкрито наземні і заглиблені в землю господарські приміщення. Зокрема, типовими є ями-льохи для зберігання харчових продуктів. За межами жител виявлено також залишки літніх печей та вогнищ.

Керамічний комплекс черняхівської культури включає гончарні й ліпні вироби (піфосоподібні зерновики, кухонні горщики, миски, глечики, вази з трьома ручками, кубки). Імпортна кераміка представлена амфорами провінційно-римських майстерень III–IV ст. н.е., трапляються й амфори пізнішого часу — кінця IV — V ст. н.е. Черняхівське населення користувалося також привізним і місцевим скляним посудом (переважно кубки).

У побуті черняхівців були кістяні вироби (проколки, лощила, гребені, а також пірамідальні підвіски, часто прикрашені вічковим орнаментом). По-

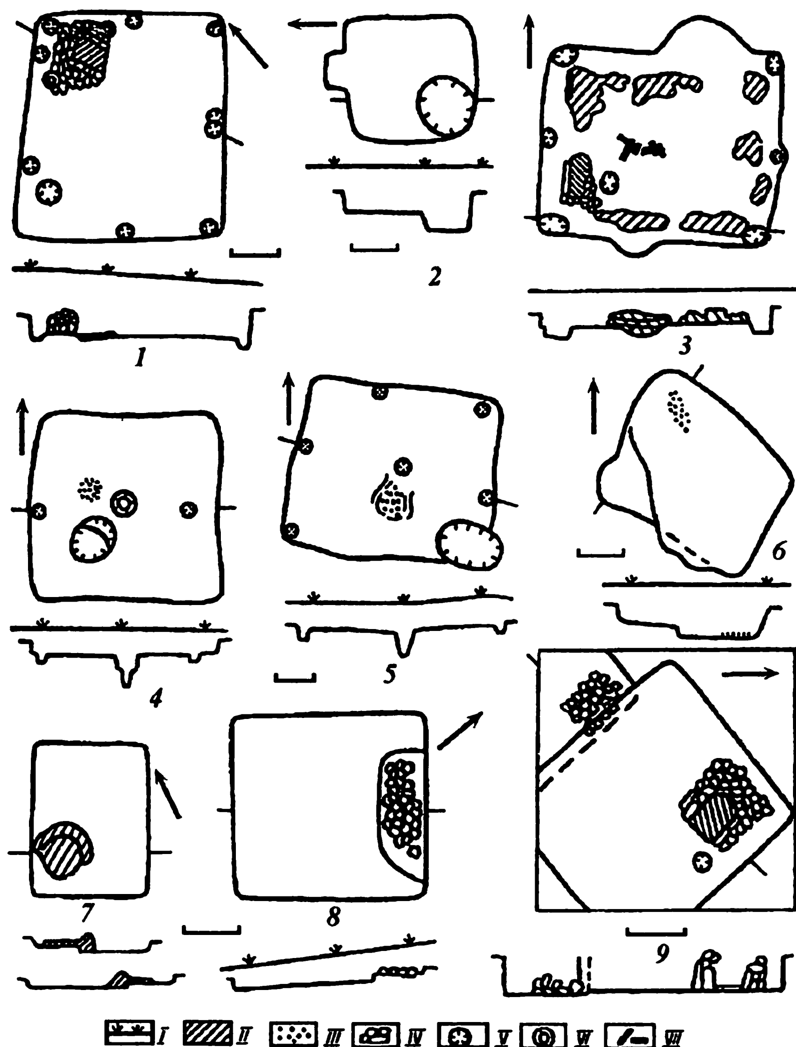

Рис. 85. Заглиблені житла другої чверті I тис. н.е. (за В. Д. Бараном, Л. В. Вакуленко). I – дерновий шар; II – обпалена глина; III – сліди вогнища; IV – камені; V – ями; VI – посуд; VII – обвуглене дерево. 1,2 – Теремці; 3 – Сокіл; 4 – Кисилівка; 5 – Ульянівка I; 6 – Глеваха; 7 – Глибока; 8 – Грабівці; 9 – Кодин.

бутували срібні, бронзові й залізні фібули-застібки загальноєвропейських типів кінця II — V ст. н.е., а також бронзові й залізні пряжки для поясів.

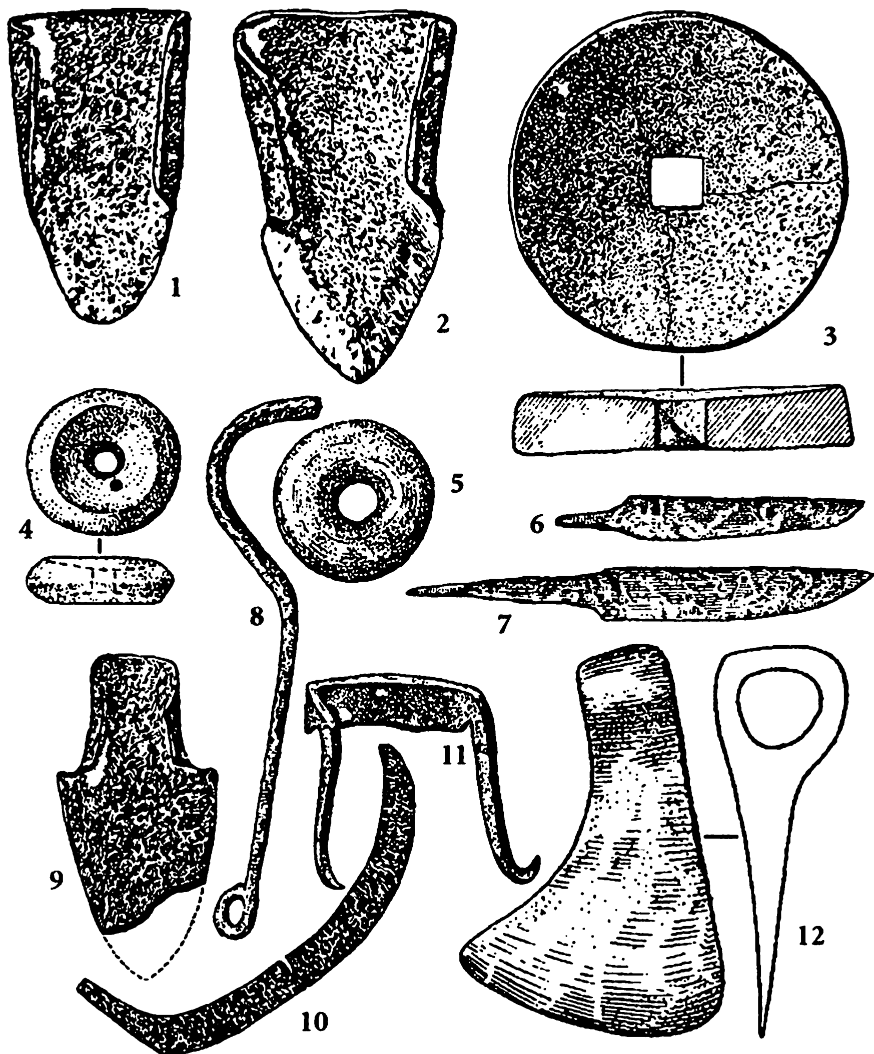

Рис. 86. Знаряддя праці черняхівської культури.
1, 2, 6-12 — залізо; 3 — камінь; 4, 5 — глина.

На селищах черняхівської культури виявлено прямі свідчення існування орного землеробства: залізні наральники, леміші та різаки-чересла, тобто частини плуга. Знаряддя орного землеробства виявлено на селищах Стримба (Одеська область), Грицівці (Тернопільська область), Ріпнів (Львівська

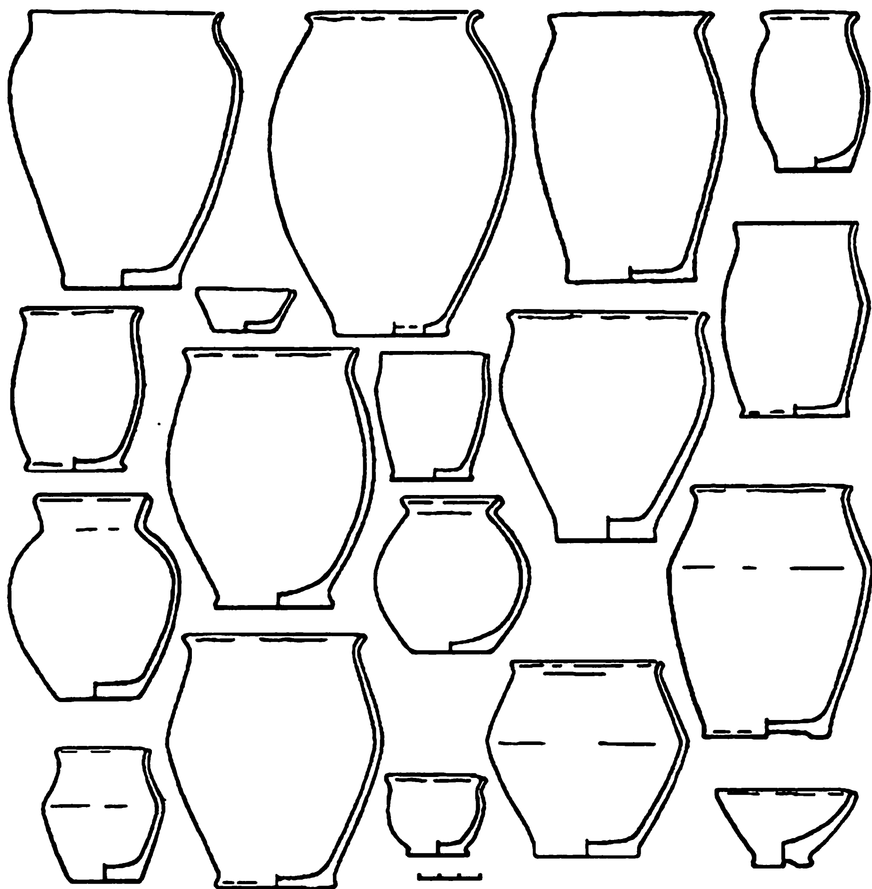

Рис. 87. Ліпний посуд черняхівської культури Лісостепу (за В. Д. Бараном).

область), Бакота (Хмельницька область) та ін. Для збирання злакових та інших сільськогосподарських культур черняхівці використовували залізні серпи і коси: їх виявлено в Леськах, Новолипівському (Черкаська область), Витачеві, Жуківцях, Сайках (Київська область), Лепесівці і Бакоті (Хмельницька область), Вікнинах Великих, Неслухові (Тернопільська область), Киселеві (Чернівецька область).

Важливими господарськими об'єктами у черняхівців були млини з використанням круглих кам'яних ротаційних жорен. Таку млинову конструкцію досліджено поблизу с. Іванківці Любарського району Житомирської облас-

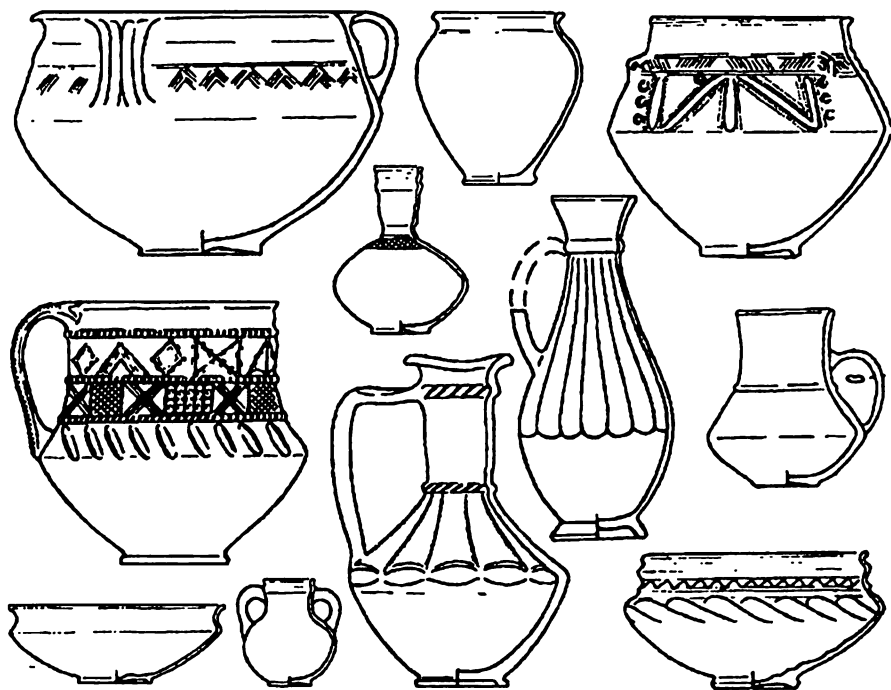

Рис. 88. Гончарний посуд черняхівської культури з Північно-Західного Причорномор'я (за Б. В. Магомедовим).

ті. Млин, що зберігся найкраще, містився у двокімнатній наземній будові і обслуговував, очевидно, все селище. У виробничому приміщенні знайдено дві пари круглих ротаційних кам'яних жорен. Жорна лежали на вимазаних глиною підвищеннях у спеціальному дерев'яному каркасі, сліди якого простежено у вигляді обгорілого дерева і золи. Перед жорновими поставами виявлено спеціальну округлу заглибину, куди зсипали борошно, також вимазану глиною і обпалену. Звідси його, очевидно, пересипали у мішки, а може й у керамічну тару. У сусідньому приміщенні виявлено піч і запасне ротаційне кам'яне жорно, що лежало в кутку. Очевидно, тут мешкали люди, які обслуговували млинарський комплекс.

Черняхівські племена добре знали різноманітні ремесла: залізоробне, гончарське, ювелірне, склоробне, будівельне, бондарське тощо.

Залишки залізоробних горен-домниць та залізні шлаки зафіксовано у черняхівських поселеннях Завадівка, Новолипівське (Черкаська область),

Максимівка (Полтавська область), Слободище, Пряжів, Скраглівка (Житомирська область), Острів Варковецький, Мирогоща (Рівненська область), Бакота, Іванківці, Лука-Врублівецька і Ружичанка (Хмельницька область).

Гончарні майстерні або окремі гончарні печі відкрито в Завадівці (Черкаська область), Микільському, Лоцманській Кам'янці, Майорці, Капулівці (Дніпропетровська область), Лепесівці, Бакоті, Лісогірці, Луці-Врублівецькій (Хмельницька область), Підлужжі (Рівненська область), Неслухові (Львівська область).

Глиняні тиглі або ллячки, за допомогою яких кольоровий метал плавили і виливали у форми, зафіксовано в Радушківці (Полтавська область), Пряжеві (Житомирська область), Лепесівці (Хмельницька область), Вікнинах Великих (Тернопільська область), Черепині (Львівська область).

Поблизу с. Комарів Чернівецької області М. Ю. Смішко дослідив залишки склоробної майстерні черняхівців. Тут виявлено плавильні горна, глиняну форму для виготовлення скляних кубків, шлаки, а також браковані скляні вироби (кубки, намистини тощо). Отже, йдеться про налагоджене виробництво скляних виробів у Середньому Подністров'ї III–IV ст. н.е.

На черняхівських поселеннях знайдено багато залізних знарядь для обробки дерева і кістки, глиняні важки для ткацьких верстатів і керамічні біконічні пряселиця для веретен. Наявність великої кількості знарядь праці, особливо залізних, є свідченням того, що в черняхівському суспільстві відбувався другий великий поділ праці — відокремлення ремесла від землеробства і скотарства.

Черняхівська культура склалася на основі різних етнічних груп. Початок її формування припадає на кінець II — початок III ст. н.е. У період свого розквіту (III–IV ст. н.е.) черняхівська культура була поширена на значній території від верхів'я Західного Бугу до Північного Дінця, від приток Дніпра, Прип'яті і Сейму до Нижнього Дунаю й Чорноморського узбережжя. На цій великій території у період формування черняхівської культури існували різні попередні культурно-історичні групи, що зумовило місцеві особливості.

М. О. Тиханова у 1957 р. зробила спробу виділити п'ять локальних варіантів черняхівської культури: Середнє Подніпров'я, Порожистий Дніпро, Подністров'я, Нижній Дунай з Північно-Східною Трансильванією, Волинь. І. С. Винокур у 1972 р. довів, що лісостепову смугу Дністро-Дніпровського межиріччя можна вважати основною територією черняхівської культури, пов'язаною з історією стародавніх східних слов'ян. В. Д. Баран виді-

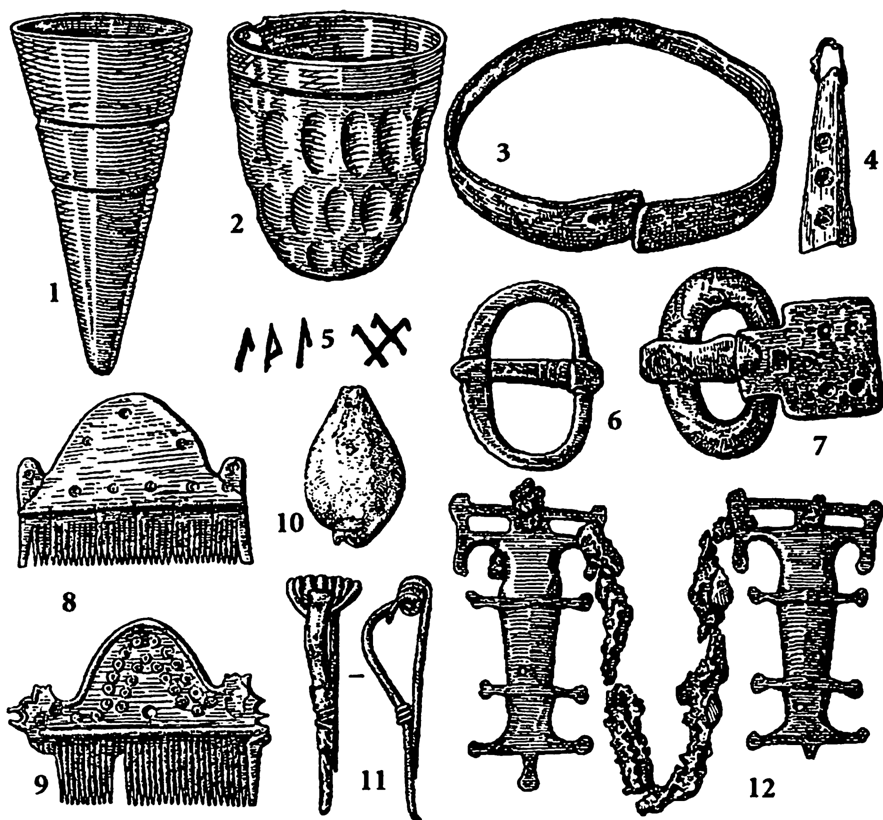

Рис. 89. Прикраси та предмети побуту черняхівської культури:
1, 2 — скляні імпортні кубки; 3 — бронзовий браслет; 4, 10 — підвіски з кістки та раковини; 5 — рунічні знаки на кераміці; 6, 7 — пряжки; 8, 9 — гребінці з кістки; 11, 12 — фібули.

лив три локальні варіанти черняхівської культури, що відповідають трьом регіонам: Північно-Західне Причорномор'я, межиріччя Дністра, Пруту і Дунаю, а також лісостепову зону України. Локальні варіанти свідчать про строкатий етнічний склад населення першої половини І тисячоліття н.е. У Північно-Західному Причорномор'ї переважали еллінізовані скіфо-сармати; у Дністро-Прутсько-Дунайському регіоні — гето-даки; у лісостеповій зоні України — східнослов'янські племена. Останні контактували на північному заході з готськими, а на південному сході — з сарматськими племенами.

У зв'язку з навалою гунів наприкінці IV — на початку V ст. н.е. південні регіони черняхівської культури були спустошені. Однак у Лісостепу, особливо на його північному заході, черняхівська осілість функціонувала. На цей період припадає трансформація черняхівської культури Лісостепу у ранньосередньовічні східнослов'янські старожитності корчацько-празької та пеньківської культур V–VII ст. н.е. Відома група черняхівських поселень з підквадратними у плані напівземлянками з пічкою-кам'янкою або з глинобитною піччю (Бакота, Устя, Сокіл, Теремці, Черепин у Подністров'ї, Ріпнів II у Західному Побужжі та Журівка у Подніпров'ї).

Матеріали, які є в розпорядженні сучасної науки, дають можливість з'ясувати уявлення черняхівців II–V ст. н.е. про навколишній світ, природу. Вдається простежити перші кроки синтезу, узагальнення природних явищ. Цей синтез у багатьох деталях ще переплітався з тогочасними язичницькими релігійними віруваннями, але він існував реально — про це незаперечно свідчать археологічні та етнографічні матеріали. Спостереження черняхівців за природою знайшли своє відображення у створенні землеробського календаря. Землеробські календарі відкрив Б. О. Рибаков, який звернувся до символічного орнаменту деяких ритуальних керамічних виробів II–V ст. н.е. з Ромашок (дослідження В. В. Хвойки), Лепесівки (дослідження М. О. Тиханової) та ін. Користуючись "чертами и резами", населення Лісостепу у першій половині I тисячоліття н.е. створило систему піктограм, які символізували господарські календарі, язичницькі гадання про погоду, врожай, господарське благополуччя тощо.

Економічні й культурні зв'язки черняхівців з провінційно-римським світом, можна думати, сприяли виробленню певних математичних знань. Спостереження над пропорціями довжини і ширини будинків у черняхівських племен показує, що вони, в основному, укладаються в лінійну схему, яка базувалася на антропометричному принципі, а останній лежав в основі вироблення геометричних знань. Поширення серед племен Лісостепу значної кількості римських монет, використання їх у внутрішньому і зовнішньому обігу були можливими лише за наявності певних арифметичних знань. Адже тисячі римських монет зі скарбів слід було рахувати.

Перші спроби фіксації математичних понять збігаються у черняхівських племен із зародженням писемності. Відомо, що числові системи, засновані на давньогрецькому класичному алфавіті з 24 літер, виникли приблизно у V ст. до н.е. Ця нумерація від століття до століття змінювалася у графіці числових знаків, але постійно за альфою зберігалося значення одиниці,

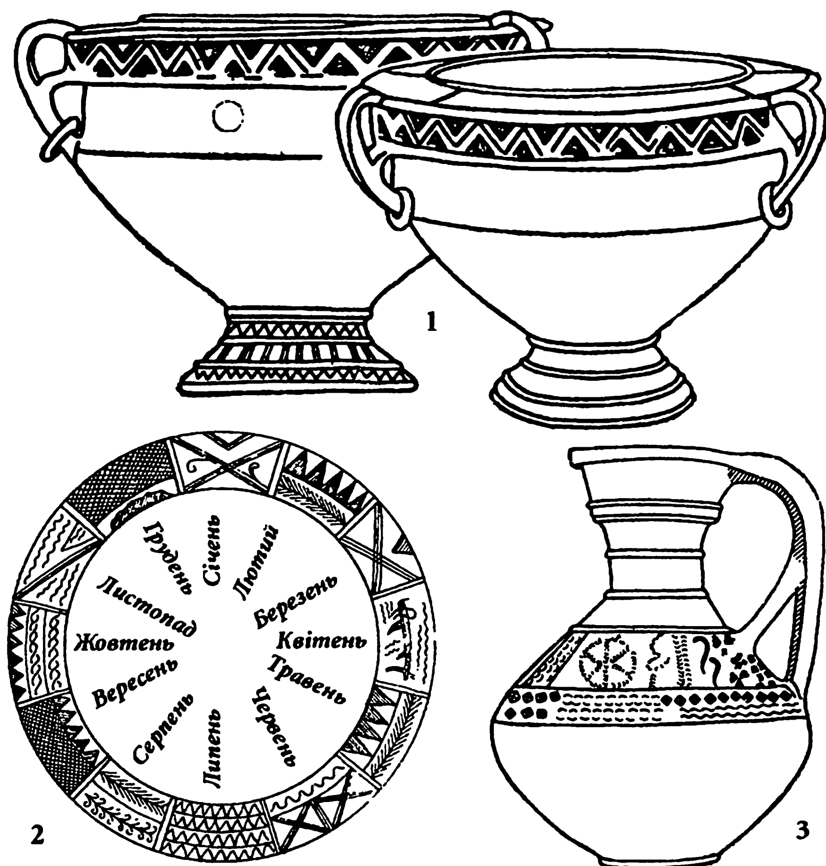

Рис. 90. Посуд черняхівської культури з календарними символами: 1 — чаші з Лепесівки; 2 — реконструкція землеробського календаря за орнаментом на Лепесівській чаші (за Б. О. Рибаковим); 3 — глек з Ромашок.

за бетою — двійки, за гамою — трійки тощо. На черняхівській кераміці (Лепесівка, Бакота) відомі прокреслені давньогрецькі літери. На окремих побутових речах (Вороновиця, Ріпнів II, Будешти, Косанове) трапляються прокреслені латинські літери.

Таким чином, ранньослов'янське суспільство першої половини I тисячоліття н.е. розвивало свою писемність у двох напрямках: удосконалюючи далі техніку "черт и резов", воно разом з тим переймало і використовувало елементи грецької та латинської писемності.

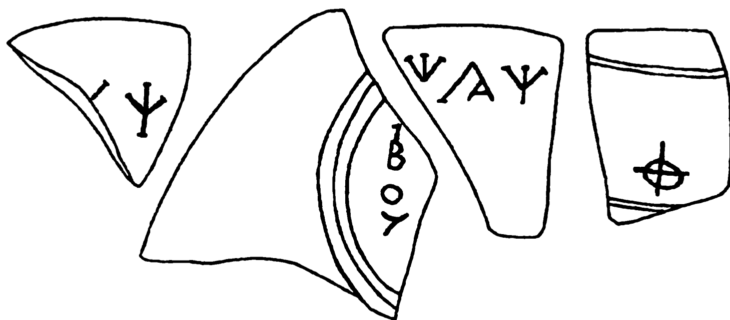

Рис. 91. Фрагменти черняхівського посуду з давньогрецькими графіті (поселення Лепесівка, за М. О. Тихановою).

Наявні археологічні матеріали дають можливість розглянути основні напрями вірувань та релігії у черняхівських лісостепових племен. Черняхівські язичницькі жертовники — капища з кам'яними антропоморфними ідолами у натуральний зріст людини вивчені на території Середнього Подністров'я (Іванківці, Ставчани, Бакота). Чоловічі постаті ідолів, зазвичай, тримають у руках ріг — символ врожайності та господарського благополуччя.

Аналогічні ідоли були і в інших районах Лісостепу. З давньоруського літопису відомо, що антропоморфних ідолів східні слов'яни Подніпров'я виготовляли переважно з дерева, проте до нашого часу вони не збереглися. Щодо Подністров'я, то тут, очевидно, паралельно з дерев'яними виготовляли язичницькі скульптури з порівняно м'якої місцевої породи — вапняку.

Тепер на Середньому Дністрі відома ціла група таких скульптур; їх вважають типологічними і генетичними попередниками відомого давньоруського язичницького Збруцького ідола IX–X ст. н.е., який, на думку багатьох учених, уособлює верховне божество у східних слов'ян періоду Київської Русі. Таким чином, кам'яна антропоморфна язичницька скульптура II–V ст. н.е. — переконливе свідчення належності черняхівських пам'яток Лісостепу до східнослов'янського етнічного масиву.

Для характеристики релігійних вірувань та обрядів черняхівських племен значний матеріал дають дослідження могильників. Поховальному обряду черняхівської культури властивий біритуалізм (трупоспалення і трупопокладення). Поховальний обряд і ритуал черняхівців мають свої генетичні корені, насамперед у пам'ятках попередньої епохи (старожитності зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур). Крім того, певну роль у становленні поховального обряду черняхівців відіграли, очевидно, сармати. Можливо також,

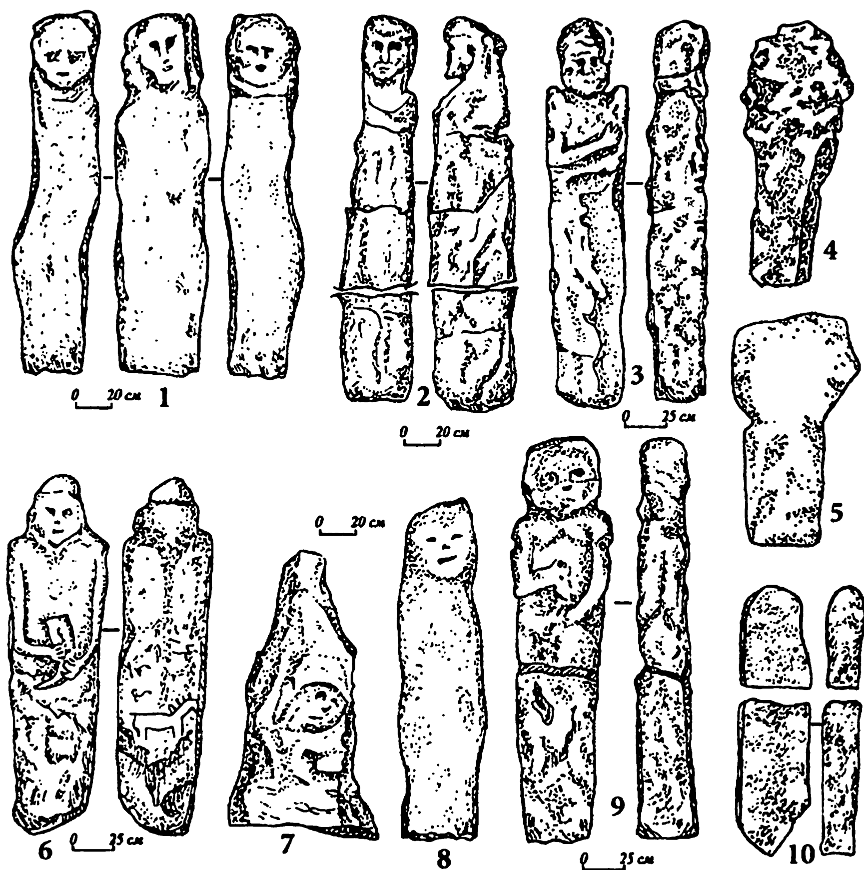
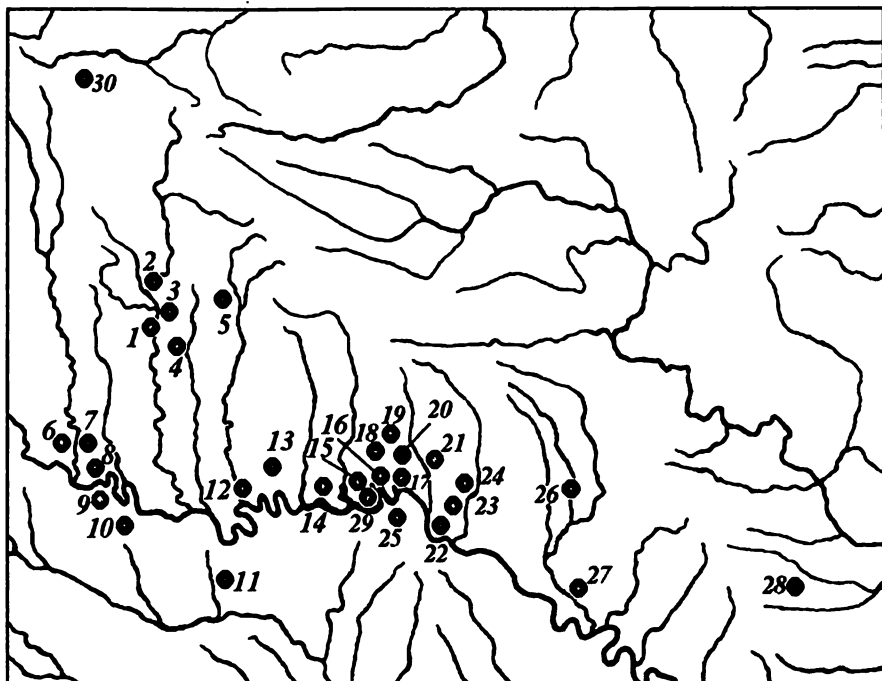

Рис. 92. Монументальна скульптура слов'ян першої половини I тис. н.е.: 1–3 — Іванківці; 4 — Раковець-Чеснівський; 5 — Блищанка; 6, 7 — Ставчани; 8 — Кремінна; 9 — Калюс; 10 — Бакота.

що поява трупопокладень у черняхівців якоюсь мірою пов'язана з поширенням під впливом провінційно-римської культури елементів нової, християнської релігії.

Обряд трупоспалення у похованнях черняхівських племен, без сумніву, успадкований від носіїв зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур. Різні типи трупоспалень (в урнах і без урн, ямні з речами та без речового інвентарю) властиві старожитностям рубежу нової ери і пам'ят-

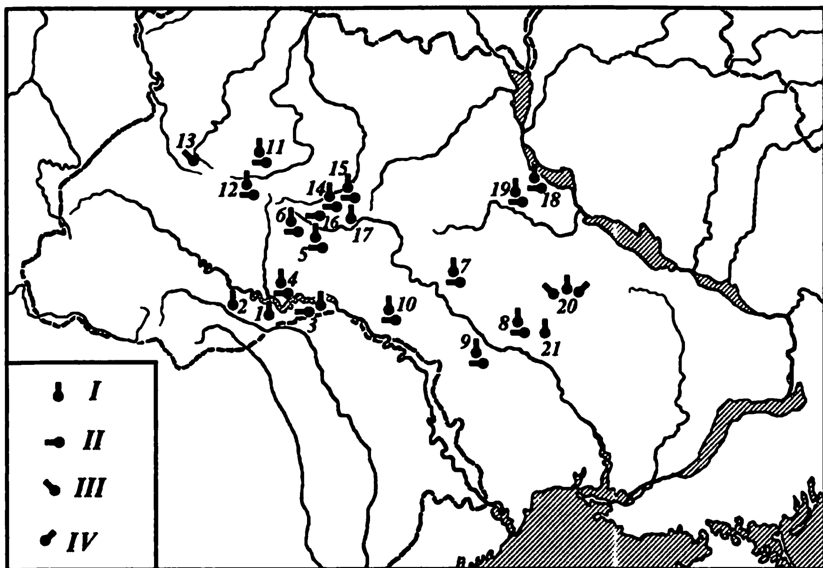

Карта 21. Кам'яні антропоморфні ідоли та деякі інші язичницькі пам'ятки на території Середнього Подністров'я.

1 — Гусятин; 2 — Личківці; 3 — Кузьминчик; 4 — Юрківці; 5 — Кремінна; 6 — Блищанка; 7 — Міжгір'я; 8 — Колодрібка; 9 — Мусорівка; 10 — Ржавинці; 11 — Ярівка; 12 — Устя; 13 — Сурженці; 14 — Бакота; 15 — Пижівка; 16 — Хребтіїв; 17 — Калюс; 18 — Іванківці; 19 — Ставчани; 20 — Ольховець; 21 — Муровані Курилівці; 22 — Козлов; 23 — Хоньківці; 24 — Нижчий Ольчедаїв; 25 — Непоротово; 26 — Березова; 27 — Буша; 28 — Березна; 29 — Березівка; 30 — Раковець-Чеснівський.

кам черняхівської культури II–V ст. н.е. Крім того, окремі елементи обряду трупоспалення простежено і в звичайних черняхівських трупопокладеннях. Попіл, яким посипали померлих при обряді трупопокладення, присутній на ряді черняхівських могильників (Раковець Чеснівський, Рідкодуби, Ружичанка, Устя, Баглаї) лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя.

На роль сарматів у формуванні черняхівського обряду трупопокладень вказав Г. Б. Федоров. Але оскільки на деяких зарубинецьких могильниках поряд із трупоспаленнями були окремі трупопокладення, то можна думати, що поява нового обряду пов'язана з племенами зарубинецької культури.

Карта 22. Орієнтація трупопокладень на черняхівських могильниках лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя.

I — поховання з північною орієнтацією; II — поховання з західною орієнтацією; III — поховання з північно-західною орієнтацією; IV — поховання з північно-східною орієнтацією.

1 — Оселівка; 2 — Неполоківці; 3 — Романківці; 4 — Устя; 5 — Ружичанка; 6 — Рідкодуби; 7 — Косаново; 8 — Заячівка; 9 — Кринички; 10 — Вили Ярузькі; 11 — Чистилів; 12 — Раковець-Чеснівський; 13 — Рудка; 14,15 — Баглаї; 16 — Гнатки; 17 — Пасічна; 18 — Черняхів; 19 — Ромашки; 20 — Маслово; 21 — Рижівка.

Важливою рисою поховальної обрядності є орієнтація поховань щодо сторін світу. На одних і тих самих могильниках простежуються різні орієнтації трупопокладень, хоча переважають північна та західна орієнтації. Як показали дослідження, поховання з північною орієнтацією більш ранні щодо хронології, ніж поховання із західною орієнтацією. Можливо, що поховання із західною орієнтацією пов'язані з християнським поховальним обрядом.

Крім звичайних трупопокладень та трупоспалень на черняхівських могильниках виявлено і так звані перекопані, зрушені поховання. Кістки цих поховань, зазвичай, лежать без анатомічного порядку. Одні дослідники вважають ці поховання пограбованими в давнину, інші схильні пов'язувати їх з певним магічним ритуалом. На користь останнього свідчить унікальне поховання, досліджене на Раковецькому могильнику. Виявлений у цьому

похованні кам'яний фалічний ідол переконливо доводить наявність магічної обрядності, пов'язаної з такого роду похованнями. Припускають, що ритуальний магічний обряд супроводжував поховання чаклунів, жерців.

На черняхівських могильниках трапляються кенотафи. Це символічно поставлені в яму посудини з жертовною їжею, очевидно, на честь людини, яка загинула або померла на чужині (Ружичанка, Волоське, Будешти та ін.).

Речовий інвентар деяких поховань свідчить про рід заняття померлих. Так, на могильнику в с. Косанове Вінницької області виявлено поховання з набором кам'яних лощил — інструментів давнього гончара. На Ружичанському могильнику в Хмельницькій області відкрито жіноче поховання у супроводі шести глиняних біконічних пряселець. На могильнику біля с. Коблеве Миколаївської області виявлено так зване поховання "хірурга", де поряд з уламками кераміки лежав бронзовий ланцетоподібний ніж з чотиригранною скрученою рукояткою та кільцем на кінці. На могильниках представлено також жіночі поховання з бронзовими голками та кістяними гольниками (Будешти, Косанове, Ружичанка, Маслове та ін.).

На багатьох черняхівських могильниках виявлено залишки тризни: битий посуд, кістки тварин і птахів, прошарки попелу, вуглини від давніх вогнищ (Раковець, Ружичанка, Косанове, Компанійці, Малаєшти, Будешти та ін.). Тризни влаштовувалися, очевидно, під час поховального ритуалу, можливо, були і повторні тризни, через певний проміжок часу, коли поминали покійників.

Певне місце у системі релігійних вірувань і обрядів черняхівських племен поряд з поховальним ритуалом посідають і деякі язичницькі символи в орнаментиці. Це хрест, коло, місяцеподібні і певні рослинні зображення-символи на керамічному посуді. Існували також зооморфні та антропоморфні зображення. Йдеться про фібули, які стилізовано передають зображення птахів, а також про намистини з сердоліку стилізованої антропоморфної форми.

Археологічні матеріали першої половини І тисячоліття н.е. разом з писемними історичними джерелами й матеріалами етнографії проливають світло на надзвичайно важливий період історії Південно-Східної Європи, коли європейські племена, завершуючи традиції військової демократії, поступово і неухильно переходили від родоплемінної організації суспільства до класових, державних утворень.

У писемних історичних джерелах зафіксовано стосунки, які існували між лісостеповим слов'янським населенням II–V ст. н.е. і гото-гепідськими

(германськими) племенами. Германські племена вельбарської культури, які перед цим мешкали на південному побережжі Балтійського моря, під час свого переселення до Північного Причорномор'я застали на Волині та в найближчих прилеглих районах цілком сформовану осілу землеробську людність, яка стояла на досить високому рівні розвитку своєї економічної, соціальної та політичної консолідації. Відома розповідь Йордана про боротьбу остготського короля Вінітара зі слов'янським вождем Божем у 70-х роках IV ст. н.е.

З поразкою Божа процес консолідації слов'янських племен не припинився. Вони стали основою формування нової етнокультурної спільності. У складі цієї спільності опинилася і слов'янська частина населення черняхівської культури, що мешкало на території Лісостепу України.

У черняхівських племен існувало кілька напрямів зовнішньої торгівлі: Північне Причорномор'я, середньодунайські і західні провінції (Паннонія, Норик, Галлія), Дакія. Відомо також про економічні та культурні зв'язки лісостепових племен II–V ст. н.е. з населенням Полісся та угрупованнями Центральної Європи.

У всіх напрямах зовнішньої та внутрішньої торгівлі значну роль відігравали римські монети. На черняхівських пам'ятках знайдено чимало римських срібних монет, датованих переважно I–II ст. н.е.

Процес другого великого суспільного поділу праці і пов'язані з ним явища соціально-економічного та політичного розвитку сприяли подальшій еволюції майнової і появі зародків соціальної диференціації у черняхівських племен. Це простежується у різних за характером категоріях речових і писемних історичних джерел. Показовими щодо цього є черняхівські могильники, де виявлено багаті за інвентарем поховання заможних черняхівців і зовсім безінвентарні могили простого люду.

Про майнову та зародки соціальної нерівності черняхівського суспільства свідчать також речові та грошові (римські монети) скарби. Виникнення приватної власності і майнове розшарування у черняхівських племен неминуче приводили до соціальної диференціації суспільства. Черняхівські племена, остаточно пориваючи з інститутами первіснообщинного ладу і використовуючи елементи рабовласництва, створили ті економічні, соціальні та політичні передумови, які привели їх до організації ранніх напівдержавних феодальних утворень. Напівдержавний військово-політичний союз антів, як показують писемні джерела й археологічні матеріали, зміцнювався саме єдністю економічного, культурного та соціального укладу черняхівсь-

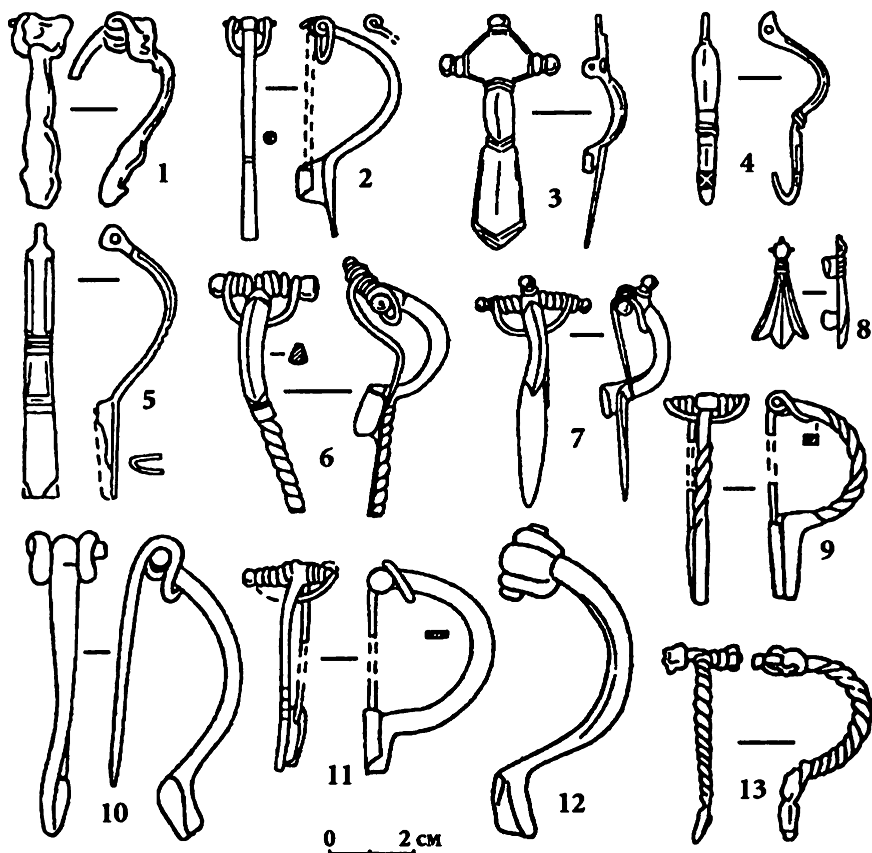

Рис. 93. Фібули V ст. н.е. із пізньоримських (1–3) та ранньосередньовічних (4–13) пам'яток України (за В. Д. Бараном):

1 — Черепин; 2 — Ходосівка; 3 — Теремці; 4 — Лука-Каветчинська; 5 — Пархомівка; 6 — Бабина Гора; 7 — Букрин; 8 — Межиріч; 9, 11 — Кодин; 10 — Куня; 12 — Балка Осокорівка; 13 — Михайлівка.

кого лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя. Яскрава єдність і монолітність матеріальної і духовної культури цих лісостепових племен II–V ст. н.е., очевидно, являють собою археологічний еквівалент антського (східнослов'янського) союзу у першій половині I тисячоліття н.е. Навали гунів і аварів загальмували дальший поступальний розвиток східнослов'янських племен. Досягнення соціально-економічного та полі-

тичного розвитку у слов'ян середини I тисячоліття н.е. були відроджені вже на новому історичному етапі, у VII–VIII ст. н.е., в період генези Давньоруської ранньофеодальної держави.

§ 7. Культура карпатських курганів

Культура одержала назву від курганних могильників на території Карпатського передгір'я. Пам'ятки цієї культури були відкриті австрійським археологом Й. Сомбаті, який у 1893 р. дослідив курганний могильник біля с. Глибока на Буковині. У 1912 р. аналогічний курган дослідив Й. Коперницький біля с. Нижній Струтинь Івано-Франківської області.

У 30-х роках XX ст. К. Журовський, Т. Сулімирський, М. Смішко та інші дослідники відкрили 85 поховань на 15 могильниках. У 1950–1980-х роках пам'ятки культури карпатських курганів вивчали М. Ю. Смішко, Б. О. Тимощук, В. М. Цигилик, Л. В. Вакуленко, В. Г. Котигорошко.

У 1960–1970-х роках Л. В. Вакуленко відкрила і дослідила ряд поселень культури карпатських курганів, що дало можливість ширше розкрити характер пам'яток, визначити рівень господарського і соціально-економічного розвитку прикарпатських племен першої половини I тисячоліття н.е.

Поселення культури карпатських курганів (Глибока, Грабівці, Печеніжин та ін.) розташовувались у широких долинах річок або на високих рівних плато, де були зручні для занять землеробством ділянки. Досить значні розміри поселень, стаціонарні житла свідчать про осілий спосіб життя їхніх мешканців. Прикарпатське населення культивувало два види пшениці, ячмінь, овес, просо. Досить широкий набір культур властивий орному землеробству. На поселеннях знайдено землеробські знаряддя: уламки мотик, залізні серпи, круглі кам'яні ротаційні жорна, а також великий піфосоподібний керамічний посуд (зерновики). Зерно та інші продукти зберігали у спеціальних господарських ямах. Велике місце в господарстві займало приселищне скотарство. У стаді тримали велику рогату худобу, коней, свиней, овець і кіз. Допоміжну роль у господарстві відігравали, очевидно, полювання та рибна ловля.

Прикарпатське населення першої половини I тисячоліття н.е. добре знало різноманітні ремесла. На поселеннях відкрито залізні шлаки — рештки металургійного виробництва. Розвиток ковальської справи підтверджується серією залізних виробів (ножі, серпи, зубила, ключі тощо). Було досить розвинуте керамічне виробництво. Про це, крім масового місцевого

Рис. 94. Старожитності культури карпатських курганів:
1–3 — глиняний посуд; 4 — бронзова пряжка; 5 — срібна пряжка; 6 — бронзова прикраса; 7 — залізна фібула; 8 — скляний кубок.

гончарного посуду, свідчать залишки безпосереднього виробництва. Залишки гончарних майстерень відкрито у Печеніжині й Голині. Випалювання керамічного посуду здійснювали у печах двох'ярусної конструкції. Конструктивні особливості їх аналогічні гончарним горнам черняхівської культури. У жителів Прикарпаття переважали гончарні печі з опорним круглим центральним стовпом, на який спирався глинобитний черінь з продухами. Отже, гончарна справа набула рівня, характерного для товарного виробництва в умовах другого великого суспільного поділу праці.

Носії культури карпатських курганів знали ювелірну справу, для розвитку якої вони мали багату сировинну базу Карпат: поклади міді, олова

та ін. Існували домашні промисли, пов'язані з обробкою дерева й каменю, прядінням, ткацтвом, виготовленням шкіряних виробів тощо.

На території культури карпатських курганів, як і в ареалі черняхівських старожитностей, знайдено чимало римських монет (окремі знахідки і скарби). Римська монета, очевидно, використовувалась у внутрішній та зовнішній торгівлі. В обмін на вино, олію, скло прикарпатське населення везло в римські провінції худобу, шкіри, хутро, вовну, можливо, сіль. Торгівля здійснювалася за течією Дністра, Прута, а також через карпатські перевали.

Поховальний обряд вивчено на основі понад 20 курганних могильників, на яких досліджено більше 150 поховань. Досліджені могильники розташовані на природних підвищеннях (Нижній Струтинь, Грабівці, Кам'янка, Цуцулів, Грушів та ін.). Кургани округлі, куполоподібні. Насипи мають висоту до 1 м і діаметр 10–12 м в основі. У кількох випадках насипи були обкладені камінням.

На всіх досліджених могильниках зафіксовано обряд трупоспалення. Спалення здійснювали переважно на місці спорудження майбутнього кургану. Але іноді покійників спочатку спалювали, а потім поблизу споруджували курган. Існував звичай ставити або кидати у кострище керамічний посуд. Уламки посуду простежуються і на всій площі насипів, що може свідчити про здійснення поминальних тризн.

Кераміка з поселень і могильників культури карпатських курганів представлена ліпним і гончарним посудом. Найбільш поширені ліпні горщики різного профілювання, великі піфосоподібні посудини. Є також конічні чаші та миски. В орнаментації кераміки побутували валики з насічкою або пальцевими відтисками, защипами, дужками, шишечками. Є кераміка, орнаментована горизонтальними прямими і хвилястими лініями.

Гончарний посуд за своїми формами представлений горщиками, мисками, вазами з двома і трьома ручками, чашами на високій ніжці, глеками, кубками. Гончарні вироби значною мірою нагадують кераміку черняхівської культури. Окрему групу становлять своєрідні вироби прикарпатського гончарного комплексу, так звана посипана кераміка.

З прикрас відомі бронзові і залізні фібули, поясні пряжки, скляні, пастові і сердолікові намистини. Знайдено кілька фрагментів кістяних гребенів.

На основі речового комплексу культура карпатських курганів датується кінцем II — початком і першою половиною V ст. н.е.

Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток племен культури карпатських курганів II–V ст. н.е. характеризується етапом, коли су-

спільство вже поривало з інститутами первіснообщинного ладу і стояло на порозі утворення класів. За рівнем суспільного і культурного розвитку прикарпатське населення можна порівнювати з масивом черняхівської культури першої половини І тисячоліття н.е.

Питання про походження старожитностей Прикарпаття II–V ст. н.е. до кінця не з'ясоване. М. Ю. Смішко висловив думку, що культура карпатських курганів сформувалася на місцевій традиції попередніх куштановицьких старожитностей VI–III ст. до н.е. Аналогічний поховальний обряд простежено на пам'ятках II ст. н.е. у Трансильванії, а також на пам'ятках II–IV ст. н.е. Східної Словаччини. Отже, на даному етапі вивчення проблеми йдеться лише про спільні джерела поховальної обрядності в населення, яке проживало на прилеглих до Карпат землях.

У питаннях етнічної інтерпретації дослідники дійшли висновку, що у формуванні культури карпатських курганів взяло участь гето-дакійське населення. Разом з цим простежуються і риси матеріальної культури, які знаходять своє продовження у пам'ятках ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. (типи поселень і жител, поховальний обряд, окремі форми кераміки). Відкрито також перехідні комплекси від пізніх пам'яток культури карпатських курганів до старожитностей ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. Такі комплекси кінця IV — першої половини V ст. н.е. вивчено на поселеннях Глибока (Л. В. Вакуленко), Кодин (І. П. Русанова, Б. О. Тимощук), Рогізна (Б. О. Тимощук). У подальшій інтеграції зі збільшенням кількості давнього східнослов'янського населення у Подністров'ї почався активний процес асиміляції, в якому переміг слов'янський етнос. Тому, говорячи про етнічну інтерпретацію та історичну долю населення Прикарпаття першої половини І тисячоліття н.е., слід мати на увазі злиття двох етнічних груп: північно-східно-фракійської і слов'янської. Оскільки у Прикарпатті і на території Карпат давньоруський літопис розміщує одне з східнослов'янських літописних племен — білих хорватів, то, очевидно, населення культури карпатських курганів і було його генетичним історичним попередником.

§ 8. Київська культура

Київська культура охоплює пам'ятки першої половини І тисячоліття н.е. від Середнього і Верхнього Подніпров'я до Курського Посейм'я. В окрему культуру ці старожитності виділив В. М. Даниленко,

який наприкінці 50-х — на початку 60-х років дослідив кілька пам'яток біля сіл Бортничі, Нові Безрадичі, Ходосівка. У 1970–1980-х роках пам'ятки київської культури вивчали Є. В. Максимов, Р. С. Орлов, Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловський, О. М. Приходнюк, Є. Л. Гороховський, С. П. Пачкова та ін. Нині на території України (Середнє Подніпров'я, Подесення) зафіксовано 150 поселень і могильників. На поселеннях вивчено 50 жител, на могильниках — близько 40 поховань.

Більшість дослідників вважають, що київська культура сформувалася на основі зарубинецьких старожитностей. Деякі вчені вважають, що київські пам'ятки генетично пов'язані і з черняхівською культурою.

Поселення київської культури розташовані переважно на ділянках перших надзаплавних терас, однак відомі й селища на високому корінному березі. Площа селищ, зазвичай, не перевищує 0,5 га. Поселення нерідко зводились "гніздами" — на відстані 0,5–1 км одне від одного. Житла київської культури представлені переважно напівземлянками (10–17 м^2). Конструкція стін зрубна або стовпова. Для Подесення, наприклад, характерні напівземлянки з центральним опорним стовпом покрівлі і відкритим вогнищем біля нього (Роїще, Лавриків Ліс, Улянівка та ін.). На Середньому Дніпрі у житлах, крім вогнищ, виявлено глинобитні печі (Глеваха, Обухів II, VII). На деяких поселеннях відкрито залишки наземних будов з глиняною обмазкою стін (Обухів II). За межами жител знайдено, очевидно, літні вогнища, споруджені на кам'яній вимостці або вимостці з черепків, господарські споруди.

Топографія селищ київської культури, речовий інвентар характерні для осілого землеробського способу життя. Уламок залізного наральника виявлено на селищі Улянівка. Залізні серпи знайдено на селищах Бортничі, Обухів VII, Роїще. Круглі кам'яні ротаційні жорна виявлено в Роїщі та Улянівці. У господарських приміщеннях зустрічаються уламки великих корчаг, в яких зберігали зерно та інші сільськогосподарські продукти (Нові Безрадичі, Обухів II, Роїще, Хлепча). Населення культивувало просо і жито, рідше пшеницю та ячмінь. Розвивалося й приселищне скотарство: на поселеннях виявлено кістки домашніх тварин. У стаді була велика рогата худоба, свині, кози, вівці; розводили коней. Допоміжними промислами у господарстві були полювання та рибна ловля.

У господарстві жителів київської культури значну роль відігравали ремесла. Досить розвинутими були залізоробне і ковальське виробництва. Рештки сиродутного металургійного горна виявлено у Василькові. На ін-

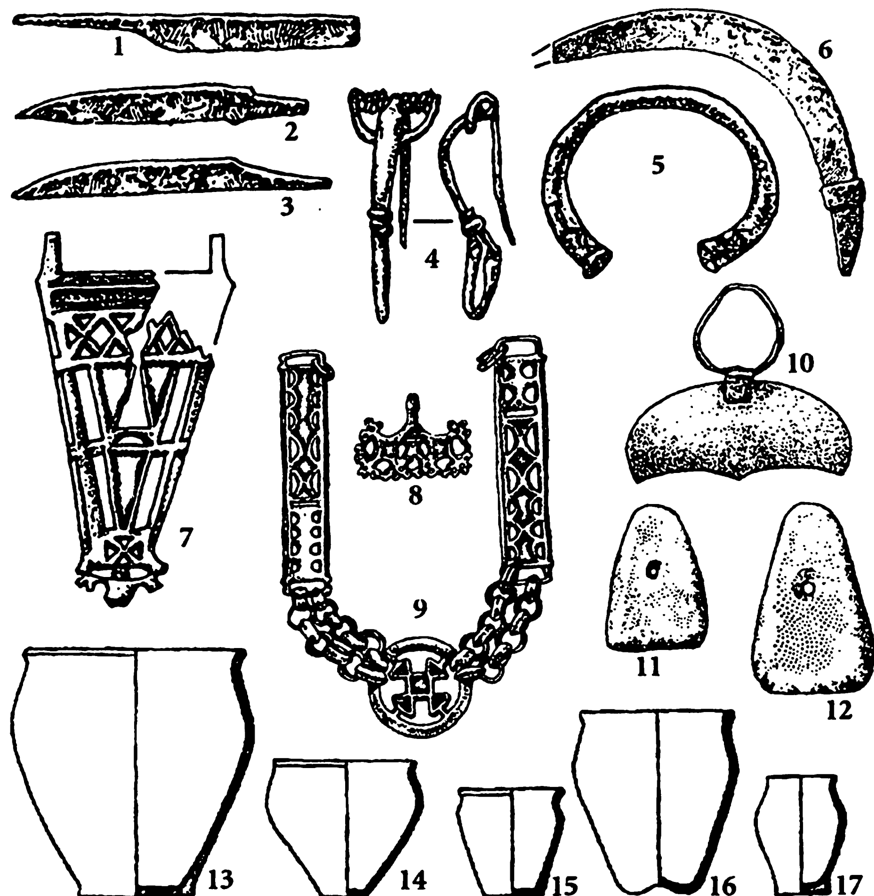

Рис. 95. Старожитності київської культури:
1–3, 6, 11, 12 — знаряддя праці; 4, 5, 7–10 — прикраси; 13–17 — форми ліпної кераміки.

ших поселеннях траплялись залізні шлаки. З набору готових залізних виробів можна зробити висновок про те, що місцеві ковалі досягли певного рівня майстерності.

Вони виготовляли ножі, серпи, долота, скоби та інші побутові вироби, а також зброю і спорядження воїнів (наконечники списів і стріл, шпори тощо).

Керамічне виробництво характеризується використанням поворотного столика. Місцеве виготовлення посуду на гончарному крузі було у зародко-

вому стані. Окремі гончарні вироби пов'язані з ремісничими керамічними майстернями сусідніх черняхівських лісостепових племен (Бесідівка, Глеваха, Роїще та ін.).

Ювелірна справа київських майстрів була на досить високому рівні розвитку. Про це свідчать бронзові та залізні фібули, поясні пряжки, браслети, підвіски (Ходосівка, Курилівка, Лавриків Ліс, Роїще). Привертають увагу ювелірні вироби з емаллю, також пов'язані з комплексами пам'яток культури київського типу. Їх, очевидно, слід розглядати у зв'язку з серією своєрідних подніпровських виїмчастих емалей (Нові Безрадичі, Бортничі, Хлепча). Ці вироби вписуються за типологією у відомі в Середньому Подніпров'ї речові скарби (наприклад, Межигірський, Борзнянський та ін.). Ювелірні вироби з бронзи й заліза пов'язують із загальноєвропейськими типами речей римського часу. Це підв'язні і так звані воїнські фібули, поясні пряжки, браслет з потовщеними кінцями і дротяні браслети. Відомі палицеподібні шпильки й вічкоподібні підвіски.

Населенню київської культури були відомі також деревообробне, косторізне, каменерізне, шкіряне, ткацьке та інші виробництва.

Керамічний комплекс київської культури становлять ліпні вироби, які за технікою виготовлення і типологією можна пов'язувати з зарубинецькою історико-культурною традицією. Присутні у комплексі окремих пам'яток гончарні вироби слід розглядати, очевидно, як запозичення з території сусідніх лісостепових черняхівських племен. Основна кераміка київської культури ліпна або зі слідами формування на поворотному столику. За профілюванням у київській кераміці поєднуються ребристі, біконічні форми і слабопрофільовані, округлобокі. Головні форми посуду — кухонні горщики й диски, корчаги для харчових припасів, столові миски та горщикоподібні вироби.

З глини виготовляли також конічні тиглі і ллячки для ювелірів, керамічні важки для рибальських сіток і вертикальних ткацьких верстатів. Широко відомі також серії біконічних глиняних пряселець для веретен.

Імпортні вироби з пам'яток київської культури пов'язують з масивом черняхівських племен, а через них і з майстернями римського часу Північного Причорномор'я. З привізних речей виявлено амфори пізньоримських типів, скляний посуд і намисто, кістяні гребені, бронзові пінцети і бронзовий посуд.

Могильники київської культури вивчалися поблизу сіл Козаровичі, Нові Безрадичі, Бортничі в Середньому Подніпров'ї; Кириївка у Подесенні.

Поховання безкурганні. На могильниках відкрито кілька десятків поховань за обрядом трупоспалення, здійсненого на стороні. Характерною особливістю київських поховань є розміщення залишків кремації у неглибоких округлих ґрунтових ямах. У поховальних ямах разом з кальцинованими кістками виявлено рештки поховального вогнища і залишки тризни (уламки керамічного посуду і кісток тварин). Трапляються й особисті речі, зокрема пряселиця.

Речовий комплекс пам'яток київської культури датують III — початком V ст. н.е. Пам'ятки київського типу є північно-східною периферією лісостепового черняхівського масиву. Вони займають територію Північно-Східної України, а також сусідні Брянську і Курську області Росії, Гомельську і Могилівську області Білорусі.

Старожитності племен київської культури III–V ст. н.е. належать до блоку археологічних культур першої половини I тисячоліття н.е. Південно-Східної Європи. Виходячи з головних типів жител та господарських споруд, характеру поховального обряду, а також ліпного керамічного матеріалу, вважають, що старожитності київської культури генетично пов'язані з попередньою зарубинецькою культурою. Оскільки у Поліській частині (де розміщено київські пам'ятки) впливи провінційно-римської культури були значно меншими, ніж у масиві лісостепових черняхівських племен, то у київській культурі (зокрема в кераміці) досить наочно простежується перехід до наступної епохи ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. Соціальну організацію київських племен відбиває етап розвитку територіальної сусідської общини. Про це свідчить орна система землеробства, що розвивалася поряд з лісостеповими племенами черняхівської культури.

Подальшу історичну долю київської культури сучасні дослідники пов'язують з розвитком наступних археологічних культур ранньосередньовічного слов'янства V–VII ст. н.е. Київську культуру розглядають як головний компонент формування пеньківської культури, особливо на Лівобережжі Дніпра (Р. В. Терпиловський). Її пов'язують із формуванням пам'яток корчацько-празького типу у Середньому Подніпров'ї (Н. М. Кравченко). Київська культура Верхнього Подніпров'я й Середнього Подесення відіграла важливу роль у становленні колочинської культури. Отже, київська культура паралельно із старожитностями лісостепових черняхівських племен розглядається як безпосередній генетичний попередник ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е.

РОЗДІЛ X

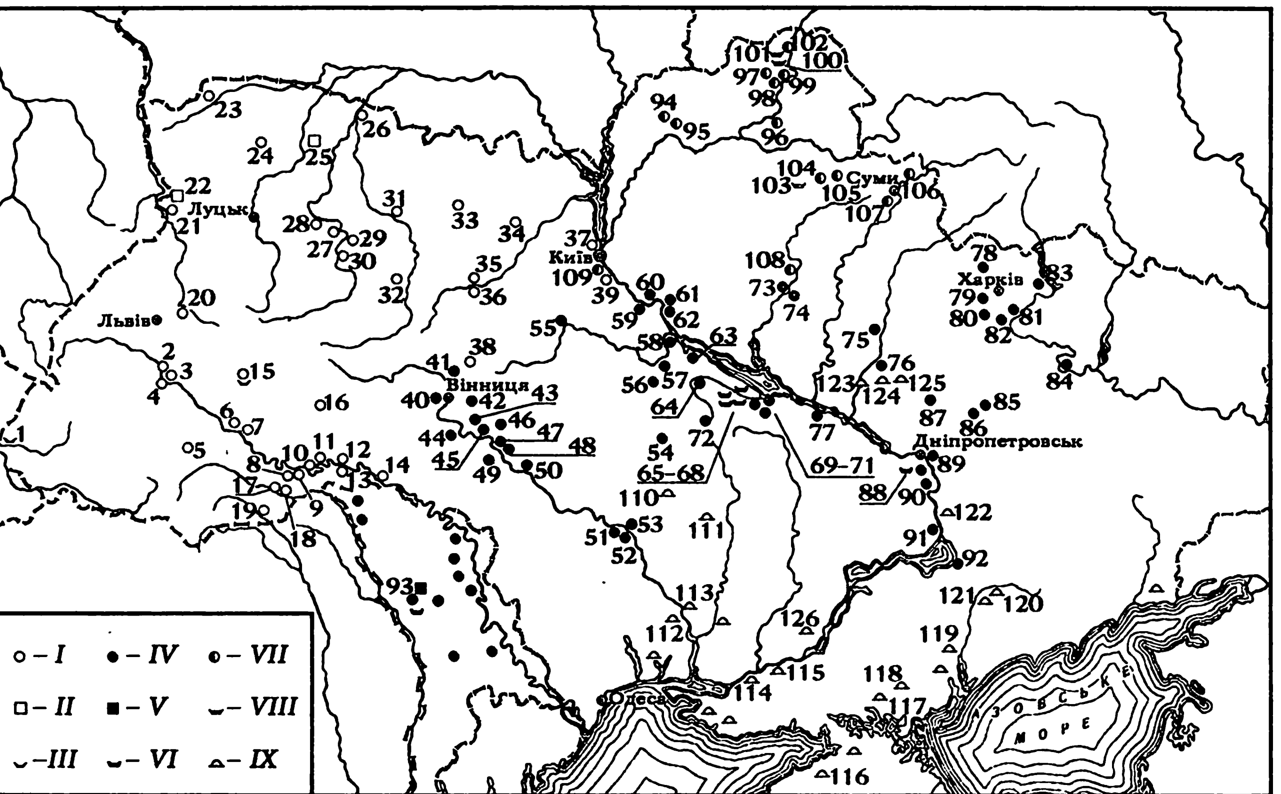
СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ СЕРЕДИНИ — ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИС. Н.Е.

§ 1. Ранньосередньовічні східні слов'яни V–VII ст. н.е.

У лісостепових племен черняхівської і київської культур та культури карпатських курганів — прямих історичних попередників ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. — разом з елементами домашнього рабства вже існували зародки ранньофеодальних відносин, що виникали у зв'язку з появою приватної власності на землю. Цілком закономірно, що у східнослов'янському суспільстві продовжували співіснувати елементи рабства, раннього феодалізму і пережитки родоплемінної структури. Згодом, у V–VII ст. н.е. перемогли найпрогресивніші форми суспільно-політичного життя — суспільні інститути раннього феодалізму.

Зовнішньополітичні зрушення середини I тисячоліття н.е. вплинули на подальшу долю матеріальної та духовної культури європейських племен взагалі і східнослов'янських зокрема. Внаслідок гунської й аварської навал почалася певна архаїзація культури, всього загального укладу життя східнослов'янських племен. Особливо відчутно це простежується при вивченні масового керамічного комплексу. На зміну високорозвинутим формам гончарного виробництва черняхівської культури і культури карпатських курганів приходить масовий ручний спосіб виготовлення керамічного посуду. Очевидно, орди гунів знищили важливі гончарні ремісничі центри у зоні порубіжжя Лісостепу та Степу. Перервалися традиційні зв'язки Лісостепу з Північним Причорномор'ям. Негативну роль в історії східнослов'янських племен середини I тисячоліття н.е. відіграли й авари. Завойовники загальмували поступальний розвиток культури волино-дулібського племінного союзу.

Таким чином, у нових конкретно-історичних умовах середини I тисячоліття н.е. у житті східнослов'янських племен відбулася певна трансформація

Карта 23. Основні пам'ятки третьої чверті I тис. н.е. на території України.

I — поселення, II — городища і III — могильники корчацько-празької культури; IV — поселення, V — городища і VI — могильники пеньківської культури; VII — поселення і VIII — могильники колочинської культури; IX — пам'ятки кочівників.

Пам'ятки корчацько-празької культури: *1 — Ужгород; 2 — Бовшів I, II, III; 3 — Дем'янів I; 4 — Крилос; 5 — Волосів; 6 — Зелений Гай; 7 — Городниця; 8 — Перебиківці; 9 — Рашків II, III; 10 — Каветчина; 11 — Устя; 12 — Бакота; 13 — Студениця; 14 — Козлів; 15 — Звиняч I, II; 16 — Городок; 17 — Гореча I; 18 — Кодин; 19 — Глибока I; 20 — Ріпнів I, II, III; 21 — Ліжниця; 22 — Зимнє; 23 — Красни; 24 — Подрожжя; 25 — Бабка; 26 — Либліне; 27 — Зозів; 28 — Городок I; 29 — Колісники I; 30 — Кургани; 31 — Курчиці; 32 — Глубочка; 33 — Рудня; 34 — Різня; 35 — Корчак; 36 — Тетерівка; 37 — Київ; 38 — Райки; 39 — Обухів II.* ***Пам'ятки пеньківської культури:*** *40 — Якушинці; 41 — Пиків; 42 — Глинське; 43 — Самчинці; 44 — Семенки; 45 — Кисляк; 46 — Куня; 47 — Ладижин; 48 — Скибинці; 49 — Балашівка; 50 — Гайворон; 51, 52 — Іванівка; 53 — Семенівка; 54 — Кочубіївка; 55 — Біла Церква; 56 — Вільховчик; 57 — Гута-Михайлівська; 58 — Хрещатик; 59 — Григорівка; 60 — Циблі; 61 — Домантове; 62 — Сушки; 63 — Будище; 64 — Стецівка; 65–68 — Велика Анрусівка; 69–71 — Пеньківка; 72 — Беляївка; 73 — Хитці; 74 — Засулля; 75 — Прогрес; 76 — Полузор'я; 77 — Деріївка; 78 — Липці; 79 — Суха Гомольша; 80 — Занки; 81 — Задонецька, 82 — Таранцеве; 83 — Петровське; 84 — Студенок; 85 — Черneччина; 86 — Богате; 87 — Осипівка; 88 — Волоське; 89 — Ігрень; 90 — Званецьке; 91 — Хортиця; 92 — Скелька; 93 — Селіште.* ***Пам'ятки колочинської культури:*** *94 — Роїще; 95 — Ровчак; 96 — Короп; 97 — Заяр'я; 98 — Левкін Бугор; 99 — Стрелиця; 100 — Новгород-Сіверський; 101 — Смяч; 102 — Целиків Бугор; 103 — Артюхівка; 104 — Ракова Січ; 105 — Великі Будки; 106 — Грунівка; 107 — Курган Азак; 108 — Сенча; 109 — Ходосівка.* ***Пам'ятки кочівників:*** *110 — Глодоси; 111 — Ясиново; 112 — Ковалівка; 113 — Нова Одеса; 114 — Келегеї; 115 — Новогригорівка; 116 — Роздольне (Сари-Булат); 117 — Василівка; 118 — Сивашівка; 119 — Мала Тернівка; 120 — Великий Токмак; 121 — Аккермень; 122 — Вознесенка; 123 — Нові Санжари; 124 — Мала Перещепина; 125 — Макухівка; 126 — Суханово.*

окремих напрямів матеріальної культури, але навіть за цих складних умов тривав розвиток основних галузей господарства — землеробства, металургії, металообробки.

Корчацько-празька культура. Пам'ятки цієї ранньосередньовічної культури були відкриті С. С. Гамченком наприкінці XIX — на початку XX ст. на території Східної Волині. У 20-х роках XX ст. С. С. Гамченко знову звернувся до польових робіт на пам'ятках Житомирської області. Зокрема, він дослідив залишки могильника з трупоспаленням біля с. Корчак. За цим пунктом вся група пам'яток увійшла в археологічну науку під назвою корчацької. Аналогічні могильники С. С. Гамченко дослідив у кількох інших пунктах басейну Тетерева (Перлявка, Денеші, Катеринівка, Тетерівка). Кількома роками пізніше І. Ф. Левицький дослідив курганні поховання з трупоспаленнями у басейні р. Уж, у північних районах Жито-

мирщини. Пам'ятки, цілком аналогічні корчацьким, чеський дослідник І. Борковський виявив у 1940 р. на території Праги. Таким чином, ці слов'янські старожитності можна називати корчацько-празькими, маючи на увазі їх широкий ареал.

Корчацько-празька культура датується V–VII ст. н.е. Вона була поширена на території від Правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю. На Україні вона займала все лісостепове Правобережжя. У межиріччі Дністра і Дунаю корчацькі пам'ятки функціонують разом з пеньківськими старожитностями.

Всього на території Південно-Східної та Центральної Європи відомо близько 500 пам'яток корчацько-празької культури. Близько половини з них зафіксовано у межах України. В Україні корчацькі старожитності вивчали В. К. Гончаров, Ю. В. Кухаренко, В. В. Ауліх, В. Д. Баран, І. С. Винокур, В. П. Петров, О. М. Приходнюк, Б. О. Тимощук, І. П. Русанова, Л. В. Вакуленко, С. П. Пачкова та ін.

Поселення корчацької культури займали перші надзаплавні тераси річок та їхніх приток. Значно менше їх на підвищеннях у долинах річок і на високих плато. Часто селища розміщувалися групами на відстані 0,5–3 км одне від одного. Вони були невеликі за розмірами (0,5–1 га) і складалися в середньому з 20–30 будівель. Це були переважно відкриті, неукріплені селища, але відомі й окремі городища (Зимне на р. Луга — правій притоці Західного Бугу, біля с. Хотомель Брестської області і Шеліги на лівому березі р. Слуп'янки — правої притоки Вісли).

На території України на поселеннях корчацької культури досліджено 300 жител. Основним типом житла була квадратна у плані напівземлянка площею від 6 до 20 $м^2$ зі зрубною або стовповою конструкцією стін. Дерев'яний каркас двосхилого даху обшивався соломою або очеретом. Підлога жител була, зазвичай, земляною, добре утрамбованою. Зафіксовано також рештки підлоги, викладеної дерев'яними·колодами. Вивчено житла, які мали під дерев'яною підлогою спеціальні господарські ями.

Печі в напівземлянках корчацької культури складено переважно з каменю, але відомі і глинобитні (Ріпнів, Подріжжя, Городок, Зозів та ін.).

Крім жител на селищах корчацької культури України відкрито залишки господарських приміщень. Це, головним чином, господарські ями округлої в плані форми. Очевидно, вони перекривалися спеціальними дерев'яними конструкціями. На окремих селищах зафіксовано залишки наземних господарських споруд з дерев'яним каркасом, обмазаним глиною. На площі од-

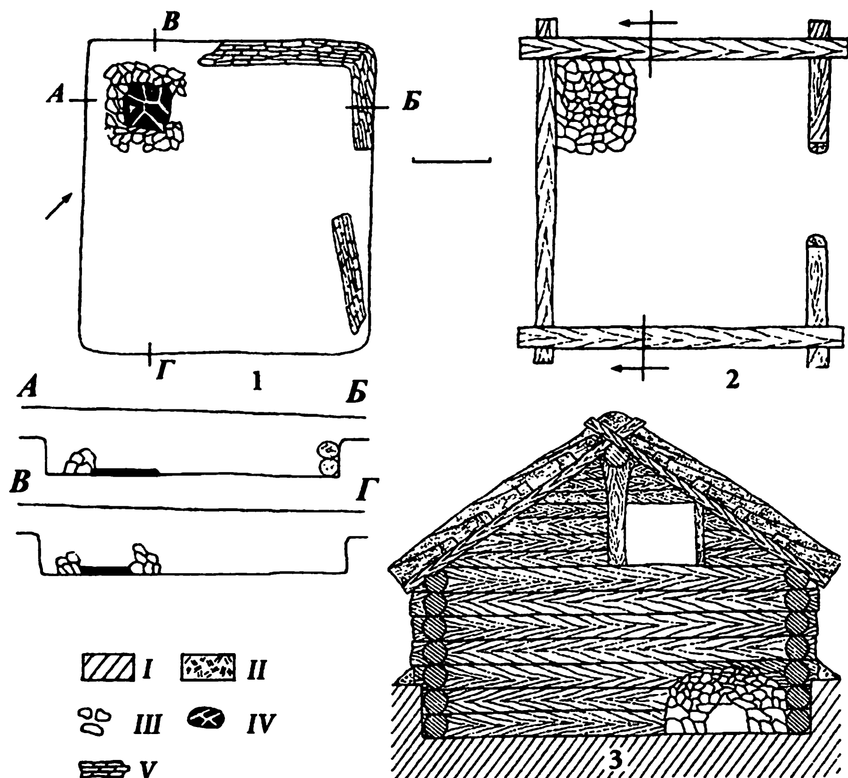

Рис. 96. Реконструкція зрубної напівземлянки V–VII ст. з Городка у Середньому Подністров'ї (за О. М. Приходнюком).

1 — польовий план (I — материк; II — насипний ґрунт; III — каміння; IV — черінь; V — обвуглене дерево); 2 — реконструкція польового плану напівземлянки без перекриття; 3 — реконструкція напівземлянки.

нієї з таких наземних споруд у Бакоті (на Середньому Дністрі) виявлено круглу масивну кам'яну ступу. Можливо, що й на інших поселеннях функціонували аналогічні наземні споруди. Можна також припустити, що на корчацьких селищах паралельно з напівземлянками могли існувати й наземні житла. Але залишки останніх важко простежити, оскільки збереженість наземних споруд, зазвичай, незадовільна.

Орне землеробство становило основу господарства мешканців корчацьких селищ. На поселенні поблизу м. Городок Хмельницької області виявлено уламок залізного лемеша. З цього ж поселення походить залізна коса-

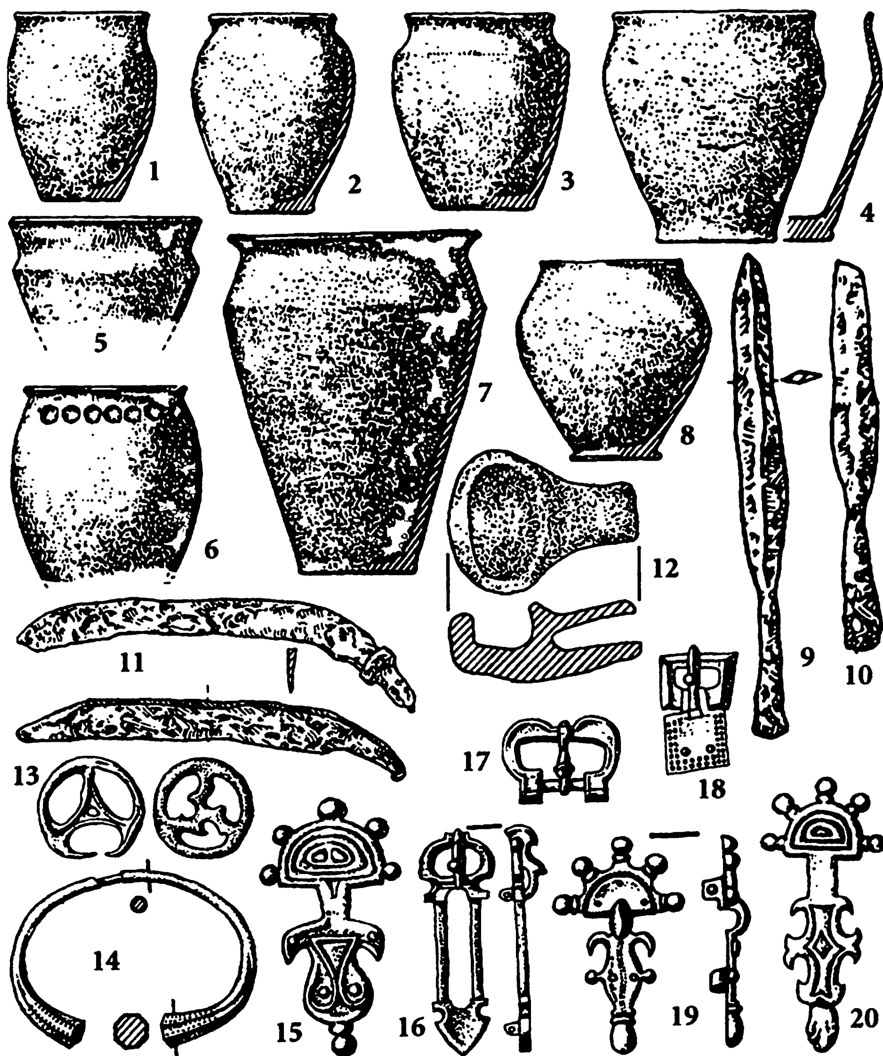

Рис. 97. Старожитності корчацько-празької культури:
1–8 — посуд; 9, 10 — наконечники списів; 11, 12 — знаряддя праці; 13–20 — прикраси.

горбуша. Аналогічні коси знайдено на селищі в Усті і на Зимнівському городищі. Залізні серпи представлені на поселеннях Звиняч, Горошова, Рашків III у Середньому Подністров'ї. Кам'яні круглі ротаційні жорна для пере-

мелювання зерна на борошно виявлено на селищах Зелений Гай, Бовшів, Бакота, Рашків III, Лука-Каветчинська у Подністров'ї.

Остеологічні матеріали з поселень V–VII ст. н.е. засвідчують приселищний характер скотарства. Мешканці корчацьких поселень розводили велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней.

На селищах корчацької культури простежено залишки об'єктів виробничого призначення. Так, на поселенні Ріпнів II у верхів'ях Західного Бугу виявлено залишки трьох металургійних печей-домниць. На селищах Бакота і Городок у Середньому Подністров'ї також виявлено рештки залізоробного виробництва у вигляді шматків крицевого заліза і шлаків. Виробничі майстерні досліджено в Зозові і Кодині. На останньому поселенні, розташованому поблизу м. Чернівці, виявлено залишки двох будов з великими вогнищами і шматками залізних шлаків навколо них. Тут же знайдено уламок залізної посудини, глиняний тигель тощо. Великим центром з розвинутими залізоробним, ковальським, ювелірним та іншими виробництвами було Зимнівське городище на Волині. Про це свідчать знайдені тут 200 виробів із заліза, бронзи, срібла, скла, кістки і каменю та близько 10 ливарних форм, а також ллячки, тиглі, ковадло, заготовки (зливки) бронзи.

Надзвичайно важливий виробничий ювелірний комплекс кінця V — початку VI ст. н.е. відкрито експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту в 1990 р. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Тут, на Середньому Дністрі, у типовій східнослов'янській напівземлянці з пічкою-кам'янкою і ранньосередньовічною керамікою виявлено 64 кам'яні ливарні форми і керамічний тигель-ллячку ювеліра. Усі 64 форми виготовлені з місцевого дністрянського вапняку й мергелю. Асортимент виробів, судячи з ливарних форм, включав пальчасті фібули, різні види підвісок, у тому числі круглі підвіски з хрестом, трикутні, трапецієподібні, ромбічні і дзвоноподібні, а також поясні накладки, наконечники і мініатюрні пряжки. Найвизначнішою серед знахідок є форма для виготовлення пальчастих фібул. Вона першою засвідчує місцевий характер цих ювелірних виробів, широко відомих у східних слов'ян V–VII ст. н.е. та інших племен Південно-Східної і Центральної Європи.

Поховальний обряд населення корчацької культури досліджено на основі 12 могильників і окремих поховань, відомих поблизу сіл Тетерівка, Катеринівка, Бабка на Волині, Звиняч Тернопільської області, у м. Ужгороді. На Волині відомі окремі ґрунтові та підкурганні поховання. І в тих, і в інших переважає обряд трупоспалення. Залишки кремації вміщували

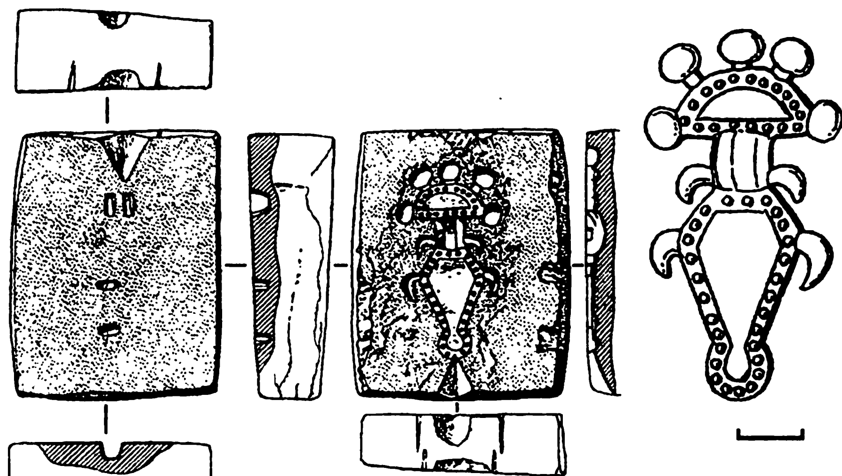

Рис. 98. Кам'яна ливарна форма для виготовлення пальчастих фібул з Бернашівки та вилита з неї фібула.

у глиняні горщики-урни або просто зсипали в яму. Цікаво, що в Катеринівці (поблизу Житомира) у похованні поряд з ліпною урною стояла типова гончарна миска черняхівської культури. З цього можна зробити висновок, що ранньокорчацькій культурі (V ст. н.е.) були властиві деякі риси попереднього, черняхівського етапу II–V ст. н.е. Курганні могильники на Волині (Корчак, Миропіль, Буда Шиєцька та ін.) мали невисокі (до 1 м) насипи з діаметром кола до 10 м. Горщики-урни виявлено на місцях ритуальних вогнищ. Спалення здійснювали на стороні. Трупоспалення без урн знайдено у насипах курганів, а також у ямках, викопаних в основі, у материку.

У керамічному комплексі корчацької культури на ранніх пам'ятках V ст. н.е. ліпні вироби частково співіснують з гончарними, які належать черняхівській культурі. Крім уже згадуваного поховання в Катеринівці, де помітно простежуються зв'язки корчацької культури з хронологічно попередніми черняхівськими старожитностями, такі пам'ятки відкрито на території Верхнього і Середнього Подністров'я, а також у Попрутті (Зелений Гай, Рашків II, Бакота, Устя, Лука-Каветчинська, Кодин І та ін.). У цих пам'ятках гончарної кераміки порівняно мало (15–20 %). З другої половини V ст. н.е. ліпний посуд стає основним у корчацьких старожитностях. У комплексах V ст. н.е. ліпний посуд представлений переважно горщиками. З кінця V ст. — початку VI ст. н.е. з'являються глиняні сковорідки.

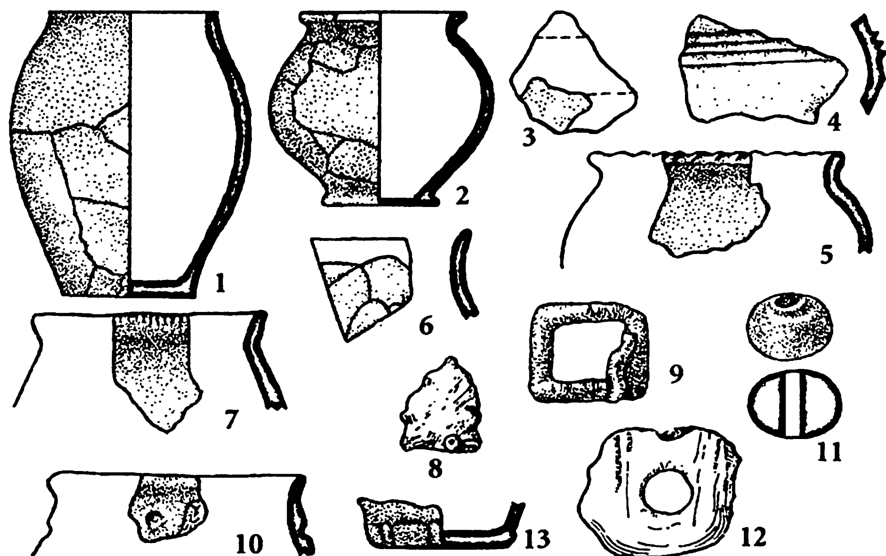

Рис. 99. Матеріали з розкопок поселення Устя на Середньому Дністрі: 1, 5, 7, 10, 13 — ліпна кераміка; 2, 3, 4, 6 — гончарна кераміка; 8 — залізна поробка; 9 — залізна пряжка; 11 — глиняне прясло; 12 — кістяна поробка.

У корчацькій культурі переважають ліпні горщики з прямим або ледь відігнутим вінцем, з плавними обрисами тулова і вузьким плоским дном. Деякі вінця мають защіпи. У сковорідок плоске дно і низький, відігнутий доверху бортик. У глині корчацького посуду присутні домішки піску, шамоту, жорстви. Поверхня кераміки коричневого кольору, нерівна, горбкувата, іноді залощена. Найраніші комплекси корчацької культури (V ст. н.е.) виявлено у Верхньому і Середньому Подністров'ї, а також у верхів'ях Пруту. У Центральній Європі ранні пам'ятки культури поки що невідомі. Це має значення для з'ясування питання про походження корчацької культури. Корені корчацьких старожитностей слід шукати у лісостеповому Дніпро-Дністровському межиріччі, а не в Центральній Європі, як вважають окремі дослідники (І. П. Русанова, В. В. Сєдов та ін.).

П. М. Третьяков вважав, що, крім старожитностей київської культури III–V ст. н.е., у формуванні корчацьких пам'яток могли взяти участь частково й носії пшеворської та черняхівської культур. В. Д. Баран уточнив, що це могло бути населення черняхівської культури Лісостепового Право-

бережжя і пшеворської культури з верхів'їв Вісли, що підтверджується, з одного боку, матеріалами пам'яток Середнього і Верхнього Подністров'я, датованих фібулами V ст. н.е., а з другого — типовими для слов'ян чотирикутними житлами з печами-кам'янками, виявленими на черняхівських поселеннях IV — початку V ст. н.е. (Черепин, Бакота, Бернашівка, Сокіл, Теремці та ін.).

Таким чином, формуванню східнослов'янської корчацької культури раннього середньовіччя (V–VII ст.) передували складні соціально-економічні та етнокультурні процеси. У подальшому на основі корчацько-празьких старожитностей формувалися пам'ятки типу Луки-Райковецької VIII–IX ст.

Соціально-економічний і політичний розвиток населення V–VII ст. н.е. пов'язаний з процесом функціонування територіально-сусідської общини і виділенням жител-дворів. Майнова і зародки соціальної диференціації суспільства корчацьких племен простежуються за матеріалами, які фіксують виділення дружинної і племінної верхівки. Показовим щодо цього є Зимнівське городище, яке розглядається археологами як племінний центр дулібів (В. В. Ауліх, В. Д. Баран та ін.). Ця пам'ятка могла бути місцем проживання військової дружини і племінної знаті. Разом з тим, як свідчать матеріали досліджень, Зимнівське городище було важливим осередком ремесел, що поширював свій вплив на територію дулібсько-волинського племінного союзу.

На північний захід від території поширення корчацько-празької культури, на території Польщі у VI–VII ст. існувала ще одна група слов'янських старожитностей — дзедзіцька культура. Її появу польські та українські вчені пов'язують з VI ст. н.е. На переважній більшості поселень відкрито рештки наземних жител, але наявні і чотирикутні напівземлянки. Опалювалися будинки вогнищами, розміщеними в ямах. Крім житлових, відомі господарські споруди у вигляді ям.

Поховальний обряд дзедзіцької культури вивчено недостатньо. Але те, що відомо, показує переважання обряду трупоспалення. Кераміка представлена горщиками ліпного виготовлення (низькі і витягнуті — подібні до корчацько-празьких). На окремих поселеннях, зокрема на городищі Шеліги, виявлено вироби з металу: підвіски, нашивні бляшки, пальчасті фібули, браслети, пряжки і т. п. Крім того, наявні звичайні залізні побутові речі.

Господарство і соціальна структура суспільства, що залишило пам'ятки дзедзіцької культури, подібні до інших ранньосередньовічних слов'янських груп населення Центральної і Південно-Східної Європи.

Пеньківська культура. Пам'ятки пеньківської культури були відкриті у 1956–1959 рр. Кременчуцькою експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця поблизу с. Пеньківка у Потясминні. Подальшими дослідженнями (В. І. Бідзіля, О. М. Приходнюк, І. О. Рафалович, П. І. Хавлюк та ін.) встановлено, що пеньківська культура займає велику територію лісостепового кордону від Подунав'я на південному заході до Сіверського Дінця на північному сході. На цій території нині зафіксовано близько 300 пам'яток. Найбільш вивченими вважаються поселення Вільховчик, Будище, Ігрень-Підкова і кілька могильників поблизу с. Андрусівка у Подніпров'ї; поселення Хитці, Заньки, Більськ, Сушки на лівобережжі Дніпра; селища Семенки, Скибинці, Кочубеївка, а також металургійний центр поблизу Гайворона на Південному Бузі. Пеньківські пам'ятки зафіксовано також на території Молдови і Румунії.

Пеньківські селища займали, зазвичай, низькі ділянки перших надзаплавних терас річок та їхніх приток. Характерним було розміщення поселень групами по 5–7, на відстані 3–5 км одне від одного. Площа більшості селищ становила від 1,5 до 3 га. На кожному з селищ виявлено не більше 30 жител. Переважали чотирикутні у плані напівземлянки площею до 25 м^2. Стіни напівземлянок мали стовпову або зрубну конструкцію. У житлах виявлено вогнища, викладені камінням, і печі-кам'янки. Поряд з житлами відкрито господарські будови і ями.

У Надпоріжжі і Поореллі виявлено залишки округлих у плані юртоподібних напівземлянок, що належали кочовикам (Багате, Осинівка, Чернеччина), а також окремих будинків на кам'яній основі (Майорка, Ігрень-Підкова). Залишки окремих юртоподібних жител зафіксовано також у Середньому Подніпров'ї (Будище, Стецівка).

Господарські напівземлянкові споруди використовувалися як виробничі майстерні, а також для зберігання зерна та інших припасів.

Основним напрямом господарства у пеньківських племен було орне землеробство з використанням залізних наральників і мотик. Зернові збирали за допомогою залізних серпів. Зерно перемелювали на борошно на круглих кам'яних ротаційних жорнах. Населення культивувало м'яку пшеницю, просо, ячмінь, жито, овес, горох та інші культури. Вчені припускають наявність сівозміни, чергування посівів озимих і ярових культур. Пеньківське приселищне стадо становили велика рогата худоба, свині, коні, вівці, кози. Тваринництво було підпорядковане потребам землеробського господарства. З допоміжних галузей розвивалися полювання і рибна ловля. На

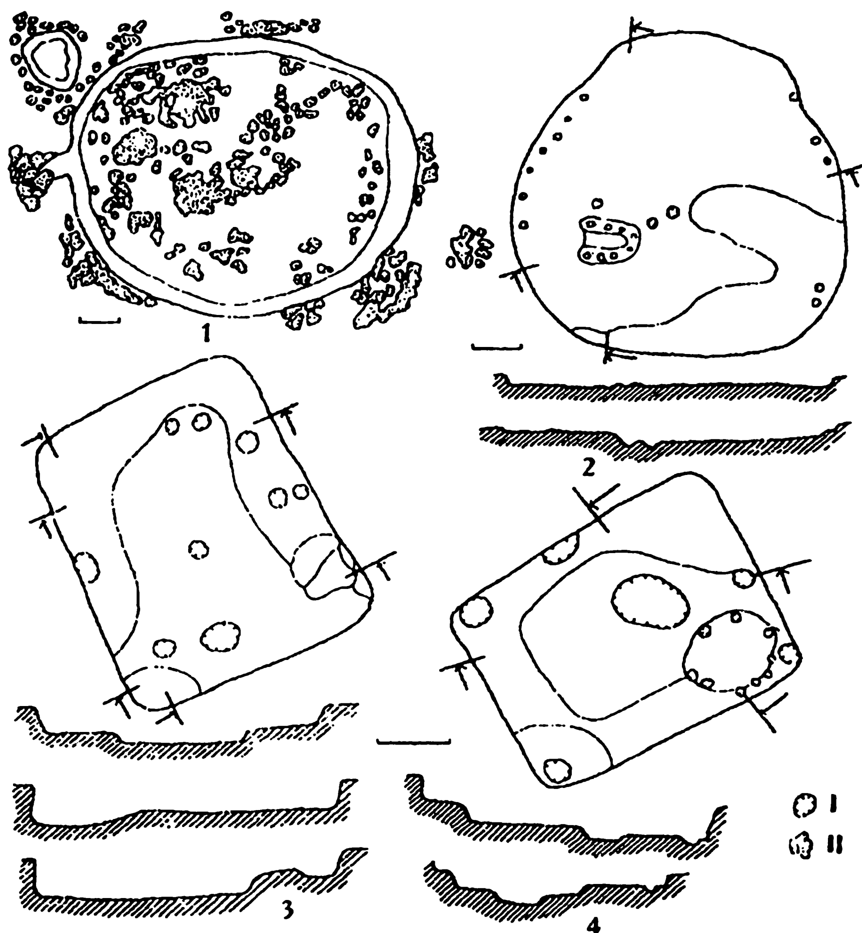

Рис. 100. Плани пеньківських юртоподібних будівель та напівземлянок із кочівницькими рисами (за О. М. Приходнюком).
I — ями; II — глина. 1 — Стецівка; 2–4 — Чернеччина.

поселеннях знайдено кістки оленя, кабана, косулі, зайця, а також рибальські гачки і кістки риб.

Пеньківці знали залізоробне виробництво. Гайворонський металургійний центр (дослідження В. І. Бідзілі) складався з 4 агломераційних печей і 21 сиродутного горна. На ряді поселень пеньківської культури виявлено залізні шлаки і крицеве залізо. Отже, металургія була досить розвинутою. Ковальське ремесло представлене великою кількістю готових господарських

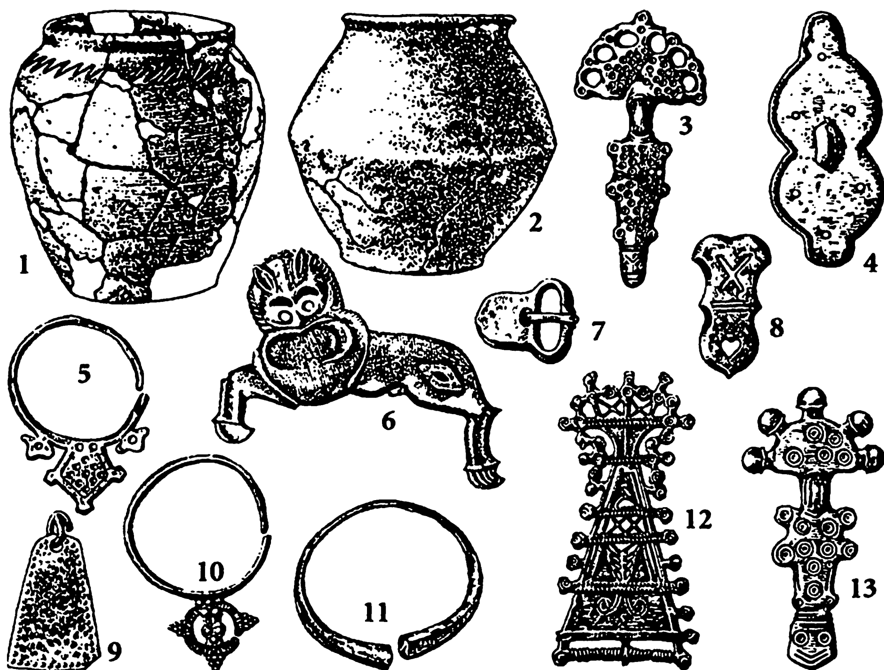

Рис. 101. Старожитності пеньківської культури:
1 — гончарний горщик; 2 — ліпний горщик; 3, 13 — пальчасті фібули; 4 — антропоморфна фібула; 5, 10 — сережки; 6 — фігурка лева (Скибинці); 7 — поясна пряжка; 8 — поясна накладка; 9 — підвіска; 11 — браслет; 12 — трикутна прорізна фібула з емаллю (Надпоріжжя).

виробів. Крім того, знайдено окремі знаряддя ковалів (ковадла, зубила, пробійники). У ковальському виробництві (дослідження Г. О. Вознесенської, В. Д. Гопака) шляхом термічної обробки покращували якість знарядь праці.

На селищах пеньківської культури Середнього Подніпров'я знайдено чимало виробів, виготовлених з міді, бронзи та срібла. Так, залишки бронзоливарних майстерень зафіксовано на поселеннях Гута-Михайлівська, Хитці, Будище, Скибинці та ін. У цих майстернях виявлено тиглі, ллячки, ливарні форми. Пеньківські ювеліри застосовували техніку кування, шліфування, тиснення тощо.

Крім ремесел, на пеньківських селищах існували домашні виробництва: обробка дерева, каменю, кістки, прядіння, ткацтво.

Рис. 102. Залізні вироби з пам'яток пеньківської культури.

Керамічний комплекс пеньківської культури характеризується, перш за все, горщиками біконічної форми. Менш поширені тюльпаноподібні форми посуду. Трапляються горщики із загнутим до середини краєм вінця, миски, диски і сковорідки. Крім того, у ранньопеньківських комплексах зустрічаються фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури, а серед більш пізніх пеньківських пам'яток — специфічний пастирський посуд. Трапляються уламки привізних амфор з густим рифленням по тулову.

Поховальний обряд пеньківської культури характеризується трупоспаленнями, які здійснювалися на стороні. Рештки кремації зсипали у неглибокі ями. Поряд із трупоспаленнями у південних районах, що безпосередньо прилягають до Степу, іноді трапляються звичайні трупопокладення (Олексіївка у Надпоріжжі, Селеште в Молдові). Ці поховання дослідники пов'язують з впливом кочовиків Степу.

З пеньківською культурою пов'язують речові скарби мартинівського типу VI–VII ст. н.е. Вони вивчені у Нижньому Пороссі (Мартинівка, Вільховчик, Малий Ржавець), на Дніпровському Лівобережжі поблизу Богодухова (Козіївка, Нова Одеса), а також на північно-східній периферії пеньківської культури (Суджа, Колосково, Циплєєво). До складу цих речових скарбів входили пальчасті фібули, браслети з потовщеними кінцями, трапе-

цієподібні підвіски, частини поясних і головних уборів. Дослідники вважають, що скарби були зариті в землю у VI–VII ст. н.е., за часів функціонування пеньківської культури.

Суспільство, яке залишило пам'ятки пеньківської культури, переходило до територіально-сусідської общини. Цікаво, що поблизу Степу на пеньківських поселеннях зафіксовано також проникнення кочового південного населення, яке мешкало разом з осілим. Отже, до складу сусідської общини, крім місцевого населення, могли включатися й іноетнічні елементи. Розвиток ремесел, про які вже йшлося, збігається з другим великим суспільним поділом праці — з відокремленням ремесла від сільського господарства. У суспільстві підноситься роль племінної організації, формується військова дружина. Племінна верхівка і дружина зосереджують у своїх руках значні багатства, про що свідчать мартинівський та інші речові скарби.

З'ясовуючи походження та історичне місце пеньківських старожитностей, відзначимо, що їх морфологічні ознаки близькі до пам'яток київської культури. З іншого боку, археологічні матеріали підтверджують існування взаємозв'язків пеньківської та черняхівської культур. Черняхівські елементи наявні на пеньківських пам'ятках (Скибинці, Кочубеївка, Данчени, Селеште та ін.).

Хронологія пеньківських старожитностей та зіставлення їх з територією антів письмових історичних джерел (Йордан, Прокопій та ін.) дозволяють вважати населення пеньківської культури належним до антського (східнослов'янського) напівдержавного союзу V–VII ст. н.е. Останній розвивався у Дністро-Дніпровському межиріччі на основі традицій черняхівської культури Лісостепу II–V ст. н.е.

Колочинська культура. До колочинської культури належать пам'ятки V–VII ст. н.е., відомі у південній частині Верхнього Подніпров'я і по річках Десна та Сейм. Ці старожитності відкрив Е. О. Симонович, який протягом 1955–1960 рр. досліджував городище Колочин I в районі Гомеля. Пам'ятки колочинської культури вивчали також Л. Д. Поболь, П. М. Третьяков, І. П. Русанова, Є. О. Горюнов, Ю. О. Ліпкінг, О. В. Сухобоков.

Колочинське населення залишило ряд неукріплених селищ і городища. Поселення, зазвичай, невеликі за площею. Вони розташовувались на перших надзаплавних терасах, іноді на дюнних останцях у заплавах. Широкі розкопки проведено на городищі Колочин I, розташованому на мисі, поряд з великим неукріпленим селищем. Житла представлені квадратними у плані напівземлянками площею до 24 м^2 зі стінами стовпової або зрубної кон-

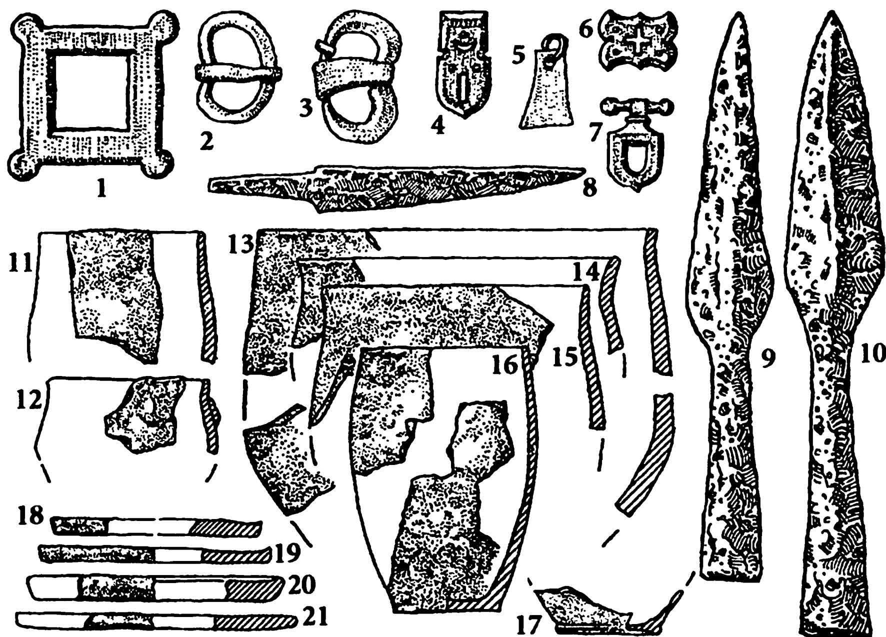

Рис. 103. Старожитності колочинської культури:
1–10 — металеві вироби; 11—16, 18–21 — ліпна кераміка; 17 — фрагмент черняхівської гончарної посудини.

струкції. У житлах виявлено залишки ям від центрального опорного стовпа покрівлі, а поряд — відкриті вогнища. На поселенні в Тайманові відкрито напівземлянки з печами-кам'янками. За межами жител виявлено господарські споруди, зокрема ями-погреби для зберігання припасів. У керамічному комплексі колочинської культури переважають ліпні горщики і корчаги, а також диски-покришки і сковороди. Горщики представлені округлобокими, витягнутими банкоподібними, а також біконічними та циліндрично-конічними ребристими виробами. Орнаментація зустрічається надзвичайно рідко. Вона складається з насічок по вінцю, а також наліпного горизонтального валика з насічкою. Трапляються рельєфні вушка у верхній частині горщиків і корчаг.

Мешканці колочинських селищ займалися землеробством і приселищним скотарством. Вони, очевидно, культивували просо та інші зернові. Виявлено залізні серпи — пряме свідчення землеробського укладу. У при-

селищному стаді переважала велика рогата худоба. Полювання й рибальство у господарстві колочинських племен займало допоміжне місце.

Населення колочинської культури знало залізоробне і ковальське ремесла. Про це свідчать самі вироби і дані їх металографічного аналізу. Колочинські залізні вироби близькі за технологією до таких самих речей київської і північного регіону зарубинецької культур. Бронзові вироби (зокрема прикраси) свідчать про певний рівень місцевої ливарної і ювелірної справ, що базувалися на привізній сировині (бронзові зливки).

Поховальний обряд колочинської культури представлений трупоспаленнями в ґрунтових могилах. Досліджено цілу серію таких поховань. Крім ґрунтових, здійснювалися і підкурганні трупоспалення (Дем'янки). Разом із залишками кремації у могили клали особисті речі (ножі, рідше — зброю, прикраси, прясла). Звичайним серед речового інвентарю є ліпний керамічний посуд. Походження поховального обряду колочинського населення, очевидно, пов'язане з київською культурою.

Основним генетичним субстратом колочинської культури вчені вважають північні групи старожитностей київського типу (Р. В. Терпиловський). Північними сусідами носіїв колочинської культури були племена на території Білорусі та Смоленщини, де поширені пам'ятки банцерівського і тушемлинського типів. Саме ці райони — зона контактів колочинських східнослов'янських племен зі східним балтським населенням.

З колочинською культурою пов'язаний речовий скарб V–VII ст. н.е., виявлений у 1994 р. на селищі Гапоново у Курській області Росії, на лівому березі р. Сейм. Поселення, з яким пов'язаний скарб, представлене залишками жител і господарських споруд з типовою ліпною колочинською керамікою, а також окремими фрагментами гончарного черняхівського посуду. До складу речового скарбу входить 411 предметів. Це жіночі прикраси (начільні пластинчасті вінця, шийні гривни, різноманітні підвіски, пронизі, пальчасті фібули, намиста, кільця і т. п.); речі поясної гарнітури (накладки та наконечники для паска); кінська збруя (вудила, ворварки і т. п.)

Загалом Гапонівський скарб можна порівнювати і пов'язувати з речовими скарбами Мартинівського типу Середнього Подніпров'я. Вони є свідченням просування на північний схід в умовах "великого переселення народів" певних контингентів східнослов'янського населення з Середнього Подніпров'я.

Далекими північно-східними сусідами колочинських племен були, як показують матеріали археологічних досліджень останніх років, носії імень-

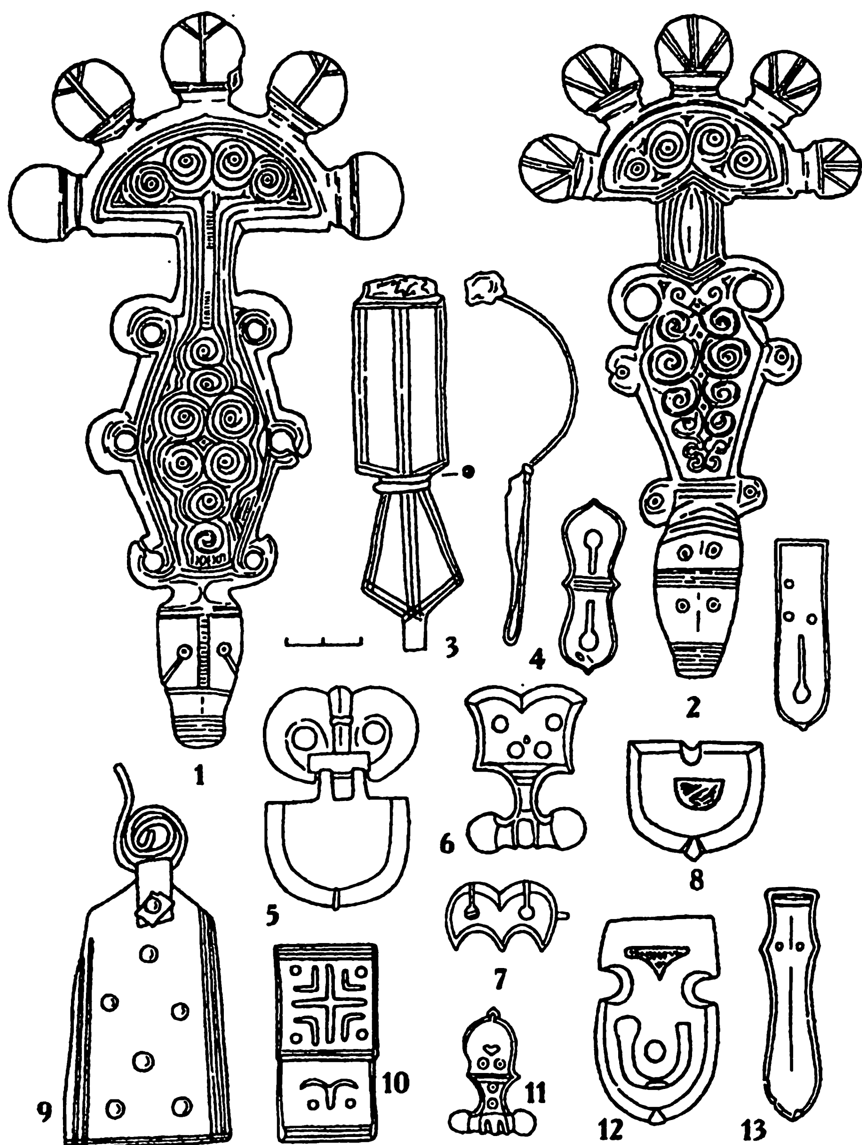

Рис. 104. Зразки речей антського скарбу з Гапоново (за О. М. Приходнюком).
1-3 — бронзові фібули; 4-8, 10-13 — бронзові накладки, пряжка і наконечники для паска; 9 — бронзова підвіска.

ківської культури V–VII ст. н.е. у Самарському Поволжі. Деякі вчені вважають, що іменьківська культура належала східним слов'янам, які переселились у Поволжя з Подніпров'я (В. В. Сєдов).

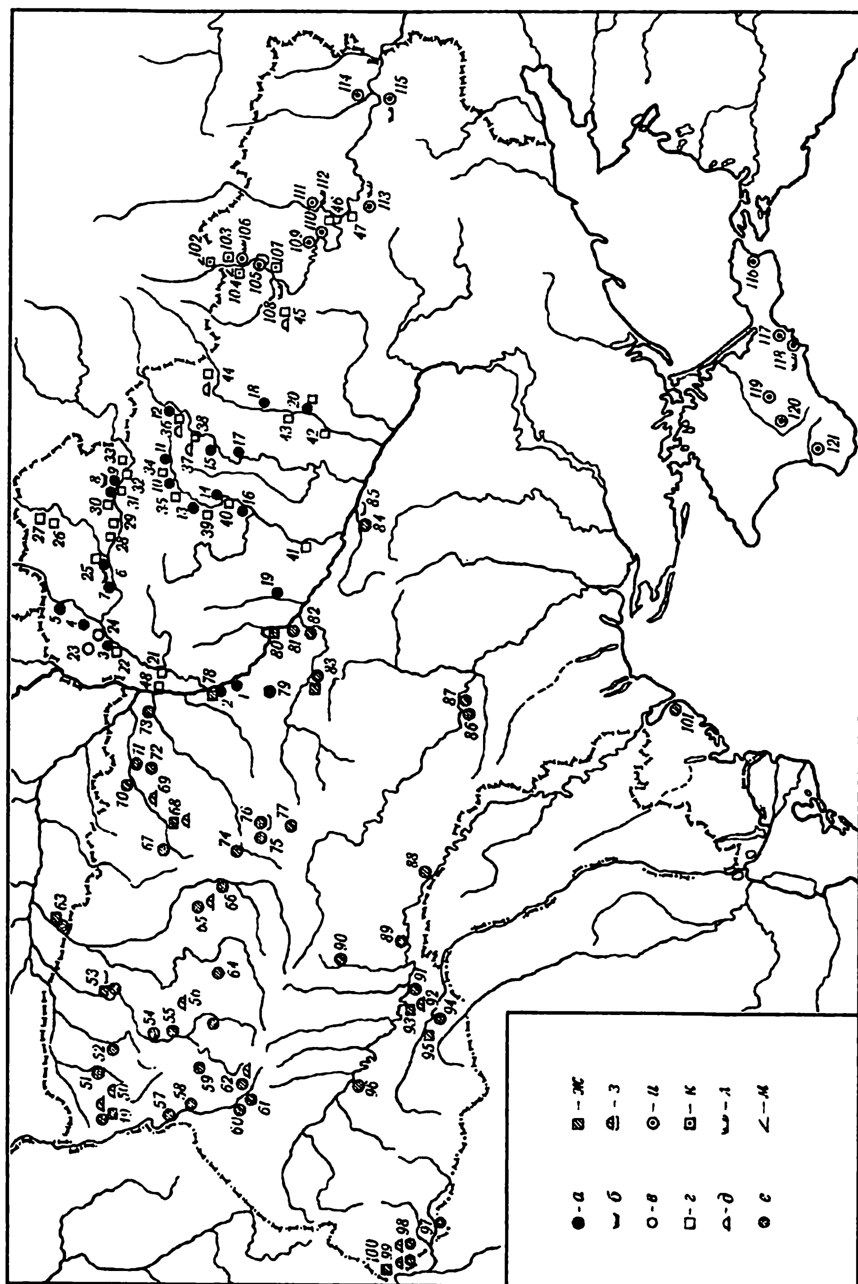
§ 2. Східнослов'янські племена періоду утворення Давньоруської держави

Друга половина I тисячоліття н.е. пов'язана з новим періодом в історії європейських народів. Впала рабовласницька Римська імперія. Східна її частина — Візантія — під впливом слов'янських племен, що опинилися на Балканах, перетворилася у ранньофеодальну державу. Важливими подіями в історії Центральної і Південно-Східної Європи було утворення ранньофеодальних держав: Великоморавської, а згодом Чеської, Польської, Болгарської та інших на Балканах і Київської Русі. Утворення Київської Русі — однієї з найбільших європейських держав того часу — дослідники вважають результатом закономірних процесів соціально-економічного розвитку східних слов'ян. У "Повісті временних літ" згадано і локалізовано ряд союзів східнослов'янських племен: словени новгородські, кривичі, полочани, радимичі, дреговичі. За літописом, у середній течії Дніпра мешкали поляни, на захід і північний захід від них лежали землі древлян, у басейні Західного Бугу — дулібів, бужан і волинян. У передгір'ях Карпат жили хорвати, у басейні Південного Бугу і Дністра — уличі і тиверці. На дніпровському Лівобережжі по річках Десна, Сейм, Сула і Ворскла розмістилися сіверяни, а у верхів'ях Оки і Дону — в'ятичі.

Описані в літописі союзи племен вже остаточно поривали з родоплемінним ладом і ставали на шлях ранньофеодальної державності. У процесі формування ранньофеодальної держави — Київської Русі — точилася боротьба трьох суспільно-політичних начал: пережитків родоплемінної структури, елементів рабовласництва і нового, прогресивного, як на той час, ранньофеодального укладу.

Археологічні матеріали VIII–IX ст. засвідчують процес консолідації різних попередніх союзів східнослов'янських племен. Характер матеріальної і духовної культури населення напередодні утворення Київської Русі свідчить про поступову уніфікацію, відбиває соціально-економічний та етнічний розвиток східнослов'янського суспільства.

Культура Луки-Райковецької. Назва археологічної культури походить від поселення Лука-Райковецька Житомирської області, де у 1946–1948 рр.

а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м

Карта 24. Основні пам'ятки останньої чверті I тис. н.е. на території України (за А. Т. Сміленко).

Умовні позначення: а — поселення і б — могильники волинцівської культури; в — поселення, г — городища і д — могильники роменської культури; е — поселення, ж — городища і з — могильники типу Луки-Райковецької; и — поселення, к — городища, л — ґрунтові і м — катакомбні могильники салтовської культури.

***Пам'ятки волинцівської культури:** 1 — Ходосівка; 2 — Київ; 3 — Шестовиця; 4 — Целиків Бугор; 5 — Чулатове; 6 — Сосниця; 7 — Мена; 8 — Волинцеве (уроч. Стан); 9 — Хар'ївка; 10 — Беседівка; 11 — Малі Будки; 12 — Битиця; 13 — Дергачівка; 14 — Засулля; 15 — Новотроїцьке; 16 — Хитці; 17 — Киселівка; 18 — Вовки; 19 — Стовп'яги; 20 — Опішня. **Пам'ятки роменської культури:** 21 — Чернігів; 22 — Шестовиця; 23 — Малий Листвин; 24 — Пушкарі; 25 — Сосниця; 26 — Горбове; 27 — Новгород-Сіверський; 28 — Червоний Ранок; 29 — Воргол; 30 — Камінь; 31 — Волинцеве (уроч. Курган); 32 — Лухтівка; 33 — Путивль; 34 — Басівка; 35 — Шумськ; 36 — Зелений Гай (уроч. Старе Крейдище); 37 — Опошня; 38 — Кам'яне; 39 — Ромни; 40 — Лубни; 41 — Воїнська Гребля; 42 — Решетняки; 43 — Полтава; 44 — Ницаха; 45 — Городне; 46 — Харків; 47 — Коробів; 48 — Любич. **Пам'ятки типу Луки-Райковецької:** 49 — Головне; 50 — Меленовичі; 51 — Комарове; 52 — Підріжжя; 53 — Бабка; 54 — Волинянка; 55 — Липлянка; 56 — Пересопниця; 57 — Литовиж; 58 — Скоморохи; 59 — Усовостав; 60 — Ракобути; 61 — Ріпнів I; 62 — Підгірці (Плісненськ); 63 — Хотомель; 64 — Мости; 65 — Великі Горбаші; 66 — Рогачів; 67 — Ушиця; 68 — Коростень; 69 — Межирічка; 70 — Христинівка; 71 — Поліське; 72 — Шишлівка; 73 — Крузинівка; 74 — Будки; 75 — Тетерівка; 76 — Шумськ; 77 — Райки (Лука-Райковецька); 78 — Київ; 79 — Обухів; 80 — Монастирьок; 81 — Канів; 82 — Сахнівка; 83 — Момоти; 84 — Макарів Острів; 85 — Велика Андрусівка; 86 — Грабовець; 87 — Семенки II; 88 — Григорівка; 89 — Бакота; 90 — Городок; 91 — Рашків I; 92 — Чорнівка; 93 — Добринівці; 94 — Кодин; 95 — Ревне; 96 — Незвисько; 97 — Федорове; 98 — Червеневе; 99 — Зняцеве; 100 — Ужгород; 101 — Шабо. **Пам'ятки салтівської культури:** 102 — Дмитріївка; 103 — Вовчанськ; 104 — Верхній Салтів; 105 — Печеніги; 106 — Нетайлівка; 107 — Мохнач; 108 — Суха Гомольша; 109 — Савинці; 110 — Ізгої; 111 — Жовтневе; 112 — Шейківка; 113 — Червоний Лиман; 114 — Рогалик; 115 — Новолимарівка; 116 — Героївка; 117 — Планерське; 118 — Кордон-Оба; 119 — Мілове; 120 — Тау-Кипчак, 121 — Інкерман.*

В. К. Гончаров відкрив кілька жител-напівземлянок з характерним керамічним комплексом. Аналогічні старожитності стали відомі на Житомирщині, однак значно раніше, під час досліджень на Волині наприкінці XIX — на початку XX ст. (С. С. Гамченко). Відкрита на Волині культура Луки-Райковецької охоплює всю лісостепову Правобережну Україну від Дніпра до Західного Бугу і Дністра. Аналогічні пам'ятки відкрито й на території Молдови, Закарпаття, Південного Повіслення і Словаччини, у Болгарії та Румунії. На території України нині відомо понад 400 поселень, городищ, могильників і культових місць культури Луки-Райковецької.

Старожитності культури Луки-Райковецької вивчали П. П. Толочко (Київське городище), Г. М. Шовкопляс (Замкова гора і Дитинка), Г. Г. Мезенцева (Канівське поселення), Є. В. Максимов, В. А. Петрашенко (городище Монастирьок), О. М. Приходнюк (поселення біля с. Сахнівка), Д. Т. Березовець, Н. В. Лінка, Г. М. Шовкопляс (ур. Макарів Острів), П. І. Хавлюк (селище Семенки II, Коржівка), Ю. В. Кухаренко (с. Бабка), В. В. Ауліх (с. Ріпнів), М. П. Кучера (городище Пліснеськ), М. І. Артамонов (с. Григорівка), І. С. Винокур (с. Бакота), Б. О. Тимощук (поселення Ревне, Біла, Чорнівка; городища Ломачинці, Добринівці, Грозенці), В. Д. Баран, А. М. Некрасова (селище Рашків І), Б. О. Тимощук, І. П. Русанова, Л. П. Михайлина (могильники Ревнянський і Чорнівський), К. В. Берняковим, В. Г. Котигорошко, С. І. Пеняк (поселення і могильники Закарпатської області).

Селища культури Луки-Райковецької, що датуються VIII–IX ст., розміщувались на ділянках корінного берега, на заплавних підвищеннях. Площа селищ не перевищує 3 га. Характерно, що неукріплені селища розташовувались групами поблизу городищ. Найбільш вивчені селища: Канівське у Середньому Подніпров'ї, Тетерівка на Східній Волині, Рашків І на Дністрі, Кодин на Пруті.

Основним типом житла для досліджених селищ є напівземлянка прямокутної або квадратної у плані форми. Зустрічаються й окремі наземні або трохи заглиблені в грунт споруди. Стіни жител мали стовпову або зрубну конструкцію. Обігрівалися житла печами-кам'янками, глинобитними печами та відкритими вогнищами.

Поряд з житлами споруджували господарські приміщення. Набули поширення ями-погреби як у житлах, так і в господарських будівлях. Стіни зернових ям обмазували глиною і випалювали.

Городища VIII–IX ст. зафіксовано археологами на Правобережжі України. Вони розміщувалися переважно на берегових мисах і підвищеннях. Площа городищ становила від 0,5 до 5 га. Городища за своїм призначенням поділялися на два типи: сховища і місця постійного проживання. Перші, зазвичай, не мали постійних жител і були притулком для мешканців навколишніх селищ у період воєнної небезпеки (городища Бабка на Рівненщині, Момоти — на Київщині, Червона Діброва і Ревне — на Буковині). Постійно заселені городища були обнесені валами з дерев'яними стінами і глибокими ровами. Їх площа забудована житлами-напівземлянками (Монастирьок поблизу Канева, Добринівці і Грозенці у Чернівецькій області). На території таких городищ виявлено залишки ремісничих майстерень.

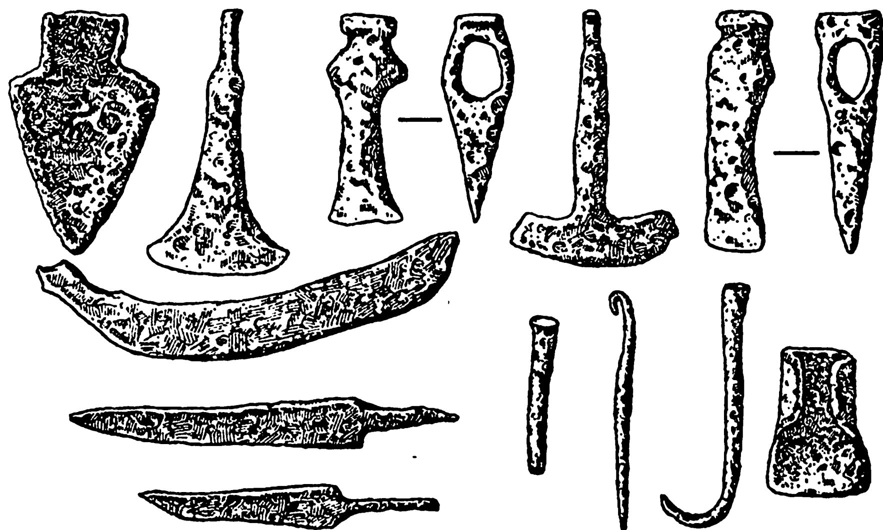

Рис. 105. Знаряддя праці культури Луки-Райковецької.

Господарський уклад носіїв культури Луки-Райковецької пов'язаний, насамперед, із землеробством і приселищним скотарством. Про це свідчать залізні лемеші, різаки-чересла, коси-горбуші, серпи, круглі кам'яні ротаційні жорна та інші знаряддя, знайдені на поселеннях. У глиняній обмазці стін житлових і господарських споруд трапляються відбитки соломи, полови тощо. Остеологічний матеріал показує, що у приселищному стаді були велика рогата худоба, свині, дрібна рогата худоба і коні.

Речовий інвентар культури становлять залізні сокири, тесла, долота, ножі, кресала, дужки відер, проколки, кам'яні точильні бруски, глиняні і кам'яні ливарні форми, керамічні та кам'яні пряселья. Предмети озброєння представлено залізними наконечниками списів, стрілами, шпорами. З жіночих прикрас відомі скроневі кільця з дроту, сережки у вигляді дужки з трьома вертикально підвішеними кульками, пластинчасті браслети тощо.

З періодом функціонування пам'яток культури Луки-Райковецької пов'язані арабські монети-диргеми, виявлені у скарбах VIII–IX ст. у Києві, Галичі; поодинокі знахідки арабських монет відомі і в інших районах Правобережної України.

У Середньому Подніпров'ї, на Волині та у Прикарпатті археологи відкрили залишки культових споруд (Київське городище, поблизу м.Родень

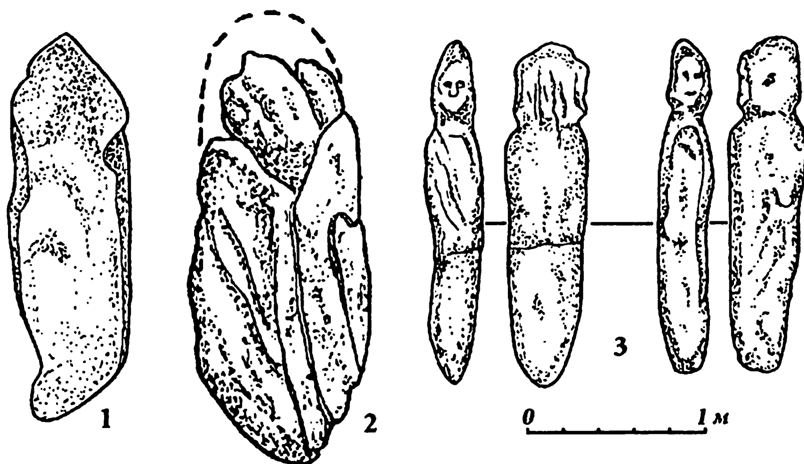

Рис. 106. Антропоморфні кам'яні ідоли:
1 — Ягнятин; 2 — Ржавинці; 3 — Ярівка.

в усті р. Рось, Ягнятин і Шумськ Житомирської області, біля сіл Ржавенці і Горбове Чернівецької області). З "Повісті временних літ" відомо, що у Києві на святилищі стояли дерев'яні антропоморфні язичницькі божества. Ідолів виготовляли також із каменю: ці пам'ятки виявлено у Ягнятині (Поросся), Ржавенцях, Ярівці (Буковина). За своєю типологією і семантикою зображень вони продовжують традицію антропоморфних кам'яних язичницьких ідолів черняхівської культури II–V ст. н.е.

Для поховального обряду носіїв культури Луки-Райковецької характерне трупоспалення, що здійснювалося окремо від місця поховання. Поховання виявлено як у курганних, так і в безкурганних могильниках. Серед поховального інвентарю знайдено уламки посуду, ножі, зброю, прикраси.

Керамічний комплекс культури Луки-Райковецької складається з ліпного посуду, а також з виробів, виготовлених на ручному гончарному крузі. Останні становлять близько 20 % загальної кількості кераміки. Для ліпної кераміки характерні конусоподібні кухонні горщики з прямим і відігнутим вінцем, округлобокі кухонні горщики з відігнутим краєм вінця, конусоподібні й округлобокі миски, сковорідки з прямим або відхиленим краєм бортика, масивні жаровні прямокутної форми для підсушування зерна й випікання хліба.

Керамічні вироби оздоблені ямками, нігтевими відбитками, насічками і пальцевими втисненнями, а також лінійним і хвилястим орнаментом.

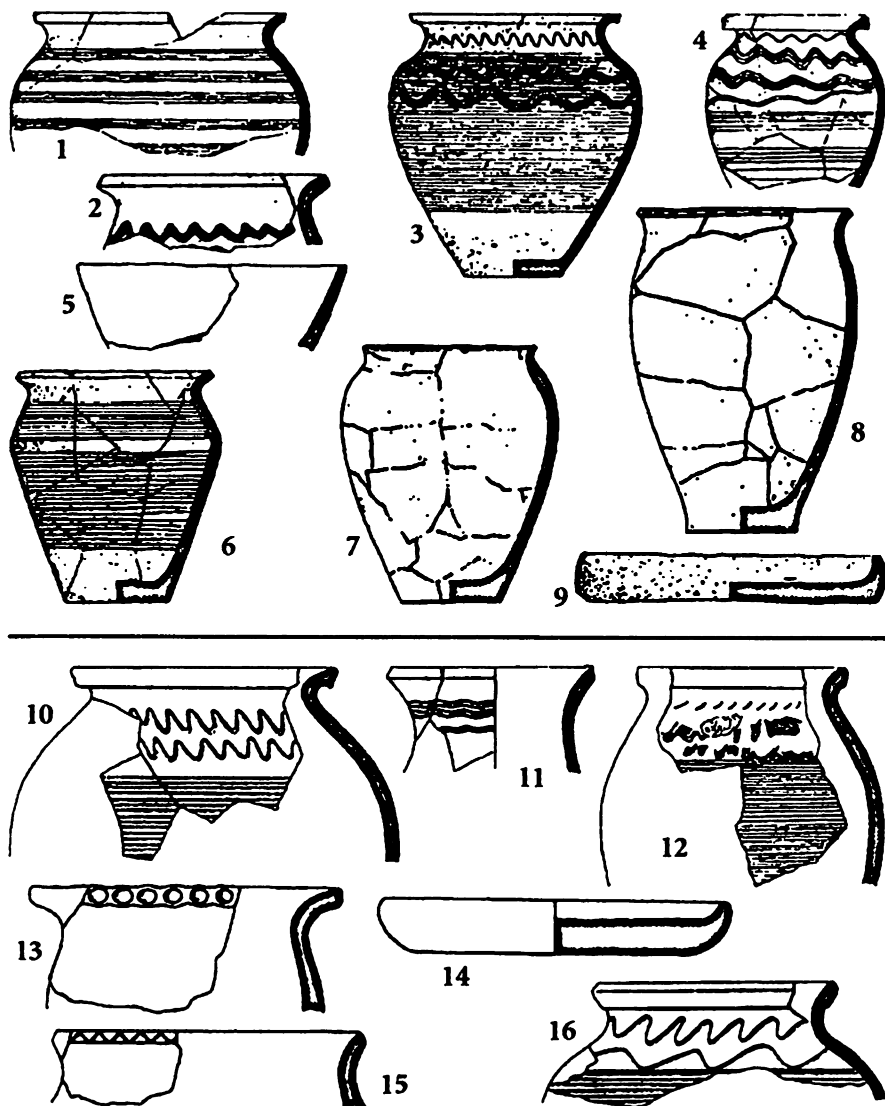

Рис. 107. Типи кераміки культури Луки-Райковецької на прикладі матеріалів селища-супутника городища Ревне-I та городища Ревне-II у Чернівецькій області (за Л. П. Михайлиною).

Гончарний посуд за якістю і формою подібний до ліпного, що свідчить про його місцеве походження. Пізнім періодом датується поява серед гончарних виробів горщиків з так званою манжетоподібною формою вінця.

Старожитності культури Луки-Райковецької датуються в цілому VIII–IX ст. Дослідники виділяють ранню фазу кінця VII — початку VIII ст. і пізню — кінця IX — початку X ст. (А. Т. Сміленко). Загальний характер цих пам'яток відбиває дальший соціально-економічний і культурний розвиток східних слов'ян періоду ранньофеодальної держави Київської Русі. Порівняно з попереднім етапом (V–VII ст.) збільшилися кількість і розміри поселень, що засвідчує значну концентрацію населення на території Лісостепу — важливого регіону Давньоруської держави. Цю ж тенденцію підтверджує і високий рівень розвитку ремесел та їх спеціалізація. Великий металургійний центр відкрито на Григорівському городищі (Середній Дністер), де досліджено залишки 25 залізоплавильних горен. Крім того, зафіксовано залишки залізоробного виробництва на ряді інших поселень VIII–IX ст. Відомо понад 20 видів залізних виробів; їх металографічне вивчення показало, що поряд із звичайним куванням були поширені цементація, наварювання сталевих лез, термічна обробка сталі та ін. (В. Д. Гопак). Одним із ковальських центрів було й Добринівське городище на Буковині, де досліджено 3 ковальські майстерні.

Відомі залишки майстерень, в яких виготовляли ювелірні вироби. Одну з них відкрито на Канівському поселенні — тут знайдено керамічну ливарну форму, інші знаряддя, а також самі прикраси. Ювеліри VIII–IX ст. знали лиття, кування, карбування і тиснення.

Ремісники виготовляли продукцію для обміну, а також для збуту в системі товарного виробництва. Розвинутими були і зовнішні торговельні зв'язки. Про це свідчать знахідки привізної амфорної тари кримського походження і сіроглиняної гончарної кераміки салтівського типу.

Рівень розвитку ремесел і торгівлі у східних слов'ян VIII–IX ст. відповідав суспільству, яке формувало феодальні відносини. У цей період відбувається соціальне розшарування суспільства на землеробів-общинників, ремісників, дружинників, ранньофеодальну знать і жерців-волхвів.

Старожитності VIII–IX ст. Правобережжя України сучасні дослідники намагаються пов'язати з літописними союзами племен, згадуваними у "Повісті временних літ". З полянами пов'язують поселення Середнього Подніпров'я навколо Києва (Г. Г. Мезенцева, Є. В. Максимов, В. А. Петрашенко). Древлянам належать старожитності другої половини I тис. н.е. Схід-

ної Волині (І. П. Русанова); уличам — поселення Потясминня та старожитності межиріччя Південного Бугу і Дністра (Д. Т. Березовець, О. М. Приходнюк, П. І. Хавлюк). У верхів'ях Західного Бугу і Дністра, а також на Волині локалізуються дуліби, бужани і волиняни (В. Д. Баран, І. С. Винокур). На Середньому і Нижньому Дністрі, в регіоні Прутсько-Дністровського межиріччя проживали тиверці (Г. Б. Федоров, Б. О. Тимощук, І. С. Винокур). У Прикарпатті й Закарпатті старожитності VIII–IX ст. фіксують проживання хорватів (С. І. Пеняк).

Таким чином, археологічні матеріали культури Луки-Райковецької засвідчують на території лісостепового Дніпро-Дністровського межиріччя існування союзів літописних племен, які згодом об'єдналися в Давньоруську державу. Створення Київської Русі знаменувало і такий важливий процес, як формування у східних слов'ян давньоруської народності.

Культури Дніпровського Лівобережжя. Слов'янські старожитності другої половини I тисячоліття н.е. на Лівобережжі почали вивчати з середини XIX ст. В кінці цього ж століття значні роботи провели тут Д. Я. Самоквасов і Ю. А. Морозов. На початку XX ст. В. Г. Ляскоронський здійснив на Лівобережжі цілеспрямовані археологічні розвідки. Великий інтерес до слов'янських старожитностей регіону виявили В. О. Городцов, О. А. Спіцин, В. В. Хвойка, М. Є. Макаренко, В. Ф. Беспальчев, І. І. Ляпушкін, Б. О. Рибаков, П. М. Третьяков. Група поселень VIII–IX ст. на околиці м. Ромни, відкрита і досліджена М. Є. Макаренком, отримала назву пам'яток роменської культури. Городища роменської культури вивчали Д. Т. Березовець (с. Воргол), В. Й. Довженок (с. Волинцеве), Б. А. Шрамко (Донецьке городище під Харковом), І. І. Ляпушкін (Новотроїцьке городище на р. Псел).

Археологічні експедиції під керівництвом Д. Т. Березовця відкрили і дослідили поселення та могильник поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області. Ці та аналогічні пам'ятки дістали назву старожитностей волинцівської культури.

В останні роки східнослов'янські старожитності волинцівської та роменської культур на Лівобережжі вивчає експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Сухобокова і С. П. Юренко.

Волинцівська культура. Більшість пам'яток волинцівської культури розміщені в басейнах річок Десна і Сейм. Селища займають надзаплавні тераси і невеликі підвищення у заплавах. До таких селищ належать Волинцівське, Сосницьке, Киселівка II, Роїще III, Авдіївське, Обухів II.

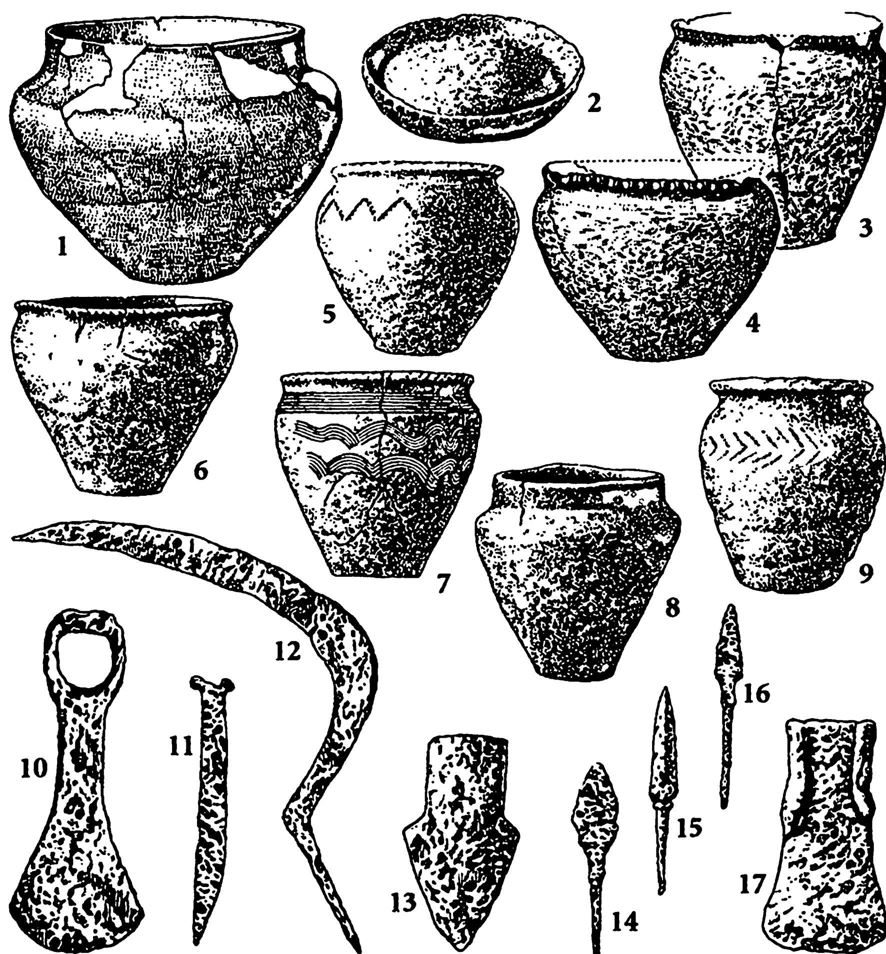

Рис. 108. Матеріали волинцівської (1, 3, 4) та роменської (2, 5–17) культур.

Домобудування волинцівських пам'яток характеризують понад 100 досліджених житлових споруд. Головний тип житла — напівземлянка стовпової або зрубної конструкції площею 12–36 м^2. Піч, як правило, складали в одному з кутів північної частини житла. Склепіння печі зводили із спеціально заготовлених глиняних валків (так званих конусів). Черінь печі споруджувався на вимостці з битої кераміки, яку обмазували шаром рідкої глини.

Господарські споруди представлені ямами, розташованими всередині жител, зрідка трапляються господарські ями за межами житлових приміщень. Ями округлі у плані, а у вертикальному перерізі циліндричні або конусоподібні зі стінами, обмазаними рідкою глиною і часто випаленими. Зафіксовано і наземні господарські будови зі стінами з плетеним каркасом.

Площа господарських споруд становить близько 16 м^2. На Волинцівському селищі Д. Т. Березовець відкрив господарську споруду типу напівземлянки. У ній виявлено 3 печі. У заповненні двох із них знайдено чимало шматків залізних шлаків. Ці печі з товстими (до 40 см) стінами вважають рештками горен для виробництва заліза. Залишки залізоробного виробництва у вигляді шлаків зафіксовано і на інших поселеннях. С. П. Юренко відкрила у 1981 р. на Волинцівському селищі заглиблену в землю господарську споруду з піччю, у якій виявлено 5 цілих і 2 фрагментованих тиглі ювеліра.

Керамічний комплекс пам'яток волинцівської культури включає ліпний (90–95 %) і гончарний (5–10 %) посуд. Ліпна кераміка представлена горщиками банкоподібної форми, глибоким з широкою горловиною посудом з ледь відігнутим краєм вінця, глибокими мисками і сковорідками. Кераміку орнаментовано пальцевими втисненнями по вінцю. Тісто ліпної кераміки, зазвичай, включає шамот. Поверхня виробів нерівна, випал — нерівномірний.

Гончарні вироби представлені посудом типу приземистих корчаг з широкою горловиною, а також привізними амфорами. Серед гончарних виробів фігурують і салтівські сіроглиняні з лощенням глеки, а також червоноглиняні амфори. До керамічних виробів належать біконічні прясельця, а також прясельця, виготовлені зі стінок амфор та інших гончарних посудин.

Мешканці волинцівських поселень займалися орним землеробством і приселищним скотарством. Вони продовжували традиції осілого землеробського побуту носіїв київської і пеньківської культур раннього середньовіччя. На поселеннях знайдено залізні наральники, серпи, коси-горбуші (Волинцеве, Битиця), кам'яні зернотерки і круглі ротаційні жорна, залізні ножі, залізні та кістяні шила, проколки, різноманітні кам'яні точильні бруски, залізні кресала, дужки від відер.

На волинцівських пам'ятках виявлено предмети озброєння та військового спорядження: наконечники списів (Битиця) і дротиків (Волинцеве), кольчужні пояси (Волинцеве), залізні і бронзові пряжки, обойми і окуття

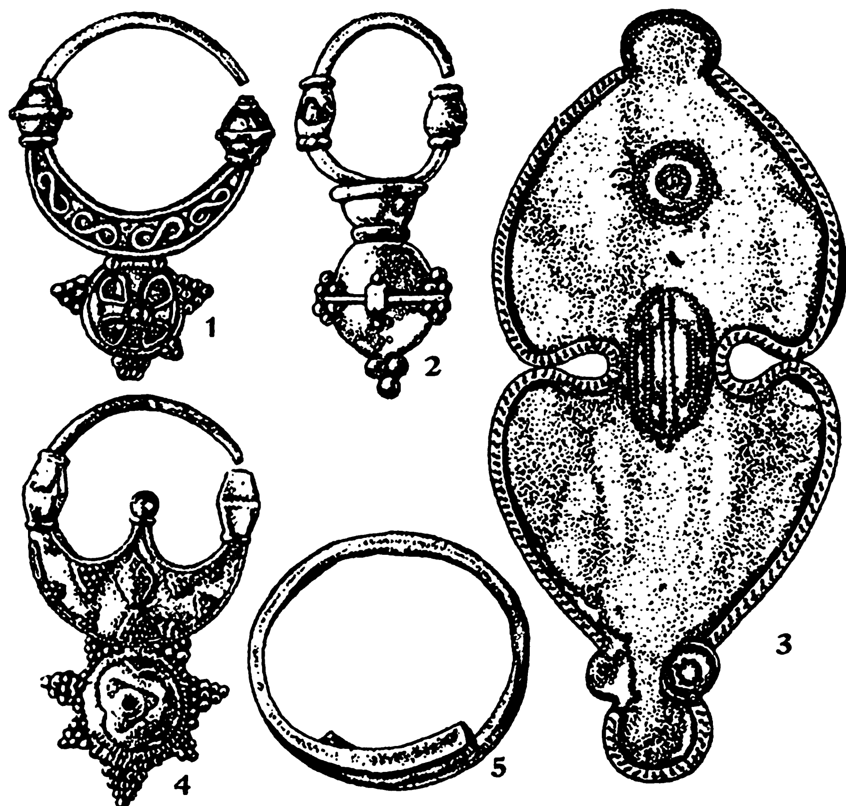

Рис. 109. Зразки речей з Хар'ївського скарбу.
1, 2, 4 — підвіски; 3 — фібула; 5 — браслет.

від піхов меча або шаблі (Волинцеве). Ці знахідки свідчать про виділення військово-дружинного осередку.

Населення, яке залишило пам'ятки волинцівської культури, здійснювало поховання за обрядом трупоспалення. Найкраще вивчено могильник, розташований поряд з Волинцівським селищем (дослідження Д. Т. Березовця). Тут відкрито ґрунтові безкурганні урнові поховання. Трупоспалення здійснювали на стороні. Разом з останками у керамічні урни-горщики клали побутові предмети і предмети озброєння (бронзові браслети з розплющеними незімкнутими кінцями, пастові і скляні намистини, деталі кольчуг і піхов від меча тощо). Поховання, подібні до Волинцівських, виявлені і досліджені М. Є. Макаренком поблизу с. Малі Будки.

Волинцівські пам'ятки датують на основі всього речового комплексу знахідок з урахуванням предметів, що добре датуються. До таких належать речі Хар'ївського речового скарбу. Зокрема, пастові намиста з вічковим орнаментом датуються V–VII ст. н.е. Бронзові браслети з Волинцівського могильника датуються VII ст. н.е. Уламок салтівського дзеркала з Сосницького могильника належить до VII — першої половини VIII ст. н.е. Трапецієподібні бронзові підвіски виготовлені наприкінці VI — на початку VII ст. н.е. Отже, загалом пам'ятки волинцівської культури дослідники датують VII–VIII ст. н.е.

Роменська культура датується VIII–X ст. Пам'ятки роменської культури широко відомі на Дніпровському Лівобережжі. Поселення розміщувалися на високих берегах Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця. Для топографії поселень характерне використання мисів, утворених заплавами річок. Трапляються селища і в заболочених заплавах. Цікаво, що східнослов'янське населення Лівобережжя часто використовувало для розміщення своїх селищ городища скіфського часу, розташовані на мисах з крутими схилами.

Городища роменської культури VIII–X ст. розміщувалися переважно на схилах мисів. У заплавах річок зводили так звані болотні городища. Роменські городища часто розташовані "гніздами" по кілька поселень на відстані 2-5 км одне від одного. У систему фортифікацій городищ входили земляні вали і рови. По верхній частині валу споруджували дерев'яні стіни. Рештки таких конструкцій зафіксовано на Донецькому, Коробівському, Мохначівському городищах, а також на Опішнянському поселенні. Відомі окремі випадки, коли разом з дерев'яними конструкціями на роменських городищах використовували й кам'яні (Коробівське, Малий Балкан поблизу с. Ницаха, Кам'яне та ін.). Простежено й чимало відкритих, неукріплених селищ, зокрема, у Подесенні.

Основним типом житла для роменських пам'яток є чотирикутна у плані напівземлянка площею до 20–25 м^2. Стіни жител — стовпової або зрубної конструкцій. Сліди волокового вікна в одній із напівземлянок Донецького городища відкрито Б. А. Шрамком. Печі в роменських житлах зводили з глини. Оскільки вогонь швидко руйнував склепіння печей, їх ремонтували спеціальними глиняними блоками — "конусами". Важливою деталлю інтер'єру роменських жител були вирізані в ґрунті напівземлянок так звані "лежаки". Господарські ями, дзвоноподібні у вертикальному перерізі, виявлено у житлах, але найбільше їх було за межами жител. Стіни

господарських ям обмазували рідкою глиною і випалювали. Ями-льохи, очевидно, перекривали деревом. Зустрічаються і наземні господарські приміщення (городище Новотроїцьке).

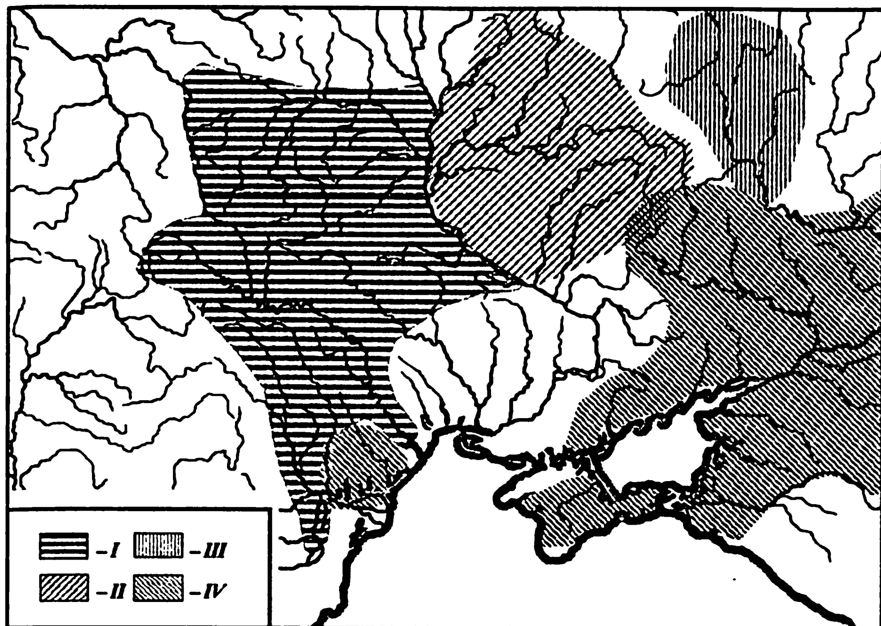
Керамічний комплекс роменських пам'яток характеризується переважно ліпним посудом. Разом з ним використовували гончарні вироби (амфорну тару) з Причорномор'я, Приазов'я та Криму і салтівський посуд. Ліпну кераміку — горщики з опуклим туловом і невисоким відігнутим вінцем, макітри, глечики — виготовляли з домішками шамоту й жорстви. Кераміка орнаментувалася по краю вінця й корпусу відбитками гребінчастого штампу, насічками і защипами. Використовувалися в орнаменті і врізні горизонтальні прямі та хвилясті лінії. Відомі також горщики з циліндричним вінцем, злегка нахиленим до середини, і конічним тулубом.

Ці вироби були виготовлені з відносно чистої глини, мали гладку і добре випалену поверхню. Застосовувалося лощення у вигляді вертикальних смуг, а також описаних вище роменських орнаментів.

Крім горщиків, побутували миски з широким горлом, орнаментовані по вінцях і плічках, сковороди з високим ледь відхиленим бортиком, вріз якого орнаментовано гребінчастим штампом або насічками. Відомі глиняні дека з високим бортиком для просушування зерна та випікання хліба. Зрідка трапляється глекоподібний ліпний посуд. Дослідники вважають, що частину роменської кераміки виготовляли на ручному гончарному крузі. Паралельно на окремих пам'ятках зафіксовано наявність гончарної і ліпної, типово давньоруської кераміки (Кам'яне, Монастирище, Полтава та ін.).

Разом з глиняними і виготовленими зі стінок гончарного посуду трапляються й окремі шиферні прясельця (Червоний Ранок, Кам'яне, Ницаха).

У господарстві носіїв роменської культури переважали орне землеробство і приселищне скотарство. Знаряддя землеробства представлені залізними наральниками, мотиками, серпами, косами-горбушами. На селищах виявлено зерна жита, пшениці, проса, вівса, вики, гороху, конопель та льону. У приселищному стаді, як свідчать остеологічні матеріали, переважали велика рогата худоба, коні, свині. Населення добре знало залізоробне, ковальське, гончарне, ювелірне та інші ремесла. На поселеннях відкрито залишки металургійних горен (Коробові Хутори), залізні криці і шлаки (Донецьке, Кам'яне, Ницаха). Про широкі масштаби залізоробного виробництва свідчить Гочівський металургійний центр, який займав площу 10 тис. м^2. Зафіксовано знаряддя ковалів: ковадло (Мохнач), кліщі (Решетняки), пробійники (Ницаха) та ін. Ковалі Лівобережжя володі-

Карта 25. Співвідношення археологічних ареалів Південно-Східної Європи останньої чверті I тис. н.е.

I — територія культури Луки-Райковецької; II — територія роменських старожитностей; III — територія боршевської культури; IV — територія салтівсько-маяцьких старожитностей.

ли, крім звичайного кування, зварюванням, цементацією та іншими способами, які дозволяли одержувати знаряддя високої якості. Виявлено також сліди обробки кольорових металів (Новотроїцьке, Опішня).

Крім металургійного та залізоробного були розвинуті ювелірне та гончарне виробництва. Ювеліри знали лиття, штампування, пуансон, паяння та інші технічні способи. Про це свідчать матеріали Волинцівського і Новотроїцького поселень, а також речові скарби (Полтавський, Суджанський, Фативизький, Хар'ївський). Розвивалися і домашні промисли: обробка дерева, кістки, шкір, каменю тощо.

Поховальний обряд мешканців роменських поселень пов'язаний, головним чином, із трупоспаленням. Кремацію тіл померлих здійснювали на місці або на стороні. Залишки спалення зсипали у глиняні урни-горщики, туди ж клали особисті речі покійного. Урни з прахом померлих знайдено

під курганними насипами висотою 1,5–3 м і 5–12 м у діаметрі. Відкрито могильники, в яких співіснувало кілька обрядів (трупоспалення на стороні, трупоспалення на місці і звичайне трупопокладення), що свідчить про окремі етнографічні особливості, а можливо, і про певну еволюцію у поховальному обряді населення Лівобережжя другої половини І тисячоліття н.е.: найраніші роменські кургани з керамічними горщиками-урнами у верхній частині насипу; пізніше урни заглиблювали у насип; потім з'являються трупоспалення на місці. Ще пізніше формується обряд трупопокладення (Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков).

Досліджуючи рівень культурного, соціально-економічного й політичного розвитку населення, що залишило старожитності роменської культури, дослідники пов'язують всі його здобутки з безперервним розвитком осілих землеробських племен Лівобережжя (Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков, С. П. Юренко). Подальша історико-культурна еволюція роменського населення генетично пов'язана з пам'ятками епохи формування Давньоруської держави. Вивчення пам'яток волинцівської культури VII–VIII ст. і старожитностей роменської культури VIII–X ст. засвідчує їх генетичну близькість. Виходячи з опису "Повісті временних літ", можна стверджувати, що територія Дніпровського Лівобережжя належала літописним сіверянам. Цьому союзові племен і відповідають археологічні культури Лівобережжя України.

Сіверяни, як відомо, у IX ст. увійшли до складу Київської Русі. Літопис розповідає також і про те, що територія Лівобережжя потрапила під тимчасову політичну владу Хозарського каганату. В результаті походу київського князя Святослава (965 р.) територія сіверян була повністю звільнена від хозарської залежності. Процес інтеграції роменської культури у загальноруську не в усіх районах був однаково інтенсивним. На деяких поселеннях у басейнах р. Сейм, Ворскла роменські риси збереглися аж до XI ст. Увійшовши до складу Київської Русі, сіверяни стали для неї надійним захистом від постійних спустошливих нападів степових кочовиків.

РОЗДІЛ XI

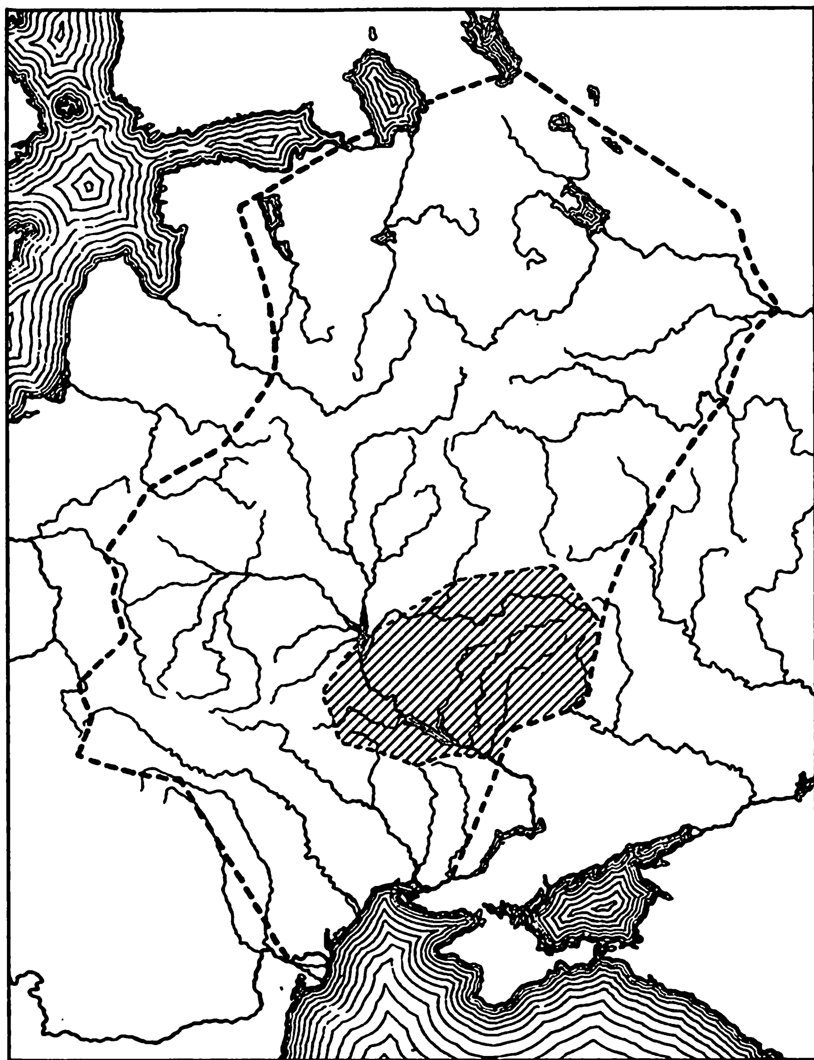
АРХЕОЛОГІЯ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В кінці IX ст., як свідчить літопис, в основному завершився процес об'єднання східнослов'янських племен. На величезних просторах Східної Європи — від Ладозького озера на півночі до пониззя Дунаю на півдні, від Карпатських гір на південному заході до верхів'їв Волги на північному сході — розкинулися землі найбільшої держави Європи IX–XIII ст. В історичній науці вона отримала назву Київська Русь. У вітчизняних літописах і зарубіжних писемних джерелах стосовно цієї держави, її населення і вказаних територій побутував один термін — Русь.

Історія Київської Русі хронологічно охоплює період з IX до кінця XIII — початку XIV ст. Це означає, що приблизно 25 поколінь людей — предків сучасних українського, російського і білоруського народів — жили і творили на території єдиної феодальної держави. Протягом п'яти століть східнослов'янське населення та деякі неслов'янські за походженням племена йшли одним шляхом історичного і культурного розвитку.

Київській Русі присвячено роботи багатьох науковців. Чільне місце займають праці українських дослідників XIX ст. — початку XX ст. М. І. Костомарова та М. С. Грушевського, які зосереджували свою увагу переважно на сюжетах історії Південної Русі як природного підґрунтя українства. Наступницею Київської Русі, за М. С. Грушевським, була Галицько-Волинська держава XIII–XIV ст. У працях російських учених XIX–XX ст. М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, Р. Г. Скриннікова та ін. природним продовженням Київської Русі стала Володимиро-Суздальська держава XII–XIII ст.

Головним політичним центром Русі виступає "мати міст руських" — Київ. Саме у Середньому Подніпров'ї, на думку літописців і їхніх сучасників (князів, бояр, купців, невідомих авторів листів на бересті), і знаходилася Руська земля. Київські князі посіли центральне місце у політичній структурі могутньої європейської держави. За Володимира I та Ярослава Мудрого Київська Русь досягла значного рівня економічного, політичного і культурного розвитку.

Карта 26. Територія Русі в широкому та вузькому значенні (за Б. О. Рибаковим).

У політичному розумінні Русь була величезною імперію, до складу якої входили різні етнічні групи. Автор "Повісті минулих літ" спеціально наголосив, що слов'янськими були лише наступні племена: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, волиняни.

Вчені вважають, що офіційною мовою Русі, якою писалися літописи, видавалися князівські грамоти тощо, була літературна "руська мова", яка розвивалася під впливом болгарської. У той же час у різних регіонах були місцеві діалекти (їхня "жива" мова, наприклад, відбилася у берестяних грамотах, у помилках при переписуванні книг тощо).

Данину Русі платили неслов'янські племена, що мешкали на півночі. Літописець називає наступні: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зімегола, корсь, норома, ліви. Частину цих племен пізніше було асимільовано слов'янами. Вони увійшли до складу молодого російського народу.

Внаслідок монголо-татарської навали і розорення Києва руська державність зазнала нищівного удару. Відтепер верховним сюзереном руських земель став хан Золотої Орди. Щоб посісти Велике Київське князівство, потрібен був ханський ярлик. Київ залишався символом Русі, але реальної політичної сили вже не мав (в останній чверті XIII ст. він уже не мав і номінального князя).

Спадкоємцем державно-політичних традицій Київської Русі в післямонгольський час стало Галицько-Волинське князівство. Не випадково саме тому пізніше (навіть у XIX ст.) колишні галицько-волинські землі називали Руссю. Галицько-волинські князі не змогли об'єднати Південної Русі у політичному плані. Знищення Києва — як історичного центру тяжіння усіх руських земель, серця Руської землі — призвело до того, що вони опинилися у сфері політичних інтересів сусідніх держав і надовго втратили перспективу незалежного розвитку.

Завойовники не змогли знищити історичних і культурних традицій народу, як і його самого. Він продовжував жити на своїх предковічних землях і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулась культура Русі-України в епоху пізнього середньовіччя.

Вчені-мовознавці прямо пов'язують зміни в економічному і політичному житті з етапами розвитку української мови. Так, до часів Київської Русі (X — середина XIII ст.) відноситься давньоукраїнський період розвитку української мови. Не випадково, що наступний — староукраїнський період — розпочався в середині XIII ст., коли зростають позиції Галицько-Волинської держави. Це був найдовший період в історії мови, який тривав аж до XVIII ст.

§ 1. Городища, селища і могильники

Вивчаючи епоху Київської Русі, спеціалісти відзначають на території східних слов'ян IX — початку XIV ст. основні категорії археологічних пам'яток: городища, селища, капища-жертовники і могильники. Вони широко відомі на територіях України, Росії і Білорусі. Починаючи з кінця X ст. (з офіційним прийняттям християнства), з'являються храмові християнські споруди — церкви.

Городища. Наприкінці XIX ст. в Росії, Україні і Білорусі були проведені відповідні роботи щодо фіксації на місцевості городищ, укріплених валами й ровами. Зокрема, по Київській, Волинській, Подільській і Харківській губерніях були створені й опубліковані археологічні карти. Важлива роль у створенні цих карт належала Б. І. та В. М. Ханенкам, В. Б. Антоновичу, Ю. Й. Сіцінському, Д. І. Багалію. Особливу увагу дослідженню городищ паралельно з вивченням курганів Лівобережжя Дніпра приділив Д. Я. Самоквасов. В. Г. Ляскоронському належить заслуга складання схематичних планів городищ Лівобережжя Середнього Подніпров'я (по Сулі, Пслу і Ворсклі). Перші спеціальні розкопки на давньоруських городищах України здійснив на початку XX ст. В. В. Хвойка (у Києві, біля сіл Шарки, Кончна, Витачів, Білгород).

У другій половині XX ст. на території України проведено масштабні дослідження давньоруських пам'яток, зокрема городищ, визначено їх поетапну хронологію. Всього на території України зафіксовано понад 500 городищ часів Київської Русі. Більш як на шістдесяти з них проведено стаціонарні розкопки, в яких брали участь О. О. Ратич, Б. О. Тимощук, І. І. Ляпушкін, П. О. Раппопорт, М. П. Кучера, Р. О. Юра та ін.

Городища зосереджені, переважно, у лісостеповій зоні України, менше їх у північних поліських районах. На заході частина городищ знаходиться на території сучасної Польщі (верхів'я річок Сян, Вепш і вздовж західних приток Західного Бугу). На південному заході до складу Русі входили землі Верхнього і Середнього Подністров'я, верхів'я Пруту й Серету, верхів'я Тиси у Закарпатті. Південною межею Русі було Середнє Подністров'я і верхів'я Південного Побужжя, а далі до Дніпра — р. Рось. Південно-східною межею Русі на Лівобережжі Дніпра була р. Сула. Території у верхів'ях річок Псел, Ворскла і Сіверський Донець теж входили до складу Русі.

У Середньому Подніпров'ї протягом X–XII ст. були споруджені системи оборонних фортифікацій — так звані Змієві вали. Їх дослідження й сис-

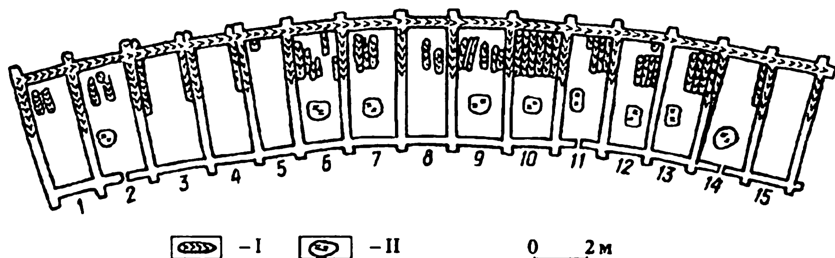

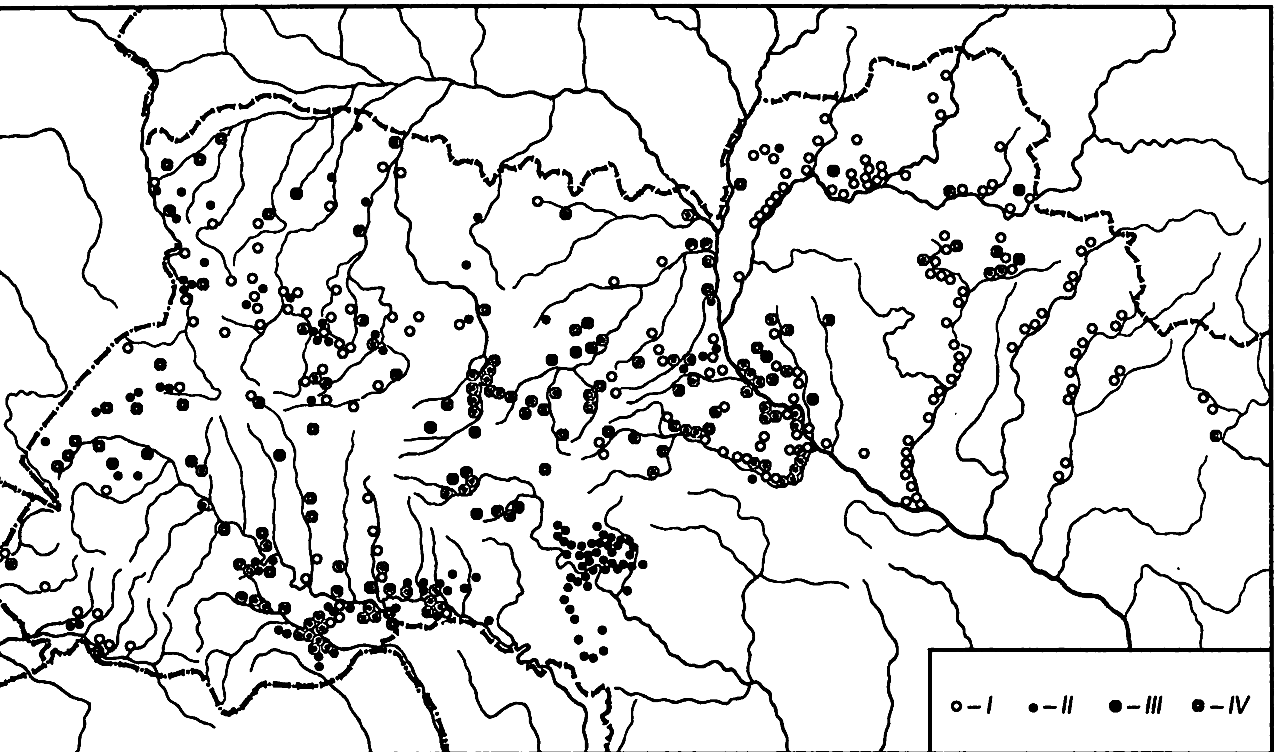
Рис. 110. Залишки клітей у валові Ленківецького городища (за Б. О. Тимощуком). I — обгоріле дерево; II — залишки печей.

тематизацію здійснив М. П. Кучера. Після навали ординців, у середині і другій половині XIII ст., городища поступово втрачають своє значення.

За соціальним змістом городища Київської Русі класифікував Б. О. Тимощук, який вважає, що існувало 5 їх типів: общинні центри, князівські (державні) фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, давньоруські міста. При цьому слід мати на увазі, що деякі з цих городищ поєднували в собі ознаки різних типів. Феодальний замок, наприклад, міг одночасно виконувати функції сторожової фортеці, те саме стосується частини князівських (державних) фортець. Хронологічно давньоруські городища, за Б. О. Тимощуком, охоплюють період від X до кінця XIII — початку XIV ст.

У валах більшості досліджених городищ відкрито рештки дерев'яних конструкцій. Це — прямокутні зруби, які зміцнювали насип валу. У валах городищ дослідники зустрічають один, два і три ряди зрубів. Ряди зрубів прилягали один до одного по периметру валу городища. Зруби були заповнені ґрунтом, вийнятим при спорудженні рову, розміщувалися в зовнішньому ряду укріплень. Їх позначають літописним терміном городні. Крім того, на городищах відомі й порожні зруби — кліті. Кліті використовували для оборони і для зберігання різноманітних господарських припасів, а також як житла, що входили у конструкцію валу. Ось чому у клітях іноді трапляються залишки вогнищ, печей, обвугленого зерна злакових культур, сільськогосподарські знаряддя та побутові речі.

На території України зафіксовано також городища з дерев'яно-земляними фортифікаціями стовпової конструкції. Вони складалися зі стіни у вигляді частоколу, присипаного з зовнішнього боку землею. Виявлено також укріплення, що формувалися з приміщень-клітей, зміцнених посередині або по кутах стовпами. Таким чином, стовпова конструкція дерев'яно-земляних укріплень співіснувала зі зрубною (М. П. Кучера, Б. О. Тимощук).

Карта 27. Розташування давньоруських городищ на території України (за М. П. Кучерою).
I — городища з шарами IX–XI і XI–XIII ст.; II — городища IX–XI ст.; III — городища XI–XIII ст.; IV — городища, хронологія яких потребує уточнення.

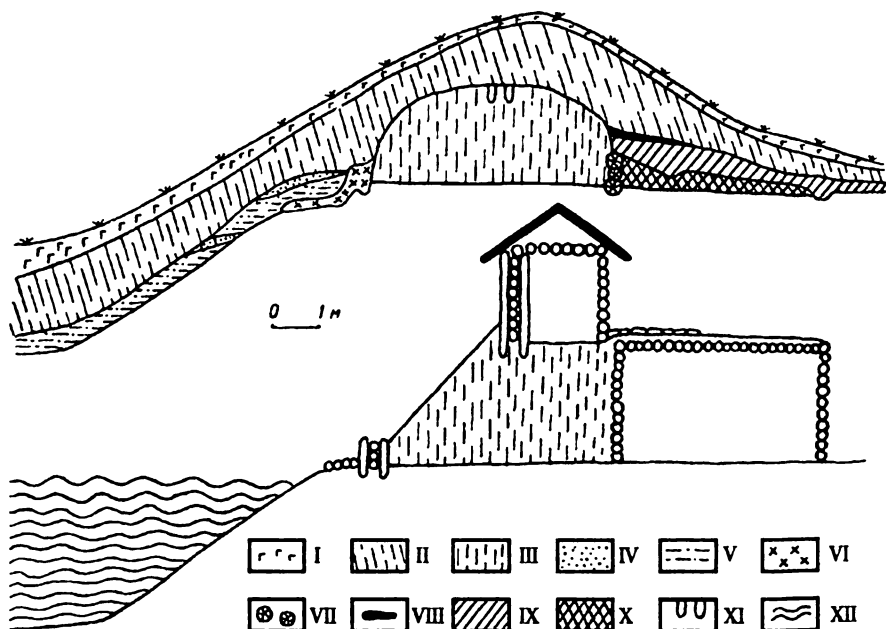

Рис. 111. Профіль і реконструкція головного оборонного валу Ленківецького городища XII–XIII ст. (за Б. О. Тимощуком).

I — гумус; II — насип валу XVII ст.; III — насип валу XII ст.; IV — річковий пісок; V — намулений ґрунт; VI — спорохнявіле дерево; VII — обгоріле дерево; VIII — культурний шар XII–XIII ст. — залишки оборонних зрубів; IX — культурний шар XII–XIII ст. — залишки житлово-господарських зрубів; X — спалинина; XI — стовпові ями; XII — вода.

Окремі городища, крім дерев'яно-земляних фортифікацій, мали у своїх конструкціях кам'яні кладки і вимостки, а також кладки з сирцевої цегли. Останні зафіксовано безпосередньо перед городнями з зовнішнього боку валу на городищах Білгорода, Переяслава, Василева у Середньому Подніпров'ї. На Середньому Дністрі, на місцях деяких давніх городищ, відкрито залишки кам'яних стін, які зводили у найбільш уразливих ділянках фортифікацій, з боку поля (Хотин, Кам'янець-Подільський).

На окремих городищах у валах вдалося простежити в'їзди. Вони були обмежені стінами частоколу (Судова Вишня у Прикарпатті, Заріччя на р. Стугна, Стара Ушиця на Середньому Дністрі). Ці в'їзди мали вигляд коридора довжиною 13–15 і шириною 2,5–3 м. В'їзди закривалися воротами, перед якими могли бути підйомні містки. Зверху над воротами

знаходилися звичайні оборонні стіни. У великих городищах відомі кам'яні ворота-в'їзди (Золоті ворота у Києві і Володимирі на Клязьмі, ворота Києво-Печерської лаври, Єпископські ворота у Переяславі). Над паралельними стінами таких воріт зводили башту з церквою, яка могла використовуватися під час оборони (М. П. Кучера).

Розміри й загальну площу городища вчені вважають однією з ознак, яка дозволяє говорити про їхнє значення. Встановлено, що більшість городищ мали площу до 1 га. Більші за площею городища, з дитинцем і окольним градом, є, зазвичай, залишками міст.

Селища. Неукріплені селища — найбільш поширені археологічні пам'ятки Київської Русі. Нині на території України зафіксовано понад 600 селищ. Вони відомі у лісовій і лісостеповій смузі, а також вздовж Дніпра аж до його устя. Селища розташовувалися по берегах річок, озер, іноді на вододілах, пісковикових дюнах, підвищеннях у заплавах. У степовій зоні давньоруські селища зафіксовано вздовж Дніпра по схилах других надзаплавних терас.

Дослідженнями сільських поселень у Подніпров'ї (Н. М. Кравченко, В. О. Петрашенко) та Північній Буковині (Б. О. Тимощук, Я. В. Баран) встановлено, що для VIII–X ст. характерні великі поселення, які відповідають землеробській сусідсько-великосімейній общині. В IX ст. з'являються двори-господарства — ізольовані від інших дворів комплекси, що складалися з житлової будівлі та господарсько-виробничих споруд. До складу двору могли входити і присадибні землі. Цій общині відповідає термін "верв" "Руської правди", який багатьма дослідниками пов'язується зі словом "верьовка", яка виступала інструментом при розподілі землі.

Я. В. Баран відкрив принцип, що відображає структуру сільських поселень давньоруського періоду: пізніші житла у переважній більшості планіграфічно пов'язані з більш ранніми. Вони зорієнтовані так, що лінія, проведена через кут, в якому розташована піч і протилежний за діагоналлю кут, впирається в один із кутів більш раннього житла. Інша закономірність полягає в тому, що одночасові житла, збудовані близько, завжди розташовані так, щоб не закривати одне одному ту частину стіни, до якої прилягає задня стінка печі. Забудова проводилась за груповим принципом, будівлі утворювали групи у вигляді дуги.

Для X–XI ст. типовими були житла-напівземлянки стовпової або зрубної конструкції площею до 30 м^2. У житлах виявлено печі-кам'янки або глинобитні печі. Трапляються також відкриті вогнища, споруджені з глини

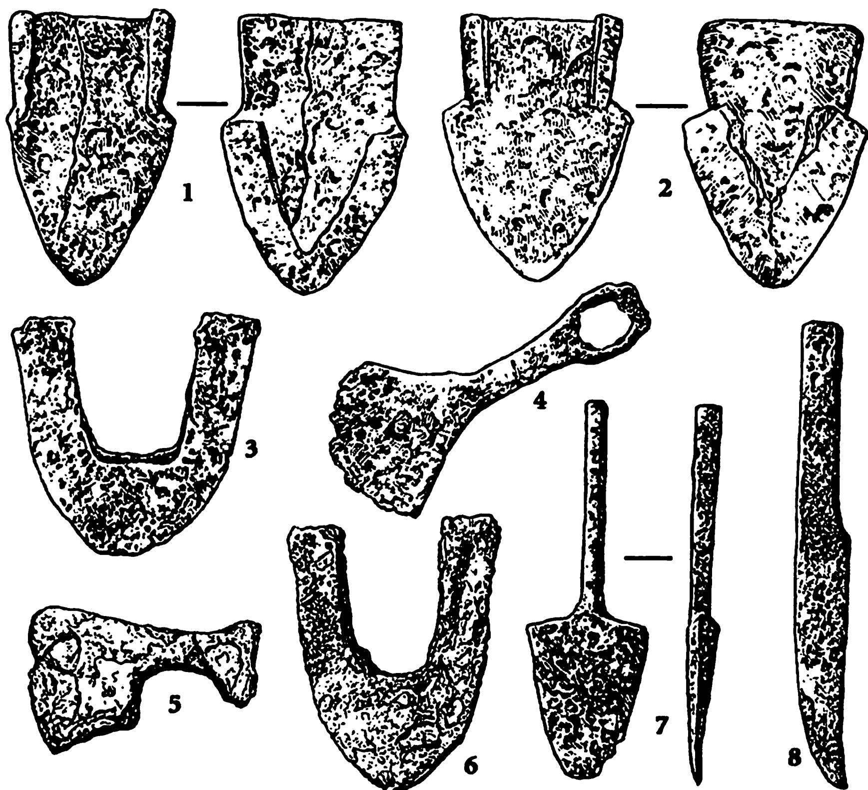

Рис. 112. Сільськогосподарські знаряддя часів Київської Русі:
1, 2 — лемехи; 3, 6 — окуття дерев'яних лопат; 4 — мотика; 5 — сокира; 7 — наральник; 8 — чересло.

і каменю. У XII–XIII ст. напівземлянки поступово замінюються наземними житлами. Розміри наземних жител становили від 9 до 36 м^2. Печі у житлах глинобитні. На Волині, у Подніпров'ї їх споруджували на материкових останцях, вирізаних під час будівництва жител (Городок, Райки, Ржищів, Григорівка, Дніпровське, Кічкас, Балка Яцева).

На селищах відкрито залишки господарських споруд наземного й напівземлянкового типів площею 7–12 м^2, а також зернові ями. З речового інвентаря на селищах виявлено залізні лемеші, ножиці для стриження овець, наконечники стріл, списи, остроги, рибальські гачки, важки тощо.

Кераміка належить до наймасовіших знахідок. Кухонний посуд представлений горщиками і покришками до них. Для Середнього і Верхнього

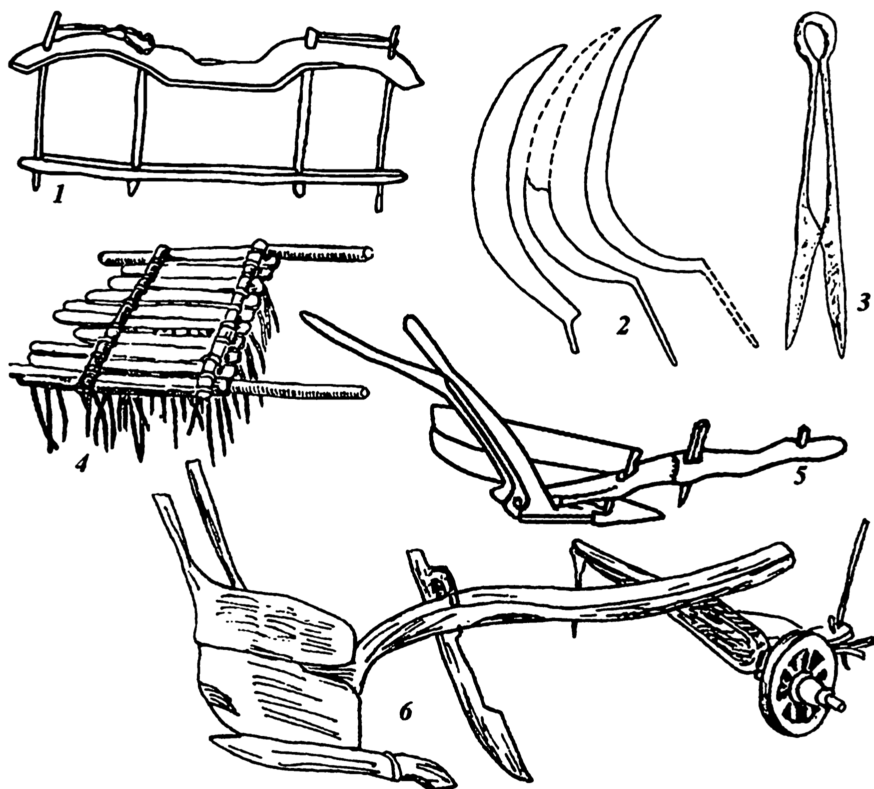

Рис. 113. Сільськогосподарські знаряддя часів Київської Русі:
1 — ярмо; 2 — серпи IX–XI ст.; 3 — ножиці для стрижки овець; 4 — борона; 5 — рало; 6 — колісний плуг.

Подніпров'я X–XI ст. характерна так звана кераміка курганного типу. Це горщики зі специфічним манжетоподібним краєм вінця. Такий посуд став основою формування кераміки середньодніпровського типу, який згодом поширився на всі давньоруські землі. Разом з цим дослідники вказують на певні локальні особливості кераміки XII–XIII ст. Київщини, Галицької і Волинської земель. Столовий посуд представлений глеками і мисками. Серед керамічної тари побутували амфори київського типу, а також херсонеські. Виявлено чимало глиняних пряселець, але вже у X–XI ст. з району Вручая (нині Овруч) у різні землі Київської Русі надходили рожеві шиферні пряселця, які користувалися значним попитом серед жінок. У XII–XIII ст. набувають поширення скляні браслети.

У соціально-економічній системі Київської Русі сільські поселення відігравали досить значну роль, адже сільське господарство становило основу феодальної економіки. У селах розвивалися деякі ремесла та промисли.

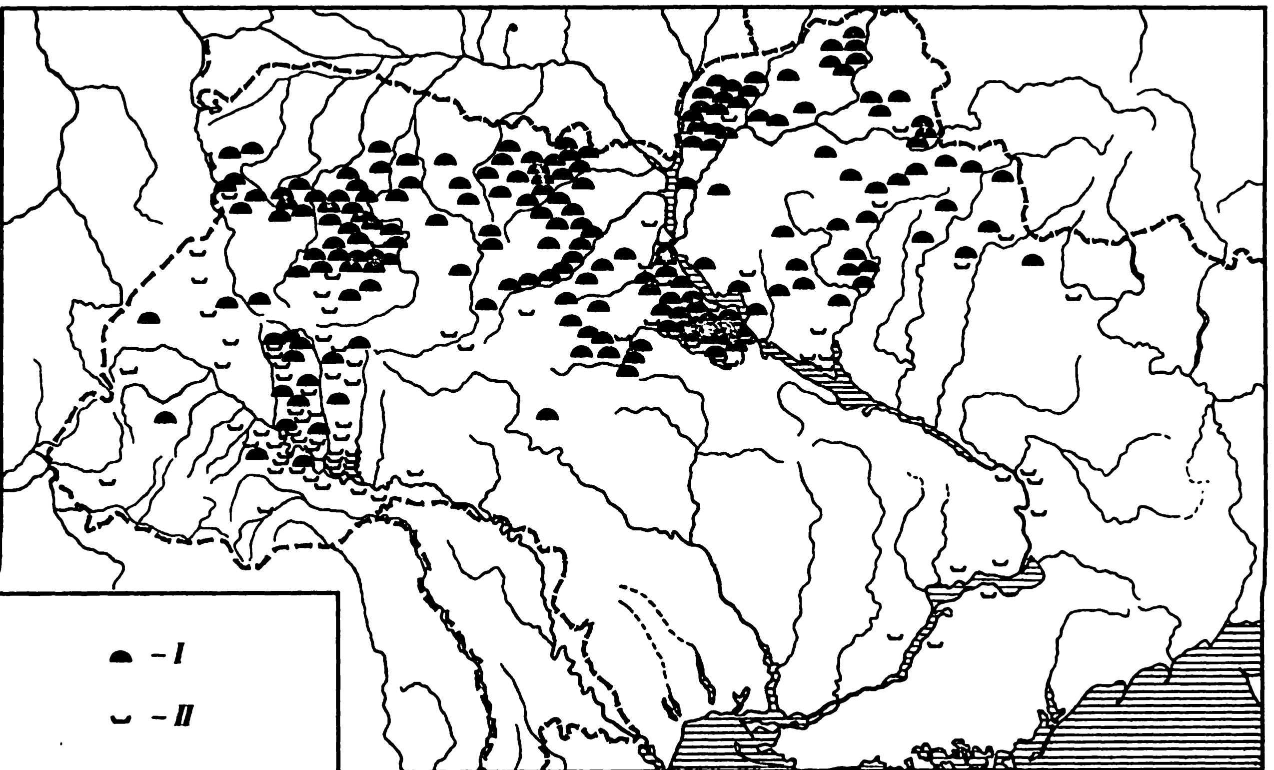
Давньоруські могильники. На території України досліджено понад 200 курганних і понад 100 ґрунтових могильників, на яких виявлено і вивчено понад 5 тисяч поховань. Отже, сучасна археологічна наука має у своєму розпорядженні цілі серії поховальних пам'яток, матеріали яких допов-нюють характеристику побуту, соціально-економічного розвитку і культури населення Київської Русі.

Курганні могильники характерні для більшості районів лісостепової і поліської смуг давньої Русі. Кількість курганних насипів на могильниках сягає десятків і сотень. Особливістю курганних могильників, розміщених на рівних ділянках, є досить значна густота насипів; навколо них часто знаходять кільцеві рови. Похованих під курганами, а також у звичайних ґрунтових могилах клали переважно головами на захід.

За обрядом поховання поділяють на три групи: трупоспалення на місці; трупоспалення на стороні; звичайні трупопокладення. В окремих випадках зафіксовано кенотафи — символічні меморіальні поховання на честь людей, що померли на чужині. Типовою пам'яткою з обрядом трупоспалення є могильник поблизу с. Пересаж Чернігівської області. Під кожним курганом тут виявлено по одному трупоспаленню. Кострище підпрямокутної форми (1 х 2 м). На згаслому кострищі рештки кремації збирали в урну і ставили її на кострище.

Підкурганні трупопокладення Лісостепу X–XIII ст. дослідники поділяють на поховання, здійснені на рівні давнього горизонту, і поховання в ямах (І. П. Русанова). По обох берегах Дніпра від Любеча до р. Рось, по його правих притоках Тетереву, Ірпеню і Стугні та по лівих притоках Десні і Сулі панував обряд поховання в ямах під курганами. Такі поховання зафіксовано у Києві, Чернігові, Переяславі та інших місцях. На території древлян у X–XII ст. переважав обряд трупопокладення під курганами на горизонті. Є поховання у дерев'яних колодах. Основний інвентар, який їх супроводжує, — це перстенеподібні скроневі кільця, бронзові персні, намистини із зерніннням, залізні кресала, уламки типового посуду та ін.

На Житомирському курганному могильнику з 500 насипів було досліджено 77. У них виявлено трупопокладення на горизонті. Цікаво, що при трупопокладеннях виявлено попіл і дрібні вуглини з вогнищ — явні пережитки обряду трупоспалення. У деяких похованнях знайдено цвяхи і за-

Карта 28. Розташування давньоруських могильників на території України.
I — курганні могильники; II — безкурганні могильники.
(За кн.: Археология Украинской ССР: В трех томах. — К., 1986. — Т.3. — Карта 8. — С.406).

лишки дерев'яних домовин. Супровідний інвентар становлять кільця, намистини, персні, залізні ножі, кресала, рештки дерев'яних відер, молотки, серпи, фрагменти кераміки, пряселиця.

Безкурганні ґрунтові могильники відомі як на території міст, так і в сільській місцевості. На території Південно-Західної Русі (по Дністру і Пруту) в XI–XIII ст. панував безкурганний поховальний обряд. Частина ґрунтових поховань перекрита кам'яними плитами. Переважна більшість цих поховань не має супровідного інвентаря, але в окремих ґрунтових могилах трапляються кільця, намистини, персні, підвіски, пряжки, ґудзики, кераміка, ножі, кресала, кам'яні точильні бруски тощо.

Окрему групу могильників складають так звані дружинні поховання. Вони відкриті і досліджені в Ладозі (район Новгорода), у селі Михайлово під Ярославлем (Росія). На території України дружинні могильники досліджено в Києві, Чернігові, Шестовиці, Седневі, Білгороді, Пліснеську та в інших місцях. Це — курганні поховання, які виділяються розмірами поховальних споруд, їх дерев'яними конструкціями, а також тим, що центральні чоловічі поховання феодалів-дружинників супроводжували убиті раби і рабині та коні. Тут виявлено дорогу зброю, дорогі речі та прикраси, окремі деталі костюма. За обрядом поховання дружинні могильники дають зразки кремації і звичайної інгумації померлих.

До багатих дружинних поховань Київської Русі належить курган Чорна Могила у Чернігові. Його висота становила 11, а довжина кола основи насипу — 125 м. Під курганом виявлено поховання воїна, підлітка і жінки. Поховальний комплекс супроводжувала велика кількість зброї, побутових речей, жертовних тварин і двох коней зі збруєю. Б. О. Рибаков висловив думку, що в Чорній Могилі було поховано князя, який за життя виконував функції військового і жреця. У цьому зв'язку цікаві знайдені тут дві посудини — ритони, виготовлені з рогів тура, окутих сріблом. На срібній пластині одного з них викарбувано рослинний орнамент, на другому, як вважає Б. О. Рибаков, дано зображення кощія, дівчини та орла (тотем). Кощій стріляє в орла, але стріла повертається у бік кощія. Отже, один із сюжетів давньослов'янської міфології знайшов своє відображення в цьому визначному творі прикладного мистецтва (курган добре датується золотою візантійською монетою 945–959 рр.).

Одне з дружинних поховань виявлено під фундаментом Десятинної церкви кінця X ст. на території Києва. Дружинник був похований у дерев'яному зрубі в супроводі убитого бойового коня зі збруєю. Біля похова-

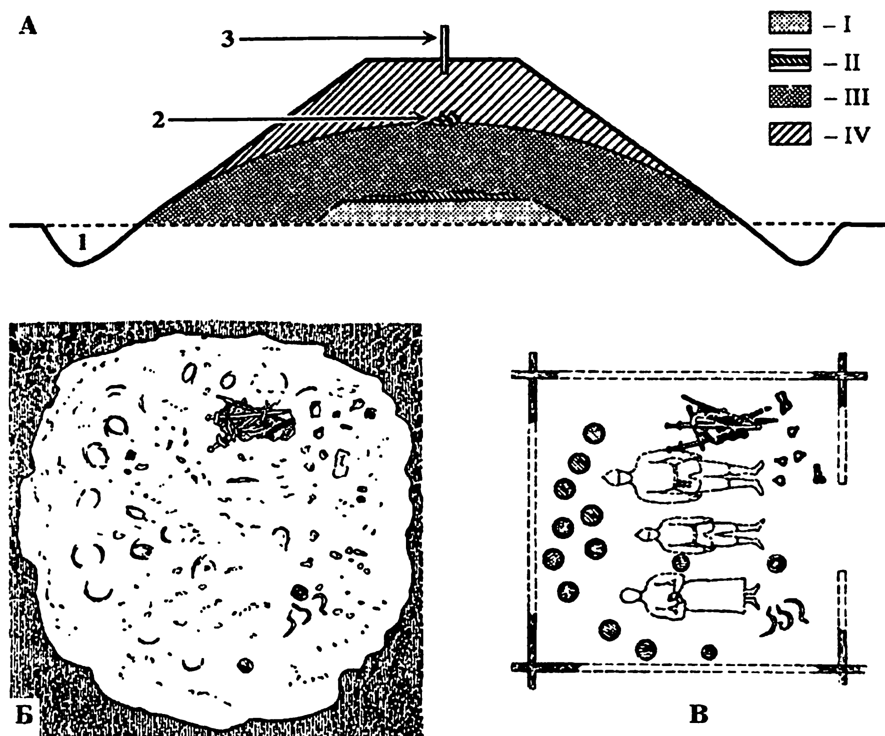

Рис. 114. Курган Чорна Могила.

А — реконструкція етапів спорудження кургану Чорна Могила (за Б.О.Рибаковим); Б — план залишків тілоспалення у Чорній Могилі; В — реконструкція поховання.

I — підсипка під вогнище; II — залишки вогнища; III — первісний насип кургану (з рову); IV — другий насип з глини.

1 — рів; 2 — обладунки, взяті після тілоспалення, предмети культу, покладені під час тризни; 3 — стовп з ім'ям померлого.

ного виявлено залізні наконечники списів, бойову сокиру, рештки сагайдака з 25 стрілами, залізні вудила і стремена, рештки шкіряних поясів з бронзовими пластинами, залізні і срібні пряжки.

У с. Шестовиця на Десні протягом 50–60-х років XX ст. досліджено понад 150 курганів (Д. І. Бліфельд). Серед поховань переважали трупоспалення, здійснені на місці. Рештки кремації, зсипані у глиняні горщики, супроводжувалися багатим інвентарем. Поряд із трупоспаленням на могильнику виявлено і трупопокладення. Так, під курганом у прямокутній

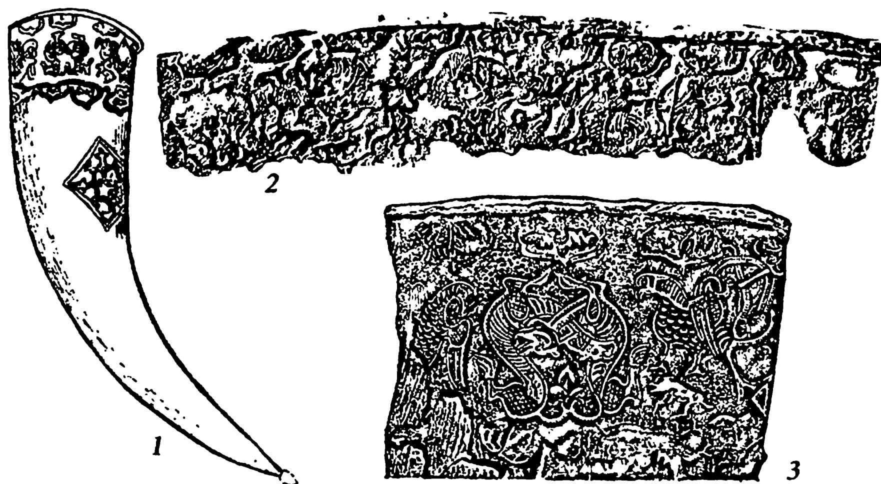

Рис. 115. Ритон (ріг) з Чорної Могили:
1 — загальний вигляд одного з ритонів; 2 — розгортка срібного окуття; 3 — прорис частини окуття.

поховальній споруді (4 х 3 м) відкрито чоловічий та жіночий кістяки. Їх супроводжував убитий бойовий кінь. Біля чоловічого поховання знайдено сокиру, меч, ніж, кинджал, наконечник списа, сагайдак зі стрілами, а також рештки одягу з дорогої тканини. У жіночому похованні були тільки намисто з бісеру та бронзовий перстень. Вважають, що цей курган вміщував поховання воїна-дружинника з бойовим конем і рабинею.

Серед інвентарю дружинних могильників трапляються окремі привізні речі. На цій підставі норманісти шукають підтвердження теорії про те, що начебто держава на Русі була створена скандинавами. До скандинавських речей зараховують так звані каролінські мечі та черепахоподібні фібули. Історики зброї довели, що мечі каролінського типу однаково характерні для багатьох європейських країн. Вони знайдені і на тих землях, де варягів-норманів ніколи не було (Чехія, Словаччина, землі південних слов'ян).

Місцеві зброярі, безперечно, виготовляли і мечі каролінського типу. Подібний меч виявлено поблизу містечка Фощувата на Полтавщині. На його лезі є клеймо давньоруського майстра: з одного боку леза читаємо "коваль", а з другого — "Людота" або "Людоша" (очевидно, ім'я зброяра). Що стосується так званих черепахоподібних фібул, то вони дійсно походять зі Скандинавії. Виявлені у давньоруських дружинних могильниках, ці зна-

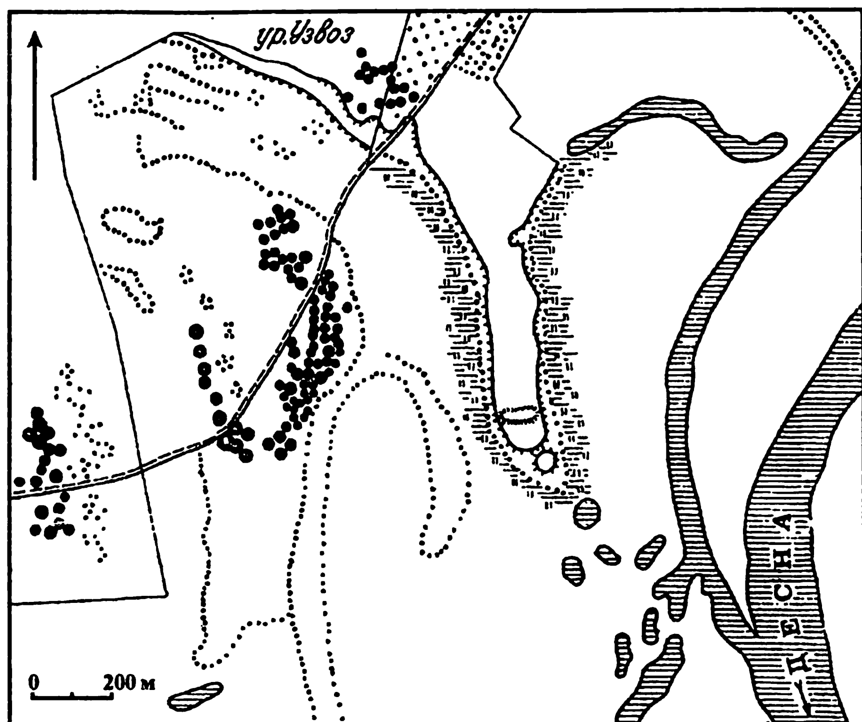

Рис. 116. Схема курганного могильника IX–X ст. біля с. Шестовиця.

хідки підтверджують, що у складі князівського війська були і скандинавські воїни-найманці. Місцеве східнослов'янське походження дружинних курганних могильників на Русі підтверджує виявлена в Гнєздовському могильнику під Смоленськом давньоруська корчага з написом "горушна". Корчага з написом за комплексом супровідних речей датується серединою X ст.

Отже, дружинні могильники IX–X ст. належали представникам місцевої феодальної знаті Київської Русі.

Відомі поховання представників феодальної знаті у християнських храмах або біля їх стін. Виявлено князівські поховання у кафедральних соборах Києва, Чернігова, Галича, Переяслава. У київському Софійському соборі, наприклад, було відкрито мармуровий саркофаг, в якому поховано Ярослава Мудрого. Біля кафедрального собору Галича також виявлено кам'яний саркофаг. Біля церков у порівняно невеликих давньоруських містах теж знайдено поховання у кам'яних саркофагах

(Василів на Середньому Дністрі). Поблизу церков і монастирів, у печерах ховали церковних служителів (Києво-Печерський монастир, Бакота на Середньому Дністрі та ін.).

Поховальні пам'ятки Київської Русі дають змогу певного мірою з'ясувати етнічне питання. Вони доводять, що населенню різних районів Русі були притаманні певні етнографічні особливості, пов'язані з давніми традиціями східнослов'янських племен. За матеріалами IX–X ст. простежується також взаємне проникнення традицій населення суміжних областей. Щодо неслов'янського населення, то на півдні Середнього Подніпров'я його представляли тюркомовні кочовики. Певну, але незначну роль відігравали у складі населення Київської Русі вихідці зі Скандинавії, що перебували на службі у військових князівських дружинах. Серед поховань Середнього Подніпров'я є й могили вихідців з фіно-угорських областей Східної Європи. Нарешті, у лісостеповій зоні Подніпров'я наприкінці X ст. з'явилася частина населення з районів проживання кривичів, радимичів, дреговичів. Змішаний склад населення, як свідчать поховальні пам'ятки, особливо добре простежується у великих містах. Загалом матеріали могильників засвідчують переважання місцевого східнослов'янського населення.

§ 2. Давньоруські міста

Київська Русь, що об'єднала всі східнослов'янські землі, стала однією з наймогутніших ранньофеодальних держав Європи. Економічною її основою була феодальна власність на землю. Значного розвитку досягли землеробство, ремесла, торгівля, культура. Важливими осередками ремесел, торгівлі, культури стали міста. У давніх літописах до середини XIII ст. на Русі згадується 414 міст. Давньоруське місто було досить складним соціальним організмом. Тут розвивалися ремесла і торгівля, знаходилися двори феодалів, функціонували церкви та монастирі. Такі великі міські осередки, як Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський, Новгород-Сіверський, Смоленськ, Суздаль, Ростов, Туров, Рязань, Новгород, Полоцьк, посідали провідне місце в економічному, політичному і культурному житті Давньої Русі.

Київське і Переяславське князівства. *Київ.* Перша літописна згадка про місто належить до 862 р. Під 882 р. йдеться про об'єднання Новгорода і Києва і створення єдиної держави — Київська Русь. Сучасна археологічна наука відносить початок історії міста Києва до кінця V ст. н.е.

Історія археологічного вивчення Києва починається з кінця XVIII — початку XIX ст. і пов'язана з іменами М. Берлінського, Є. Болховітінова, К. Лохвицького. У XIX ст. дослідження продовжили О. Анненков, А. Ставровський, Я. Волошинський, П. Лашкарьов, Г. Кибальчич, І. Хойновський. У XX ст. київські старожитності вивчали В. В. Хвойка, Д. В. Мілєєв, С. П. Вельмін, В. Г. Ляскоронський, С. С. Гамченко, Т. М. Мовчанівський, М. К. Каргер, В. А. Богусевич, В. К. Гончаров, П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич, Ю. С. Асєєв. Починаючи з 1970 р., на території Києва працює постійно діюча Київська археологічна експедиція (керівник — П. П. Толочко). Дослідження проводяться в усіх історичних частинах міста. Вони пов'язані з новобудовами. Зокрема, у зв'язку зі спорудженням однієї з ліній київського метрополітену археологи відкрили на території Подолу залишки двоповерхових дерев'яних будинків і внесли багато нового у вивчення типології міського житла стародавнього Києва.

Територію Києва та його околиць почали заселяти ще за часів кам'яного віку. Тут проживали люди у добу неоліту, міді та бронзи, але початок історії Києва як міста сучасні дослідники пов'язують із старожитностями середини І тис. н.е. Саме в кінці V — на початку VI ст. н.е. на Замковій горі функціонувало поселення. На ньому разом з культурним шаром і з типовим ліпним посудом виявлено візантійські монети Анастасія (498–518 рр.), Юстиніана І (527–566 рр.). Матеріали середини І тис. н.е. відкрито і в районі Старокиївської гори. Тут досліджено житло з ліпною корчацькою керамікою кінця V — VI ст. н.е. (П. П. Толочко, В. К. Гончаров), а також одне з жител VII–VIII ст. н.е. Аналогічні матеріали середини І тис. н.е. стали відомі на Щекавиці та Подолі. Проведений П. П. Толочком аналіз археологічних матеріалів показав, що з кінця V ст. н.е. починається історія Києва як першого невеличкого містечка. Останнє у IX–X ст. перетворюється на центральне ядро давньоруського Києва. Заснування Києва пов'язують з князем Києм (Б. О. Рибаков). Протягом IX–X ст. територія Києва охоплює гори Старокиївську, Замкову, Лису, Щекавицю, Дитинку, Кудрявець і Поділ. У різних частинах міста виявлено скарби херсонесько-візантійських монет, арабські диргеми VIII–IX ст., що засвідчує широкі торговельні зв'язки Києва. У IX–X ст. на Старокиївській горі знаходився дитинець; посад розташовувався на Подолі, Лисій горі, Щекавиці, Кудрявці та в інших районах.

Центральною частиною міста часів Володимира Святославича була Старокиївська гора, де розміщувалися князівські будинки і перша кам'яна

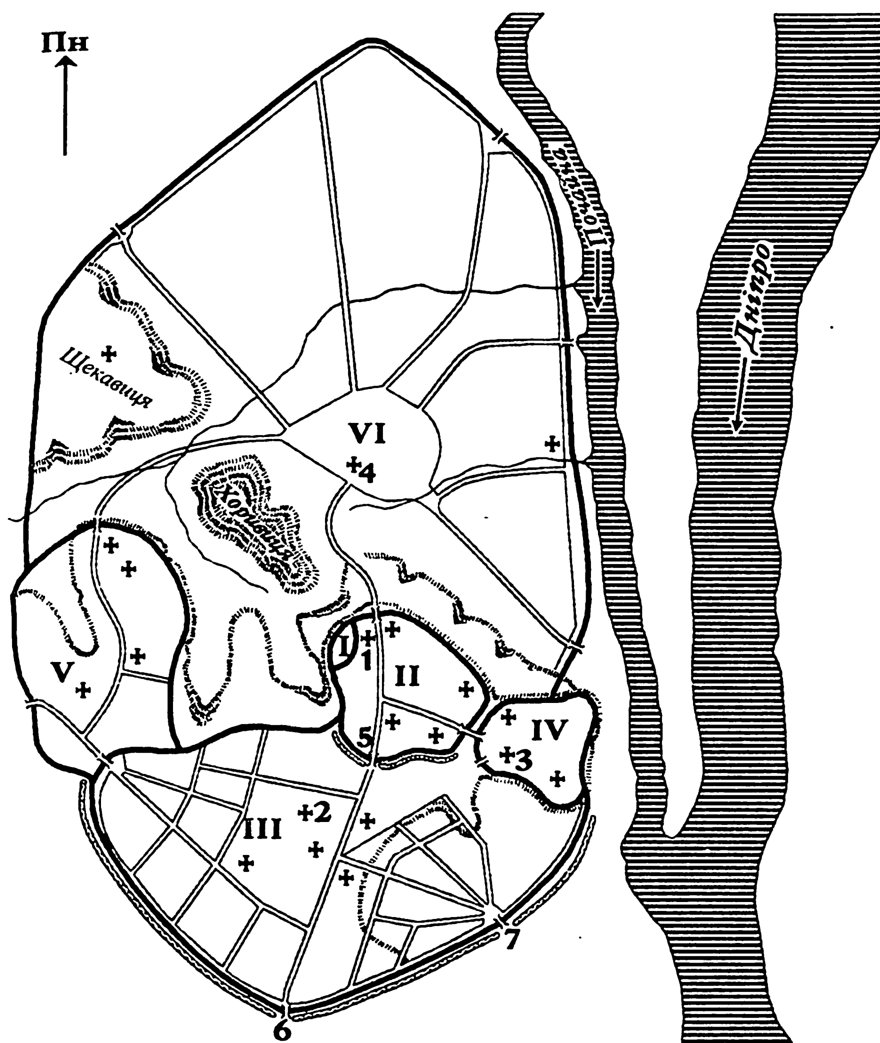

Рис. 117. Давній Київ (за П. П. Толочком).

I — дитинець на Старокиївській горі; II — місто Володимира; III — місто Ярослава; IV — місто Ізяслава-Святополка; V — Копирів кінець; VI — Поділ.

1 — Десятинна церква; 2 — Софійський собор; 3 — Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря; 4 — Церква Успіння Богородиці Пирогощі; 5 — Софійські ворота; 6 — Золоті ворота з церквою Благовіщення Богородиці; 7 — Лядські ворота.

храмова споруда кінця X ст. — Десятинна церква. Площа дитинця X — початку XI ст. становила 10 га.

У першій половині XI ст., за часів Ярослава Мудрого, укріплена територія київського дитинця значно розширюється. "Місто Ярослава" мало троє в'їзних воріт. Найважливішу роль відігравали Золоті ворота. Вони були споруджені з бутових круглих каменів та плінфи, скріплених цем'янкою. Реставровані сьогодні Золоті ворота мають вигляд великої арки-проїзду понад 6 м завширшки. Над аркою воріт були сторожовий майданчик і Благовіщенська церква. У центральній частині "міста Ярослава" у 1037 р. було споруджено Софійський собор. З деякими добудовами пізнішого часу він зберігся до наших днів.

У другій половині XI ст. забудовується Михайлівська гора (верхня частина нинішньої Володимирської гірки). Археологи вважають, що цей район в XI–XIII ст. також мав свою систему фортифікацій. В'їзні ворота знаходилися десь поблизу Михайлівського Золотоверхого собору.

В XI–XIII ст. більша частина київського посаду локалізується на Подолі. Площа Подолу становила тоді 180–200 га. Дослідження (П. П. Толочко, К. Н. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак) показали, що цей район було забудовано переважно зрубними будинками. До посадських районів Києва XI–XIII ст. належать також Замкова гора, Дитинка, Щекавиця. У цей же час навколо Києва існували приміські слободи, села, князівські двори й монастирі: княже село Предславино над р. Либідь, Кирилівський монастир на північній околиці міста, княже село Берестове на південній околиці і Печерський монастир поблизу нього, замок Всеволода Ярославича і Видубицький монастир. Як показали історико-топографічні і демографічні дослідження, проведені П. П. Толочком, Київ XI–XIII ст. займав площу понад 380 га — на Верхнє місто припадало 80, на посад — близько 250, на околиці — 50 га. Загальна чисельність мешканців Києва могла становити 50 тис. чоловік. Це означає, що місто було одним з найбільших у середньовічній Європі.

Нині на території Києва відкрито понад 200 жител і господарських споруд. Садиби розміщувалися вздовж вулиць та провулків, які частково існують і сьогодні. Житла представлені наземними зрубними і заглибленими в землю стовпової конструкції спорудами. У верхній частині міста зрубні будови майже не простежуються, хоч у давнину вони там були. Це пов'язано із обезводненою структурою ґрунту, в якому дерево не зберігається. На території Подолу дослідженнями встановлена масова система зрубної дерев'яної житлової забудови. Будинки були одно- і двоповерхові.

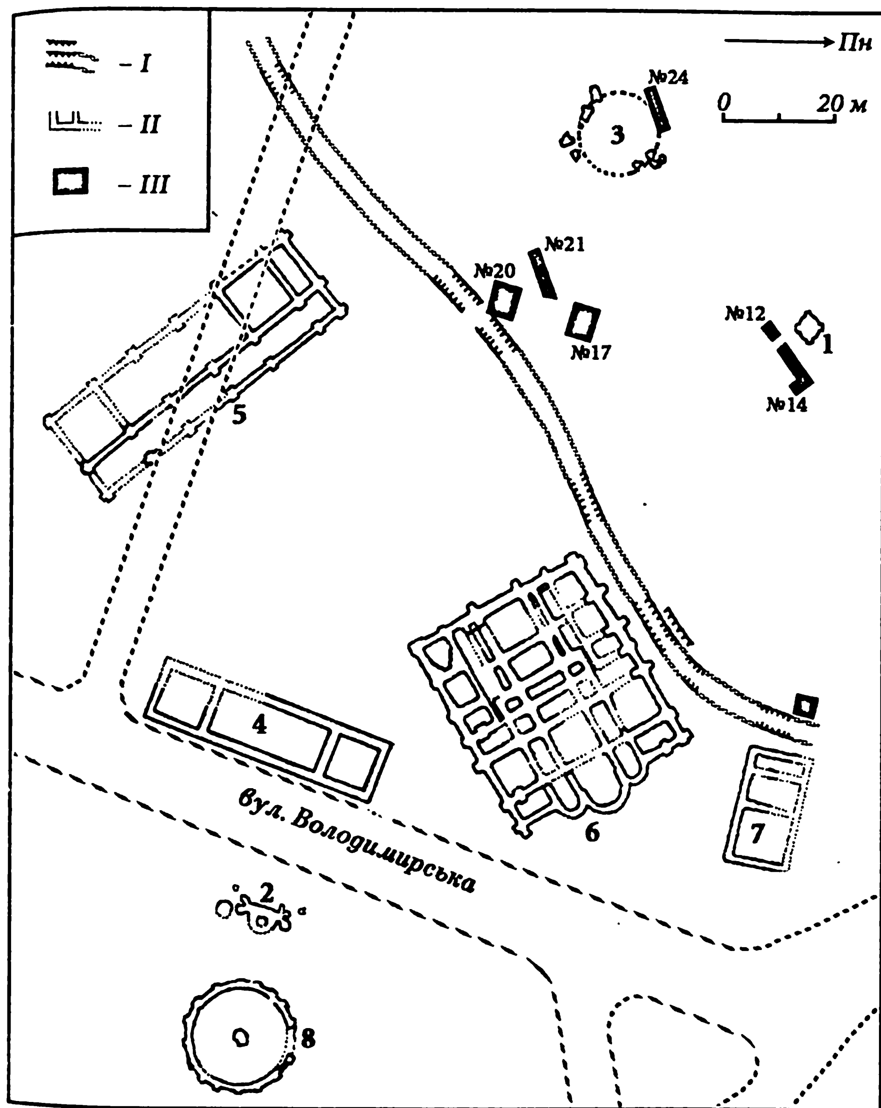

Рис. 118. Розміщення пам'яток на Старокиївській горі.

I — фрагменти рову та валу найдавнішого київського городища; II — будівлі; III — ділянки, розкопані В Хвойкою в 1907 р.

1 — святилище в "городі Кия"; 2 — "пантеон" князя Володимира; 3 — ротонда X ст.; 4 — Південний палац; 5 — Західний палац; 6 — Десятинна церква; 7 — терем "поза містом"; 8 — ротонда кінця XII — початку XIII ст.

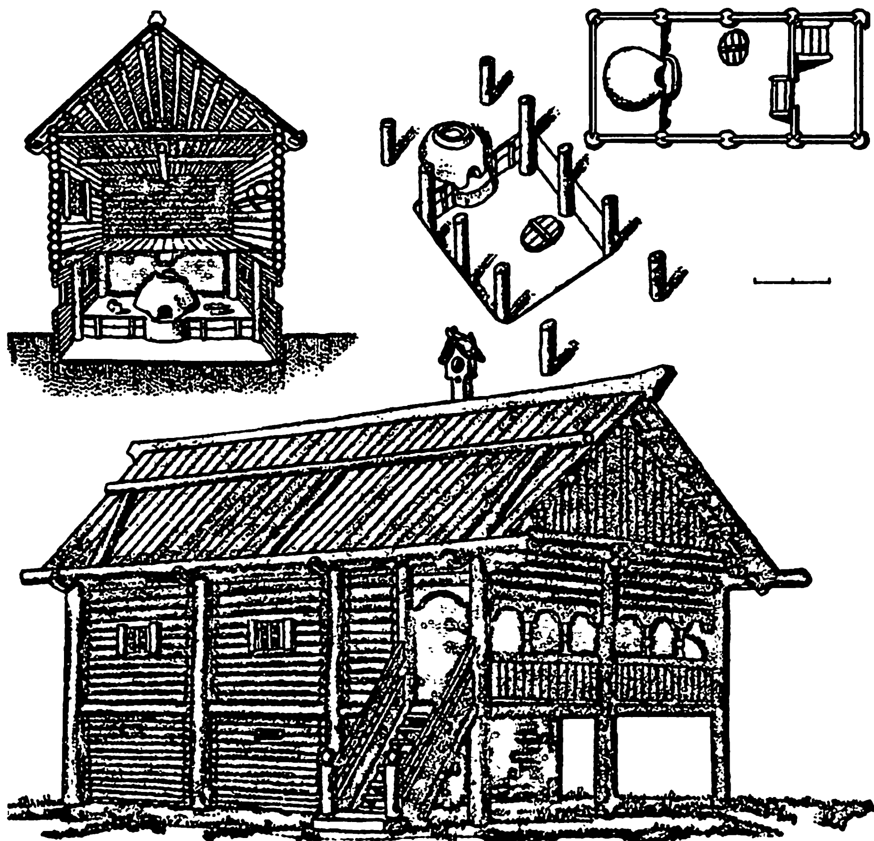

Рис. 119. Будівлі київського Подолу (реконструкція П. П. Толочка і В. О. Харламова).

Їх планування і конструктивні особливості нагадують житла Новгорода, інших міст північно-західних районів Русі.

Великого розмаху набуло в Києві кам'яне будівництво. Залишки князівських споруд відкрито на території Володимирового та Ярославового міста. Знайдено також залишки фундаментів світської громадської кам'яної будови — ротонди XII–XIII ст. і храму кінця XII — початку XIII ст. П. П. Толочко констатує, що в Києві відкрито понад 40 кам'яних будівель часів Київської Русі.

В історії розвитку стародавнього Києва простежуються три основні етапи: перший — кінець V—VIII ст., другий — IX–X ст., третій — XI–XIII ст.

Рис. 120. Матеріали з розкопок на території давнього Києва:
1, 2, 7 — срібні браслети; 3–5, 10, 11 — кістяні вироби; 6, 9 — монети князя Володимира; 8 — тягарці; 12 — дерев'яний короб; 13, 14 — залізні вироби.

Перший період характеризується висуненням Києва на одне з провідних місць у східнослов'янському світі, на другому етапі місто стає центром держави східних слов'ян, на третьому — Київ досягає свого найвищого економічного і культурного розвитку.

Стародавні київські кладовища були розташовані на території Верхнього міста, а також на Кирилівських висотах. Поховання проводили за обрядами трупоспалення і трупопокладення. Поряд з численними рядовими похованнями на київських могильниках досліджено також поховання феодальної знаті — їх виявлено у дерев'яних зрубних спорудах на Старокиївській горі і в районі Кирилівських висот. Ці поховання супроводжувалися виробами із золота й срібла, рештками дорогого одягу, дорогою зброєю та арабськими диргемами.

Переяслав. Залишки цього міста виявлено на території нинішнього Переяслава-Хмельницького Київської області. Перша літописна згадка про Переяслав належить до 907 р. Літопис також переповідає легенду про заснування Переяслава київським князем Володимиром Святославичем у 993 р. на місці перемоги слов'янської дружини над печенігами. За легендою, Володимир заснував місто там, де було розташоване давньоруське військо (біля р. Трубіж) і назвав його Переяславом: "зане перея славу отрок". З літописних свідчень можна припустити, що на початку X ст. існувала група поселень — попередників Переяслава, а в кінці X ст. місто, як осередок ремесла і торгівлі, сформувалося остаточно. У X–XIII ст. Переяслав був важливим форпостом на Лівобережжі Дніпра у боротьбі зі степовими кочовиками. У 1054 р. місто стало центром Переяславського князівства.

Рештки архітектурних пам'яток стародавнього Переяслава в XIX ст. вивчали А. Анненков і П. Л. Лашкарьов. Археологічні дослідження на курганних могильниках міста в 70-х роках XIX і на початку XX ст. проводили Д. Я. Самоквасов і М. Є. Бранденбург. Протягом XX ст. на території міста працювали Б. О. Рибаков, М. К. Каргер, П. О. Раппопорт, М. Ю. Брайчевський, Ю. С. Асєєв, Р. О. Юра, М. І. Сікорський.

Стародавнє місто займало мисовидне підвищення при впадінні р. Альта в р. Трубіж. Воно складалося з добре укріплених дитинця площею 10 га і посаду площею близько 80 га. До міста прилягали передгороддя і великий курганний могильник. Археологічні дослідження на дитинці показали, що по ширині валу йшло кілька рядів дубових городень, а зовнішній бік було зміцнено кладкою сирцевої цегли. У північній частині дитинця знаходився князівський двір з Князівськими воротами, а в південній — двір єпископа

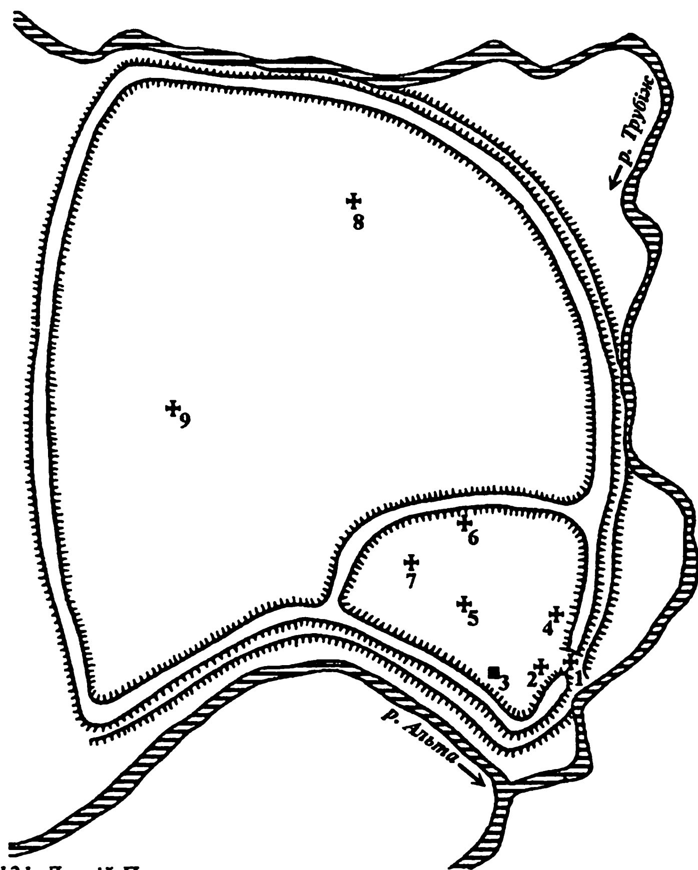

Рис. 121. Давній Переяслав.
1 — Єпископські ворота з надбрамною церквою; 2 — Михайлівський собор; 3 — палац; 4 — Церква Андрія; 5, 8, 9 — церкви; 6 — Богородична церква; 7 — каплиця.

з Єпископськими ворітьми. Рештки останніх відкрито і досліджено. Від цих воріт збереглися дві масивні стіни з цегли та каменю, що йшли поперек валу. Між стінами був проїзд шириною близько 4 м, вимощений камінням. Стіни проїзду були опорою арок склепінчастого перекриття. Розкопками виявлено завал будівельних матеріалів від надворітної церкви. Збереглися фрагменти штукатурки з рештками фрескового розпису, смальта від мозаїк, шматки свинцевих листів від покрівлі та уламки круглого віконного скла. До воріт прилягала башта з кам'яним фортечним муром. Відкритий комплекс археологи й архітектори датували кінцем XI ст.

На дитинці відкрито рештки монументальної кам'яної будови XI–XII ст. — єпископського палацу. Будова (18 х 11 м) складалася з двох приміщень. Простежено два входи з мармуровими колонами. Підлогу палацу було викладено шиферними плитами, інкрустованими мозаїкою. Внутрішню поверхню стін було оздоблено мозаїкою і панелями з мармурових плит. На підлозі знайдено речі: вислу свинцеву печатку єпископа, наконечник списа, керамічний і скляний посуд.

На території дитинця й посаду відкрито рештки кількох наземних і трохи заглиблених у ґрунт жител. Типове житло XII–XIII ст. зафіксовано у східній частині посаду. Воно мало квадратну у плані форму (4,4 х 4,45 м) і було заглиблене на 0,7 м. Стіни будови дерево-стовпової конструкції. На глинобитній долівці житла виявлено уламки кам'яних жорен, типової місцевої кераміки, кістки тварин. У посадській частині, крім жител, простежено залишки ремісничої діяльності. Окремі ремісничі об'єкти були й на дитинці. Так, М. І. Сікорський відкрив там залишки склоробної майстерні. Стіни її товщиною близько 1 м було складено з каменю та плінфи. Місцями вони заповнені застиглою масою смальти, а в заглибленнях між плінфою виявлено товсті шари застиглого скла. На місці майстерні знайдено уламки круглого віконного скла і багато круглих заготовок смальти зеленого та вишневого кольору. Майстерню, яка функціонувала протягом тривалого часу, датовано кінцем XI ст.

У Переяславі відомі ряд монументальних храмових споруд. Головною серед них був Михайлівський собор 1089 р. Археологічні дослідження показали, що давній храм мав розміри 27,6 х 33 м. Він був значно більшим за сучасну Михайлівську церкву, яка стоїть на місці стародавньої споруди. За своїм планом давньоруська Михайлівська церква, як вважають спеціалісти, нагадувала київський Софійський собор. Стіни храму було прикрашено фресками і мозаїкою, а підлогу вимощено мозаїкою, шиферними плитами й різнокольоровими глазурованими плитками.

Тут же, на дитинці, досліджено фундаменти літописної Андріївської церкви XI ст. (14,2 х 11,5 м), а також одноапсидної церкви з притвором. У північній частині дитинця відкрито рештки храму кінця XI ст. Це, очевидно, літописна Успенська (Богородицька) церква, збудована в 1098 р. Вона мала три нефи розміром 20 х 12 м. Підлогу храму було викладено глазурованими керамічними плитками жовтого, зеленого та вишневого кольорів. У північно-західній частині дитинця, поряд з князівським двором, знаходилася невелика однонефна церква XII ст.

У північній частині посаду відкрито залишки храму, невеликої (15,5 x 8 м) церкви-усипальниці XI ст. Її стіни мали фресковий розпис, а підлога була викладена глазурованими керамічними плитками. У спеціальних нішах стін археологи відкрили шиферні саркофаги з останками представників якогось видатного феодального роду. На підлозі храму під час розкопок знайдено уламки бронзового хоросу і свічник, прикрашений зображеннями звірів. Ці речі є зразками високохудожнього прикладного мистецтва. Над рештками храму сьогодні функціонує спеціальний павільйон, в якому розміщено одну з експозицій історико-культурного заповідника.

У західній частині посаду досліджено фундаменти великого тринефного шестистовпового храму (21 х 14 м) XII ст. з фресковим розписом стін і підлогою, вимощеною керамічними глазурованими плитками. У стінах споруди влаштовано ніші-усипальниці. Дослідники вбачають у споруді один з великих міських соборів. На плінфі церкви виявлено окремі написи. Поруч з храмом знайдено бронзовий водолій у формі лева.

На курганному могильнику XI–XIII ст. розкопками відкрито поховання в ямах з досить скромним супровідним інвентарем (ножі, гребені, персні, ґудзики). Тільки в окремих похованнях виявлено срібні прикраси. Є на могильнику і зовсім безінвентарні поховання.

Навколо Переяслава зафіксовано залишки селищ XI–XIII ст. Можливо, вони пов'язані з князівськими, боярськими і монастирськими володіннями, що згадуються в літописі. В усті р. Трубіж знаходилася гавань Переяслава.

Життя міста було перерване нашестям орди Батия у 1239 р., яка перетворила його на руїни. У наступні століття місто було відроджене. У XVI–XVII ст. воно стає одним із центрів Лівобережної України.

Вишгород був одним із визначних центрів Київської Русі. Вперше літопис згадує про Вишгород у зв'язку з підкоренням княгинею Ольгою древлянської землі (946 р.). За літописом, данину з древлян розподіляли між Києвом і Вишгородом. В Іпатіївському літописі від 946 до 1214 рр. Вишгород згадується 38 разів у контексті різних політичних подій.

Початок археологічного вивчення міста припадає на 20-ті роки XIX ст. і пов'язаний з дослідженням решток кам'яного храму. У XX ст. широкі дослідження на території Вишгорода провадили В. Й. Довженок, М. К. Каргер, Б. О. Рибаков, П. О. Раппопорт.

Давній Вишгород виник на одному з відрогів правого берега Дніпра, за 20 км на північний захід від Києва. Рештки дитинця з високими (до 10 м) валами збереглися у західній та південно-західній частинах. Площа

дитинця становила в середині XII ст. 9 га. На решту території міста припадало понад 70 га. У конструкції земляного валу використано дерев'яні зруби. Крім дитинця, існував ремісничо-торговельний посад.

Історична топографія показує, що планування міста, яке склалося у середині XI ст., не зазнало істотних змін аж до середини XIII ст. Історія Вишгорода як великого економічного, політичного і культурного центру пов'язана з князюванням Ярослава Мудрого та його нащадків. У Вишгороді був заміський двір Ярослава, тут зосереджувалася і церковна влада. Під час розкопок знайдено кілька вислих свинцевих печаток, пов'язаних з іменами князів київських Ізяслава Ярославича (1054–1078), Володимира Мономаха (1113–1125).

Археологічні дослідження пролили світло на характер забудови міста, типи його житлово-господарських споруд. Житлові квартали мали присадибне планування. Садиба складалася з житлового будинку, двох або більше господарських будівель. Житла мали зрубну або стовпову конструкцію стін. Господарські споруди будували за легким деревоплетеним каркасом. Розміри зрубних будинків становили 5,5 х 7 м. Стіни будинків стовпової конструкції мали у довжину 5–8 м. Житлові будинки, як правило, були двокімнатні. Це так звані хати-п'ятистінки. Обігрівали їх глинобитні печі підковоподібної у плані форми, розташовані в кутках на глиняній вимостці. Площа господарських споруд у середньому становила близько 9 м^2. На садибах виявлено і господарські ями з випаленими стінками; їх, очевидно, перекривали легкими дерев'яними конструкціями.

Забудова північної частини Вишгорода, як показують розкопки, була досить щільною. Відкрито сліди частоколів від трьох розміщених упритул одна до одної садиб.

У давньому Вишгороді набули значного розвитку різноманітні ремесла. Поблизу південного кінця східного схилу городища відкрито залишки металургійних горен і залізоробного виробництва. Масові вироби місцевих ковалів (ножі, цвяхи, замки, ключі, кресала, ножиці, наконечники стріл) підтверджують високий рівень залізоробного і ковальського виробництв. У південній частині городища відкрито 13 гончарних печей XII ст. Горна мали типову для Русі двох'ярусну конструкцію. Крім кухонного і столового посуду, гончарі виготовляли полив'яні глазуровані декоративні плитки, двох'ярусні світильники, антропоморфні і зооморфні фігурки (іграшки).

У Вишгороді знали і склоробне виробництво. Тут відкрито залишки майстерні, серед яких збереглися склоподібні шлаки, зливки свинцю, шматок сірки і глиняний товстостінний тигель з напливом жовто-коричневої

емалі. Біля приміщення склоробної майстерні знайдено ллячку, яку могли використовувати при розливанні розплавленого скла. З Вишгорода походять понад 200 фрагментів скляного посуду, понад 500 скляних браслетів, десятки скляних намистин, кілець і перснів XI–XIII ст.

Ювелірне ремесло Вишгорода зафіксоване у серії специфічних знахідок. Інструменти ювелірів представлені штампом для тиснення колтів, бронзовою матрицею для виготовлення щитків-медальйонів, ювелірними молоточками, зубилами, ллячками. Відомі багато різноманітних ювелірних виробів, що походять з Вишгорода. Залишки ювелірної майстерні відкрито поблизу основи південно-західного валу. Тут виявлено дві ливарні форми і штамп для виготовлення лоточків очілля XI–XII ст.

Залишки косторізної майстерні зафіксовано біля східного схилу городища, де виявлено значну кількість обрізаних і спилених шматків оленячого рогу.

У письмових джерелах згадується ряд церковних споруд, які було зведено у Вишгороді. Перший вишгородський християнський храм споруджено за часів князювання Володимира Святославича наприкінці X ст. У 20-х роках XI ст. на місці спаленого Василівського храму споруджено нову дерев'яну п'ятикупольну церкву. Храм будували під керівництвом відомого архітектора Мілонега. Після завершення будівництва сюди було перенесено останки Бориса і Гліба.

Наступний храм зводили під керівництвом Ждан-Ніколи. Урочисте освячення церкви відбулося у 1072 р. у присутності синів Ярослава Мудрого — Ізяслава, Святослава і Всеволода. Спеціалісти з історії Київської Русі вважають, що саме тоді у Вишгороді було прийнято "Правду Ярославичів" — важливе зведення законів Русі у зв'язку з розвитком законодавства, започаткованого Ярославом Мудрим.

За Святослава Ярославича в 1072 р. у Вишгороді розпочали будівництво кам'яного монументального храму на честь Бориса і Гліба. Завершення будівництва і освячення храму відбулося у 1115 р. Це була, як показали археолого-архітектурні дослідження, одна з найбільших у Київській Русі восьмистовпова тринефна церква. Її площа становила 924 м^2 (42 х 22 м).

Кладовище стародавнього Вишгорода розташоване за 2 км на захід від городища в урочищі Могилки на ставках. Могильник мав курганні насипи. Сліди курганів простежуються і за 500 м на північний схід від городища. Вивчення поховального обряду — одне з важливих завдань наступних археологічних досліджень Вишгорода.

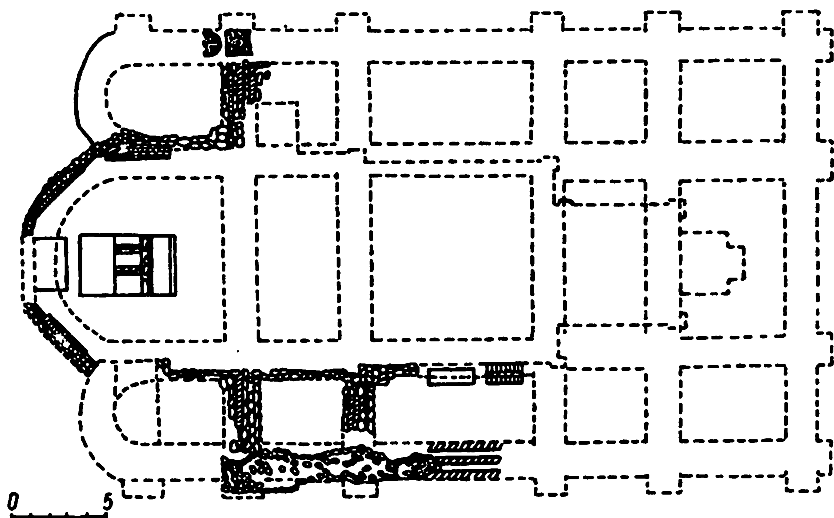

Рис. 122. Реконструкція плану храму Бориса і Гліба у Вишгороді.

Археологічні матеріали і дані літопису засвідчують, що Вишгород часів Київської Русі був одним з міських центрів Середнього Подніпров'я. Місто мало широкі економічні і культурні зв'язки не тільки з різними давньоруськими князівствами, а й із зарубіжними країнами (Візантією, Центральною і Західною Європою, Прибалтикою). Нашестя орд Батия в середині XIII ст. перервало поступальний розвиток середньовічного міста.

Білгород. Стародавній Білгород розташовувався за 23 км на захід від Києва на правому березі р.Ірпінь (нині територія с.Білогородка Київської області). Перша літописна згадка про Білгород стосується 980 р. Після цього він, за підрахунками Г. Г. Мезенцевої, понад 40 разів згадується в літописі у зв'язку з важливими внутрішньо- і зовнішньополітичними подіями Київської Русі X–XIII ст.

Археологічне вивчення міста розпочалося в другій половині XIX ст. розвідками В. Б. Антоновича, І. П. Хрущова. У XX ст. тут працювали В. В. Хвойка, Б. О. Рибаков, Ю. С. Асєєв, А. М. Кірпічников, П. О. Раппопорт, Д. І. Бліфельд, Г. Г. Мезенцева, Є. А. Линьова.

З другої половини I тис. н.е. на території Білгорода функціонувало городище. Його площа становила 8,5 га. В кінці X ст. князь Володимир зміцнює фортифікації і розширює територію міста. Площу дитинця було доведено до 12,5 га. З усіх боків дитинець мав потужні земляні вали, укріплені де-

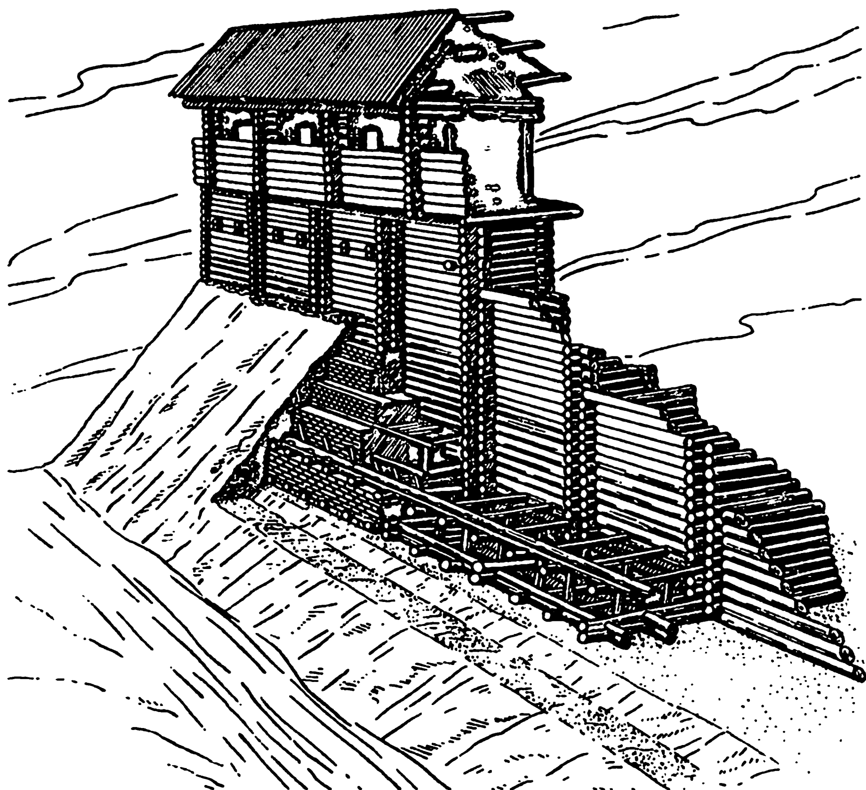

Рис. 123. Реконструкція оборонної стіни Білгорода (за М. Г. Городцовим і Б. О. Рибаковим).

рев'яними конструкціями з сирцевим заповненням. Висота валів досягала в окремих місцях 11,5 м.

Як свідчить літопис, на дитинці Білгорода розташовувалися князівські і боярські тереми, храми, єпископський двір. Один із храмів XII–XIII ст. був усипальницею білгородських єпископів. Вчені вважають, що саме в Білгороді вівся ранній літопис історії Київської Русі. Місто було резиденцією київських князів. У XII ст. в Білгороді велося досить велике будівництво, зокрема, у 1197 р. зведено великий шестистовповий храм Апостолів. Під час розкопок відкрито фундаменти храму. Це була прямокутна у плані споруда (26,1 х 19,2 м). Зі східного боку храму виступало три

апсиди. Собор вінчали три куполи. Стіни храму розписані фресками, а підлога вкрита різнокольоровими майоліковими плитками.

Фундаменти ще однієї церкви, відкриті В. В. Хвойкою, було додатково досліджено Б. О. Рибаковим. Це досить великий чотиристовповий храм з однією апсидою (20,2 х 14,5 м), з підлогою, викладеною майоліковою плиткою. Під храмом відкрито рештки горілої дерев'яної каплички, а також прибудову з білокам'яним саркофагом. У ньому, як вважав Б. О. Рибаков, було поховання єпископа Максима, що помер у 1189 р.

На території дитинця досліджено цілу серію жител, майстерень та господарських приміщень. Частину житлових споруд пов'язують з князівськими і боярськими палацовими комплексами. Інтер'єр цих приміщень прикрашено майоліковими плитками. Житла рядового населення представлені напівземлянками прямокутної у плані форми площею до 20 м^2. У житлах виявлено округлі глинобитні печі, а також лежанки вздовж внутрішніх стін, вирізані в материковому ґрунті.

Посад Білгорода (площа 40 га) був розташований на схід від дитинця. З півночі до дитинця й посаду прилягав окольний град (площа 45 га). І посад, і окольне місто були оточені валами з дерев'яними конструкціями, заповненими сирцевою цеглою. Житла посаду були напівземлянковими. Серед майстерень привертають увагу 9 гончарних печей у плані округлої і грушоподібної форми типової двох'ярусної конструкції. Поряд з горнами знайдено чимало кераміки, у тому числі з клеймами у вигляді двозубця. Ця кераміка добре датується X–XII ст. (Є. А. Линьова, Г. Г. Мезенцева). На посаді досліджено також залишки металообробної майстерні (6 х 5,7 м) з двома печами. Тут знайдено залізні шлаки і цілу серію різноманітних залізних виробів, що датуються X–XIII ст. (Г. Г. Мезенцева, В. Д. Гопак).

Стародавнє кладовище Білгорода локалізується за південною лінією валів посаду. Тут відкрито 22 поховання з трупопокладеннями за християнським обрядом. Поховання супроводжували срібні та бронзові скроневі кільця і персні, а в одному виявлено залишки одягу з дорогої парчової тканини. На кладовищі відкрито і більш давні поховання — трупоспалення. Г. Г. Мезенцева і Я. П. Прилипко пов'язують їх з дружинними похованнями X ст. Речовий інвентар одного з таких поховань складався з залізних стремен, вудил, частини руків'я меча з емалевим узором. Друге поховання відносять до трупоспалення у лодії: тут виявлено залишки горілого човна разом з кальцинованими людськими кістками. Серед супровідного інвентарю були залізна шийна гривна, бронзові та срібні прикраси. Отже, могильні комплекси також датують історію Білгорода X–XIII ст.

Білгород, як і Київ, зазнав нападу орди Батия у 1240 р. Пізніше життя у місті частково відродилося, на його території простежено залишки жител післямонгольського часу.

Родень. Стародавнє місто Родень було розташоване на правому березі Дніпра між сучасними Каневом і с. Пекарі Черкаської області. Перша літописна згадка про Родень відноситься до 980 р. і пов'язана з боротьбою за київський князівський престол між Володимиром і Ярополком.

Археологічні дослідження міста розпочав у 1876 р. Д. Я. Самоквасов. Подальші розкопки проводили М. Т. Біляшівський, експедиція Київського університету під керівництвом Г. Г. Мезенцевої.

Княжа гора, на якій виявлено залишки стародавнього Роденя, підноситься на 63 м над Дніпром і навколишньою місцевістю. Площа Княжої гори становить сьогодні всього 4 га. Г. Г. Мезенцева вважає, що неодноразові обвали схилів гори значно скоротили її первісну площу. Історія Роденя своїми коренями пов'язана з полянами середини і третьої чверті I тис. н.е. Одне з поселень полян VII–IX ст. було розташоване біля підніжжя Княжої гори. Протягом кількох років це селище досліджувала Г. Г. Мезенцева. Вона вважає, що планування поселення, типи жител, господарських приміщень і весь речовий комплекс VII–IX ст. дуже близькі до пізніших пам'яток Княжої гори, тому історію Роденя, вважає дослідник, слід пов'язувати із згаданим селищем.

Давнє місто складалося з дитинця й посаду. Дитинець займав мисову частину гори і був укріплений валом і ровом. Вздовж гребеня валу стояли дубові стіни-городні. Залишки їх виявлено під час розкопок. З напільного боку відкрито в'їзд до дитинця. Знайдено також залишки дерев'яної башти, яка височіла над в'їздом. Башта була покрита листовою міддю, рештки якої виявлено археологами. Цікаво, що на Княжій горі знайдено мідну пластину, на якій золотою інкрустацією зображено триповерхову башту і частину фортечної стіни, біля якої стоять воїни зі списами й щитами. Пластина датується IX–X ст. і, можливо, передає зовнішній вигляд укріплень Роденя.

Посад міста, укріплений валами і ровами, займав решту території Княжої гори, а за площею був удвічі більшим за дитинець. Дослідники відзначають значну щільність у забудові міста. Розкопками в Родені виявлено залишки численних будівель — наземні і напівземлянкові житла, господарські та ремісничі приміщення. На дитинці відкрито основу трьох великих зрубних споруд. Це були, очевидно, князівські хороми. Тут знайдено срібні

Рис. 124. Ювелірні вироби з городища Княжа гора (літописний Родень).

та золоті прикраси. Неподалік стояла дерев'яна церква. Від неї збереглися частини бронзового панікадила, лампада, свічники, хрести, дзвони та церковний посуд. Щодо основної забудови, то вона являла собою садиби з житлами і господарськими спорудами.

Важливу роль в економіці Роденя відігравали різноманітні ремесла: ковальське, ливарне, ювелірне, гончарне, косторізне, деревообробне, каменерізне та інші. Знайдено інструменти ковалів (кліщі, ковадла, молотки тощо), ювелірів (ливарні форми, штампи, заготовки). З Роденя походять речові скарби, які містили золоті, срібні, бронзові прикраси (шийні гривни, браслети, сережки, скроневі кільця, персні). Гончарі міста виготовляли кухонний і столовий посуд та інші різноманітні вироби. Майстри обробки кістки залишили серії кістяних рукояток мечів, кинджалів, а також гребені, різьблені рукоятки дзеркал, каменерізи — невеликі іконки, натільні хрес-

тики. Відчутну роль в економіці відігравало сільське господарство. На території міста знайдено лемеші, чересла, коси, серпи, ножиці для стриження овець. Про розвиток торгівлі свідчать знахідки східних і візантійських монет, гривень з Києва і Новгорода, чашечки вагів для зважування золота, свинцева гиря, вислі печатки та інші речі.

Родень був також одним із форпостів Київської Русі у боротьбі з печенігами та половцями. На Княжій горі виявлено чимало предметів озброєння (понад 600 наконечників списів і стріл, мечі, шаблі, кинджали, бойові булави, кістені, гирі, шоломи, кольчуги, панцирі, умбони щитів).

Увесь житлово-господарський комплекс з серіями речових знахідок свідчить про високий економічний і культурний розвиток міста X–XIII ст. У 1240 р. місто спалили ординці. Біля міських воріт, у ямі, знайдено 60 чоловічих кістяків, чимало людських кісток виявлено і безпосередньо біля стін. Це, очевидно, останки захисників міста. Після ординського розгрому життя в Родені більше не відновлювалося.

Юр'єв. Давньоруський Юр'єв пов'язують з територією сучасного міста Біла Церква Київської області. Таку локалізацію літописного Юр'єва запропонував український краєзнавець другої половини XIX ст. Л. І. Похилевич. М. М. Тихомиров, П. П. Толочко, М. П. Кучера підтримали цю версію. Уперше в літописі Юр'єв згадується під 1072 р. у зв'язку з місцевою єпископією. У 1095 р. Юр'єв витримав облогу половців, але мешканці залишили місто. У 1103 р. за князя Святополка Ізяславича місто було відбудовано.

Перші археологічні розвідки на території міста у 1957 р. здійснили М. Ю. Брайчевський і П. А. Трохимець. Пізніше стаціонарні розкопки провадила археологічна експедиція під керівництвом Р. С. Орлова.

Дитинець стародавнього Юр'єва XI–XIII ст. був розташований на Замковій горі (у XVI–XVII ст. тут стояв білоцерківський замок). Площа дитинця становила, очевидно, 4 га. З південно-східного боку від дитинця знаходився окольний град, або посад, площею близько 10 га. Отже, сучасна Замкова гора, розміщена на високому лівому березі р. Рось, являє собою північну мисову частину городища стародавнього Юр'єва.

На території дитинця досліджено залишки восьми заглиблених жител XI–XIII ст., дві будівлі XII–XIII ст. господарського призначення. Житлові споруди були прямокутні або квадратні у плані, їх площа становить близько 25 $м^2$. У житлах виявлено печі — глинобитні і каркасної конструкції. Житла розташовані досить щільно, що дає можливість простежити присадибний

характер забудови. З однією з таких садиб пов'язана "поварня", яка складалася з двох будівель з печами і господарської ями. На подвір'ї між будинками виявлено ще три печі. Тут знайдено обгоріле зерно і борошно.

Дослідження культурного шару показали, що на Замковій горі простежуються сліди двох великих пожеж: в XI і в середині XIII ст. Між цими двома періодами у житті Юр'єва існувала певна спадкоємність. Зокрема, житла XII–XIII ст. були зведені на місці попередніх будівель XI ст. Ці матеріали підтверджують повідомлення літопису про пожежу у місті в кінці XI ст. і про його наступне відновлення. Пожежа і зруйнування міста в середині XIII ст. пов'язані з нашестям ординців.

Під час розкопок житлових і господарських споруд та культурного шару виявлено значний речовий матеріал: уламки круглих кам'яних ротаційних жорен, залізні шлаки, шматки мідного лиття, обрізки пластин, наконечники списів і стріл, псалії, трубчасті замки, ключі, ножі, пряселиця з овруцького шиферу, цвяхи, кільця, кам'яні точильні бруски, уламок ланцюга від хороса, кістяний гребінь, кістяні руків'я ножів.

У шарі середини XIII ст. виявлено шматки візантійської дорогої тканини, кілька писал із заліза та мідного сплаву, вироби зі скла (браслети, кубки) місцевого виробництва, уламки візантійських червоноглиняних амфор. Загальний характер знахідок керамічного комплексу типовий для давньоруських міст XI–XIII ст.

Могильник XI–XIII ст. досліджено у північно-східній частині Замкової гори. Тут розкопано 43 поховання, здійснених за християнським обрядом у ямах і дерев'яних домовинах. Виявлено одне поховання у саркофазі з плінфи та брускової цегли. Тут же простежено залишки фундаментів трьохапсидного чотиристовпового храму, присвяченого Георгію. Фундамент храму було складено з великих валунів із внутрішньою забутовкою на глиняному розчині. Збереглися й інші будівельні матеріали: плінфа, брускова цегла, вапняковий розчин, керамічні плитки підлоги.

На протилежному, правому, березі р. Рось, поблизу с.Яблунівка, досліджено курганний могильник XI–XIII ст. із 169 насипами. Розкопано понад 60 насипів. Під насипами виявлено поховання за обрядом трупопокладення на давньому рівні. Речовий інвентар складався з меча, шаблі, ножів, кресал, тесел, наконечників списів і стріл, пружинних ножиць, браслетів, намиста.

Археологічні дослідження показали, що стародавнє місто Юр'єв, засноване як фортеця для боротьби з кочовиками, у XII ст. стало важливим економічним і релігійним центром у Середньому Подніпров'ї (в місті, за

даними літопису, згадано ряд єпископів). Життя в місті після нашестя ординців у 40-х роках XIII ст. не припинилося. У письмових історичних джерелах 60-х років XIV ст. місто згадується під назвою Біла Церква.

Воїнь. Давньоруське місто Воїнь було розташоване на правому березі р. Сула при її впадінні у Дніпро. Тепер рештки міста, значною мірою досліджені археологами, затоплені водосховищем Кременчуцької ГЕС. Воїнь згадано в літописі під 1055, 1079, 1110, 1147 рр. у зв'язку з боротьбою Русі проти торків і половців, чиї напади часто доводилося відбивати місту, розташованому на південному рубежі Переяславського князівства. Вперше пов'язав городище з літописним Воїнем В. Г. Ляскоронський. У 1956–1959 рр. на городищі проводилися широкі стаціонарні дослідження у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Тут працювала експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом В. Й. Довженка, В. К. Гончарова, В. А. Богусевича.

Городище являло собою ділянку надзаплавної тераси, обнесену міцним у плані підковоподібним валом. Місто складалося з двох укріплених частин: дитинця і посаду. Зовнішня лінія фортифікацій проходила з півночі на південь на 100 м західніше дитинця, а далі, різко повертаючи на схід, прилягала до самого дитинця. Особливість Воїнського городища полягає в тому, що воно було укріплене ще й гаванню. Пізніше у системі укріплень замість двох ліній валів було створено одну міцну лінію фортифікацій. Внаслідок цього захист зосереджувався в одному місці — у дитинці-гавані.

Загальна площа міста становила 27,6 га. Західніше дитинця на площі 23 га розміщувався міський посад.

Дослідженнями встановлено, що Воїнь існував з кінця X до середини XIII ст. Найдавніші фортифікації X ст. не збереглися. В XI ст. укріплення дитинця було реконструйовано, а на посаді — знівельовано. У XII ст. на місці більш давніх фортифікацій дитинця й посаду було проведено нову реконструкцію.

Основою валу були дерев'яні зруби-кліті, у північно-східній частині (з боку р. Сули) два ряди городень і внутрішній ряд клітей складали єдину конструкцію. На одній з ділянок вершини валу виявлено залишки стіни з порожнистих дубових зрубів. Останні під час пожежі впали на внутрішню сторону дитинця.

В'їзд на городище простежено у північно-східній частині. Він мав вигляд дороги довжиною 8 і шириною 2,6 м, вимощеної дубовими колодами, покладеними на поздовжні лаги.

Зруби-кліті використовувалися мешканцями міста для господарських потреб, а також як укриття під час військової небезпеки. У чотирьох клітях, наприклад, знайдено жорна, обгоріле борошно та уламки замків. У деяких клітях трапляються рідкісні знахідки: деформований пожежею бронзовий дзвін, бронзова лампадка, кістяна бойова булава, візантійська мідна монета XI ст. тощо. В одній з клітей відкрито набір ковальсько-слюсарських інструментів (молот-кувалда, ковадло, молоток), предмети озброєння (частини залізного панцира, кольчуги), а також побутові речі (три ключі, бронзовий дзвіночок, бронзова застібка від книги, шість горщиків, уламки дерев'яного точеного посуду, шиферне овруцьке прясельце). У шести клітях виявлено тару (горщики, дерев'яні діжки, берестяні короби, дерев'яні миски, виточені на токарному верстаті). Тут же знайдено скупчення обвуглених зерен злакових (проса, пшениці, жита).

Розкопками на ділянках з внутрішнього боку валу виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, а також господарських ям. Численні фрагменти посуду датують ці об'єкти XI–XIII ст. На посаді відкрито 20 наземних, 7 напівземлянкових жител і понад 15 господарських споруд. У житлах і господарських будовах простежено сліди пожежі.

Хронологію Воїня визначає, насамперед, масовий керамічний матеріал. Майже вся кераміка — це гончарні вироби X — першої половини XIII ст., характерні для всієї Київської Русі. Про заняття мешканців міста сільським господарством свідчать уламок наральника, чересло плуга, уламки серпів і кіс. Аналіз остеологічних матеріалів показує, що приселищне скотарство спеціалізувалося на розведенні великої рогатої худоби, свиней та овець.

У місті були розвинуті ремесла. Про залізоробне і ювелірне виробництва свідчать ковальські молоти, кліщі, ковадла, кам'яні і керамічні форми для відливання прикрас. Дерево обробляли за допомогою теслярських сокир, тесел, доліт, пилок, свердел, різців. Про косторізну справу свідчать численні обрізки та заготовки кістяних виробів. З предметів озброєння виявлено перехрестя шабель і меча, наконечники списів, бойові сокири, кістяну булаву і бойові кістені, залізні наконечники стріл, шматки кольчуги й пластинчастого панцира. Рідкісними для давньоруських городищ і важливими датованими речами вважаються знайдені 10 візантійських монет X–XI і XIII ст. Якщо до цього додати виявлені у Воїні пломбир для накладання свинцевих товарних пломб, свинцеві вагові гирі, залізні заклепки від човнів, то з'ясовується специфічна функція міста як укріпленої гавані.

Західніше міського посаду виявлено могильник (100–150 х 200–300 м). Усі поховання є трупопокладенням за християнським обрядом. Могильник, в основному, безінвентарний. Лише при чотирьох похованнях виявлено прикраси (три персні і одна намистина), які датують кладовище XI–XII ст. Другий могильник було відкрито у південній частині дитинця. В одному з поховань виявлено наконечник залізної стріли у грудях небіжчика. Вченими висловлено припущення, що на колишньому дитинці і в післяординський період ховали померлих. Основне населення залишило городище і переселилось у навколишні урочища.

Стародавнє місто Воїнь забезпечувало інтереси Київської Русі у торгівлі з Північним Причорномор'ям і Візантією. Це сприяло його подальшому соціально-економічному розвитку. Про високий рівень міської культури свідчать залізні писала для письма і бронзові застібки книг. Висла печатка XI ст. використовувалася для скріплення князівської грамоти.

Заснування Воїня дослідники пов'язують з діяльністю князя Володимира Святославича. Місто мало важливе військове значення, про що свідчить сама його назва. Воно піддавалося нападам з боку степових кочовиків — торків і половців, підтвердженням чого є сліди пожарищ, виявлені на укріпленнях міста. Воїнь, як місто і південний страж Русі, функціонував до середини XIII ст. За часів навали ординців місто занепало.

Чернігівське і Сіверське князівства. *Чернігів.* Стародавній Чернігів — друге за розмірами і значенням після Києва місто — вперше згадується в літописі під 907 р. Археологічні дослідження на території міста розпочав у 70–80-х роках XIX ст. Д. Я. Самоквасов. Він зосередив свою увагу на вивченні численних курганів, зокрема, розкопав і дослідив нині широко відомий чернігівський курган Чорну Могилу. Протягом XX ст. пам'ятки стародавнього Чернігова вивчали М. Є. Макаренко, Б. О. Рибаков, В. А. Богусевич, Д. І. Бліфельд, М. В. Холостенко, експедиції Чернігівського історичного музею, Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, Чернігівського пединституту.

Початок історії Чернігова як міста сучасні дослідники пов'язують з третьою чвертю І тис. н.е. Рештки житла VII–VIII ст. досліджено Б. О. Рибаковим на березі р. Стрижень, що є притокою Десни. Аналогічні матеріали виявив В. П. Коваленко. На території міста у культурному шарі простежено кераміку волинцівської і роменської культур VIII–X ст.

Б. О. Рибаков вважає, що Чернігів виріс на основі кількох слов'янських поселень, одне з яких перетворилося згодом на дитинець (правобережна

тераса р. Стрижень). Саме тут простежуються культурний шар VII–VIII ст. і наступні нашарування IX–X ст. Вал і рів оточували не тільки дитинець, а й ремісничо-торговельний посад на високому правому березі Десни. До нашестя орди хана Батия Чернігів був столицею великого князівства. Місто відігравало важливу роль в історії Київської Русі.

За міськими стінами виявлено могильник. Поряд з ним було язичницьке святилище. Ще одне святилище пов'язують з берегом озера, де дослідники локалізують Святу діброву.

Біля Чернігова досліджено дружинні могильники. Найважливіші з них — Чорна Могила і курган княжни Черни, в яких виявлено поховання представників князівсько-феодального осередку у супроводі дорогоцінної зброї і забитих коней. Курган Чорна Могила коротко описано вище. Під насипом кургану княжни Чорни виявлено поховання воїна в кольчузі. Серед супровідних речей знайдено срібне окуття від рогу тура, прикрашене черню (Б. О. Рибаков).

На території Чернігова (в різних його частинах) нині вивчено понад 130 житлових і господарських споруд (В. А. Богусевич, Б. О. Рибаков, В. П. Коваленко). Основні типи жител: наземні зрубні і ледь заглиблені зі стовповою конструкцією стін. Б. О. Рибаков відкрив на дитинці садибу одного з чернігівських бояр. Вона складалася з великого наземного зрубного житла. Стіни було викладено поліхромними глазурованими плитками. На розкопках виявлено бронзові рукомийники-водолії XII ст., шиферні пряселиця, багато кераміки. Залишки двох аналогічних садиб зафіксовано на Третяку.

Вивчено пам'ятки світської і культової монументальної архітектури. На княжому дворі виявлено рештки двох кам'яних будівель. Вважають, що це були дво- і триповерхові тереми, зі стінами, розписаними фресками (В. А. Богусевич, М. В. Холостенко). У другій половині XII ст. в Чернігові функціонували в'їзні ворота з надворітною церквою. Збереглося дві паралельні стіни товщиною 2,5 м, між якими був проїзд шириною 3 м, перекритий склепінням, на другому поверсі якого і знаходилася надворітна церква. Споруда була прикрашена мозаїкою, фресками і кольоровими глазурованими плитками. З пам'яток храмової архітектури у Чернігові відомі Спаський собор, споруджений у 30-х роках XI ст., Борисоглібський собор XII ст., Михайлівська (1174 р.) і Благовіщенська (1186 р.) церкви, від яких збереглися тільки фундаменти. У XII ст. кам'яні храми було споруджено на території Єлецького та Іллінського монастирів. Ще одну порівняно неве-

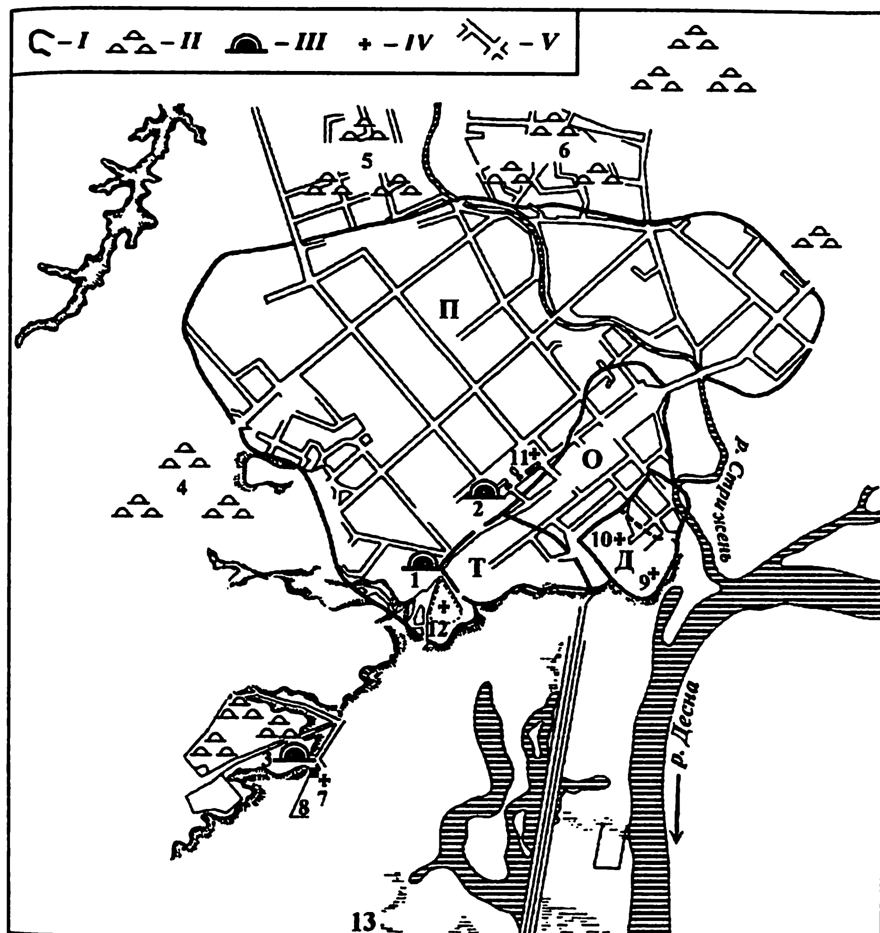

Рис. 125. Давній Чернігів (за Б. О. Рибаковим).

I — давні укріплення, що зберігалися до XVIII ст.; II — курганні групи X–XII ст.; III — великі кургани X ст.; IV — церкви XI–XII ст.; V — схема розташуваня вулиць Чернігова після 1803 р.

Райони давнього міста: Д — дитинець; О — "окольний град" (давній посад); Т — "Третьяк"; П — посад міста на середину XII ст.

1 — Чорна Могила; 2 — Курган "Княгині Чорної"; 3 — куран "Гульбище" на Болдіних горах; 4 — Олегове поле; 5 — Стрижнівська група курганів; 6 — старе кладовище "в Березках"; 7 — Іллінська церква Іллінського монастиря; 8 — печерні і підземні скити і церкви; 9 — Спаський собор; 10 — Борисоглібський собор; 11 — П'ятницька церква; 12 — Успенський собор Єлецького монастиря; 13 — Свята діброва.

лику церкву зведено наприкінці XII — на початку XIII ст. на високій терасі між Єлецьким та Іллінським монастирями. На міському торзі Чернігова функціонувала П'ятницька церква кінця XII — початку XIII ст.

Чернігів був великим ремісничим центром Русі. Речовий матеріал засвідчує розвиток залізоробного, бронзоливарного, гончарного і ювелірного ремесел. Були розвинуті й інші виробництва. Високий рівень ювелірної справи підтверджують і 11 дорогоцінних речових скарбів XII–XIII ст., виявлені на дитинці, у прибудові Спаського собору, на посаді та в районі Єлецького монастиря. Речові скарби містили золоті колти, срібні гривни, браслети, сережки, персні, дротяні плетені ланцюжки зі змієподібними голівками-наконечниками. Крім місцевих ювелірних виробів в одному з речових скарбів разом з великою срібною з позолотою чашею, прикрашеною зображеннями людини, звірів, птахів, геральдичних знаків, виконаних чеканкою, виявлено масивну кришку золотої дарохранильниці роботи ювелірів Нижньої Лотарінгії другої половини XII ст. (В. П. Даркевич, І. І. Єдомаха). Згадані скарби вчені пов'язують з подіями 1239 р., коли ординці, незважаючи на мужню боротьбу захисників, оволоділи Черніговом. Економічне, політичне і культурне значення міста було значною мірою підірвано.

Новгород-Сіверський. Першу згадку про місто знаходимо у "Повчанні Володимира Мономаха дітям" у зв'язку з боротьбою проти половців у 1078–1079 рр. Після Любецького з'їзду Новгород-Сіверський став столицею князівства, що відокремилося у 1140–1150 рр. від Чернігівської землі. Політична історія міста пов'язана з діяльністю Ольговичів — нащадків Олега Святославича.

Новгород-Сіверський привернув увагу дослідників у кінці XIX — на початку XX ст. Тут працювали Д. Я. Самоквасов, М. В. Воєводський та ін. Починаючи з 1979 р. розкопки на території міста проводить археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського історичного музею.

Місто виникло наприкінці X ст. на високому правому березі р. Десна на базі кількох поселень роменської культури. Ядром міста був дитинець площею 2 га. Його оточував окольний град площею близько 30 га. До стін окольного града прилягали неукріплені селища. Найдавніші фортифікації на дитинці було зведено в останній чверті X ст. У валу відкрито дерев'яні конструкції. Наприкінці XI — на початку XII ст. оборонні споруди дитинця було реконструйовано з метою їх зміцнення. З південного боку виявлено

в'їзд до замку. Окольний град також мав свою систему фортифікацій, яка складалася з валу та рову. Вал, як і на дитинці, мав дерев'яні конструкції. В окольному граді було троє воріт: Чернігівські, Курські та Водяні.

Літописні та археологічні дані показують, що на території дитинця знаходився князівський палац і центральний храм міста — церква Михайла. Деякі будови, відкриті розкопками на дитинці, дослідники пов'язують з князівським двором. Це, зокрема, рештки князівського погреба — медуші XII ст. Медуша була напівземлянковою спорудою площею близько 50 $м^2$, де зберігалися понад 100 амфор з вином і медом, а також інші продукти. У підлозі погреба були вириті спеціальні заглиблення, в яких вертикально стояли амфори. Виявлено ями, в яких зберігалися запаси м'яса, риби.

У місті археологічно зафіксовано житла двох типів: наземні і напівземлянки. Одну з напівземлянок досліджено на дитинці. Ця споруда мала стовпову конструкцію стін. Житло датується (роменською керамікою) кінцем X ст. Біля житла відкрито залишки господарського комплексу, який являв собою заглиблену в землю будову з трьома господарськими ямами-погребами. Поряд виявлено ще кілька господарських ям. Наземні житла зберігаються гірше і фіксуються за завалами обмазки стін та концентрацією речових знахідок. В одній з таких наземних будов виявлено рештки печі-кам'янки, що стояла на дерев'яному опічку, характерному для жител північних районів Русі. Житло датується (керамікою та іншими супровідними речами) кінцем XII — початком XIII ст.

На території посаду досліджено залишки металургійних домниць ямного типу, залізні криці та шлаки, сліди ковальського, гончарного, ювелірного, косторізного та інших ремесел. Печі-домниці датуються (керамікою) X — початком XI ст. Озброєння (бойові сокири, наконечники списів і стріл) і побутові предмети (ножі, кресала, замки, ключі) свідчать про високий рівень розвитку залізоробного і ковальського ремесел. Існування ювелірного та склоробного ремесел зафіксовано знахідками ливарних форм, уламків виробів, шлаками тощо. Про торговельні зв'язки Новгорода-Сіверського свідчать вироби з прибалтійського янтарю, східний скляний посуд, шиферні прясельця з Овруча, скляні браслети з Києва та Візантії.

За 2 км від міста, вниз за течією Десни, у XII–XIII ст. діяв Спасо-Преображенський монастир. Тут досліджено центральний Спаський собор — трьохапсидний чотиристовповий храм (20,1 x 13,3 м). Із західного боку церква мала прямокутний у плані притвор. До північного і південного фасадів були прибудовані округлі притвори типу апсид. Стіни

споруди зведено за технікою рівношарової кладки плінфи на розчині з цем'янкою. Виявлено уламки штукатурки з фресковим розписом, є й окремі графіті.

Міське кладовище, як вважають, містилося приблизно за 1 км на схід від давньоруських фортифікацій, там, де знаходився розкопаний скарбошукачами курган. Систематичні дослідження некрополя не провадилися.

Новгород-Сіверський був одним з важливих осередків міської культури, центром князівства, займав вагоме місце в історії Київської Русі X–XIII ст. Нашестя орд Батия обірвало розвиток міста. У XIV ст. Новгород-Сіверський потрапляє під владу литовських феодалів, а з 1500 р. переходить до Московської держави.

Любеч. Рештки цього стародавнього міста виявлено на території селища міського типу Ріпкинського району Чернігівської області на лівому березі Дніпра. Перша літописна згадка про Любеч пов'язана з подіями 882 р., коли ним оволодів новгородський князь Олег. Під 907 р. про Любеч згадано як про одне з важливих міст у договорі Київської Русі з Візантією. Подальші літописні згадки про місто (1147, 1159 рр.) пов'язані з міжусобною боротьбою чернігівських і смоленських князів.

Археологічне вивчення Любеча розпочалося наприкінці XIX ст. розкопками 30 курганів, першими роботами на території Замку. У XX ст. територію Любеча вивчали М. К. Якимович, В. К. Гончаров, Б. О. Рибаков.

Дитинець Любеча — городище Замок — локалізується у центральній частині горбів, поблизу устя р. Гончарівка, на високому (близько 40 м) останці з крутими схилами. Дитинець був укріплений могутнім валом і ровом. З північного боку від дитинця, у дніпровській заплаві, була пристань, про що свідчить аналіз культурного шару і знахідки візантійських монет. На північний схід від дитинця виявлено невелике мисове городище, яке дослідники пов'язують з частиною міського посаду. З півдня і з заходу до дитинця також прилягали території посадів. На західному боці був розташований Воскресенський монастир X–XII ст. і печера Антонія Печерського. Курганний могильник Любеча знаходився переважно на північний схід від міста.

Посади і дитинець Любеча сформувало східнослов'янське населення середини і третьої чверті І тис. н.е. Як вважає Б. О. Рибаков, у IX ст. на дніпровському водному шляху виникло спочатку невелике містечко, а після утворення Давньоруської держави Любеч став одним з важливих міських форпостів Києва. Подальший розвиток міста припадає на X ст., коли навколо його посадів було зведено вали.

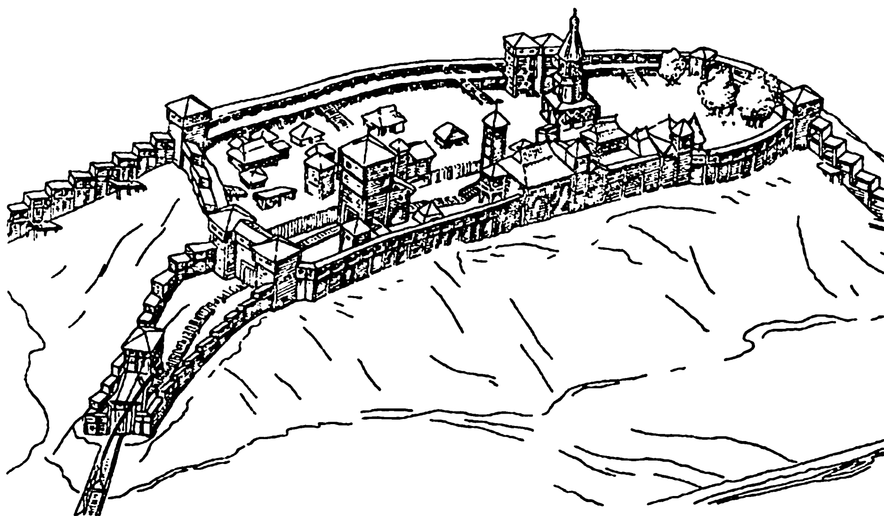

Рис. 126. Замок в Любечі (реконструкція Б. О. Рибакова).

У другій половині XI ст. любецькі фортифікації було реконструйовано. Укріплення дитинця-замку складалися з дубових городень, заповнених глиною. Над ними були дерев'яні стіни-заборола. До городень з внутрішнього боку городища примикали житлові зруби-кліті з рівною дерев'яною покрівлею, перекритою шаром глини. Це були бойові майданчики заборол, куди вели сходи з колод. Вздовж внутрішнього периметра оборонних стін у землю закопували великі мідні казани для "вару" — окропу, яким поливали ворогів під час штурму. Замок Любеча від посаду відокремлював сухий рів, через який було перекинуто підйомний міст. Від посаду до мосту вів високий насип — пандус — шириною понад 10 м. Ворітьми з двома баштами охоронявся і контролювався вхід до замку. Археологи відкрили залишки приміщень для варти, а також господарські кліті з різними запасами, медуші з рештками корчаг, господарські ями-погреби, ями для збереження води та ін.

На території дитинця відкрито залишки високої будови — башти-донжона. У підземеллі цієї башти виявлено речовий скарб високохудожніх золотих і срібних прикрас, який, на думку Б. О. Рибакова, міг належати багатому боярину — коменданту замку. Важливою спорудою замку був дерев'яний князівський палац (40 x 9–13 м) з трьома теремами. За матеріалами досліджень Б. О. Рибаков реконструював триповерховий будинок

князівського палацу. За палацом виявлено залишки дерев'яної церкви (6,5 х 6,5 м) з шатровою покрівлею. Поблизу церкви було кладовище.

У замковій частині відкрито залишки рядових жител: двоповерхових, одноповерхових і напівземлянкових з глинобитними печами. Одне з жител належало майстру-ювеліру. Тут знайдено значну кількість керамічних тигельків, уламки мідних предметів і мідного дроту. У другому з розкопаних жител мешкав косторіз XI ст. На городищі були також майстерні, де виготовляли шиферні пряселья і скляні браслети (дослідження Ю. Л. Щапової).

Б. О. Рибаков вважає Любецький замок доменіальним володінням чернігівських князів XI–XII ст. Замок був пограбований, очевидно, під час усобиці між смоленським князем Ростиславом і чернігівськими Ольговичами. За літописом, це трапилося в 1147 р.; сліди згарищ зафіксовано в різних частинах дитинця. Пограбування й спалення замку в середині XII ст. є головною причиною того, що тут знайдено порівняно невеликий речовий інвентар. Лише у потайних місцях виявлено срібні грошові гривні, а також дорогоцінні прикраси із золота й срібла (браслети, намисто, колти, скроневі кільця, персні, бляшки з перегородчастою емаллю). Знайдено також предмети озброєння (перехрестя меча, бойова сокира, уривки кольчуги, булава, наконечники списів і стріл), землеробські знаряддя праці (серпи, жорна) та різні побутові речі. Цікавими є знахідки шиферних пряселець з написами, в яких зафіксовано імена Іванка, Степаниди, Нежили, Миколая. Знайдено і кам'яну ікону з написом на її зворотному боці "Яковъ". Як довів Б. О. Рибаков, Любецький замок вважався резиденцією чернігівських князів, а засновником замку був чернігівський князь Володимир Мономах (1074–1094 рр.).

Рядове населення міста мешкало за межами дитинця. Про це свідчать потужний культурний шар X–XIII ст., а також рештки наземних і напівземлянкових жител на посадах Любеча. На західному валу посаду розкопками відкрито рештки дерев'яної сторожової вежі.

Поховальний обряд реконструюється на основі могильників. Один курганний некрополь (30 курганів) виявлено на північний схід від міста. Другий курганний могильник (близько 100 курганів) розташовувався на південно-східній околиці міста. Цей могильник частково пов'язаний з територією сучасного кладовища. Третій могильник досліджено на північно-східній периферії міста. На могильниках археологічно досліджено 45 курганів (3 трупоспалення на стороні, 18 трупоспалень на місці, 2 трупопокладення

в ямах під курганами). У деяких курганах виявлено порушені поховання, деякі можна вважати кенотафами.

Широкі розкопки на території Любеча вперше у слов'яно-руській археології дозволили Б. О. Рибакову повністю реконструювати і відновити зовнішній вигляд багатого феодального замку XI–XII ст. Вчений визначив також певне співвідношення великих ремісничо-торгових посадів і відокремленої від них князівської резиденції.

Путивль. Стародавній Путивль займав високі миси правого берега р. Сейм. Перші літописні згадки про Путивль виявлено під 1146 р., коли місто було оточене військами київського князя Ізяслава Мстиславича та його союзників — князів чернігівського і переяславського. Після тривалої облоги місто здалося. Переможці захопили путивльський князівський двір Святослава і розділили між собою його майно. Після подій 1146 р. Путивль було передано під владу чернігівських князів, а в 1149 р. місто знову переходить у володіння Святослава Ольговича і його нащадків — новгород-сіверських князів. З Путивля у 1185 р. виступив у похід на половців новгород-сіверський князь Ігор Святославич. Літопис повідомляє про участь путивльської дружини у битві на Калці 1223 р. За часів навали орд Батия (1237–1241 рр.) Путивль, очевидно, спіткала доля інших міст, які трапилися на шляху ординців.

Перші археологічні обстеження Путивля здійснив у 1947 р. Д. Т. Березовець. Пізніше тут працювали В. А. Богусевич, Б. О. Рибаков, експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Сухобокова.

Дослідження показали, що на території міста у VIII–X ст. існувало кілька поселень роменської культури. Вони розташовувалися в урочищах Нікольська Гірка, Коптєва Гора, де під час розкопок виявлено залишки жител і господарських споруд VIII–X ст. На городищі в урочищі Городок, яке топографічно домінує, також зафіксовано культурний шар VIII–X ст. Саме це городище і стало дитинцем міста. Воно займає мис площею 1 га, оточений крутими терасоподібними схилами та глибоким яром. В'їзд на городище відкрито у північно-східній частині, на вузькому (10 м завширшки) перешийку. На північ від дитинця знаходився посад і захищений дерев'яними стінами "острог".

У конструкції валу виявлено рештки дубових зрубів-городень, датованих другою половиною XII ст. Під ними у валу північно-західної частини Городка виявлено залишки дерев'яних фортифікацій кінця X — середини XI ст., а ще нижче — залишки оборонної стіни у вигляді двох'ярусного частоколу VIII–IX ст. Таким чином, дитинець Путивля зберігає у своїх

нашаруваннях сліди фортифікаційних споруд від VIII–IX до XII ст. На цьому городищі представлено також культурний шар XV–XVIII ст.

У центральній частині дитинця В. А. Богусевич і Б. О. Рибаков відкрили залишки фундаменту кам'яної палацової церкви. Споруда була прямокутною у плані (18 х 20 м), мала два напівкруглих виступи з північного та південного боків. Три вівтарних виступи напівкруглої форми збереглися зі східного боку, а на західному був притвор прямокутно-овальної форми. Б. О. Рибаков дійшов висновку, що будівельні рештки храму, виявлені під шаром зі слідами пожежі кінця 30-х років XIII ст., свідчать, що церкву почали будувати до нашестя ординців. Однак будівництво її не було завершене (не знайдено штукатурки і слідів фресок).

У цій же частині городища, поряд з церквою, було досліджено житлово-ремісничий комплекс майстра-ювеліра. У напівземлянці площею 7,5 м^2 виявлено кераміку XII–XIII ст., набір тигельків і шматки мідного шлаку. Поблизу церкви відкрито кілька ям-погребів, у яких знайдено кераміку, господарський інвентар, предмети кінського спорядження, окремі прикраси XII–XIII ст.

На північний схід від залишків фундаменту храму археологи відкрили колективну могилу, в якій виявлено розміщені у кілька ярусів кістяки загиблих у 1239 р. людей. Під цим колективним похованням оборонців міста досліджено напівземлянку зі слідами пожежі. У приміщенні знайдено запаси червоної вохри і кілька мініатюрних керамічних посудин. Очевидно, тут мешкав художник. Його житло стало місцем колективного поховання. Поряд, теж у згорілому приміщенні, виявлено кістяк дитини, яка сховалася там, коли в місто увірвалися ординці, і загинула.

Посад Путивля був густо забудований. Про це свідчать знайдені під час розвідкових робіт серії посуду, уламки скляних браслетів, шиферні пряслиця, меч, кольчуга, наконечники списів і стріл.

Навколо посаду Путивля розміщувалися приміські села. За 1,5–1,8 км на захід від дитинця виявлено потужний культурний шар з рештками жител і господарських споруд XII–XIII ст. Аналогічні залишки простежено і в урочищі Підмонастирська слобода.

Залишки могильника XII–XIII ст. зафіксував О. В. Сухобоков в урочищі Нікольська Гірка. Тут виявлено 20 поховань-трупопокладень за християнським обрядом. Тут же було знайдено 3 поховання зі слідами часткового трупоспалення, які О. В. Сухобоков датує X–XI ст.

Археологічні дослідження в Путивлі будуть продовжені. Але вже те,

що відомо про його давню історію сьогодні, засвідчує: в XI–XII ст. Путивль функціонував як місто. Воно лежало на шляхах, що пов'язували північно-західні та північні райони Київської Русі. У лихоліття ординського нашестя його спіткала доля інших давньоруських міст і містечок.

Галицько-Волинське князівство. *Галич* уперше згадується в літописі у середині XII ст. Тоді Галич був столицею князівства, до якого увійшли Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Теребовльське князівства. За часів князювання Ярослава Осмомисла (1153–1187) могутність стольного Галича значно зросла. З 1199 р. Галич стає столицею об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Він був одним з найвизначніших економічних, політичних і культурних центрів стародавньої Русі. Розвитку Галича сприяло його вигідне розміщення на перехресті важливих торговельних шляхів, що пов'язували землі Київської Русі з Подунав'ям і Причорномор'ям. Галич оточували родючі землі і масиви лісів Прикарпаття. Недалеко від міста знаходилися поклади солі.

В історичній науці XIX ст. не було єдності думок щодо локалізації столиці Галицько-Волинської Русі. Довгий час вважалося, що стародавній Галич був розташований на місці нинішнього однойменного районного центру Івано-Франківської області. У 1890 р. А. Чоловський висунув нову концепцію, згідно з якою рештки літописного Галича слід шукати в с. Крилос над р. Луква, де розташовано велике городище.

Перші археологічні дослідження у 1882–1884 рр. провів І. І. Шараневич. На околицях Галича, Крилоса і Залукви відкрито фундаменти семи білокам'яних монументальних споруд — храмів. Початок широких археологічних досліджень у Крилосі припадає на 30-ті роки XX ст., коли Я. Пастернак відкрив тут фундаменти Успенського кафедрального собору. Це відкриття і вирішило проблему локалізації столиці Галицько-Волинської Русі.

Пізніше археологічні дослідження літописного Галича проводили експедиції під керівництвом В. Й. Довженка, В. К. Гончарова, М. К. Каргера, В. В. Ауліха.

Стародавній Галич розташовувався на мисі високого корінного берега р. Луква. Висота мису над рівнем річки становила 70 м. На цьому підвищенні стояла фортеця, площа якої у XII–XIII ст. становила близько 50 га. Все верхнє місто було поділене на три частини. Перша з них (150 х 200 м) розташована на краю мису і мала назву Золотий Тік. Золотий Тік був обнесений валом і ровом. Тут, як вважають вчені, був князівський двір. За південним валом і ровом знаходилася єпископська частина міста. Тут стояв

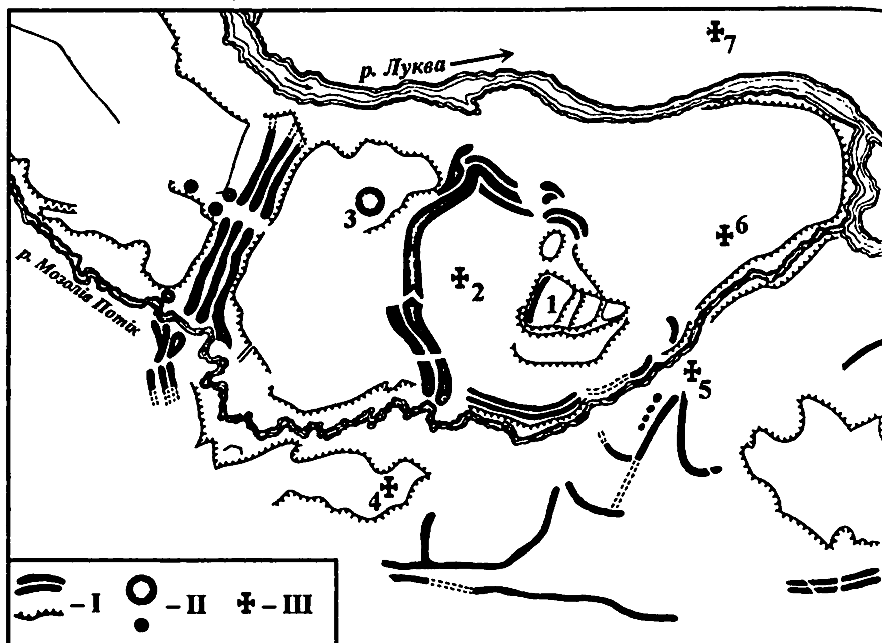

Рис. 127. Давній Галич.

I — вали; II — земляни насипи; III — залишки церков.

1 — Золотий Тік; 2 — Успенський собор; 3 — курган Галичина Могила; 4 — Іллінська церква; 5 — Воскресенська церква; 6 — церква "на Царинці"; 7 — Благовіщенська церква.

великий білокам'яний кафедральний храм Успіння. Далі на південь розташовувався міський посад. Його захищала потрійна лінія валів і ровів. Між валами єпископської частини і посаду є розрив — Воротище, який вказує на місце давнього проїзду з воротами. На низині, біля західного підніжжя верхнього міста, по обох берегах р. Луква на площі 200 га локалізувалися підгороддя. До околиць міста прилягали села і садиби бояр. Біля впадіння Лукви в Дністер знаходилася пристань Галича.

Археологічні дослідження останніх років показали, що початок формування Галича як міста можна віднести до кінця VII — початку VIII ст. У 1991–1992 рр. археологічна експедиція під керівництвом В. Д. Барана і Б. П. Томенчука відкрила на місці літописного кургану Галичина могила символічне поховання (кенотаф) на честь князя, який міг бути засновником міста Галича. Поховальна яма мала форму човна. По краях всього пери-

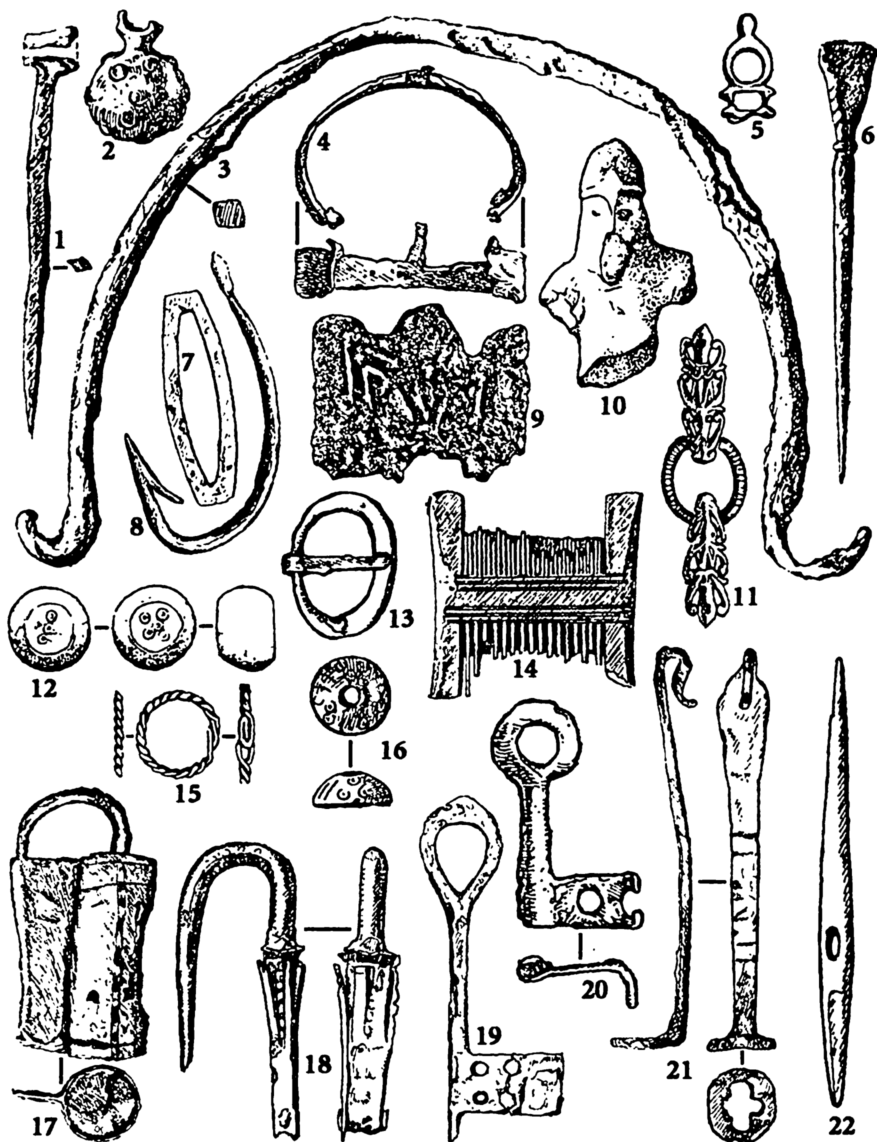

Рис. 128. Старожитності з розкопок давнього Галича:

1 — цвях; 3 — дужка від відра; 4 — підкова до чобота; 6 — писало; 7 — кресало; 8 — гачок; 13 — пряжка; 17, 18 — замки; 19–21 — ключі. Вироби з бронзи: 2 — прикраса кінської упряжі; 5 — застібка до книги; 9, 11 — поясні прикраси; 12 — тягарець; 15 — перстень. 10 — глиняна фігурка; 14, 16, 22 — вироби з кістки.

метра ями і були виявлені залишки дерев'яного човна-однодеревка. Знахідки, що супроводжували кенотаф: дві залізні бойові сокири, кинджал, наконечник дротика, два наконечники стріл та рештки позолоченого щита. Вказані речі датуються приблизно X ст.

Галич виник і формувався в епоху раннього феодалізму в результаті природного зростання початкових неміських поселень. На початковому етапі утворення на місці майбутнього Галича функціонувала група поселень. Серед них виділялося поселення мисового типу на Крилоській горі. Воно виникло наприкінці VII — на початку VIII ст. Із досліджених останнім часом 20 жител верхнього міста 15 належать до напівземлянок з печами-кам'янками і керамікою VIII —X ст. У зв'язку з ранніми житловими комплексами кінця VII — X ст. розглядають речі Крилоського скарбу VII ст. н.е., а також грошовий скарб куфічних монет X ст. Ці скарби, безперечно, пов'язані з давніми торговельними шляхами, що вели до Візантії та країн арабського світу. Важливу роль у торгівлі давньоруського населення Прикарпаття відігравали центри солеваріння — Калуш і Долина. Саме вони постачали сіль у Подніпров'я. Очевидно, біля соляного торговельного шляху і виникло поселення, яке стало основою майбутнього міста. Його подальший соціально-економічний, політичний і культурний розвиток визначався рівнем сільського господарства, ремесел і торгівлі. Пам'ятки Галича XI–XIII ст. характеризують етап його піднесення і розквіту в системі інших населених пунктів Галицького, а потім Галицько-Волинського князівства. На середньому майданчику верхнього міста за часів Ярослава Осмомисла було споруджено кафедральний Успенський собор, який за розмірами поступається тільки Київській Софії. Собор зведено з білого дністровського каменю-вапняку у стилі галицької архітектурної школи. Це п'ятинефний трьохапсидний храм, прикрашений фігурною та орнаментальною різьбою. Зразком галицької школи різьби по каменю є рельєф із зображенням дракона. Підлога храму була вимощена керамічними глазурованими плитками, які згодом замінили кам'яними. При дослідженнях фундаменту відкрито кам'яний саркофаг з останками кістяка чоловіка. Вважають, що тут було поховано Ярослава Осмомисла.

На Золотому Тоці досліджено рештки численних наземних жител з глинобитними печами і керамікою XII–XIII ст. Саме тут виявлено речі, які могли належати феодалам міста. Це цілі й фрагментовані хрести-енколпіони, золоті колти з емаллю, срібні сережки. Знайдено серію побутових залізних виробів, а також різноманітну масову кераміку. Цікавими виявилися два житла XII–XIII ст., одне з яких загинуло від пожежі. Тут знайдено

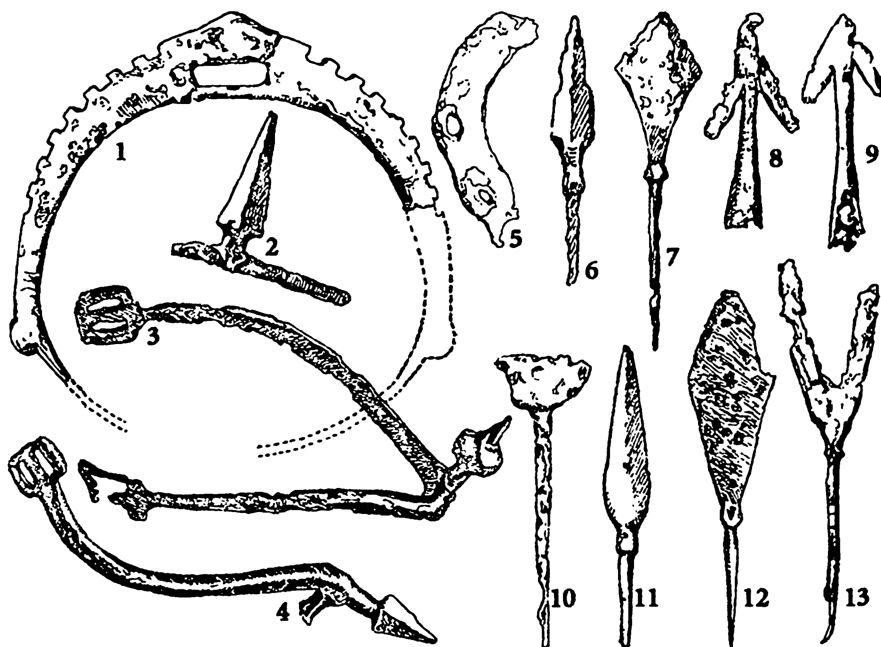

Рис. 129. Вироби із заліза з давнього Галича:
1 — стремено; 2–4 — шпори; 5 — частина кінської підкови; 6–13 — наконечники стріл.

кілька керамічних посудин, залізне чересло, дві коси-горбуші, три сокири, кайло, свердло для дерева, уривки кольчуги, кінські пута, флягу з бронзової бляхи, шість цілих скляних браслетів та інші речі.

У цій же частині дитинця В. В. Ауліх відкрив своєрідну комору ювеліра-ливарника. У ній знайдено 150 тигельків для плавлення бронзи, матриці для виготовлення порожнистих прикрас і нашивок-бляшок, велику кількість пошкоджених бронзових прикрас і предметів культу (фрагменти кількох хрестів-енколпіонів), а також три кам'яні і дві бронзові іконки.

На території Підгороддя виявлено культурний шар та об'єкти XI–XIII ст., в урочищі Царинка — рештки згорілого двоповерхового будинку. В урочищі Церквище досліджено залишки залізоробного виробництва. Залишки кузні і бронзоливарної майстерні відкрито в урочищі Юрівське, рештки склоробного виробництва — на околиці с. Вікторове. Потужний культурний шар простежено в обривах берега р. Луква. У Підгородді відомі залишки кількох давньоруських білокам'яних храмів, зокрема Благовіщенської і Вос-

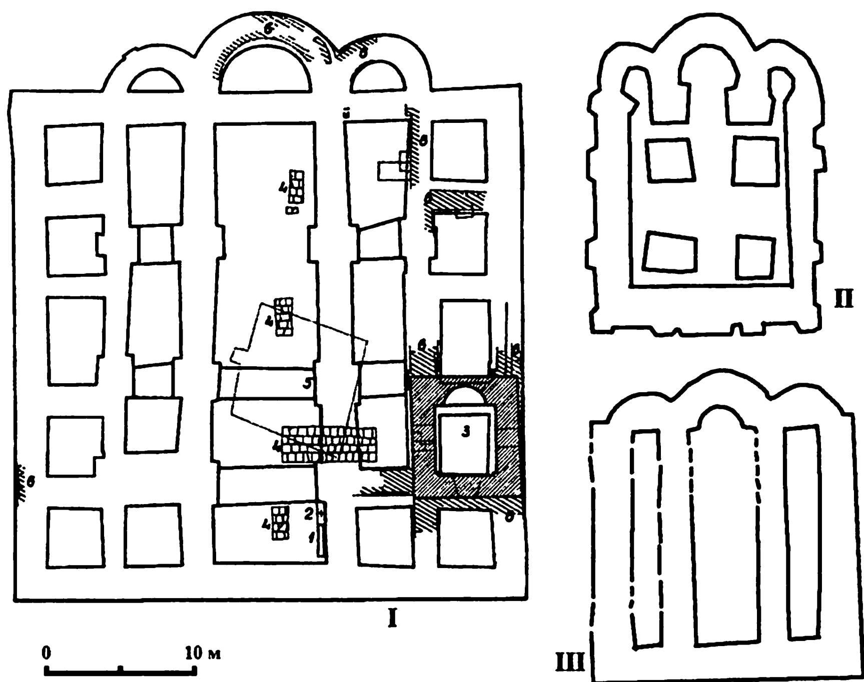

Рис. 130. Церкви давнього Галича.

I — план Успенського собору; II — фундамент церкви "під Дібровою"; III — фундамент церкви Спаса.

1 — саркофаг Ярослава Осмомисла; 2 — могила "князівни"; 3 — мурована каплиця (останок собору); 4 — останки кам'яної підлоги; 5 — яма (капище?); 6 — залишки надземних стін.

кресенської церков. Фундаменти стін Благовіщенської церкви споруджено з річкового каменю на міцному вапняно-піщаному розчині. У західній частині споруди виявлено не зрушені з місця фрагменти підлоги з різнокольорових керамічних полив'яних плиток. Під церквою відкрито залишки згорілої дерев'яної культової споруди зрубної конструкції та кількох поховань.

В урочищі Царинка Ю. В. Лукомський виявив залишки монументальної споруди Галича. Археолог натрапив тут на два фундаменти, відстань між якими становила 9 м. Між ними простежено добре збережену підлогу з тесаних вапнякових плит, полив'яних керамічних плиток, а також поховання літнього чоловіка у саркофазі, виготовленому з вапнякового моноліту. Дослідники вважають, що виявлені фундаменти є залишками літописної

церкви у монастирі Івана, де поховано Ростислава Івановича Берладничича. Всього на території літописного Галича виявлено залишки 9 пам'яток монументальної архітектури. З письмових джерел відомо ще близько 20 місць, де можливі знахідки аналогічних споруд.

Отже, давньоруський Галич був великим міським економічним, політичним і культурним центром Південно-Західної Русі. Тут тісно переплелися місцеві давньоруські традиції з впливами Центральної Європи. Галицька архітектурна школа, наприклад, зазнала відчутного впливу романського мистецтва. Вироби галицьких ювелірів, різьбярів по кістці цінували не тільки на Русі, а й у центральноєвропейських країнах.

Нашестя орд Батия у 1241 р. підірвало могутність Галича. Значна частина міста й округи постраждала від завойовників. Але місто існувало і в післяординський час. Остання літописна згадка про нього датована 1272 р. Остаточний занепад Галича стався в середині XIV ст. внаслідок воєнної інтервенції польсько-литовських феодалів.

Пліснеськ. Залишки міста виявлено поблизу хут. Пліснеська і с. Підгірці Бродівського району Львівської області. У літописі Пліснеськ згадується під 1183 і 1233 рр.

Дослідження Пліснеська розпочато в 1810 р. У XX ст. тут працювали експедиції Львівського університету, Інституту суспільних наук (нині — Інститут українознавства НАНУ) та Інституту археології НАН України під керівництвом І. Д. Старчука, В. К. Гончарова, М. П. Кучери.

Пліснеське городище овальної у плані форми складається з двох частин — верхньої і нижньої. Верхня займає мисове плато, а нижня — навколишню долину та прилеглі до плато схили. Загальна площа городища становить 160 га. Вся його територія обнесена зовнішнім валом і ровом. Внутрішні фортифікації поділяють її на кілька частин. Археологічні матеріали показують, що городище Пліснеська існувало протягом тривалого часу, починаючи від раннього залізного віку. Культурний шар VIII–IX ст. свідчить про те, що в другій половині I тис. н.е. місцеве східнослов'янське населення пристосувало городище для своїх потреб. У X–XII ст. тут зосередилася значна група давньоруського населення, якій і належать найважливіші архітектурні об'єкти і старожитності міста.

Наприкінці X — на початку XI ст. мисова частина городища мала могутні фортифікації з кам'яною кладкою і дерев'яними конструкціями. У Пліснеську відкрито 70 житлових і господарських споруд напівземлянкового і наземного типів. Напівземлянки використовувалися з VIII–IX до

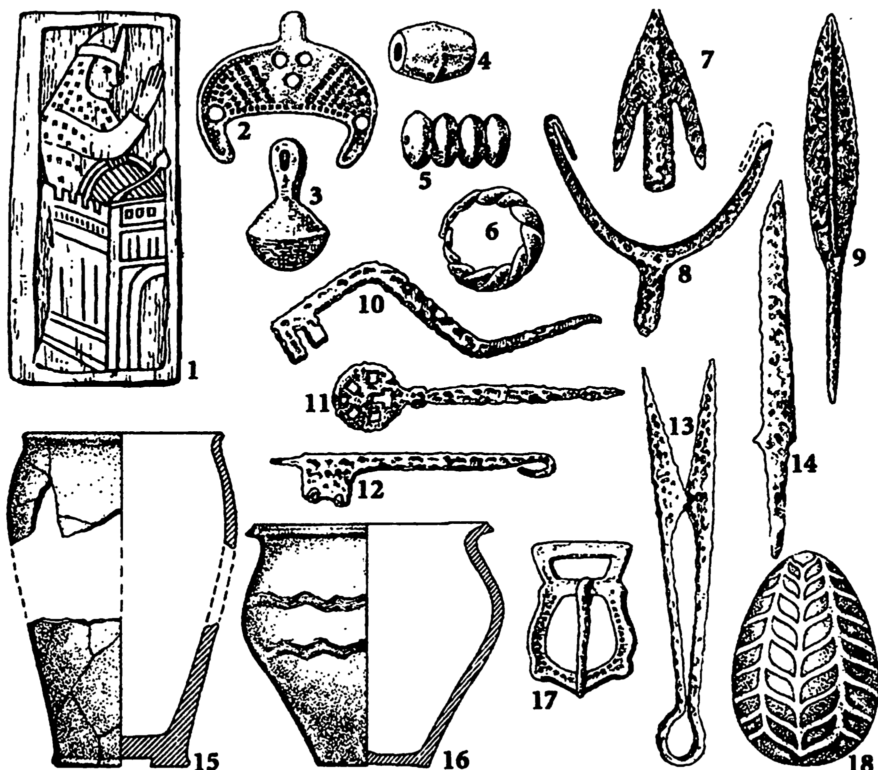

Рис. 131. Матеріали з літописного Пліснеська:
1 — фрагмент шкатулки з кістки; 2, 4–6 — прикраси; 3 — ґудзик; 7–14 — вироби з заліза; 15, 16 — кераміка; 17 — пряжка; 18 — глиняна писанка.

XIII ст., наземні житла функціонували у XII–XIII ст. Напівземлянки VIII–IX ст. (10–12 м^2) мали печі-кам'янки. Ця ж традиція зберігалася і в X–XI ст. Напівземлянки XII–XIII ст. стають більшими за площею (30–40 м^2) і мають глинобитні печі. Від 22 наземних жител XII–XIII ст. збереглися залишки глинобитних печей. З багатих міських наземних будинків XII–XIII ст. походять 168 фрагментованих керамічних плиток, які використовувалися для оздоблення інтер'єру.

У житлах, господарських спорудах і навколо них виявлено різноманітний речовий матеріал, який дає уявлення про економічний, соціальний уклад і культуру міста. Із знарядь землеробства знайдено 2 залізних наральники, різак-чересло, 19 серпів, 4 коси, фрагменти залізних окуть від лопат.

Знахідки характеризують і рівень розвитку ремесел. Скупчення залізних шлаків виявлено в різних частинах культурного шару. Виявлено кілька залізних криць, ковальські зубила, пробійники, два кам'яних точильних круги. Знаряддя ливарників і ювелірів представлені ливарними формочками, тигельками-ллячками, пінцетом, пуансоном і матрицею для тиснення прикрас.

Із знарядь для обробки дерева виявлено 6 сокир, 3 тесла, скобель, 5 доліт, 3 різці, стамеску. На городищі знайдено багато предметів озброєння (107 наконечників стріл, наконечник списа, перехрестя меча, три уламки однолезових мечів, кістяна бойова булава, 2 кістені, 23 шпори, залізні окуття від колчанів, вудила, псалії). До загальних побутових речей належать 40 залізних ключів, кілька ножиць, кресал, понад 20 залізних і бронзових пряжок, бронзові й срібні підвіски, бронзові та мідні браслети. Є кілька культових речей (бронзова підвіска панікадила та скляний хрестик).

Серед виробів з каменю знайдено 140 точильних брусків, 133 прясельця, з яких 107 — шиферні, овруцькі і 26 — з місцевої вапнякової породи. Скляні вироби представлені браслетами, намистинами, перснями. Крім того, виявлено кілька скляних кубків, якими користувалися представники заможної верхівки міста.

Серед знахідок найбільше керамічних виробів. Увесь посуд (за винятком кількох ліпних горщиків) виготовлено на гончарному крузі. Форми й орнаментація посуду типові для давньоруських міст і поселень XI–XIII ст.

Курганний могильник Плісneська досліджено у північній частині городища на площі 6 га. Матеріали досліджень показують, що до початку XI ст. тут панував обряд кремації. Починаючи з XI ст., поширюються звичайні трупопокладення. У XII–XIII ст. інгумація стає найпоширенішою формою поховальної обрядності. Поховання-трупоспалення супроводжувалися керамічним посудом з жертовною їжею і напоями, трупопокладення — срібними скроневими кільцями, бронзовими перснями, залізними ножами, кам'яними точильними брусками. У шести похованнях виявлено досить багатий інвентар (мечі з золотою та срібною інкрустацією, кольчуга, золоті браслети і персні, срібні хрести і прикраси зі скла та каменю). Ці поховання пов'язують з воїнами-дружинниками і датують XI ст.

Групу поховань-трупопокладень XIII — початку XIV ст. супроводжували окремі побутові предмети і прикраси. Деякі з поховань були перекриті кам'яними плитами.

Таким чином, дослідження літописного Пліснеська показали, що місто у X ст. стало одним із західних форпостів Київської Русі. Можна думати, що тут була резиденція представника центральної князівської влади. У XII–XIII ст. Пліснеськ входив до складу Галицького, а потім — Галицько-Волинського князівства. Життя у місті після нашестя ординців припинилося не відразу, в окремих його частинах воно тривало і в другій половині XIII–XIV ст.

Звенигород. Недалеко від Львова, у Пустомитівському районі, на р. Білка розташоване сучасне с. Звенигород, на місці якого знаходилося однойменне стародавнє місто. Давньоруські літописи неодноразово згадують про Звенигород. У Лаврентіївському списку літопису перша згадка про місто датована 1086, в Іпатіївському — 1087 р. За літописами, Звенигород в XI–XIII ст. перебував у вирі князівських міжусобиць, тимчасово потрапляв під владу угорських феодалів.

Археологічні дослідження Звенигорода було розпочато у 1953 р. експедицією Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свєшнікова. Ці роботи продовжив В. С. Терський-Шелом'янцев. У 1965–1972 рр. розкопки у Звенигороді проводила експедиція Інституту суспільних наук (нині — Інститут українознавства НАНУ) та Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом О. О. Ратича. У 70–80-х роках експедицію знову очолив І. К. Свєшніков. Нині дослідження стародавнього міста триває.

Залишки городища займають площу близько 12 га. Дослідженнями встановлено, що пагорб у південно-західній частині городища — це природне підвищення. У західній частині пагорба відкрито залишки валу, що оточував і захищав дитинець. У зовнішній конструкції валу розкопками виявлено рештки дерев'яних городень, а з внутрішнього боку — залишки житлових приміщень. За західним валом городища, в урочищі Загородище, досліджено посад площею до 3 га. Інший, північно-східний, посад міста виявлено в урочищі П'ятницькому: він мав площу близько 10 га. Таким чином, загальна площа міста становила понад 25 га. Разом з навколишніми селами й садибами бояр літописний Звенигород являв собою одне з типових міст Галицько-Волинського князівства.

Багаторічні археологічні дослідження проводилися на території дитинця і на землях посадів. У північно-східній частині городища розкопками відкрито залишки двох напівземлянок, що були, очевидно, житлами і майстернями ремісників-косторізів. Тут знайдено залізні знаряддя для обробки кістки і рогу,

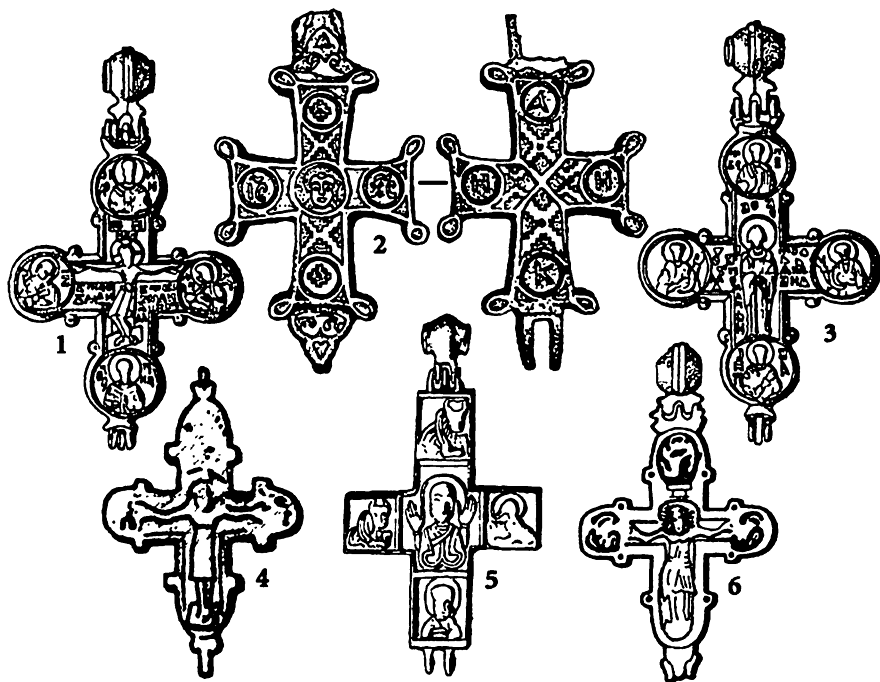

Рис. 132. Хрести-енколпіони з галицьких міст: 1–3, 5 — Галич; 4 — Звенигород; 6 — Василів.

а також оздоблені кістяні накладки дерев'яних скриньок, рукоятки ножів, гребінець, заготовки для ложки і бойового кістеня. Вироби звенигородських майстрів-косторізів, очевидно, були відомі не тільки у Південно-Західній Русі, а й у сусідніх країнах.

На городищі досліджено також наземні житла, печі та господарські ями. У центральній частині Звенигорода відкрито фундаменти двох монументальних споруд XII ст. Стародавній кам'яний храм (12,5 х 10,6 м) був чотиристовповим, однокупольним. Храм мав прямокутну прибудову з південно-західного боку, яка, можливо, була усипальницею. Від другої кам'яної монументальної будови залишилися фрагменти фундаментів (24,5 х 20,3 м). Вважають, що тут стояв князівський палац. Підлога його була викладена керамічними полив'яними плитками. На площі споруди виявлено бронзовий хрест з перегородчастою емаллю, скарб скляних браслетів, орнаментований кістяний гребінь та інші речі.

Розкопками на території посаду Загородище виявлено культурний шар і залишки двох залізоплавильних горен XII–XIII ст., частину садиби шевця XI ст., майстерню ремісника-бронзоливарника початку XII ст.

У заплаві старого річища Білки відкрито чимало людських кістяків під тонким шаром задернованого торфу, осторонь лежали черепи. Люди не були поховані. І. К. Свєшніков вважає, що у 1241 р. ординці стратили тут групу людей, які потрапили до них у полон.

Розкопками на території П'ятницького посаду виявлено обгорілі рештки дерев'яної церкви XII ст. прямокутної у плані форми (9,25 x 6,5 м). Тут досліджено окремі фрагменти підлоги, викладеної керамічними полив'яними плитками. У південній частині споруди знайдено поховання чоловіка під кам'яною плитою. Поховання могло належати особі, причетній до спорудження церкви. Тут же виявлено частину потрійної іконки, виготовленої з рожевого овруцького шиферу. На ній зображено двох апостолів. Як свідчить назва урочища, це могли бути залишки церкви Параскеви-П'ятниці, яка вважалася покровителькою торгівлі у давньоруських містах. Отже, церква у П'ятницькому стояла, очевидно, на торговій площі.

У торфовому ґрунті північно-східного посаду Звенигорода добре збереглися дерев'яні конструкції та стародавні вироби з дерева і шкіри: дерев'яні миски, черпаки, ложки, дитячі іграшки, бондарські вироби, зразки шкіряного взуття. До унікальних знахідок належать дві сопілки, виготовлені з бузини. Тут знайдено також зерна пшениці, проса, насіння огірків, лісові і волоські горіхи, кісточки черешні, сливи, персика.

Археологічними розкопками встановлено, що від міських укріплень через посад пролягала вимощена деревом вулиця завширшки 5,1 м. Розчищено 70 м цієї вулиці. Вона складалася з повздовжніх лаг, перекритих поперечним настилом з колод. Тут відкрито залишки дерев'яних будинків-зрубів. Один з будинків розташований на перехресті головної і бічної вулиць. Це була одноповерхова споруда (4,25 x 3,6 м), від якої збереглися нижні дубові колоди стін, залишки глиняної печі. На подвір'ї садиби виявлено залишки господарської будови площею 16,5 м^2. Крім одноповерхових, у Звенигороді відкрито залишки кількох двоповерхових жител, аналоги яким відомі у Новгороді, Києві та інших давньоруських містах.

Вдалося простежити три головні будівельні періоди. Найдавніші будинки Звенигорода зведено наприкінці XI ст. Початком XII ст. датується другий, а серединою XII ст. — третій будівельний періоди. У верхньому будівельному горизонті виявлено 24 споруди, серед яких було 10 житлових будинків,

3 майстерні, 3 кузні та 8 будівель ще не з'ясованого призначення. Найбільший з досліджених зрубних будинків (7 х 7 м) мав підлогу з дощок, праворуч від входу стояла велика глинобитна піч. До однієї зі стін була прибудована двох'ярусна споруда довжиною понад 10 м. Її нижній поверх правив за комору і мав вимощений деревом проїзд на подвір'я. Вздовж фасаду йшла галерея на дубових обтесаних восьмигранних стовпах. Житлові кімнати розміщувалися на другому поверсі. Цей комплекс І. К. Свєшніков переконливо пов'язує з садибою боярина або купця. Саме тут виявлено багато бронзових, срібних і бурштинових прикрас — перснів, сережок, браслетів, хрестиків. Знайдено також уламки візантійських амфор і скляних кубків київського та візантійського походження, різнокольорове скляне намисто і кістяний предмет з вирізьбленим зображенням сокола. Описану споруду добре датує знайдена тут свинцева печатка галицького князя Івана Васильковича (1140–1141 pp.).

Археологічні матеріали показують, що у Звенигороді мешкали металурги, ковалі, гончарі, бронзоливарники, ювеліри, теслярі, майстри по обробці каменю, кістки й дерева, шевці та ін. Зокрема, рештки ювелірної майстерні досліджено на посаді. Тут знайдено велику кількість бурштинових, металевих і скляних прикрас (намистин, перснів, браслетів, підвісок, медальйонів). Про роботу звенигородських живописців свідчать виявлені під час розкопок грудки мінеральної фарби — кіноварі, вохри, а також мініатюрні керамічні посудинки, в яких розтирали фарби.

У Звенигороді знайдено сім свинцевих підвісних печаток XI — початку XII ст. Вони належали князю теребовльському Васильку, київському митрополиту Костянтину, князю теребовльському і галицькому Івану Васильковичу. За печатками та іншими археологічними матеріалами простежено економічні і культурні зв'язки Звенигорода з Києвом, Херсонесом, а також з прибалтійськими і західноєвропейськими містами.

Під час досліджень у Звенигороді виявлено дві берестяні грамоти, аналоги яких відомі в Новгороді та інших північно-західних містах.

Стародавній Звенигород мав два кладовища, розташовані в урочищах Гоєва Гора і Загуменки. Тут відкрито 76 поховань-трупопокладень, які за обрядом характерні для населення Південно-Західної Русі. Срібні і бронзові персні та сережки, виявлені у жіночих похованнях, дозволяють датувати кладовища XI–XII ст.

Львів. Стародавній Львів — одне з важливих південно-західних міст Київської Русі, входило до складу Галицько-Волинського князівства. На

початку 50-х років XIII ст. галицько-волинський князь Данило Романович спорудив замок на Княжій горі (нині Високий Замок) і назвав його на честь сина Львовом. Літописні згадки про стародавній Львів знайдено під 1256 і 1259 рр. у зв'язку з боротьбою Південно-Західної Русі проти монголо-татар. З літопису відомо, що за наказом татарського воєводи — темника Бурундая — укріплення львівського замку разом з фортецями деяких інших міст Галицько-Волинського князівства було зруйновано. Згодом замок був відновлений.

Археологічні пам'ятки Львова свідчать про існування на його території поселень енеоліту (культура лійчастого посуду) і раннього залізного віку (висоцька культура). Є відомості і про існування тут слов'янських селищ. На базі цих селищ і було споруджено в середині XIII ст. Львівський замок — дитинець середньовічного міста. Паралельно з попередніх слов'янських поселень формувалася територія міського посаду.

Сліди давньоруського городища виявлено на Замковій горі у 80-х роках XIX ст. під час земляних робіт. Під руїнами фундаментів стародавнього кам'яного замку залягав потужний шар вугілля й попелу, під яким були залишки дерев'яних зрубів. Вони належали, очевидно, до давньоруського часу, але були знищені при розбиранні фундаментів і загинули для науки.

У 1955–1956 рр. експедиція Інституту суспільних наук (нині — Інститут українознавства НАНУ) під керівництвом О. О. Ратича провела археологічні розкопки на території парку Високий Замок, де знаходився дитинець стародавнього Львова, а також на території Підзамчого, де був розташований його ремісничо-торговельний посад. Розкопки на Замковій горі виявили близько 15 тисяч різних знахідок. Найчисельнішим серед них є керамічний посуд. Переважає кераміка часів Давньої Русі, але трапляються і більш ранні форми. Це, наприклад, ліпна сковорідка IX–X ст., а також уламки амфор, характерних для типів X–XI ст. Подібні амфори виявлено в Києві, Вишгороді та в інших давньоруських містах. Ранні форми кераміки показують, що найстаріше давньоруське поселення існувало на Замковій горі у X–XI ст. Масова гончарна кераміка XI–XIII ст. включає вироби, на денцях яких виявлено різноманітні клейма майстрів, наприклад, знайдено клейма у вигляді знаків Рюриковичів. Це зображення двозубця, тризубця. Подібні клейма зустрічаються на Русі з X до середини XII ст., головним чином у великих містах. Кераміку зі знаками Рюриковичів виготовляли у гончарних майстернях, пов'язаних з вотчинним господарством князя. З цього випливає, що у давньоруському Львові функціонували гончарні

майстерні, які належали князю. Тут же, на Замковій горі, під час досліджень виявлено уламки плінфи X — початку XI ст.

З побутових предметів, крім кераміки, привертають увагу ножі, кресала, дужки від відер, пряжки, підкови для взуття, скоби, цвяхи і висячі замки. Предмети озброєння представлені наконечниками арбалетних стріл, схрещенням меча і шпори; із знарядь виробництва знайдено свердло, долото, сокиру, серп. Легко датуються бронзові хрести-енколпіони — XII — перша половина XIII ст. Нарешті, на Замковій горі знайдено кілька уламків скляних браслетів, характерних для давньоруських міст X–XIII ст.

Отже, комплекс виявлених знахідок свідчить про формування добре укріпленого поселення міського типу XI–XII ст. Очевидно, саме на основі цього давньоруського поселення Данило Галицький і побудував у середині XIII ст. нове місто.

У 1992 р. археологічна експедиція під керівництвом В. М. Петегирича і В. І. Івановського провела широкі розкопки на місці торгово-ремісничого району давньоруського Львова, що займав територію від підніжжя Замкової гори до берегів р. Полтви. Вперше при археологічних дослідженнях у Львові вдалося відкрити досить значну ділянку дерев'яної забудови із зрубними двох'ярусними будівлями, рештками вулиці, вимощеної деревом, а також дворами міських жителів, ремісничих майстерень XIII–XIV ст. Отже, крім дитинця, у місті розвивався ремісничо-торговельний посад. Про характер забудови стародавнього Львова маємо і деякі побічні свідчення.

Найстарішою монументальною спорудою у місті була церква св. Миколая, розташована на колишньому Волинському шляху. Згадку про цей храм зустрічаємо у князівській грамоті 1292 р. Його вінчали куполи з хрестами, зі східного боку він завершувався апсидою, теж увінчаною куполом. Храм вписується в серію аналогічних споруд, які з'явилися на Русі під впливом візантійського зодчества. Характер старої, давньоруської кладки стін зберігся в апсидній частині. Під фундаментом церкви виявлено поховання, які, можливо, пов'язані з більш давньою дерев'яною будівлею. Під час зондування виявлено плінфу і керамічні полив'яні плитки. Це підтверджує, що кам'яний храм споруджено не пізніше другої половини XIII ст. Споруду кілька разів відновлювали після руйнувань. Теперішнього вигляду храм набув, очевидно, у першій половині XVII ст.

Храм Івана Хрестителя відкрито на площі Старий ринок — він датується 1260 р. Дослідженнями експедиції Інституту українознавства НАНУ під керівництвом Р. С. Багрія з'ясовано, що у первісному вигляді це була одно-

нефна церква прямокутної форми 9,7 x 7,4 м. Фундаменти храму споруджено з каменю на гіпсовому розчині. Знайдено прямокутні керамічні полив'яні плитки підлоги, характерні для давньоруського часу.

Розкопками, проведеними всередині храму, на різних глибинах (від 0,5 до 1,5 м) виявлено 38 різночасових поховань. Поховання нижнього, третього, ярусу відносять до XII–XIII ст.

Поряд з давньоруським населенням у Львові XIII ст. існувала вірменська община. Наприкінці XIII ст. вірмени збудували церкву св. Анни (вона не збереглася), а німці — церкву Марії Сніжної. Остання збереглася до наших днів, але внаслідок перебудови та реставрації у XIX ст. вона втратила свій первісний романський характер.

Таким чином, княжий Львів був одним із найбагатших давньоруських міст. Тут розвивалися ремесла, торгівля, культура. Часті напади монголо-татар, династичні чвари поступово підірвали міць Галицько-Волинського князівства. Литовські і польські феодали скористалися цим. Вони нападали на землі Південно-Західної Русі, грабували їх. З 40-х років XIV ст. Львів потрапляє під владу королівської Польщі, але традиції давньоруської культури X–XIII ст. залишили тут свій глибокий слід.

Василів згадується у Галицько-Волинському літописі під 1229 р. Руїни міста виявлено на території с. Василів Заставнівського району Чернівецької області.

Експедиція Чернівецького краєзнавчого музею і Чернівецького університету під керівництвом Б. О. Тимощука дослідила територію стародавнього міста, на якій виявлено укріплений дитинець, ремісничий посад і приміські поселення. Поряд з поселенням знаходився феодальний замок.

Дитинець розташований у північній частині села на високому мисі правого берега Дністра. Площа дитинця — 130 x 100 м. З напільного боку він був укріплений ровом. По периметру дитинця у XII–XIII ст. функціонували дерев'яні фортифікації зрубної конструкції. З внутрішнього боку городища до стін прилягали деревоглинобитні житла. У північно-східній частині майдану виявлено залишки дерев'яної церкви (обвуглене дерево, каміння, керамічні глазуровані плитки). Поряд знаходилося кладовище, на якому відкрито кілька поховань у ґрунтових ямах. Одне з поховань було перекрите кам'яною плитою.

За оборонними стінами дитинця розташовувався посад. Його сліди простежено вздовж берега Дністра. На території посаду вивчено залишки наземних жител зі стовповою та зрубною конструкцією стін. Печі у приміщеннях

були глинобитними. Виявлено також кілька майстерень. Одна з них пов'язана із залізоробним виробництвом, друга — з гончарним. На місці останньої досліджено 9 одно- і двох'ярусних гончарних горен. Поблизу дитинця, в урочищі Торговиця, очевидно, була торговельна площа, в центрі якої виявлено залишки дерев'яної споруди (можливо, церкви). Від неї збереглися скупчення глиняних глазурованих плиток, каміння, обвуглене дерево, уламки керамічного посуду XII–XIII ст.

На високому (до 20 м) горбі, розташованому у південно-східній частині посаду, відкрито фундаменти білокам'яного трьохапсидного чотиристовпового храму (21,2 х 13,6 м). За технікою спорудження василівський храм віднесено до галицької архітектурної школи. Стіни храму було складено з великих тесаних блоків вапняку з внутрішньою забутовкою. Фасад споруди прикрашали деталі з різьбленого каменю (капітелі, колонки, напівколонки). Вінчав споруду купол. Підлога приміщення була викладена глазурованими керамічними плитками трикутної і чотирикутної форми жовтого, зеленого і коричневого кольорів.

У притворі церкви відкрито 5 кам'яних саркофагів з місцевого вапняку, а в центрі приміщення — 6 кам'яних місць для перепоховання. Біля храму було кладовище, на якому досліджено 12 кам'яних саркофагів, аналогічних виявленим у храмі. У кожному з них знаходилися останки кількох поховань. Саркофаги були перекриті кам'яними плитами. На плиті одного з них збереглися вирізьблені зображення "вавилона", "знаків Рюриковичів", круга з хрестом, палички тощо. Б. О. Тимощук вважає, що в саркофазі під плитою з вибитими малюнками міг бути похований зодчий — будівник храму.

Крім головного, на території посаду зафіксовано ще 3 кладовища XII–XIII ст. Поховання були оточені кам'яними кругами 6–12 м у діаметрі. У середині таких кругів було по кілька поховань у дерев'яних домовинах. Поховання супроводжувалися срібними і мідними сережками, перснями і скроневими кільцями.

Феодальний замок локалізується на високій горі Хом, де простежено залишки городища. На площі 80 х 50 м тут виявлено залишки наземних будинків з глинобитними печами і дерев'яної церкви (8 х 8 м), в середині якої відкрито кам'яний саркофаг. На території замку знайдено бронзовий хрест-енколпіон, бронзову бойову булаву, скляні браслети і кераміку XII–XIII ст.

Як свідчать результати проведених досліджень, місто Василів виникло у першій половині XII ст. на основі "гнізда" стародавніх поселень. Василів

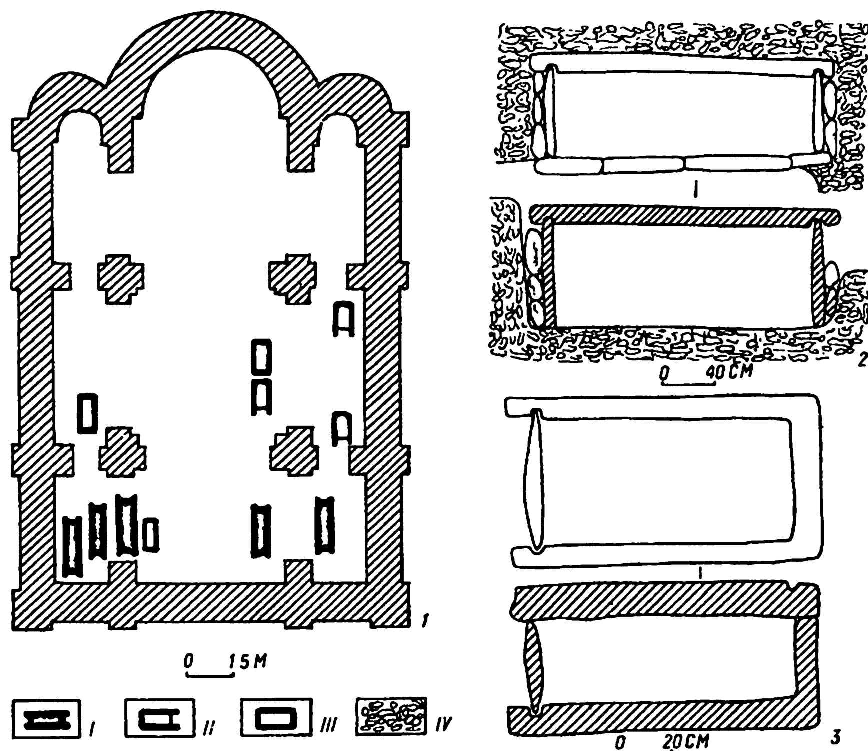

Рис. 133. План білокам'яного храму у Василеві (за Б. О. Тимощуком).
1 — план розміщення кам'яних гробниць у храмі; 2 — план і переріз саркофагу №3; 3 — план і переріз костниці №6.
I — саркофаг; II — костниця із вставкою; III — костниця-корито; IV — стрічковий фундамент.

входив тоді до складу Теребовльського князівства. Б. О. Тимощук вважає, що за ініціативою теребовльського князя Василька (1092–1124) на правому березі Дністра було споруджено замок, названий на його честь Василевим. Навколо замку з "гнізда" давньоруських поселень у XII–XIII ст. розвинулося місто, згадуване в літописах. Під час нашестя ординців, у середині XIII ст., фортифікації Василева були зруйновані. Однак частина населення залишилася у міському посаді. Василів як село згадується в історичних документах під 1448 р.

Хотин. Стародавній Хотин (нині у Чернівецькій області) вперше згадується наприкінці XIV ст. в "Списку руських міст дальніх і ближніх".

Археологічні дослідження в Хотині проводила експедиція Чернівецького краєзнавчого музею за участю студентів Чернівецького університету і школярів під керівництвом Б. О. Тимощука.

Дитинець давньоруського Хотина розміщувався на скелястому мисі правого берега Дністра. Тут збереглися кам'яні мури і башти фортеці XIII–XVI ст. За археологічними даними, мис і прилеглі до нього навколишні ділянки дністровського берега були заселені, починаючи з мідного віку. Потім тут мешкали племена раннього залізного віку. На території фортеці під кам'яними мурами виявлено сліди більш давньої дерев'яної фортеці, поруч з якою функціонувало неукріплене селище. На території цього селища розкопано напівземлянкові житла з печами-кам'янками, що датуються IX–X ст. А на глибині 1,2–1,4 м простежено культурний шар VII–VIII ст. Отже, матеріали досліджень свідчать про існування в Хотині слов'янського поселення вже у VIII ст. У IX–XI ст. Хотин був значним населеним пунктом. Тоді він займав площу понад 20 га.

У XII–XIII ст. Хотин входив до складу Галицько-Волинського князівства. Розвиток міста в цей час був тісно пов'язаний з торговим шляхом, що проходив по Дністру. Про це свідчить скарб монет XII–XIII ст., знайдений тут у 1890 р. Скарб містив понад тисячу монет саксонського, тюринзького, чеського та угорського походження.

У зв'язку з будівництвом кам'яного замку найдавніші культурні нашарування були значною мірою зруйновані. Але, не дивлячись на це, під час археологічних розкопок вдалося виявити давніше ядро фортифікацій, зведених у середині XIII ст. Із зовнішнього боку східного оборонного муру, в урвищі мису, простежено залишки оборонного рову, на дні якого виявлено кераміку другої половини XIII ст. та залізний наконечник стріли листкоподібної форми з черенком. Виявлений оборонний рів добре узгоджується з давньою кам'яною стіною, залишки якої знайдено у товщі східного муру XV ст. За 10 м на південь від північної вежі давня кам'яна стіна стоїть на скелі. Вона скріплена вапняковим розчином з домішками битої цегли (до 40–50 %). Подібний розчин — "цем'янку" широко застосовували в давньоруському будівництві.

Вважають, що перші кам'яні укріплення в Хотині були зведені в період від середини XIII — до другої половини XIV ст., найвірогідніше, у 40–50-х роках XIII ст., коли, за свідченням літопису, заходами князя Данила Романовича (1245–1261) було побудовано багато укріплень для захисту давньоруських земель від татар. У другій половині XIII ст. в містах Галицько-Волинського

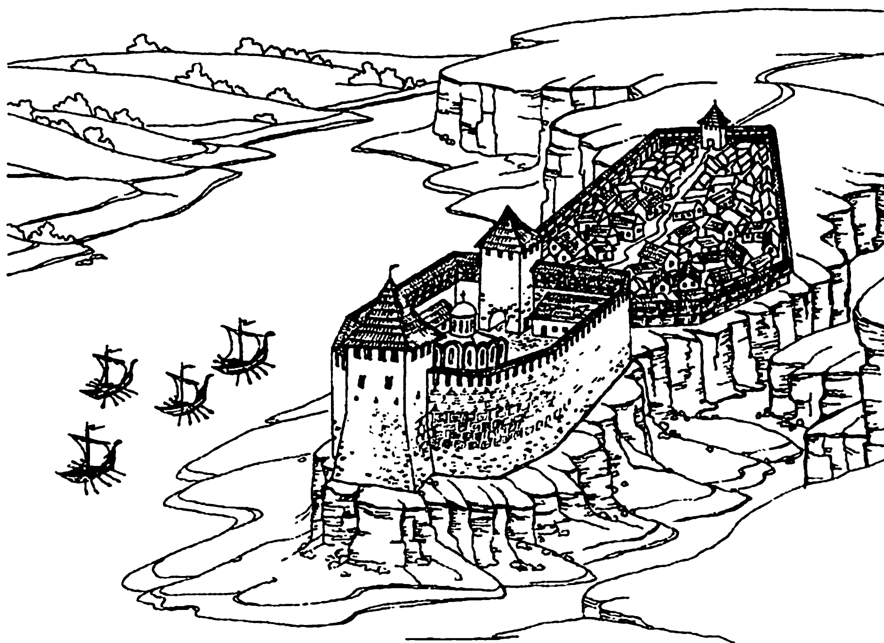

Рис. 134. Хотинська фортеця на початку XIV ст. (реконструкція Г. Н. Логвина).

князівства велося інтенсивне кам'яне будівництво (Холм, Гродно, Кам'янець-Литовський та ін.).

Посад Хотина межував із зовнішніми стінами дитинця на півдні. Ця територія у процесі розширення пізньосередньовічної фортеці у південному напрямку в XV–XVII ст. зазнала значних змін.

Бакота. Місце локалізації стародавньої Бакоти нині затоплене у зв'язку зі спорудженням Дністровського водосховища. Уперше місто згадується в Іпатіївському літописі під 1240 р. як центр Бакотської волості, що охоплювала значну територію сучасного Поділля. В той час, коли Данило Романович шукав допомоги у боротьбі проти татар в Угорщині та Польщі, галицькі бояри поділили між собою землі і стали в них правити як незалежні господарі. Боярин Доброслав Судич захопив у 1240 р. Пониззя Дністра з Бакотою. Посилення феодальної експлуатації та боярська сваволя спричинили тут селянське антифеодальне повстання 1241 р., яке згодом поширилося на всю Галицьку землю. Повернувшись з Угорщини, Данило послав у Бакоту свого воєводу Кирила, який прогнав Судича з Пониззя і придушив повстання.

Наприкінці 1252 р. в районі Бакоти з'являються золотоординці. Вони висунули вимогу, щоб укріплення міст дністрянського Пониззя були знищені. Тоді й зруйновано давньоруські фортифікації в Бакоті.

Перші археологічні дослідження на території Бакоти здійснив у 1891–1892 рр. В. Б. Антонович, який дослідив курган над урочищем Монастириська і за допомогою місцевих селян відкрив на околиці Бакоти скельний давньоруський монастир. У 1961 р. наукові працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника під керівництвом Б. О. Тимощука провели розвідки в Бакоті і виявили ряд археологічних пам'яток від кам'яного віку до середньовіччя. У Бакоті працювала також експедиція Кам'янець-Подільського педінституту та історичного музею-заповідника під керівництвом І. С. Винокура. Рятівні розкопки на території Бакоти у зв'язку з початком будівництва Дністровського водосховища проводили експедиції Кам'янець-Подільського педуніверситету та Інституту археології НАН України (І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, Р. О. Юра, П. А. Горішній).

Наприкінці IV — в середині V ст. н.е. на території Бакоти функціонували черняхівські поселення, на основі яких у другій половині I тис. н.е. виникли слов'янські поселення. Вони досліджені в урочищах На Клину, Пушкарівка, на теремецьких полях. Саме ці селища і передували утворенню стародавньої Бакоти. Важлива роль у цьому процесі належить розвитку ремесел і торгівлі на водному дністровському шляху.

Дитинцем Бакоти було городище, розташоване на мисоподібному підвищенні лівого берега Дністра в урочищі Скельки. Мис підносився на 20 м над рівнем Дністра. Площа городища становила 150 х 120 м. Тут простежено контури залишків валу. Рів і вал були з напільного боку. На всій площі городища та у розвідувальних траншеях виявлено уламки давньоруського посуду XII–XIII ст. Відкрито залишки наземного дерев'яного житла з глинобитною піччю. В центральній частині житла виявлено залишки череня другої, більш давньої печі. У житлі знайдено уламки великої корчаги та глечика, фрагмент круглого кам'яного жорна, три залізні ножі, ковані цвяхи, уламки скляних браслетів, глиняні прясла та грузило.

За межами дитинця простежено територію посаду, що простягався вздовж лівого берега Дністра в напрямі сіл Теремці і Студениця. Тут на площі близько 12–13 га на певній відстані від берегової лінії зафіксовано місця розташування зруйнованих жител і господарських споруд. Рештки окремих наземних і напівземлянкових будівель добре датуються керамікою, скляними браслетами XII–XIII ст. На посаді простежено скупчення заліз-

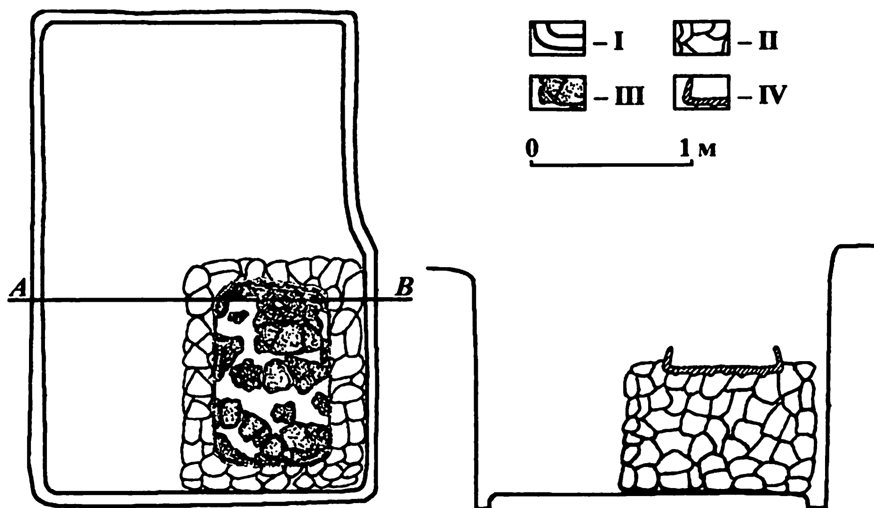

Рис. 135. Житло-напівземлянка X–XI ст. з піччю-кам'янкою та жаровнею (урочище На Клину в околиці літописної Бакоти).

I — канавка; II — каміння; III, IV — обпалена глина.

них шлаків, знайдено й уламок криці. Очевидно, тут була ковальська майстерня.

На правому березі Дністра, поблизу від переправи, навпроти лівобережного урочища Курник відкрито залишки трьох гончарних горен (Г. Т. Ковпаненко). Гончарні печі були двох'ярусними, у печах та поблизу них виявлено уламки давньоруської кераміки XII–XIII ст. З метою пожежної безпеки горна спорудили безпосередньо біля води. Цю гончарну майстерню можна вважати частиною ремісничої периферії літописної Бакоти.

В урочищі Монастириську, у високих скелях лівого берега Дністра, досліджено залишки давньоруського монастиря. В. Б. Антонович виявив і розчистив три печери-коридори. У стінах і на підлозі цих печер-коридорів досліджено висічені за давньоруських часів довгасті ніші-заглиблення на середній зріст людини. В окремих із цих заглиблень були людські кістки. Всього відкрито 17 ніш у печерах та 19 гробниць у підлозі. Між першою та другою печерами було відкрито арку, перед нею стояв тесаний з каменю поміст-стіл. Далі було простежено рештки стовпів, що підтримували склепіння. Тут же під час розкопок виявлено кам'яні брили із залишками штукатурки з рештками фрескового розпису. Очевидно, це залишки давньої печерної монастирської церкви.

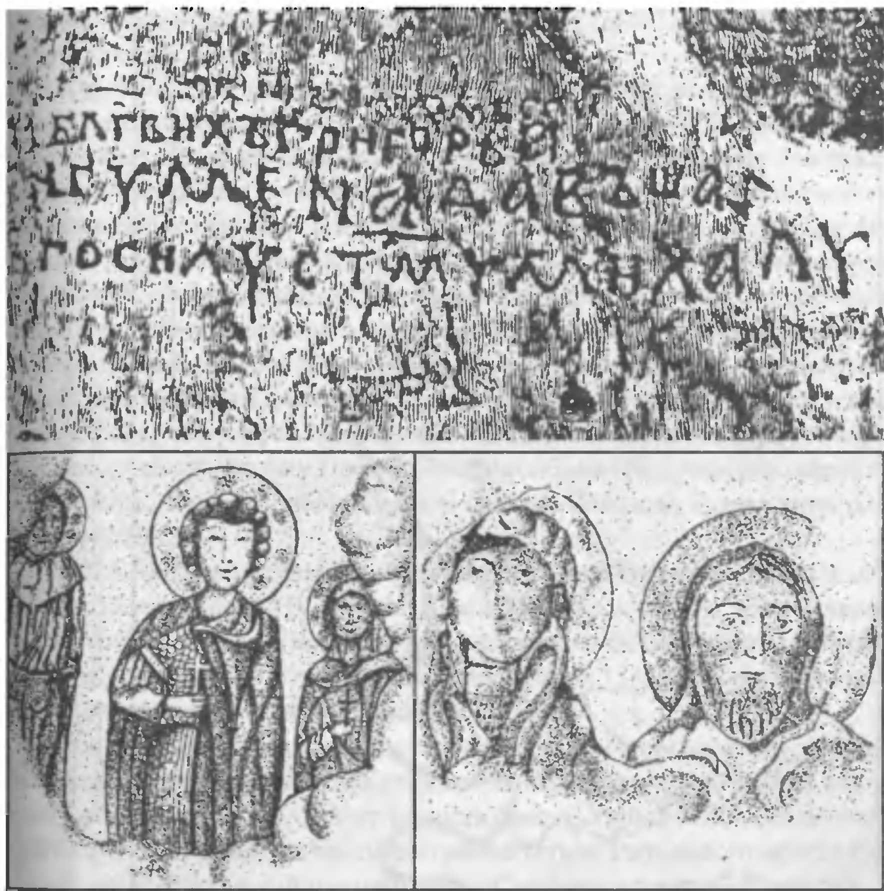
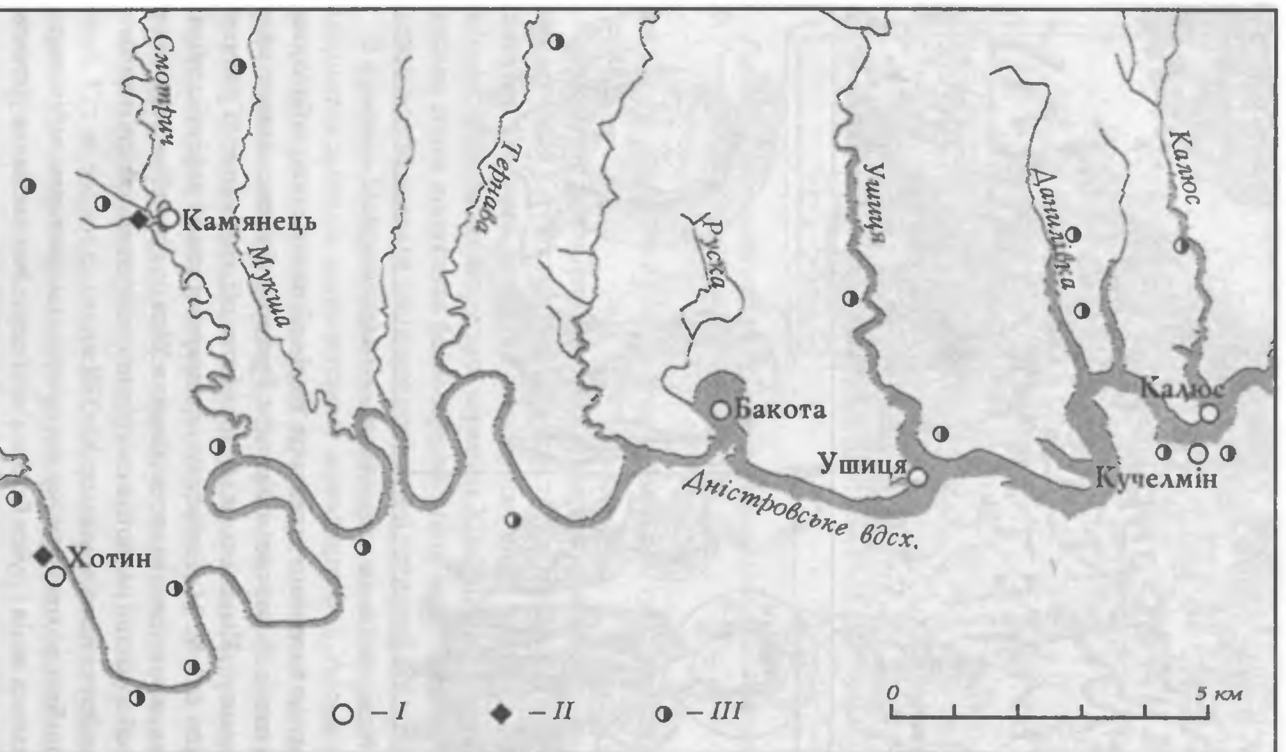

Рис. 136. Наскельний напис та фрески з Бакотського печерного монастиря

Біля входу до печерного монастиря, на рівній площі скелі, вибито давньоруський напис: "Благослови, Христос, Григория игумена, давшего силу святому Михаилу". Пізніше поряд було вибито короткий напис: "Григорий воздвиг место се". М. М. Тихомиров, враховуючи палеографічні особливості, вважав, що перший напис зроблено в XI ст., а другий — наприкінці XII ст. Другий короткий напис був своєрідним поясненням змісту першого. Ці написи добре датують монастир XI–XIII ст.

В урочищі Біла, розташованому над печерним монастирем, зафіксовано рештки земляних валів і руїни білокам'яної стіни, яка захищала урочище

***Карта 29.** Городища X–XIV ст. в зоні затоплення Дністровського водосховища.*
I — літописне місто; II — кам'яна фортеця; III — городище — феодальний замок.

з напільного боку. Можливо, тут розміщувався один з феодальних замків або господарський двір скельного монастиря.

В урочищі Двір, на схилі гори, відкрито й досліджено залишки двоповерхової палацової будови післямонгольського часу. Основний масив будинку (30 x 10 м) складався з трьох приміщень. Рештки фундаментів і частково стін, що збереглися (товщина 0,75–0,80 м), зведено з рваного вапнякового каменю на вапняковому розчині з домішками піску і вугілля. Отвори для дверей (ширина 1,1 м) і вікон (ширина 0,9 м) вузькі, зі скошеними пазами. У західній частині споруди відкрито перехід на другий поверх. Закінчується він площадкою, викладеною керамічною облицювальною плиткою прямокутної форми. Підлогу нижнього поверху викладено кам'яними квадратними плитами. Бічні фундаменти споруди були опорою для стовпів, на які спиралася крита галерея. Будівельники приділили увагу зовнішньому і внутрішньому декору будинку. Про це свідчать різьблені з білого каменю карнизи, наличники, керамічні облицювальні плитки. Палацова будова датується кінцем XIV ст.

У 1362 р. Поділля потрапляє під владу феодальної Литви. Як і в інших містах Подністров'я XIV–XV ст., у Бакоті правив намісник, якого призначала литовська, а потім польська феодальна верхівка. Ім'я одного з бакотських намісників (Немир) збереглося в документах 1382–1392 рр. Можливо, йому і належав замок-палац у Бакоті.

Таким чином, археологічні дослідження разом з письмовими свідченнями літописів дали змогу простежити головні етапи історії центру дністрянського Пониззя XII–XIV ст. — міста Бакота. У кінці XIII — на початку XIV ст. значення Бакоти поступово зменшується. Роль нового центру Поділля переймають в цей час інші міста: Смотрич, а потім — Кам'янець.

Кам'янець. Давньоруський Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області) вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1196 р. У тому ж літописі під 1240 р. Кам'янець згадується знову. В науці дискутується питання місцезнаходження стародавнього Кам'янця. Деякі дослідники вважали, що літописні згадки не стосуються Кам'янця на Поділлі. За Н. П. Барсовим, наприклад, місто Кам'янець мало лежати на сході Волині. Деякі вчені схиляються до думки, що в літописах ідеться саме про Кам'янець на Поділлі.

Перші археологічні дослідження на території стародавнього Кам'янця провів у 1879 р. М. В. Доронович, який відкрив залишки фундаментів Воскресенського давньоруського монастиря. Ю. Й. Сіцинський, звертаючись

до історії Кам'янця, відзначав, що місто було засноване на зруйнованих татарами укріпленнях дністровського Пониззя.

Археологічні розвідкові й стаціонарні розкопки у Кам'янці-Подільському проводили І. С. Винокур, Є. М. Пламеницька, М. Б. Петров, С. К. Шкурко.

Дитинець Кам'янця локалізується на високому скелястому мисі над р. Смотрич (притока Дністра), на території, де у пізньому середньовіччі функціонував монументальний кам'яний замок. Мис площею 3,5 га піднімається над рівнем річки на 38 м. Найвразливішою ділянкою цього мису була його західна частина. Саме тут і відкрито рештки городища, обнесеного у давнину валом і глибоким ровом. Тут у частині замку, що прилягає до башти Донної, відкрито культурний шар XII–XIII ст. майже півметрової товщини (горіле дерево, обпалене каміння, прошарки попелу й давньоруська кераміка).

Наприкінці XII ст. земляні і дерев'яні укріплення валу у зв'язку зі зміною військової тактики було підсилено кам'яним муром із зубцями-мерлонами та вузькими щілиноподібними бійницями. Фрагментарні залишки стіни виявлено на двох ділянках укріплень загальною довжиною близько 20 м. Оскільки мис з північно-східного боку мав не дуже круті схили, тут дитинець було додатково обмежено ровом, згодом засипаним внаслідок руйнування валу та у зв'язку зі спорудженням кам'яних стін і башт фортеці у XIV ст. В'їзд до дитинця вів із північно-західного боку через ворота у валу. Другий в'їзд розміщувався з боку посаду.

До посаду з боку дитинця через гостроверхий гребінь вів дерев'яний міст, який пізніше реконструювали з використанням техніки кам'яного будівництва (у наш час його називають Турецьким). Кам'янецький посад розміщувався на території півострова, оперезаного течією р. Смотрич. Площа цієї частини міста понад 120 га. Зрозуміло, що не вся ця територія була заселена у давньоруський період. Археологічні розвідкові дослідження і спостереження за земляними роботами дозволили більш чітко фіксувати планування посаду Кам'янця. Під час земляних робіт тут було розчищено напівземлянкове житло, в якому знайдено ліпну кераміку IX–X ст. В одному з котлованів виявлено гончарну кераміку X–XI ст., що залягала на глибині 1,8–2 м. Кераміку XII–XIII ст. виявлено у північній частині посаду, біля Руської брами та в інших прилеглих кварталах. Ці пам'ятки дають можливість говорити про безперервність функціонування на місці посаду давньоруських поселень з IX по XII ст., які у процесі подальшого суспільного розподілу праці злилися і переросли у місто.

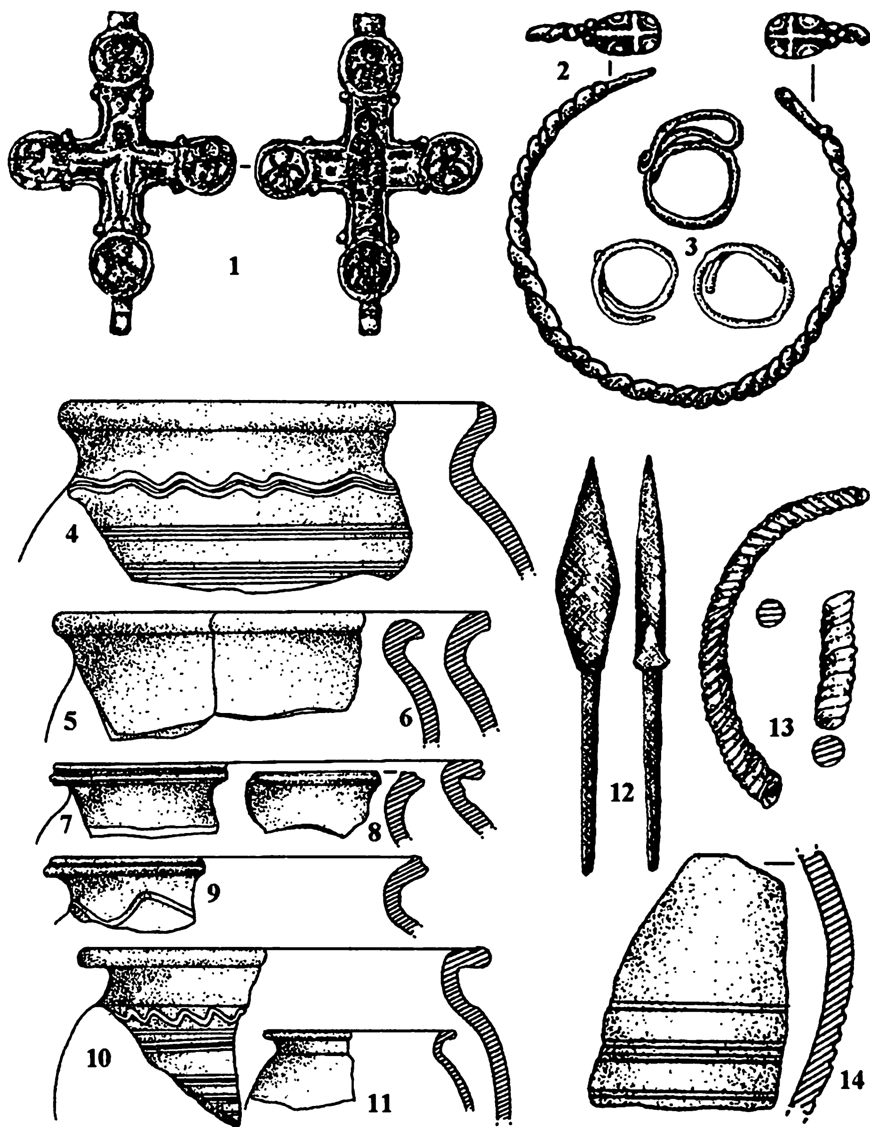

Рис. 137. Старожитності XII–XIII ст. з Кам'янця-Подільського та його околиць: 1 — енколпіон (Іоанно-Предтечинська церква); 2 — бронзовий браслет, 3 — бронзове скроневе кільце та срібні підвіски (уроч. Цибулівка); 4–11 — кераміка з житла №5 (Польський ринок); 12 — наконечник стріли (уроч. Татариськи); 13 — уламки скляних браслетів (Старий замок); 14 — гончарна кераміка (вул. П'ятницька).

У 1981 р. на Польському ринку Старого міста досліджено залишки двоповерхового давньоруського деревоглинобитного житла кінця XII — початку XIII ст. Його виявлено у комплексі будинків XIV–XVIII ст. на глибині 2,75 м від сучасної поверхні. Житло було зруйноване пожежею. Його заповнення складалося з обвалу горілих дерев'яних конструкцій, великих частин глинобитних стін, обпалених до червоного кольору. Після розчистки давніх нашарувань чітко визначилися межі прямокутної у плані споруди з добре збереженою нижньою частиною, заглибленою у материк на 0,37–0,45 м. Ці залишки споруди представлені обвугленими і перетлілими дерев'яними брусками та стовпами. Довжина основи будинку становила 5,25 м. У ширину розчищено лише на 3,2 м, оскільки на площі цієї споруди у XIV–XV ст. було зведено будинки з кам'яними фундаментами. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу так само, як і кам'яні мури будинків XV–XVI ст. Це означає, що в забудові посаду пізнього середньовіччя були використані містобудівні планувальні традиції XII–XIII ст.

Розчистка, проведена в основі двоповерхового житла, показала, що нижній поверх складався з двох кімнат, в одній з яких виявлено залишки глинобитної печі з черінем. Знахідки у житлі та поблизу нього представлені фрагментами керамічного посуду, характерного для XII — початку XIII ст. Кераміку виготовлено на гончарному крузі й орнаментовано прямими і хвилястими лініями. Виявлено й залізні вироби, які, на жаль, втратили свою форму внаслідок корозії.

В Кам'янці виявлено також архітектурні пам'ятки, започаткування яких можна віднести до другої половини XIII ст. Це, наприклад, П'ятницька церква, фундаменти якої частково стоять на залишках попереднього давньоруського храму. Під час розкопок тут знайдено бронзовий хрест-складень, типовий для XII–XIII ст. Крім давньоруського населення, у Кам'янці існувала вірменська община. Однією з монументальних архітектурних пам'яток цієї общини є Миколаївська церква XIV ст., яка, на думку спеціалістів, стоїть на фундаментах давньоруського храму XII–XIII ст. Нарешті, на Руських фільварках, як зазначалось, досліджено руїни Воскресенського монастиря.

Археологічні матеріали показують, що навколо дитинця й посаду розташовувалися приміські селища. Поселення XI–XIII ст. обстежені на полях урочища Татариська, на Довжку, у Гуменцях, Підзамчому та інших передмістях. Давньоруські поховання XII–XIII ст. зафіксовано у приміському с. Цибулівка.

Таким чином, започаткування Кам'янця-Подільського слід пов'язувати з "гніздом" давньоруських поселень IX–X ст., що в XI–XII ст. переростають у феодальне місто. Стародавній Кам'янець XII–XIII ст. був значним економічним і культурним центром Галицько-Волинського князівства. Як відомо з літопису, населення Подністров'я в 40–50-х роках XIII ст. вело боротьбу з ординцями. Останні примусили знищити укріплення в багатьох містах Пониззя Дністра. Така сама доля спіткала в середині XIII ст. і Кам'янець. Пізніше, у другій половині XIII–XIV ст., життя в місті тривало в нових історичних умовах.

Ушиця. Стародавнє місто Ушиця було розташоване на території с. Стара Ушиця (Кам'янець-Подільський район Хмельницької області), нині затопленого водами Дністровського водосховища. Першу літописну згадку про Ушицю виявлено під 1144 р.

Археологічними дослідженнями, які проводили в 1976–1977 рр. М. П. Кучера, П. А. Горішній, на території городища, розташованого на лівому березі Дністра, виявлено залишки дитинця літописної Ушиці. Городище Ушиці було округлої форми, його площа становила 0,2 га. З боку яру відкрито залишки в'їзду у вигляді двох паралельних рівчаків, у яких на глибину до 1 м, очевидно, були вкопані стовпи частоколу, що утворювали стіни воріт. Довжина в'їзду становила 6, ширина — 2,5 м.

Під внутрішнім схилом оборонного земляного валу досліджено залишки 16 приміщень-клітей (3–3,2 х 2–2,6 м), що згоріли під час пожежі. В одній з клітей виявлено вогнище з обпаленим глиняним черенем. У цьому приміщенні знайдено два горщики, бронзову шпору, бойовий залізний ніж, два срібних кільця, на яких прикріплювався ніж до пояса, залізне долото. У другій кліті виявлено дві напівсферичні бронзові з позолотою прикраси від кінської збруї. В інших клітях були уламки давньоруського керамічного посуду XII–XIII ст., окремі кістки тварин. Очевидно, кліті на городищі використовувалися як тимчасові сховища.

За межами дитинця у північно-східному напрямі розміщувався посад. Розвідкові роботи показали, що посад Ушиці займав територію від краю дитинця, розміщеного на березі Дністра, до р. Ушиця. Площа посаду становила 30–40 га.

За 2 км на північ від давньоруського міста Ушиця при впадінні безіменного струмка в р. Ушиця розташоване урочище Городисько. Експедиція Кам'янець-Подільського педінституту виявила тут залишки великого городища. Планування його не типове для давньоруського часу. У культурному

шарі, крім давньоруської кераміки, знайдено уламки посуду раннього залізного віку. Мабуть, давньоруське населення використало більш давнє городище і пристосувало його для своїх потреб. Воно могло бути сторожовим форпостом, що охороняв Ушицю від можливих нападів з поля. Запалене на городищі сигнальне кострище добре було видно в Ушиці та інших навколишніх населених пунктах.

Отже, м. Ушиця було одним з міських осередків Галицько-Волинського князівства XII–XIII ст. У середині XIII ст. Ушиця, як і інші поселення Середнього Подністров'я, зазнала нашестя ординців.

Володимир. Місто Володимир — одне з найдавніших на території Волині. Першу літописну згадку про нього знайдено під 988 р. Вона пов'язана з офіційним прийняттям на Русі християнства як державної релігії.

Археологічні дослідження у Володимирі проведено у 1982–1985 рр. експедицією Луцького педагогічного інституту і місцевого краєзнавчого музею під керівництвом М. М. Кучінка.

Стародавній Володимир був розташований на правому березі р. Луга (басейн Західного Бугу). Місто складалося з дитинця й посаду. Дитинець займав площу 100 х 150 м і був обнесений потужним земляним валом і глибоким ровом, у якому виявлено забиті в землю загострені зверху дубові палі.

Центральний в'їзд до дитинця простежено у північній частині валу, а другий, додатковий, знаходився на південному боці фортифікацій. Укріплення у вигляді валу та рову захищали й окольне місто, що простягнулося вздовж берега р. Луга на площі 1000 х 800 м. М. М. Кучінко обстежив вали і на території посаду. Конструктивні характеристики фортифікацій виявилися такими ж, як і на дитинці.

На підставі стратиграфічних спостережень та аналізу масового речового матеріалу, зокрема кераміки, найдавніший культурний шар на території дитинця і посаду датується X ст. Дослідженнями встановлено, що літописний Володимир був досить великим містом з розвинутими сільським господарством, ремеслами і торгівлею. Місто було також значним релігійним і культурним центром Волині та Південно-Західної Русі в цілому. На території Володимира виявлено залишки 8 давньоруських храмів. Тут вели літопис.

Археологічними розкопками на дитинці та посаді виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, а також виробничих і господарських споруд та ям. Житла, виробничі та господарські споруди мали стовпову або зрубну конструкцію стін. У досліджених об'єктах, а також у культурно-

му шарі навколо них виявлено різноманітний речовий матеріал X–XIII ст. Це масова гончарна кераміка, шматки залізних шлаків і криць, шлаки склоробного виробництва, вироби з кістки (гребені, руків'я ножа, проколки, ковзани), скла (уламки браслетів і намистини). Представлені також залізні ножі і ножиці, окуття лопати, наконечники списа і стріл, бронзова бойова булава. На керамічному посуді, прясельцях, камені виявлено написи, що свідчить про поширення грамотності серед міського населення.

Інтенсивне соціально-економічне, політичне й культурне життя у давньоруському Володимирі тривало до середини XIII ст. З літопису відомо, що навесні 1241 р. орди Батия, прямуючи з Києва на захід по волинських землях, захопили Володимир.

Луцьк. Літописне місто локалізується у старій частині сучасного Луцька — центру Волинської області. Перша літописна згадка про місто пов'язана з епізодом міжусобної боротьби князів і датується 1085 р.

Археологічні та археолого-архітектурні дослідження у Луцьку проводили у 1978, 1982–1984 рр. М. М. Говденко, М. М. Кучінко, М. В. Малевська.

На території давньоруського Луцька по обох берегах р. Стир зафіксовано східнослов'янські поселення VIII–X ст. На їх основі і сформувалося давньоруське місто.

Дитинець було споруджено на зручному для оборони місці — у вигині р. Стир та її приток. Місто розташувалося на давньому торговому шляху, що проходив з Києва у Західну Європу. Ремісники та купці утворили навколо луцького дитинця посад. На кінець XI ст. давньоруський Луцьк, як місто, був широко відомий.

Традиційно вважалося, що фортифікації давньоруського Луцька були, як у більшості городищ XI–XIII ст., дерев'яно-земляними. Однак писемні джерела цього не підтверджують. З літопису лише випливає, що Луцька фортеця в XI–XIII ст. була досить міцною. Повідомлення літопису під 1149, 1150, 1155 рр. засвідчують, що військові дружини Юрія Долгорукого, Володимира Володаревича, Ярослава Володимировича так і не змогли оволодіти Луцьком. На цю обставину звернули останнім часом увагу археологи та історики архітектури: вони зосередили свої зусилля на поглибленому вивченні пам'яток замку у Луцьку. Цікаві дані одержано під час розкопок 1978 р. біля Стирової вежі. Було виявлено її нижній ярус. Він мав товсті стіни (3–3,5 м), викладені з колотих каменів, шви між якими були заповнені щебенем та розчином. Цей нижній ярус не міг бути синхронним з цегляною вежею, яка збереглася. Її, очевидно, було

споруджено на залишках попередньої — кам'яної. У нижньому ярусі виявлено фрагменти давньоруської кераміки XI–XIII ст., орнаментовану рогову проколку, кістяну трубку, заготовку кістяної ложки і залізний черешковий ромбічний наконечник стріли. Отже, дослідники дійшли висновку, що дитинець Луцька ще в XI–XIII ст. мав кам'яні стіни та башти. Точну дату початку спорудження цегляного луцького замку встановити важко, але на основі археолого-архітектурних досліджень найбільш імовірно, що він був закладений наприкінці XIII ст. на місці раніше зруйнованого кам'яного.

У 1983–1984 рр. на території фортеці під фундаментами палацової будови XIV–XVI ст. було відкрито залишки фундаментів кам'яного палацу другої половини XIII ст. На території замку досліджено також фундаменти монументальної храмової споруди другої половини XII — початку XIII ст. — церкви Іоанна Богослова. Стіни одноапсидного храму досліджено його східний бік) було складено з плінфи, підлогу викладено керамічними глазурованими плитками. Збереглися фрагменти штукатурки з фресковим розписом і графіті (М. В. Малевська). Крім того, у Луцьку проведено археолого-архітектурні дослідження Покровської церкви, збудованої наприкінці XIII — на початку XIV ст.

Дослідження посаду в Луцьку, як і в інших містах, пов'язані з певними трудноощами. Нині тут проводяться спостереження за земляними роботами.

Міста та замки Болохівської землі.

Болохівська земля XII–XIII ст. займала своєрідне положення серед інших князівств. Вона лежала між верхів'ями Південного Бугу, по Случі аж до Тетерева і Горині, тобто на межі Поділля і Південно-Східної Волині. Перша літописна згадка про Болохівську землю відноситься до 1150 р. У 1231, 1235, 1241, 1257 рр. болохівські міста знову згадуються в літописі. У XIX ст. багато уваги історії Болохівської землі приділив М. П. Дашкевич. У XX ст. і на початку XXI ст. питаннями історії та археології Болохівської землі різною мірою цікавилися і займалися І. С. Винокур, О. І. Журко, Б. А. Звіздецький, С. А. Липко, В. В. Мавродін, В. П. Мегей, В. Т. Пашуто, П. О. Раппопорт, К. І. Терещук, Л. К. Терещук, В. І. Якубовський та ін.

Болохівські правителі — бояри-олігархи — не хотіли коритися владі галицько-волинського князя Данила Романовича, а спиралися на силу князя Михайла Чернігівського та київського князя Ізяслава. Крім того, вони, як повідомляє літопис, увійшли в контакт з монголо-татарськими баскаками. За непокору й блокування з силами, що протидіяли Галицько-Волинській

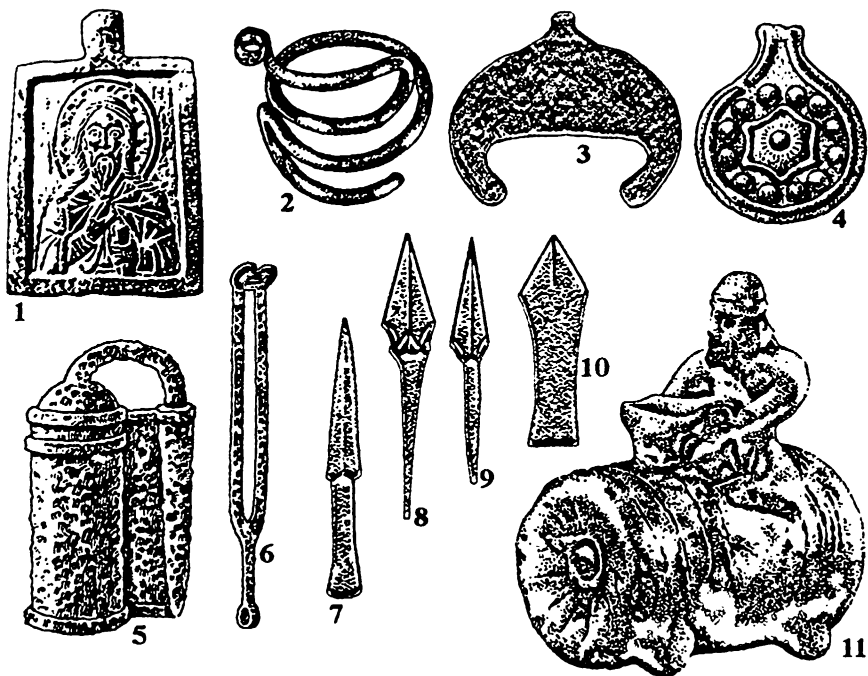

Рис. 138. Старожитності XII–XIII ст. з Болохівської землі: 1 — кам'яна іконка; 2 — бронзове скроневе кільце; 3, 4 — підвіски; 5 — замок; 6 — ключ; 7–10 — "болти" — наконечники арбалетних стріл; 11 — іграшка.

державі, Данило Романович, як повідомляє літопис, провів у 1241 р. каральну військову експедицію у Болохівську землю. При описі цих подій літописець зазначив болохівські міста і замки, захоплені Данилом, — "Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божьскый, Дядьков". У 1257 р., за даними літопису, військам Данила і Василька знову довелося приборкувати Болохівську землю.

Археологічні дослідження проведено у Деревичі, Губині, на городищах поблизу м. Деражня і м. Шепетівка, с. Теліжинці у Хмельницькій області, поблизу м. Новоград-Волинський, у селах Колодяжин, Райки Житомирської області та ін. У процесі розкопок на місцях літописних міст і замків Болохівської землі виявлено та вивчено залишки фортифікаційних споруд, житлово-господарські комплекси XII–XIII ст., а також зібрано значний речовий матеріал: керамічні вироби, вироби із заліза, кістки, бронзи, скла, срібла і т. п.

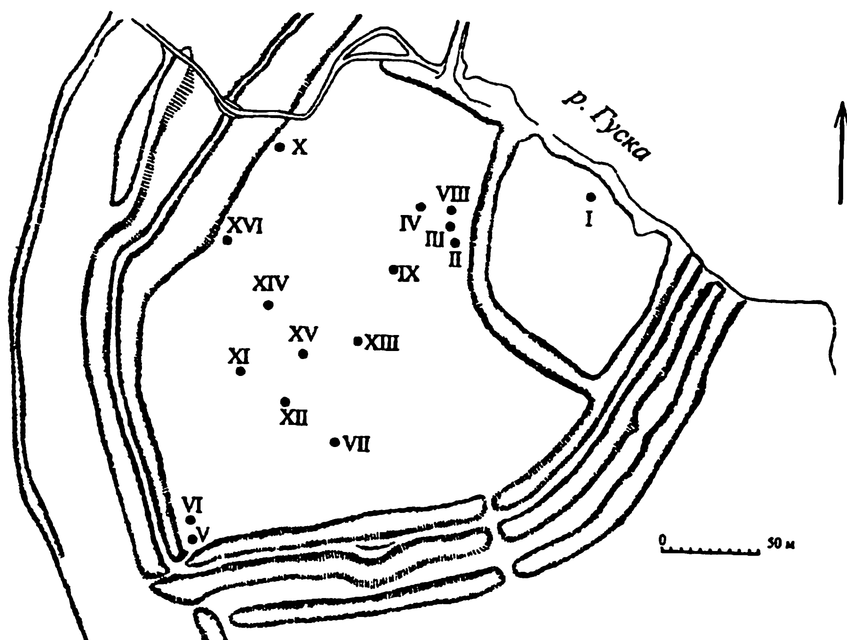

Рис. 139. Схема одного з болохівських міст (біля с. Городище під Шепетівкою). Римськими цифрами позначено скарби, знайдені археологами.

На городищах болохівців знайдено і речові скарби XII–XIII ст., які належали представникам та представницям феодальної верхівки суспільства.

Вказані речові скарби за своїм характером аналогічні подібним скарбам, виявленим у Києві, Чернігові, Галичі та інших давньоруських центрах. Разом з цим окремі прикраси засвідчують досить розвинуте місцеве ювелірне виробництво у болохівців XII–XIII ст.

Особливістю Болохівської землі і в територіальному розміщенні, і щодо її соціально-політичного статусу є переплетіння інтересів правителів XII–XIII ст. Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств. В умовах феодальних усобиць і сформувалось "буферне" утворення — Болохівська земля.

Подальші археологічні дослідження городищ Болохівської землі пов'язані із з'ясуванням важливих питань історії Південно-Західної Русі XII–XIII ст. Дослідників історії та культури Болохівської землі чекають попереду нові відкриття.

§ 3. Загальний характер давньоруської матеріальної і духовної культури

Археологічні дослідження речових пам'яток разом з літописними свідченнями дають можливість з'ясувати загальний характер матеріальної і духовної культури населення Київської Русі IX–XIII ст.

Економіка Київської Русі як європейської феодальної держави базувалася на розвинутому землеробстві і тваринництві. Матеріали вивчення території відкритих поселень і городищ переконливо доводять існування феодальної власності на землю за умови збереження певного значення общинного селянського землеволодіння. Знахідки наральників, лемешів, різаків-чересел фіксують розвинуті форми орного землеробства. Дослідження показали, що в Київській Русі, особливо у лісостеповій смузі, панувала трипільна система землеробства. Крім неї, існували також вирубна (у поліських районах) і перелогова (у степовій зоні) системи. У землеробстві XI–XIII ст., на думку фахівців, на Русі переважали парові системи з двопільною і трипільною сівозміною (В. Й. Довженок). У давньоруських містах X–XIII ст. разом з ремеслами і торгівлею розвивалося й сільськогосподарське виробництво. Про це говорять серії залізних орних знарядь, а також коси, серпи, круглі кам'яні ротаційні жорна, виявлені не тільки на території селищ, а й у містах.

У феодальній вотчині і на селищах давньоруських общин розвивалися металургія, ковальська справа, ювелірне виробництво, гончарство, обробка дерева, шкіряна справа, прядіння, ткацтво, бондарна справа, обробка каменю. Проте найбільше ремісничa діяльність пов'язана з міськими осередками. Міські ремесла були більш спеціалізованими за відповідними напрямками і галузями. Про це свідчать матеріали, відкриті під час розкопок у Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Переяславі, Галичі, Пліснеську, Звенигороді та інших містах. Аналізуючи ремісниче виробництво у Київській Русі, Б. О. Рибаков дійшов висновку, що у спеціалізованій системі міського ремесла можна виділити понад 60 основних спеціальностей. Наприклад, у ювелірній справі виділяють: обробку міді, ливарну техніку, кування і чеканку, тиснення, скань, зернь, інкрустацію та позолоту, чернь і емаль; у гончарстві: виготовлення керамічного посуду, цегли і полив'яних керамічних плиток, дитячих іграшок. Певна спеціалізація простежується і в багатьох інших ремеслах (обробка дерева, шкіряна справа, прядіння і ткацтво, виробництво скла, обробка каменю, кістки).

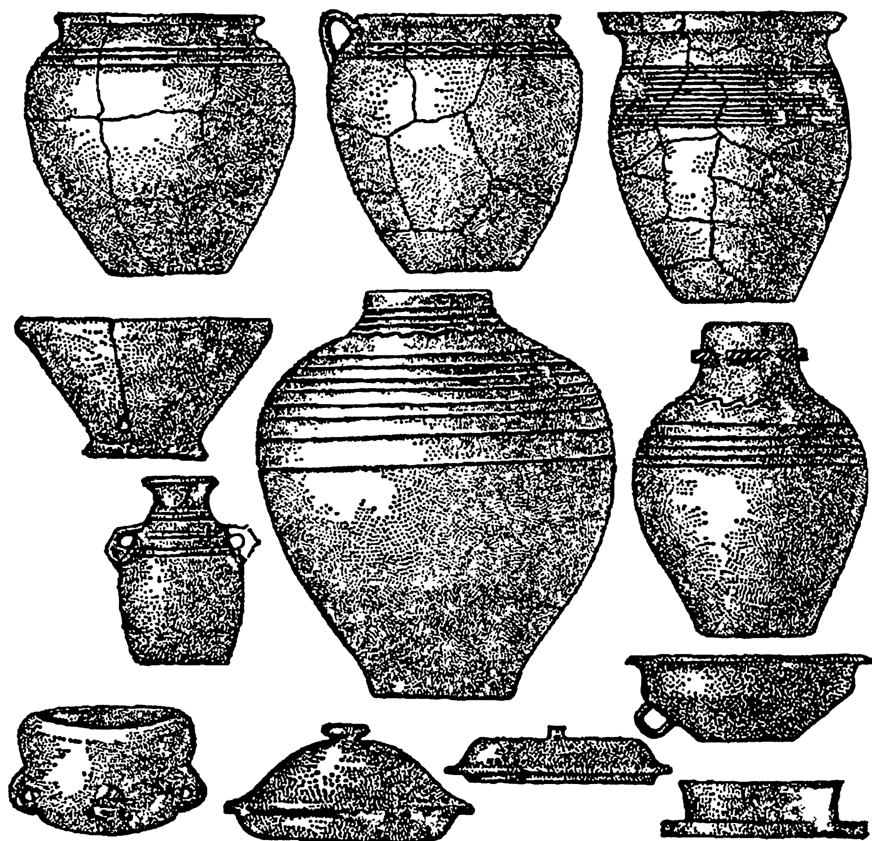

Рис. 140. Форми керамічних виробів доби Київської Русі.

Дослідження укріплень у містах Київської Русі засвідчують досить високий рівень фортифікаційної техніки X–XIII ст. Системи городень, клітей і заборол у конструкціях оборонних валів, використання у цих спорудах, крім дерева, каменю і сирцевої цегли повністю відповідали технічному рівню і тактиці облоги фортець, відомим у середньовічній Європі. У середині XIII ст. у зв'язку з широким використанням каменеметальних пристосувань на території Давньої Русі з'являються фортеці з кам'яними стінами і баштами (Луцьк, Хотин, Кам'янець-Подільський та ін.). Аналогічний процес простежується на території Північно-Східної і Північно-Західної Русі.

Археологічні та археолого-архітектурні дослідження, проведені в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Переяславі та інших містах, виявили багато кам'яних монументальних світських і культових споруд (палаців і храмів). Паралельно зводилися також монументальні дерев'яні комплекси (тереми і церкви). Особливо інтенсивно почала розвиватися кам'яна архітектура у давньоруських містах з кінця X ст., після офіційного прийняття християнства. Це стосується, перш за все, храмових споруд. Археолого-архітектурні дослідження дають змогу уявити зовнішній і внутрішній вигляд Десятинної церкви у Києві (989–996 рр.), зруйнованої у 1240 р. ординцями. Дослідження показали, що це був великий храм, зведений за шестистовповим варіантом хрестовокупольної системи. З трьох боків його оточували галереї. До інтер'єру храму входили виявлені під час розкопок мармурові капітелі колон, різьблені кам'яні плити (в тому числі й виготовлені з овруцького рожевого шиферу). Збереглися фрагменти мозаїчних підлог, викладених з мармуру та інших різнокольорових порід каменю.

Близьким за архітектурою до Десятинної церкви є Спаський собор у Чернігові (початок його будівництва датується 1035–1036 рр.). Він зберігся до наших днів і являє собою восьмистовповий хрестовокупольний храм з п'ятьма верхами. Архітектурні форми споруди спокійні й урочисті. Всередині собору стіни були прикрашені фресками, різьбленими шиферними плитами, а підлога — шиферними плитами з мозаїчними інкрустаціями.

У 1037 р. в Києві було розпочато будівництво Золотих воріт, Софійського собору, ряду інших кам'яних церков і монастирів. Софійський собор, розташований у центрі Києва, був також головною громадською спорудою. У соборі відбувалися урочисті державні церемонії. Київський Софійський собор — це п'ятинефний хрестовокупольний храм з хрещатим підкупольним простором та анфіладами бічних нефів. З трьох боків собор оточують два ряди відкритих галерей. З заходу між зовнішніми галереями були прибудовані дві башти. Широкі сходи у баштах вели на другий поверх, де розташовано два світлих зали, що, очевидно, призначалися для князя та його почту. В архітектурно-художньому оформленні собору дослідники вбачають синтез мистецтв: мозаїка і фрески багатокольоровою гамою вкривають стіни, стовпи, склепіння, арки й бані споруди. Софійський собор є однією з найвизначніших архітектурно-мистецьких споруд світу.

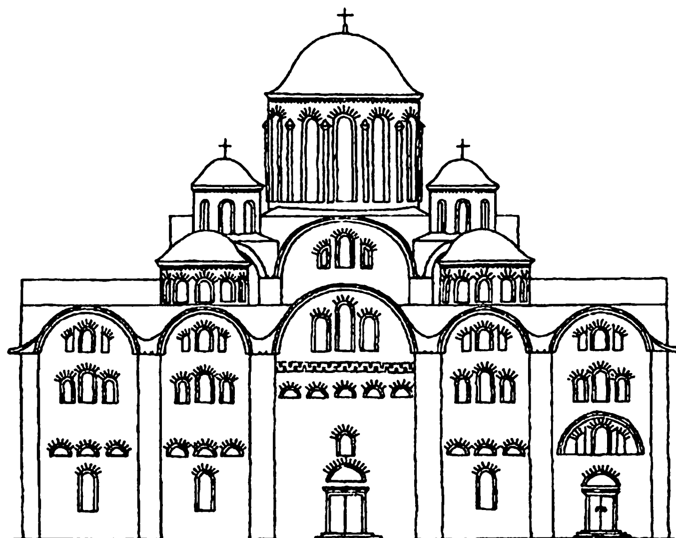

Рис. 141. Десятинна церква в Києві (реконструкція Ю. С. Асєєва).

Важливою громадською спорудою Києва XII–XIII ст. була ротонда, залишки якої (фундамент) відкриті працівниками Київської археологічної експедиції Інституту археології НАН України. Реконструкція споруди, запропонована П. П. Толочком і Я. Є. Боровським, показує, що будинок міг входити до комплексу великокнязівського двору і бути залом для князівсько-боярських нарад.

У давньоруських містах Придніпров'я вчені простежують функціонування кількох архітектурних шкіл: Київської, Чернігівської та Переяславської земель (Ю. С. Асєєв). Найбільше давньоруських архітектурних пам'яток XII ст., після Києва, збереглося в Чернігові. Характерною пам'яткою чернігівської школи можна вважати Борисоглібський собор. Надзвичайно цікаві знайдені тут різьблені білокам'яні капітелі з декоративним орнаментальним плетивом і зооморфними міфічними зображеннями.

Видатною храмовою спорудою Чернігова є П'ятницька церква, повністю відбудована у первісних формах під керівництвом П. Д. Барановського. Це чотиристовповий храм, що стояв на торговиці і був опікуном торгових людей чернігівського посаду. Інтерес становлять переяславські кам'яні монументальні архітектурні пам'ятки. Наприкінці XI ст. на Переяславському

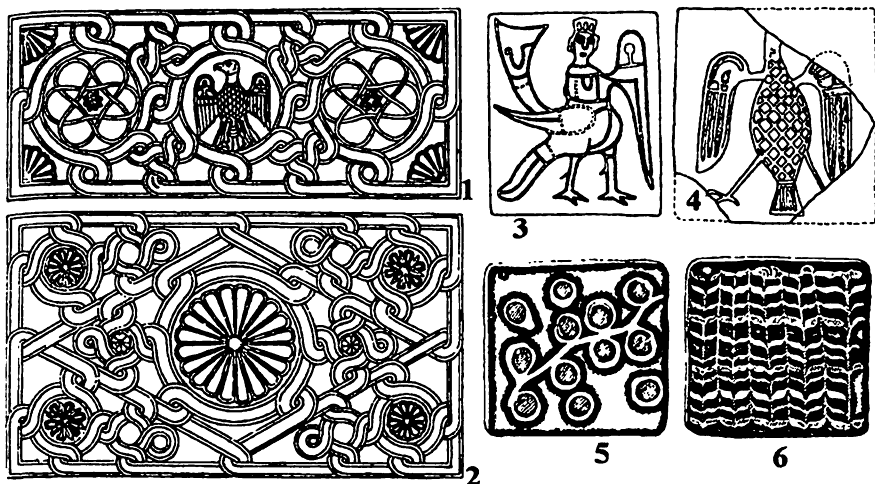

Рис. 142. Художньо-декоративні вироби:
1, 2 — шиферні плити з Софійського собору в Києві; 3 — керамічна плитка з рельєфним зображенням з Галича (церква "на Царинці"); 4 — полив'яна плитка з літописного Василева; 5, 6 — полив'яні плитки з Білгорода.

дитинці було зведено великий Михайлівський собор, а також кам'яний єпископський палац, кам'яні Єпископські ворота.

У X–XIII ст. в різних містах Південно-Західної було Русі зведено ряд громадських палацових і культових (храмових) споруд. В архітектурі міст Галицько-Волинського князівства виявилася спільна з Подніпров'ям народна традиція дерев'яного і кам'яного будівництва. Разом з цим простежується й певна специфіка. Техніка і стиль волинських архітектурних пам'яток перебували під значним впливом придніпровського будівництва. Що ж до галицької архітектури, то в ній простежуються деякі риси романської архітектури Польщі, Угорщини, Чехії.

Залишки десятків монументальних споруд виявлено на території Галича та його околиць. Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є Успенський собор у Старому Галичі, збудований 1152 р. Це чотиристовповий, оточений галереями храм, прикрашений кам'яною різьбою. Монументальною спорудою, що збереглася до наших днів, є храм Пантелеймона, побудований у другій половині XII ст. на території монастиря, на північній периферії Галича. Це — білокам'яна споруда з двома порталами

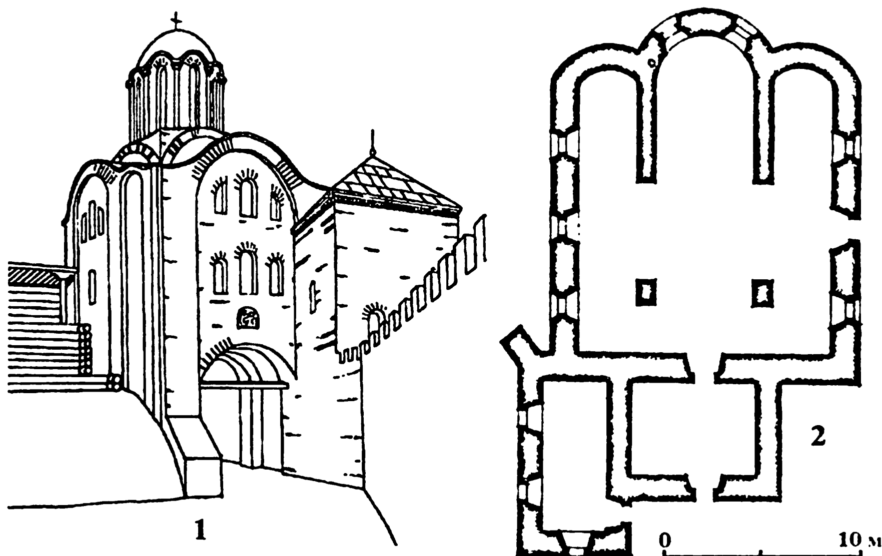

Рис. 143. Архітектура Київської Русі:
1 — Єпископські ворота у Переяславі (реконструкція Ю. С. Асєєва); 2 — план церкви св. Спаса в с. Спас коло Старого Самбора.

перспективного типу на західному та південному фасадах. Портали прикрашені колонами з капітелями корінфського ордера та орнаментальною різьбою. Своєю архітектурою храм засвідчує високу майстерність галицьких зодчих і майстрів-каменерізів.

Традиції галицької архітектури яскраво виявилися у давньоруських монументальних спорудах Львова (храми св. Миколая, П'ятниці, Онуфрія, Івана Хрестителя та Марії Сніжної). До галицької архітектури належить і церква, фундамент якої відкрито у Василеві на Дністрі.

У містах Волині у XII–XIII ст. було споруджено ряд монументальних громадських і храмових споруд. Другою половиною XIII ст. датується Михайлівська ротонда, залишки якої досліджено у м. Володимирі-Волинському. Споруда мала два кола фундаментів і три напівкруглі апсидні ніші у товщині стін. Стіни складено з брущатної цегли, що, починаючи з XIII ст., стає основним будівельним матеріалом на Волині. У Луцьку на території замку відкрито й досліджено залишки кам'яної палацової будови другої половини XIII ст. і церкви Іоанна Богослова, зведеної у другій половині XII — на початку XIII ст.

Отже, в архітектурі давньоруських міст Південної і Південно-Західної Русі на фоні основної дерев'яної забудови одно- і двоповерховими будинками виділялися кам'яні монументальні громадські і храмові споруди, що разом з окремими монументальними дерев'яними теремами та церквами становили своєрідні міські центри. Фрескові розписи давньоруських споруд є зразками високого мистецтва художників. Вони висвітлюють історичні події, побут. Наприклад, у Софійському соборі в Києві є серія світських фресок XI ст., присвячених Ользі, Володимиру і Ярославу Мудрому — визначним державним діячам Київської Русі. На інших фресках зображено сцени полювання, виступи скоморохів, музикантів, акробатів. Переважають фрески на духовні, релігійні сюжети. До нашого часу збереглися мозаїчні панно: Вседержитель, Іоанн Златоуст, Євангеліст Марко, Архангел та ін. Центральне місце займає мозаїчна композиція, присвячена Оранті, яку вважали посередницею між богом і людьми. Зображення Оранти мало стверджувати, що серед присутніх у храмі — заступниця роду людського.

Мистецтво мозаїки представлене і в інших давньоруських храмах: у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, у переяславському Михайлівському соборі, в чернігівському Спаському соборі та ін.

Важливим напрямом духовної культури Київської Русі була писемність. Матеріали досліджень свідчать про поширення грамотності серед різних верств населення давньоруських міст. У зв'язку з цим надзвичайно важливими є дослідження графіті Київської Софії, здійснені С. О. Висоцьким. Вчений протягом багатьох років детально вивчав серії написів, що залишилися на внутрішніх стінах Софійського собору. Усього відомо 292 графіті. Серед них виняткове значення має азбука з 27 літер, 23 з яких подібні до уставних грецьких. Чотири літери цієї азбуки слов'янські: Б, Ж, Ш, Щ. Ця азбука не є кирилицею, але це і не грецький алфавіт. Можливо, софійські дяки XI ст. знайомили своїх учнів не тільки з кирилицею, а й з більш давнім слов'янським письмом. А якийсь учень (при Софійському соборі була школа) написав на стіні архаїчну азбуку, щойно ним засвоєну.

Серед графіті у Софійському соборі представлені написи, які містять відомості про військово-політичну історію Давньої Русі, а також пам'ятні написи, автографи, побутові і поминальні записи. Дослідження та систематизація графіті дозволили С. О. Висоцькому порівняти окремі написи з літописними даними і таким чином розширити можливості науки у пізнанні історії та культури Київської Русі.

Рис. 144. Пам'ятки писемності Київської Русі:

1 — писала; 2 — напис в Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври (1150 р.); 3 — абетка з Софійського собору; 4 — зразки глаголиці; 5 — пряслице з написом; 6 — автограф Володимира Мономаха у Софійському соборі; 7 — берестяна грамота зі Звенигорода.

Писемна культура зафіксована також у берестяних грамотах, відкритих і досліджених у Новгороді. Відомо понад 700 новгородських берестяних грамот (азбука школяра, побутові листи, записи лихварів, фіксація купліпродажу). На території України подібні знахідки виявив І. К. Свєшніков на одному із звенигородських посадів.

Духовна культура давньоруського населення мала свої глибокі народні корені. Після офіційного прийняття християнства ще протягом кількох століть паралельно побутували язичницькі обряди. Такий дуалізм у розвитку духовної культури Русі знайшов своє відображення у язичницьких пам'ятках, які дожили до XIII ст. Йдеться, зокрема, про Збруцького кам'яного ідола, первісне місцезнаходження якого з'ясували І. П. Русанова і Б. О. Тимощук, провівши розкопки на горі Богит, недалеко від м. Гусятин Тернопільської області. Як виявилося, саме тут знаходився важливий центр давньоруського язичництва. Збруцький ідол, який нині зберігається у Краківському археологічному музеї, переконані дослідники, стояв на городищі у святилищі. Святилище функціонувало до середини XIII ст. Потім кам'яну скульптуру ідола, щоб ординці не поглумилися над святинею, служителі язичницького культу зняли і занурили в р. Збруч, де її і було виявлено у 1848 р.

Паралельне існування християнства і язичництва характерне для віддалених від Києва земель (наприклад, територія Новгородського князівства). Цій темі присвятив свої окремі праці Б. О. Рибаков. Дослідник довів, що між язичництвом і християнством на землях Київської Русі не існувало якоїсь прірви. Недаремно у процесі подальшого розвитку християнства на Русі значною мірою було використано і своєрідно трансформовано досягнення язичницької культури.

Таким чином, давньоруські археологічні матеріали, пам'ятки архітектури, мистецтва й писемності разом з літописами і літературними творами змальовують той загальний характер, який був притаманний матеріальній і духовній культурі Київської Русі IX–XIII ст. і який повністю відповідав рівню соціально-економічного і політичного розвитку феодального суспільства в Європі.

РОЗДІЛ XII

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

На південних землях України за часів середньовіччя мешкало, переважно, неслов'янське населення, яке залишило цілий ряд археологічних пам'яток. У VIII–X ст. на південному сході України жили носії так званої салтівської, або салтівсько-маяцької, культури. Відомі городища, неукріплені селища і могильники цієї культури. Південні сусіди Київської Русі — різні кочові племена (печеніги, половці та ін.) — залишили у степах велику кількість курганних могильників. Середньовічні городища, печерні міста, селища і могильники збереглися на території Криму.

§ 1. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура

Перші пам'ятки салтівської культури, що датуються VIII–X ст., були відкриті наприкінці XIX ст. на Дону (лівобережне і правобережне Цимлянські городища, Маяцьке городище і могильник та ін.). У 1900 р. в с. Верхній Салтів на Харківщині вчитель В. О. Бабенко відкрив і розпочав дослідження катакомбного могильника, матеріали якого було показано на XII археологічному з'їзді (Харків, 1902). Старожитності виділено в окрему археологічну культуру, яка отримала назву салтівської, або салтівсько-маяцької.

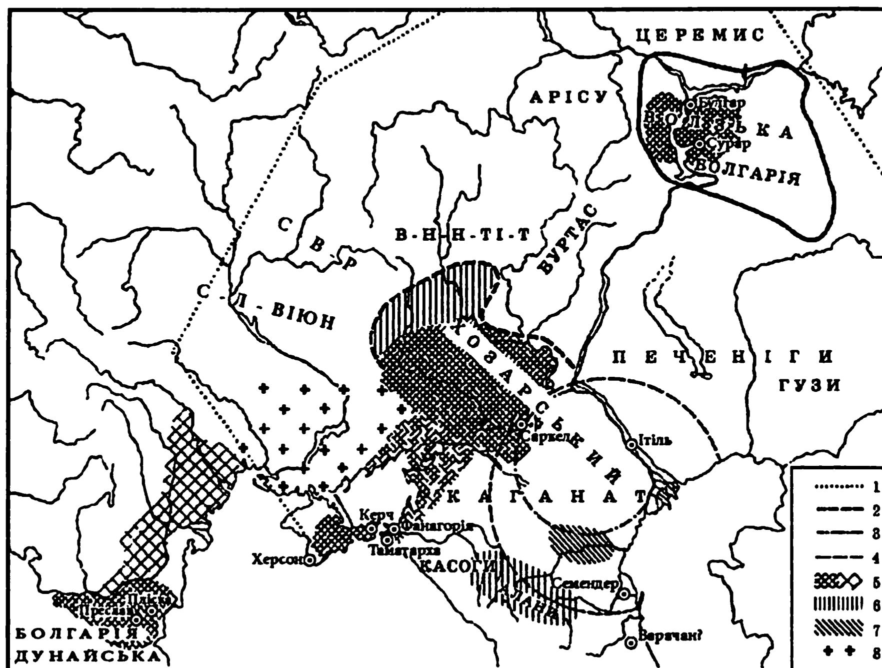
Протягом 1900–1915 рр. В. О. Бабенко дослідив 255 катакомбних поховань на Салтівському могильнику, вирахував його загальну площу (30 га), описав Салтівське городище та розпочав дослідження сусідніх з Салтівським могильником городищ — Вовчанського і Таволжанського. У 1920–1927 рр. пам'ятки Верхнього Салтова знову привернули увагу археологів. У 1946–1967 рр. Верхньосалтівське городище, посад та катакомбний могильник на лівому березі Сіверського Дінця досліджували С. А. Семенов-Зусер та Д. Т. Березовець. У 70–90-х рр. XX ст. В. К. Михеєв, А. П. Дя-

ченко, А. К. Дегтяр вивчали старожитності салтівсько-маяцької культури на території Харківської та Донецької областей. У басейні Сіверського Дінця працювали П. Д. Ліберов, Д. Я. Телегін, С. О. Плетньова, К. І. Красильніков, Б. А. Шрамко. Городище салтівської культури в с. Маяки на Сіверському Дінці досліджувала експедиція Харківського університету (В. К. Михеєв). На території Кримського півострова салтівсько-маяцькі старожитності вивчав І. А. Баранов. У Приазов'ї та на Нижньому Дону значні роботи проводила експедиція Ростовського обласного краєзнавчого музею, на Дону в районі Воронежа — С. О. Плетньова та О. З. Винников.

Питання етнічної належності носіїв салтівської культури досить складне. В кінці 50-х років XX ст. І. І. Ляпушкін виділив степовий та лісостеповий варіанти цієї культури. У 1967 р. С. О. Плетньова вказувала, що салтівську культуру залишили народи, які входили до складу Хозарського каганату: алани (лісостепове Подоння), болгари (Приазов'я, Крим, степове Подоння) і хозари (Дагестан). На кінець XX — початок XXI ст. археологам було відомо вже понад 1000 пам'яток доби Хозарського каганату на території від Прикаспію до Приазов'я та від Криму до Середнього Дону. Підсумовуючи майже столітній період вивчення салтівської культури, С. О. Плетньова у 1998 р. зазначала: "етносів у степах було багато, вони переміщувалися і одночасно з цим відбувалося злиття культур — створювалася єдина державна культура".

Археологічними дослідженнями встановлено, що в районі *с. Верхній Салтів* на правому високому березі Сіверського Дінця у VIII–X ст. існувало велике місто площею 120 га. У південно-східній частині міста знаходилася міцна фортеця з кам'яною цитаделлю. До неї прилягав великий посад. На півночі, за посадом, розміщувався катакомбний могильник.

Культурний шар на території цитаделі насичений порівняно слабо. Але тут відкрито залишки жител двох типів: наземні, з кам'яними конструкціями, і напівземлянки. Посад був оточений ровом шириною 25 та глибиною понад 6 м. Територія посаду, на відміну від цитаделі, має міцний, досить потужний культурний шар, товщина якого доходить до 2 м, а на периферії становить 0,4–0,5 м. У культурному шарі простежується чимало залишків жител і господарських приміщень. Основним типом жител посаду була напівземлянка площею 20 м^2 з піччю-кам'янкою або відкритим вогнищем і стінами зрубної або стовпової конструкції. Поблизу жител розташовувалися господарські споруди. Це, головним чином, ями для зберігання зерна та льохи.

Карта 30. Варіанти салтівсько-маяцьких старожитностей, земель Хозарського каганату, держав із аналогічною культурою та народи, що проживали поруч з каганатом у VIII–IX ст. (за С. О. Плетньовою).

1 — землі каганату за С. П. Толстовим; 2 — землі домену Хозарського каганату за М. І. Артамоновим; 3 — землі Хозарії за Б. О. Рибаковим; 4 — північно-західна, північна і північно-східна межа каганату за М. І. Артамоновим та С. О. Плетньовою; 5 — болгарський варіант салтівсько-маяцьких старожитностей; 6 — аланський варіант салтівсько-маяцьких старожитностей; 7 — хозарський варіант салтівсько-маяцьких старожитностей; 8 — степовий, невизначений варіант салтівсько-маяцьких старожитностей.

Катакомбний могильник займав схили і частину плато між берегом Сіверського Дінця і глибоким яром. В різні періоди дослідження могильника відкрито 342 підземних камери-катакомби з довгим підземним ходом-дромосом. Поховальні камери були у плані прямокутні, овальні або округлі. Дромоси у всіх випадках засипали землею. Катакомби ж трапляються засипаними або пустими. Вхід до них перекривався деревом або камінням. Є випадки, коли вхід не закривався зовсім. У цьому варіанті земля з дромосу потрапляла всередину поховальної камери.

У кожній катакомбі ховали від одного до шести небіжчиків. Очевидно, це були сімейні могили типу підземних склепів. Є катакомби, в яких кістяки лежали не в анатомічному порядку.

Речовий інвентар у катакомбах становили особисті речі померлого — одяг та прикраси. Рідше зустрічаються зброя (шаблі, кинджали, бойові сокири, кістені, списи, наконечники стріл), знаряддя праці (мотики і кирки). Особливе місце у поховальному обряді займала ритуальна їжа (м'ясо тварин, рідина в посуді).

Паралельно з похованнями людей на могильнику виявлено поховання коня, а в одному випадку — поховання бика. Коней ховали у спорудах типу дромосу, не пов'язаного з певною катакомбою. Кінську збрую клали у катакомбу, іноді закопували окремо. На могильнику виявлено скупчення уламків керамічного посуду. Очевидно, це залишки поховальних тризн.

За 1,5 км від краю берегової тераси виявлено ґрунтовий могильник, пов'язаний з поселенням. Тут відкрито 121 поховання. У кількох випадках разом з померлим був похований кінь. Поховальний інвентар ґрунтового могильника такий же, як і в катакомбному, але кількість речей значно менша. На відміну від катакомбного могильника, тут було більше поховань вершників з конем або з кінською збруєю. Більше тут і поховань, що супроводжувалися зброєю (в основному списами і кістенями).

Цікавий археологічний комплекс досліджено поблизу с. *Маяки* Слов'янського району Донецької області. Він складався з городища, двох селищ і чотирьох могильників і займав площу 70 га. Городище площею близько 18 га було розташоване на найвищій частині трикутного виступу, обмеженого з півночі крутим обривом до річки, а з півдня та південного сходу схилом глибокого Ложникового яру. Земляний вал і рів споруджені з західного боку і пересікають виступ городища з півночі на південь, упираючись кінцями в глибокі балки.

За валом городища розташовані два селища: одне площею близько 30, друге — 9 га. На другому селищі зафіксовано залишки юрт, напівземлянок і наземних будівель. Крім жител, на поселенні виявлено сліди наземних господарських будов у вигляді скупчень глиняної обмазки з відбитками каркаса з пруття, а також ями-погреби.

Кераміка з Маяків представлена рядом форм кухонного, столового і тарного посуду. До специфічних типів посуду належить знайдений тут ліпний казан з внутрішніми вушками. Столовий сіроглиняний посуд становили горщики, глеки, кухлі і бомбоподібні посудини. У відсотковому відношенні

переважають глеки з однією і двома ручками, орнаментовані пролощеними лініями. Близько 15 % всієї кераміки складає привізна амфорна тара, що датується VII–IX ст. Рідше зустрічаються червоноглиняні глеки VIII–IX ст. з плескатими ручками, а також баклажки і сфероконічні посудини IX ст.

Налічується понад 100 найменувань виробів із заліза. Це інструменти ковальського та ювелірного виробництва, інструменти для обробки дерева, кістки та рогу. Питома вага залізних знарядь праці, що використовувалися у землеробстві, скотарстві та промисловій діяльності, становить 25% від загального числа знахідок із заліза.

З побутових залізних речей знайдено ножі, замки, деталі скринь, дверних завіс, кресал і трубок, виделку. Окремо слід згадати знайдену мініатюрну вагу з коромислом для зважування коштовностей.

Поблизу городища й селища Маяки дослідники зафіксували кілька груп поховань, зосереджених у чотирьох могильниках. Переважає обряд трупопокладення. Поховання здійснено у ґрунтових ямах, їх супроводжує досить скромний речовий інвентар (керамічний посуд, залізні ножі, сережки, підвіски, браслети, обереги-амулети). Для виявленої тут групи поховань-трупоспалень характерна наявність комплексів спеціально покладених речей у тайниках. Такі трупоспалення пов'язують з похованнями воїнів-вершників. В одному з таких поховань-трупоспалень було знайдено дві пари стремен, вудила, кінські залізні пута, залізну пряжку, згоріле дерев'яне сідло з залізною оковкою луки, два наконечники списів, двобородчасту сокиру, дві вузькі клиновидні сокири, три ножі, бронзове окуття від піхов та інші речі. У підбої поховальної ями, який перекривав рештки кремації і речі, що їх супроводжували, знайдено чотири людських черепи. На могильній ямі виявлено багато уламків салтівського посуду (очевидно, залишки тризни).

Поселення салтівської культури поблизу с. *Жовтневе* Боровського району Харківської області знаходилося на лівому березі р. Оскол. На селищі площею близько 0,6 км^2 відкрито 10 прямокутних напівземлянок (9–12 м^2) зі стінами стовпової конструкції з використанням вальків глини та саману. У житлах досліджено печі-кам'янки, а в одному — глинобитну піч. Поблизу жител виявлено залишки наземних прибудов господарського призначення. Виявлено також господарські ями у житлах і за їх межами. Селище існувало протягом тривалого часу, оскільки житла стратиграфічно перерізають одне одного. На поселенні відкрито гончарне горно двох'ярусної конструкції. Залишки залізоробного виробництва представлені великою кіль-

Рис. 145. Старожитності салтівської культури:
1 — кістяна горловина бурдюка; 2–4 — кераміка; 5–12, 17, 20 — побутові речі з Верхньосалтівського могильника; 13–16, 18, 19 — вироби з заліза.

кістю шлаків, залізною крицею. З речей на поселенні виявлено дві мотики, уламок серпа, токарний різець, багато ножів, залізні дужки від дерев'яних відер, кістяні проколки, прясельця, виготовлені зі стінок посуду (переважно амфор), тощо. Переважає гончарна кераміка, але трапляється і ліпний посуд. Горщики прикрашені лінійним і хвилястим орнаментом. На денцях — нескладні клейма у вигляді кола, чотирикутника тощо. Представлена тут і кераміка більш тонкої роботи, з лощеною поверхнею, — глеки і горщики. Наявні специфічні, з трьома ручками, глеки, а також амфори з двома ручками. У цілому ж, знайдена тут кераміка є типовою для салтівських пам'яток.

Недалеко від м. Запоріжжя, у балці *Канцерка*, досліджено 18 гончарних горен двох'ярусної конструкції (А. Т. Сміленко). Біля горен знайдено гончарні глеки з високою шийкою, зливом у вигляді трубочки і трьома ручками; майже кулясті глеки з напівциліндричним зливом і однією ручкою; глеки з роздутим туловом, широкою шийкою і однією ручкою; великі піфосоподібні посудини з горизонтальними вінцями, орнаментовані пружками та лощеними лініями. Така кераміка широко відома в матеріалах аланських поселень VIII ст. на Північному Кавказі та у Прикубанні. У власне салтівських пам'ятках вона зустрічається рідко.

Маяцьке городище було розташоване у місці злиття р. Тиха Сосна з Доном (Воронезька область Росії). Це досить складний комплекс, що складається нині з руїн замку або фортеці, укріпленої білокам'яними стінами та глибоким ровом, неукріпленого селища і могильника. Перші роботи на городищі проводив на початку XX ст. М. Є. Макаренко. Стаціонарні дослідження були продовжені у 60–70-х роках. С. О. Плетньова зняла детальний план городища. Тут працювала також об'єднана експедиція вітчизняних, болгарських та угорських вчених.

Фортеця мала квадратну у плані форму і була оточена міцною кам'яною стіною. На городищі розкопками відкрито площу 1700 м^2. Тут досліджено залишки фортифікацій і, зокрема, південний кут маяцької фортеці, розчищено кам'яну кладку зовнішнього панцира південно-західної стіни, вивчено залишки проїзду на городище і приміщення для варти воріт. Стратиграфічні спостереження дозволили зробити висновок, що будівельні роботи на городищі проводились у кілька етапів.

На певних ділянках городища з внутрішнього боку до стін прилягали окремі житла, хоч основна їх маса була зосереджена за межами городища. На Маяцькому селищі виявлено залишки юрт, наземних жител і напів-

землянок. Останніх на поселенні найбільше. Вони мали вогнища, розташовані в центрі або у куті житла. За даними розвитку домобудування вдається простежити процес поступового переходу кочовиків до осілого способу життя. Разом з цим вирізняються особливості житлового будівництва, запозичені носіями салтівсько-маяцької культури в інших народів, зокрема слов'ян. Господарські споруди на селищі були наземними або напівземлянковими, прямокутної і квадратної форми. Господарські ями виявлено як на місці цих споруд, так і за їх межами. Ями мали конусовидну, грушеподібну і циліндричну форми у вертикальному перерізі.

На кам'яних стінах фортеці дослідники відкрили близько 100 малюнків і знаків, вибитих на висоті від 0,6–0,8 до 1,2–1,6 м. Всього ж на городищі відкрито понад 300 малюнків. На них зображені коні, вершники. Тут знайдено також окремі написи тюркськими рунами.

Могильник розташовано за 600 м на південний захід від городища, у верхів'ях широкої балки з крутим східним і похилим західним схилами. Під час розкопок 1975–1978 рр. виявлено 70 окремих і колективних катакомбних поховань. Чоловічі трупопокладення супроводжували накладки лука, наконечники стріл, ножі, пряжки, бляшки до пояса, окремі деталі одягу, а також спорядження коня (сідло, стремена, підпружні пряжки, вудила, пряжки від уздечки, бляшки збруї). У жіночих похованнях виявлено деталі одягу, дзеркала, сережки, персні, намисто, кістяні амулети тощо.

Маяцький комплекс зафіксував перехід кочового і напівкочового населення до осілого способу життя у VIII–IX ст.

На пам'ятках салтівської культури, переважно з Верхнього Салтова, виявлено понад 100 східних монет кінця VII — початку X ст. Всі інші знахідки археологічного комплексу (кераміка, намисто, прикраси) підтверджують таке датування культури.

Територіально і за змістом пам'яток матеріальної та духовної культури вона відповідає єдиній державній політичній організації — Хозарському каганату. На період розквіту салтівсько-маяцької культури її археологічні ознаки, за підрахунками С.О.Плетньової, сконсолідувалися на 52–68 % (лише в Криму, де був дуже сильний вплив Візантії, цей показник складає 47 %). Процес формування державницької культури Хозарії було перервано печенізькими вторгненнями та походами Святослава 964–966 рр. З розпадом Хозарського каганату в X ст. зникає і салтівська культура.

§ 2. Пам'ятки кочових племен степового Подніпров'я IX–XIII ст.

Неслов'янські степові племена південного регіону України межували зі своїми північно-західними сусідами — населенням Київської Русі. Стосунки кочовиків зі слов'янами-землеробами були то мирними, то войовничими. Уперше давньоруський літопис згадує про печенігів під 915 р. З другої половини X до середини XI ст. літописи повідомляють про напади печенігів на Київську Русь (968, 993, 997, 1015, 1034 рр.).

За часів панування печенігів етнічний склад населення у степовому Подніпров'ї був досить строкатим. Тут жили нащадки сармато-аланських племен, тюркські, угорські, слов'янські племена, а з 985 р. сюди приходять торки. До середини XI ст. на території Степу існував союз печенігів і торків. Русь неодноразово завдавала поразки печенігам, після чого вони значною мірою відкочувалися на захід. Подальша їхня історія пов'язана з Візантією та Угорщиною. З середини XI ст. на землі Київської Русі здійснюють спустошливі напади племена половців. Ці напади тривали протягом XII — початку XIII ст. Іноді наставали періоди мирних стосунків.

Найголовнішими пам'ятками, що відбивають історію кочового населення степового Подніпров'я, є кургани і кам'яна скульптура. Дослідження О. С. Уварова та М. І. Веселовського надійно пов'язали степові скульптури з тюрками. Протягом XX ст. скульптуру кочових народів вивчали Л. А. Євтюхова, А. Д. Грач, Я. А. Шер, Л. Р. Кизласов, С. О. Плетньова, Г. О. Федоров-Давидов.

Кочовики здійснювали поховання під курганним насипом або використовували давніші кургани, в яких робили так звані впускні поховання. Одне з впускних поховань виявлено у 1963 р. в кургані поблизу с.Новочорномор'я Херсонської області. Небіжчика було поховано в ямі 2,2 х 0,8 м у випростаному положенні головою на південний схід. По обидва боки від черепа знайдено золоті сережки. Біля кістяка лежали залізні ножиці, ніж та стремено. Зліва виявлено кінський череп з прямими залізними вудилами. Праворуч — ще одне стремено. Поховання датується IX–X ст.

Поблизу с. Шевченко, на околиці м. Скадовськ Херсонської області, досліджено ще одне впускне поховання. Поховальна яма 2,6 х 1,3 м мала сходинку, на якій знайдено череп і кістки ніг коня, залізні вудила і стремена. Рештки самого небіжчика лежали на дерев'яному настилі, головою на південний схід. Поблизу черепа збереглися рештки шкіряної шапки. Праворуч

Рис. 146. Старожитності кочівників IX–XIII ст.:
1 — половецька баба; 2, 8 — прикраси; 3–7, 10–12 — зброя та обладунок; 9 — імпортна амфора; 13 — половецький казан.

від кістяка знайдено два стремена, поясну залізну пряжку, залізний ніж, бронзову круглу бляшку, залишки шкіряних чобіт. У поховальній ямі виявлено гончарну посудину з хвилястим орнаментом і червоноглиняну амфору.

У Пороссі, поблизу с. Берестняги, знайдено поховання кочовика XI–XII ст., яке супроводжувалося шаблею, шоломом, личиною-маскою, кольчугою, вудилами, пряжкою та бляшками від пояса.

Багате жіноче поховання з конем кінця XII — початку XIII ст. відкрито на курганному могильнику поблизу с. Новоіванівка Донецької області. Голову похованої прикрашали діадема і бубонець-підвіска. На кістяку знайдено дві золоті пластинчасті бляшки і золоту шийну гривну, брошку, чотири браслети зі скла та срібла. Біля кисті правої руки лежала ще одна гривна, а на пальцях рук було два срібні і два золоті персні. Під кістяком виявлено бронзове дзеркало та кришталеву лінзу, шматки тканини. У правій руці небіжчиці був залізний ніж. Біля черепа стояв глек, навколо якого знайдено розсипані зерна проса. Крім того, у могилі знайдено стремена, вудила, пряжку, рештки збруї, а також мідний казан з кістками вівці — рештками поховальної їжі.

У кургані на р. Молочна у 1981 р. В. В. Отрощенко відкрив багате половецьке поховання XII–XIII ст. Навколо прямокутної ями великих розмірів лежали кістяки п'яти коней зі збруєю та сідлами, оздобленими срібними з позолотою прикрасами. На заплічках ями було розкладено до 10 розрубаних баранячих туш. Померлий був похований у дерев'яному саркофазі, замкненому на чотири циліндричні замки. У саркофазі виявлено рештки багатого одягу (каптан, розшитий золотими бляшками, золотими нитками і бісером, парчеві, прикрашені срібними пластинками і пряжками, пояси, шапочка з нашитими срібними, інкрустованими бурштином, бляшками). З предметів озброєння знайдено шолом з напівмаскою і кольчужною бармицею, щит, сагайдак, налуччя, стріли, кольчугу, шаблю, кинджал. Були у похованні й культові предмети (курильниця і ножі), а також золота гривна — символ влади, золоті та срібні прикраси. Все це свідчить, що померлий належав до соціальної верхівки половецького суспільства.

Цікавими і важливими пам'ятками кочовиків (головним чином половців) є серії кам'яних антропоморфних ідолів,так званих баб. Вони дають можливість з'ясувати не тільки культи та обряди кочового населення, але й вивчити предмети одягу, прикрас, зброї та побутові речі кочовиків. У с. Красний Кут Луганської області біля зруйнованої кам'яної споруди виявлено антропоморфного кам'яного ідола, що тримає в руках опуклобоку

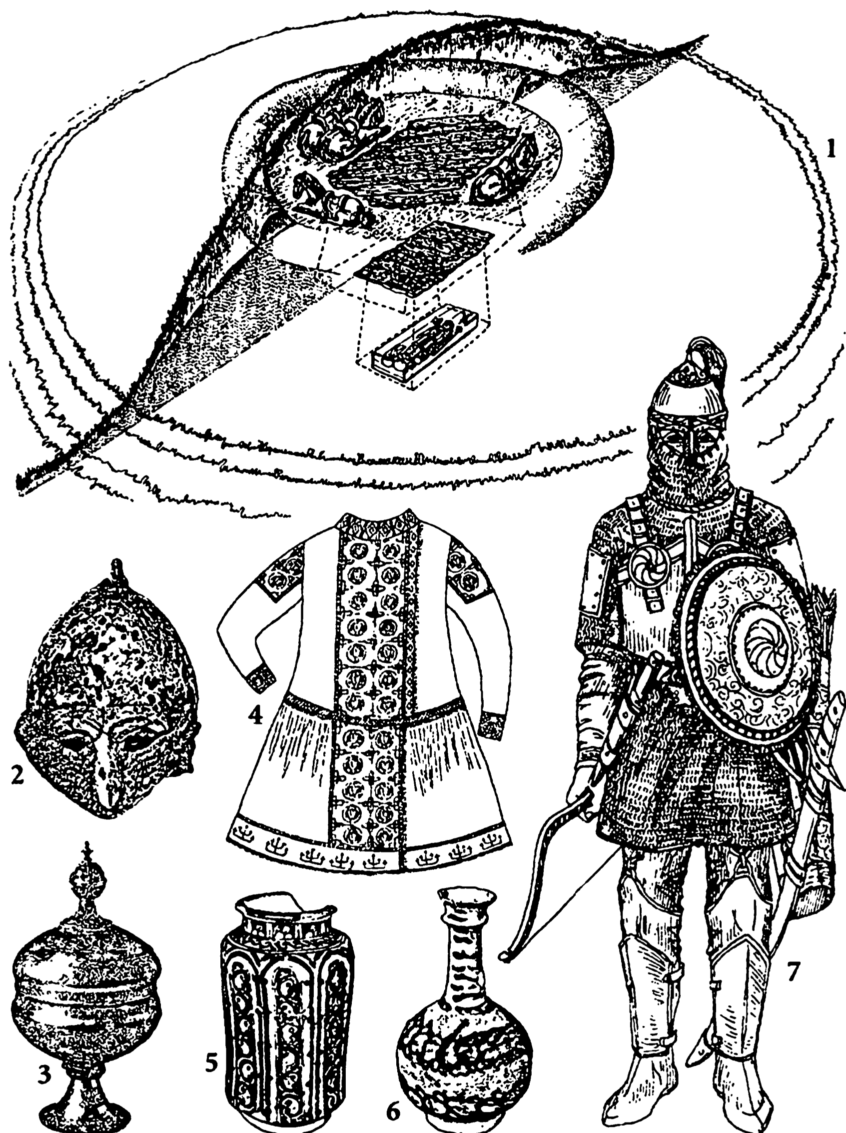

Рис. 147. Старожитності з половецького Чингульського кургану:
1 — реконструкція поховання (художник — П. Л. Корнієнко); 2, 3, 5, 6 — речі з кургану; 4 — реконструкція каптана; 7 — обладунок знатного половецького воїна (за матеріалами Чингульського та ін. поховань; художник — А. В. Затварницька).

посудину з циліндричною шийкою і піддоном. Поряд знаходився кам'яний стовп, який можна трактувати як балбал. Обряд встановлення балбалів, що символізували убитих ворогів, був добре відомий давнім тюркам і невідомий половцям. Отже, частина кам'яних ідолів степу могла належати не тільки половцям, а й іншим кочовим племенам.

Південне Подніпров'я, як показують матеріали досліджень, було зоною активних контактів кочових племен і осілого давньоруського населення (С. О. Плетньова, А. Т. Сміленко). У районі Надпоріжжя і нижче від порогів основним заняттям населення були землеробство і тваринництво. Серед промислів важливе місце займало рибальство. У контактній зоні, очевидно, відбувалося поступове осідання частини кочовиків на землях і змішування з давньоруським землеробським населенням. Отже, населення Південного Подніпров'я IX–XIII ст. в етнічному плані було неоднорідним.

§ 3. Середньовічний Білгород-Дністровський

За часів Золотої орди на західній периферії Південно-Східної Європи у першій половині XIV ст. існувало місто Білгород. Його історичною основою було давньоруське місто, що входило у XII–XIII ст. до складу Галицько-Волинського князівства. Білгород згадується у "Списку городам руським, дальнім і ближнім" у XIV ст. Середньовічний Білгород розташовувався на перехресті міжнародних торговельних шляхів, які вели по Чорному морю через Крим до візантійських і малоазійських міст. Він був значним ремісничо-торговельним центром. Це відповідало політиці золотоординських ханів, які прагнули до розвитку ремесла і міжнародної торгівлі.

Багаторічні археологічні дослідження (А. А. Кравченко, Г. Г. Мезенцева) дають змогу з'ясувати історичну топографію міста, побудованого на руїнах античної Тіри. Площа середньовічного Білгорода становила близько 10 га. Значна частина його була знищена під час перебудов у XV ст. Сама цитадель (1500 м^2) являла собою могутню квадратну споруду з чотирма баштами. Розкопками тут розкрито залишки великої палацової будови. До системи палацу входила внутрішня церква. При дослідженні храму виявлено бронзові енколпіони і натільні хрестики XIII–XIV ст., уламки керамічних голосників та шматки кольорової штукатурки. В одному з підвальних приміщень археологи виявили залишки складу зброї. Там знайдено залізні платівки

від панцирів, наконечники для списів і стріл, бойову сокиру, частину залізного шолома, умбон від щита, залізні шпори, підківки від чобіт, стремена XII–XIV ст.

На південному подвір'ї фортеці розкопками 1977–1982 рр. виявлено житлові й господарські споруди, храми, могильники. З'ясовано, що тут у XII–XIII ст. функціонувала одноапсидна церква, на місці якої у XV ст. турки спорудили мечеть. Стіни церкви були розписані фресками. Це геометричні, рослинні орнаменти, а також зображення святих. При розкопках знайдено уламки голосників, круглого віконного скла, а також бронзовий енколпіон XII–XIII ст. Нижче фундаментів храму XIII ст. відкрито могильник з трупопокладеннями, орієнтованими, за християнським обрядом, по лінії захід-схід.

На території фортеці знайдено амфори, корчаги, горщики, глеки, миски, залізні сокири, долота, коси, серпи, наральники, оковки лопат, ножі, трубчасті замки, дужки від відер XII–XIV ст. Будівельні матеріали представлені цеглою-напівплінфою, плитками для підлоги, черепицею, шматками покрівельного свинцю, мармуровими та шиферними архітектурними деталями.

Археологічні дослідження, проведені у східній частині Білгорода-Дністровського, показали, що місто золотоординського часу виникло на базі раніших гончарних майстерень наприкінці XIII ст. Будинки зводили впритул один до одного і ставили їх по кілька в ряд, але в різних напрямках, що виключало вуличне планування. Провулки між будинками були вимощені камінням. Архітектура житлових споруд Білгорода має багато спільного з золотоординськими містами Поволжя, Монголії, Середньої Азії та Закавказзя. Це були багатокімнатні, багатокутові споруди. Юрти, специфічні суфи, мазари тощо розкопками тут не виявлені.

За археологічними даними, у місті розвивалися гончарне, металообробне, косторізне, ювелірне ремесла, домашні промисли. У гончарних майстернях виготовляли полив'яний керамічний посуд, що за технологією та художніми якостями не поступався аналогічним виробам середньовічного Криму (Кафа, Херсонес та ін.). Найпоширенішими формами столового посуду були блюда, глеки, піали, прикрашені монохромним і поліхромним розписом; виготовляли також полив'яну кераміку з штампованим орнаментом. Виявлено посуд з геометричним і рослинним орнаментом, зооморфними зображеннями (заєць, леопард, птахи), трапляються також окремі знахідки із зображенням людини. Привертають увагу керамічні вироби з монограмами на денцях посуду, нанесеними у техніці графіті. Аналогічні

монограми відомі на кераміці міст Болгарії, Візантії, Криму. Вважають, що у монограмах зашифровано власні імена візантійських імператорів або ж вони є знаками гончарів чи гончарних майстерень. Особливе місце серед знахідок займають так звані сфероконічні вироби, що широко використовувалися у тодішній техніці металовиробництва, а також у медицині, косметиці (як флакони для ліків, масел).

З ювелірних виробів на території Білгорода знайдено бронзові персні, бубонці, скляні намисто й браслети. Населення Білгорода-Дністровського кінця XIII — XIV століть в етнічному плані було неоднорідним. Разом зі слов'янами тут проживали кочовики, які поступово переходили до осілого способу життя.

Під час розкопок середньовічного міста виявлено мідні, срібні та золоті монети. Золотоординські монети датуються кінцем XIII — 60-ми роками XIV ст. Відомі також окремі грошові скарби. Нумізматичний матеріал фіксує, що близько 1370 р. панування Золотої орди у Дністро-Прутському регіоні завершилося.

§ 4. Середньовічний Крим

На території Криму за часів середньовіччя стикалися економічні і політичні інтереси Київської Русі, Хозарського каганату і Візантії. Пізніше, у XIV–XV ст., тут схрещувалися устремління Кримського ханства, Московської Русі, Генуї та Османської Туреччини. Мозаїку археологічних пам'яток і культур Криму цього періоду складали місцеве тавроскіфське населення і представники різних кочових і напівкочових народів, тому середньовічні старожитності цього регіону надзвичайно колоритні та своєрідні.

З історією археологічного вивчення середньовічного Криму пов'язано багато імен. Протягом XIX–XX ст. тут працювали О. С. Уваров, К. К. Косцюшко-Валюжинич, М. І. Рєпников, М. Л. Ернст, Р. Х. Леппер, М. А. Моїсеєв, О. Л. Бертьє-Делагард, М. С. Барсанов, Ю. В. Готьє, К. К. Гриневич, В. Ф. Гайдукевич, Г. Д. Бєлов, Є. В. Веймарн, О. І. Домбровський, брати В. П. і Н. П. Бабенчикови, А. Л. Якобсон, Д. Б. Шелов, С. Ф. Стржелецький, М. А. Фронджуло, О. О. Паршина, О. І. Айбабін, І. А. Баранов та ін.

Середньовічний Херсонес. Середньовічний Херсонес (або Херсон, Корсунь) функціонував на місці колишнього античного Херсонеса в Криму. У 30–х роках IX ст. тут склалася Херсонеська фема, що була військово-

адміністративною одиницею місцевих феодалів під верховним управлінням візантійського стратега. У IX–X ст. Херсонес стає новим (після античності) визначним торговельно-ремісничим і культурним центром. Тут розвиваються рибний та соляний промисли; археологічними розкопками відкрито чимало рибозасолювальних цистерн, а також комор, де засолену рибу зберігали у керамічній тарі. Розвиток ремесел, розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі у другій половині IX ст. зумовили поновлення місцевого карбування власної монети.

Розквіт Херсонеса сприяв розвиткові будівництва. Ремонтуються та відбудовуються портові споруди, розширюється територія міста, впорядковуються фортифікації. Цікаво, що місто зберегло регулярне планування, успадковане від античного періоду. Вулиці мали бруківку, під якою залягали криті каналізаційні жолоби для стоку нечистот і води. Головна вулиця, що проходила зі сходу на захід, була умовною віссю міста. Вздовж цієї вулиці впритул один до одного стояли двоповерхові будинки, на нижніх поверхах яких містилися торгові лавки. На площі височіла велика тринефна базиліка з різними добудовами, серед яких виділяється хрестовидна у плані усипальниця.

По обидва боки від головної вулиці, між морським рейдом та гаванню (сучасна Карантинна бухта), розташовувалися міські квартали. Західний кінець головної вулиці доходив до південної брами міста, де був широкий пустир на місці зруйнованого в IV ст. античного театру. До кінця X ст. цей пустир поступово забудували житлами, що прилягали до одноапсидного храму, спорудженого на місці колишнього античного театру.

У X ст. відновлюються або знову зводяться на старих фундаментах зруйновані раніше базиліки; споруджуються кілька великих храмів на місці колишньої античної агори. Значного поширення поряд з фресковим розписом набуло облицювання будинків мармуром та мозаїкою. У розписі херсонеських склепів X ст. виявлено малюнок, який, очевидно, зображує Херсонес з міцними оборонними мурами та баштами. У 1957–1959 рр. на західній ділянці Херсонеського городища С. Ф. Стржелецьким було відкрито стіну X ст., що підсилювала лінію західних укріплень міста.

Отже, з другої половини IX до початку XII ст. середньовічне місто Херсонес помітно зросло. Про це свідчить розвиток ремесел та будівництва.

Середньовічний Херсонес мав досить розгалужену систему ремесел. Крім залізоробного, ковальського, бронзоливарного та ювелірного, значну роль відігравало керамічне виробництво. Тут працювали майстри з вигото-

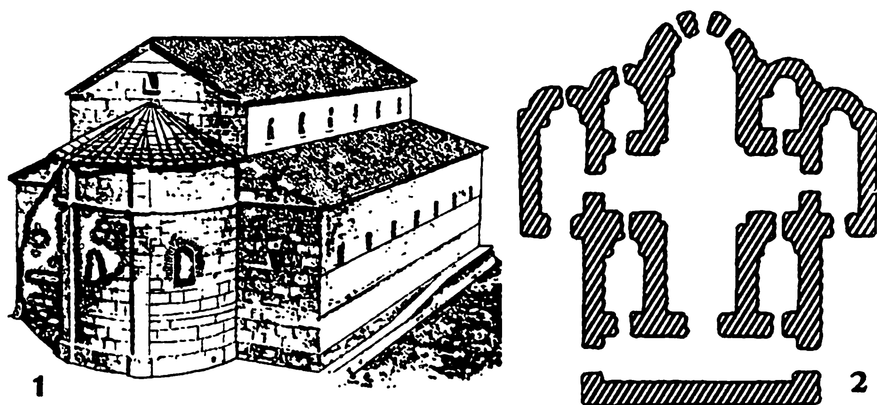

Рис. 148. Середньовічні храми Херсонеса:
1 — реконструкція базиліки (за О. І. Домбровським); 2 — план п'ятинефного храму.

товлення будівельних керамічних матеріалів (плінфи, черепиці, глиняних водопровідних труб тощо). Що стосується гончарного посуду, то в його виготовленні місцеві майстри досягли надзвичайної досконалості. Для зберігання продуктів виготовляли піфосоподібні керамічні посудини кулястих форм з плоским денцем і масивними вінцями, що виступають назовні. Висота таких виробів становить 0,9–1,2 м. Часто верхню частину піфосів прикрашали наліпним валиком з округлими чи мигдалеподібними вдавленнями. Покришками для піфосів були плоскі кам'яні і глиняні плитки. Недорогий, але гарний кухонний посуд складався з мисок, горщиків, глеків. Столовий посуд представлено червоноглиняними горщиками, мисками, тарілками, невеликими глечиками. Дослідники виділяють і дорогий керамічний посуд, вкритий різнокольоровою свинцевою поливою, прикрашений різними візерунками та окремими зображеннями.

Для перевезення рідких або сипких продуктів використовували амфори. Найпоширенішими є грушоподібні круглодонні амфори з двома ручками. Їх висота становить близько 0,55 м. Виготовляли у Херсонесі і невеликі амфори видовженої форми. У хатньому вжитку побутували плоскодонні амфори з двома або трьома ручками, часто прикрашені по плічках лінійним або хвилястим орнаментом.

У Херсонесі, як і в інших середньовічних містах, виявлено залізні землеробські знаряддя — лемеші, серпи. Виготовлені в Херсонесі землеробські знаряддя знаходили споживачів серед жителів околиць і більш віддалених

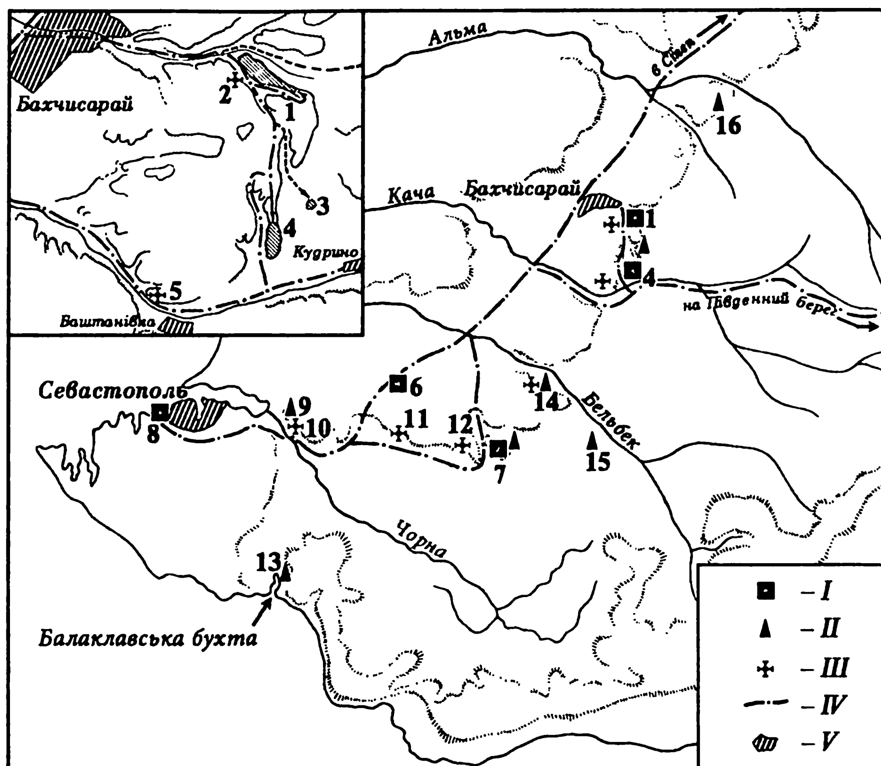

Рис. 149. Старожитності середньовічного Херсонеса:
1, 15 — кераміка; 2, 3 — монети; 4 — залізний хрест; 5, 6 — печатки; 7–14 — знаряддя праці.

районів Західного Криму. У ці ж райони потрапляла і гончарна продукція херсонеських майстрів.

Дослідники вважають, що в X ст. посилився політичний вплив Київської Русі на Херсонес, — це призвело до послаблення тут престижу Візантії.

Як свідчать письмові історичні джерела та археологічні матеріали, населення середньовічного Херсонеса етнічно було досить строкатим. Тут жили алани, нащадки давніх греків, слов'яни. Виявлені в деяких будинках міста

Карта 31. Середньовічні пам'ятки Південно-Західного Криму.

I — середньовічне місто; II — городище; III — монастирі; IV — основні шляхи. V — сучасні поселення.

1 — Чуфут-Кале; 2 — Успенський монастир; 3 — Тепе-Кермен; 4 — Киз-Кермен; 5 — Качі-Кальйон; 6 — Ески-Кермен; 7 — Мангуп; 8 — Херсонес; 9 — Каламіта, 10 — Загайтанський монастир; 11 — Чильтера; 12 — Шулдан; 13 — Чембало; 14 — Сюрень; 15 — Пампук-Кая; 16 — Бакла.

давньоруські хрести та кераміка свідчать про осідання у середньовічному Херсонесі (Корсуні) вихідців із Русі.

Наприкінці XIII — на початку XIV ст. на місто напали золотоординські загони, і спалили його. Сліди величезної пожежі та руйнувань виявлено у верхньому культурному шарі, який перекриває залишки середньовічного міста. До XIV ст. належать знайдені у Херсонесі монети золотоординських ханів.

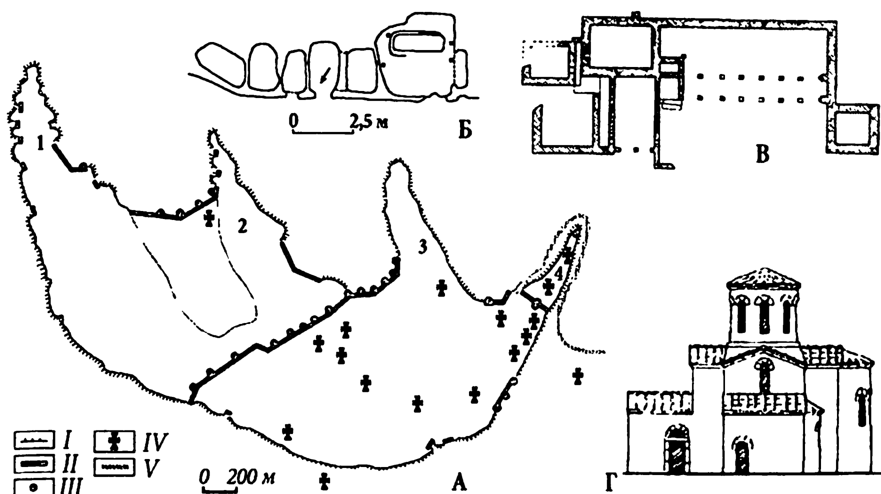

Рис. 150. Пам'ятки Мангупа:

А — план плато; Б — печерний комплекс над головними воротами фортеці; В — план палацу; Г — реконструкція однієї з церков.

I — краї скелі; II — стіни фортеці; III — башти; IV — залишки церков; V — головна дорога.

Відроги плато: 1 — Чамнубурун; 2 — Чуфутчеарганбурун; 3 — Еллібурун; 4 — Тешклібурун.

"Печерні міста". На території Криму виявлено своєрідну групу археологічних пам'яток. Це городища, селища та монастирі, розташовані у передгір'ях Південно-Західного Криму. Особливістю цієї групи пам'яток є висічені у скелях приміщення житлового, господарського, військового та культового призначення.

Печерне місто *Мангуп* (біля с. Залісне Бахчисарайського району) знаходилося на гірському шляху зі степів Південно-Західного Криму до Херсонеса. Воно було центром феодального князівства Феодоро. На площі городища (40 га) виявлено ряд пам'яток, які, починаючи з раннього феодалізму і до X ст., становили єдиний комплекс. Група штучних печер з церквою датуються X–XIII ст., караїмське кладовище — XII–XIV ст., залишки палацу князів Феодоро — XIV ст. Палацова будова органічно входила до комплексу оборонних споруд пізньосередньовічного міста. Вона була прямокутною в плані, з кам'яними стінами. До основних приміщень прилягали ті, що входили до оборонних споруд.

Городище *Ески-Кермен* існувало протягом VI–XIII ст. Воно було розташоване на вузькому довжиною до 1 км мисі. Територію городища (10 га) оточувала оборонна кам'яна стіна з баштами. На кожній окремій ділянці оборони розташовувалися вирубані у скелях господарські ями. Для користування джерельною водою у східній частині городища у скелі був вирубаний спеціальний шестиметровий спуск. Забудова південно-західної частини фортеці досить щільна, у північній частині розташовувалася торговельна площа.

Серед ранніх громадських будов вирізняється християнський тринефний з п'ятигранними апсидами храм-базиліка VI ст. (22,5 х 13,5 м). Підлогу храму було викладено плиткою з червоного шиферу. Базиліка загинула наприкінці VIII або на початку IX ст. Пізніше вона відбудовувалася. На останньому етапі історії міста, у XII–XIII ст., вона лежала в руїнах. До ранніх пам'яток належить і печерна трьохапсидна церква, розташована біля міської брами. Збереглися залишки настінних фресок. У пізніші часи храм було розширено. Привертає увагу й церква Успіння, розташована у південно-східній частині міста. Фрески храму датуються XIII–XIV ст. (О. І. Домбровський).

Житлові будівлі, досліджені на городищі, були двоповерховими, з кам'яними стінами і дахами, вкритими плоскою черепицею. Нижній поверх будинків використовувався для господарських потреб, у скелястій основі підлоги простежено господарські ями. На одній з ділянок, поряд із садибами, відкрито залишки давильні для винограду і спеціальне місце для чотирьох піфосів.

Під час розкопок виявлено візантійську золоту монету та три срібні монети сельджуцьких султанів Рума (20-ті роки XIII ст.).

Могильник "печерного міста" займав південно-східний схил мису, на якому розташовувалося городище. Археологи дослідили 119 поховальних споруд — 66 земляних склепів, 13 підбійних та 40 ямних могил. Найдавнішими є земляні склепи (VI–VIII ст.), поховання у підбійних могилах і ямах більш пізні (VIII–XIIIст.). X–XIII ст. датують поховання, відкриті при церквах та капличках.

Залишки "печерного міста" *Чуфут-Кале* досліджено біля східної околиці Бахчисарая, на скелястому мисі. Воно займало площу 18 га і складалося з двох частин: давньої (X–XI ст.) і більш пізньої (XIV–XV ст.). Оборонні стіни та башти, складені з каменю на вапняковому розчині, датуються XIV–XV ст. Давню частину міста теж захищала кам'яна стіна. У її цен-

тральній частині була велика брама, у північній — прохід для вилазок з фортеці, його прикривала башта. У Чуфут-Кале відомо понад 200 печерних споруд. Здебільшого, як вважають дослідники, це господарські приміщення, пов'язані з наземними будовами. На території міста зберігся також мавзолей XV ст. та дві караїмські кенаси (XV і XVIII ст.).

Киз-Кермен розташовувався на скелястому мисі, що височіє над правим берегом р. Кача. Мис простягнувся у довжину на 700 м. Ширина його становить 200 м. З півночі городище захищала оборонна кам'яна стіна. У східній частині стіни помітні сліди брами, в західній — сліди проходу для вилазок з фортеці. Розкопками у північній частині городища виявлено залишки жител, стіни яких були складені з каменю на глиняному розчині. Будови загинули, очевидно, наприкінці IX ст. (А. Л. Якобсон).

Печерні монастирі розташовувалися, головним чином, в урвищах скель вздовж давніх шляхів. Виникнення цих монастирів вчені пов'язують з еміграцією ченців з Візантії під час іконоборського руху VIII–IX ст. На територіях монастирів виявлено келії, господарські приміщення, церкви, каплиці і могильники. Ці об'єкти висічено у скелях кількома ярусами, що з'єднувалися переходами. Залишки трьох таких монастирів відомі в Інкерманській долині, двох — у Шульській та одного — поблизу міста Чуфут-Кале.

Одним із найбільших печерних монастирів Південно-Західного Криму є монастир у Загайтанській скелі, де виявлено понад 200 різних приміщень. Там відкрито, зокрема, і три церкви.

Селища та окремі могильники зафіксовані в різних місцях Інкерманської, Варнутсько-Байдарської, Бельбекської, Качинської та Альминської долин.

Пам'ятки Південного та Південно-Східного Криму. На півдні та південному сході Кримського півострова відомі ряд пам'яток раннього, розвинутого і пізнього середньовіччя. Кримський відділ Інституту археології НАН України, починаючи з 1957 р., проводить тут систематичні розвідки і розкопки.

Одне з середньовічних селищ V–XV ст., що розташовувалося на краю мису гори Аю-Даг, досліджено у 1963 р. На селищі відкрито залишки 50-ти одно- і двоповерхових будинків. Стіни їх зведено з каменю на глиняному розчині і покрито штукатуркою зсередини і ззовні. На поселенні досліджено залишки двох залізоробних майстерень. Зі східного боку Аю-Дага відкрито залишки ще кількох аналогічних селищ V–XV ст.

Між Гурзуфом і Аю-Дагом відомі залишки однієї з візантійських фор-

Рис. 151. Старожитності Південного і Південно-Східного Криму:
1–3 — ритуальні якорі з дна Судакської бухти; 4–9 — кераміка; 10, 11 — орнаменти архітектурних споруд XIV ст. зі Старого Криму.

тець — Алустон, розташованої на високому горбі. Від фортеці збереглася лише одна з чотирьох її башт.

Кілька середньовічних пам'яток відкрито поблизу Гурзуфа. У 1965–1967 рр. проводилися розкопки руїн середньовічної фортеці на східній околиці Гурзуфа. Тут досліджено фундаменти оборонних стін і житлових будинків XII–XIII ст., які стратиграфічно лежали під генуезькими спорудами. Ще нижче простежено залишки фортечних споруд VI ст.

Генуезька скеля, на якій стояла середньовічна фортеця, має два майданчики. Верхній був укріплений з боку моря кам'яними підпірними стінами. На ньому відкрито цистерну для води, невелику базиліку. Потужні кам'яні стіни з дозорною баштою займали всю північну частину верхнього майданчика. Поблизу підніжжя скелі піднімалася ще одна башта. Верхній майданчик був відділений від нижнього стіною з брамою. На нижньому майданчику досліджено залишки невеликих житлових будинків з вогнищами. Тут знайдено піфоси із залишками зерен пшениці, проса, а також засоленої риби. Це поселення почало функціонувати у VI–VIII ст. У VIII ст. воно було зруйноване внаслідок пожежі. Другий період життя селища роз-

почався в X і тривав до XIII ст. Третій період охоплює XIII–XV ст. Він пов'язаний з перебудовою фортеці генуезцями, які захопили її.

На ділянках, що знизу прилягають до цитаделі, досліджено залишки жител X–XIII ст. Тут же відкрито рештки великої трьохапсидної базиліки і поховання XII–XIII ст. під плитами.

Епохою раннього середньовіччя (VI–VII ст. н.е.) датуються широко відомі могильники Суук-Су (територіально найближчий до Аю-Дага) і Балгота (східна периферія Гурзуфа). У численних похованнях цих могильників виявлено цілі серії пальчастих фібул, перснів, бляшок, великих і малих пряжок, браслетів, зброю (залізні наконечники стріл, списи, ножі). Етнічний склад населення, що залишило вказані могильники, був неоднорідним. Крім греків, тут проживали, очевидно, представники войовничих варварських місцевих і прийшлих племен заключної фази "великого переселення народів" і нащадки таврів античної епохи. Місцевими пам'ятками VI–VII ст. вважаються майже недосяжні поселення-сховища горців на скелястих висотах Криму.

У другій половині VIII ст. хозари зруйнували поселення і монастирі на узбережжі Криму. Місцеве населення перебралося далі у гори, і почало активніше освоювати гірські пасовища. Скотарство стає основою сільського господарства. Одне зі скотарських поселень VIII–X ст. досліджено на скелястому масиві Басман на північ від Головної гірської гряди. Тут у печерах і гротах знайдено залишки вогнищ, обвуглені зерна злакових культур, кістки домашніх і диких тварин. У кераміці цього поселення переважають уламки невеликих піфосів, гончарних і ліпних горщиків, мисок, глеків. Відсутні лише зразки амфорної тари. Аналогічний керамічний комплекс відкрито і на інших скотарських печерних поселеннях південного побережжя Криму.

Після розгрому Хозарського каганату на південному узбережжі виникає ряд місцевих феодальних укріплень. Це замки, сторожові фортеці, укріплені монастирі. Навколо них функціонували землеробсько-скотарські поселення.

На Ласпинському відрізку гряди археологи зафіксували 7 поселень. Протягом 1965–1966 рр. досліджувалося одне з них — селище Хаспіо. Площа його близько 2,5 га. Вздовж водорозділу були відкриті залишки житлових будинків і господарських споруд. У центрі селища виявлено залишки базиліки, спорудженої з каменю на вапняковому розчині. Селище було обнесене кам'яною стіною.

Важливі виробничі об'єкти відкрито на західному схилі гори Ільяс-Кая. Тут збереглися сліди виробки вапнякового туфу, а також залишки майстерні, де виготовляли будівельні деталі — клинчасті камені для склепінь та арок, карнизи та ін. Поряд виявлено дві керамічні печі для виготовлення черепиці та плінфи.

На території Сімеїза відкрито руїни середньовічного храму. На середньому майдані гори Панеа розкопками виявлено залишки великої споруди VIII–XIII ст. Монастир прилягав до оборонної стіни XIII–XV ст. і був перекритий порівняно невеликими пізньосередньовічними будівлями. А на нижньому майданчику, обнесеному колись мурами, виявлено залишки храму генуезького часу. Як показали дослідження, храм стояв на руїнах більш ранньої церкви X–XIII ст., що загинула від пожежі. Під нею були залишки ще більш раннього храму IX–X ст. з мозаїчною підлогою.

Таким чином, пам'ятки південного узбережжя Криму доби середньовіччя представлені різними спорудами: замками, монастирями, сховищами сільських общин, поселеннями і могильниками.

У 70-х роках VII ст. Боспор зі степовою і гірською частиною Криму захопили хозари. Наприкінці X ст., після розгрому Хозарії, південно-східні кримські землі увійшли до складу Тмутараканського давньоруського князівства. З цього часу місто Боспор давньоруські літописи називають Корчевом. Місто Боспор-Корчів займало порівняно невелику ділянку на березі Керченської протоки. На його території були, очевидно, поселення IV–V ст. н.е. Принаймні, збереглися залишки могильника цього часу, виявлені на Госпітальній вулиці сучасної Керчі. Поховання супроводжували прикраси так званого поліхромного стилю: срібні і бронзові фібули, поясні пряжки, браслети з кінцями у вигляді зміїних голівок, золоті сережки з намистинами. У VI–VII ст. тут стояла християнська базиліка. Від неї збереглися лише фундаменти та мармурові капітелі. Їх було використано у будівництві храму Іоанна Предтечі (VIII ст.). Дослідження, проведені на території біля цього храму, дозволили визначити три будівельні періоди у середньовічній Керчі: будови VI–VII ст., стіни фортеці VIII–IX ст. і житлові споруди другої половини IX–XI ст.

Місто *Сугдея* (Сурож за давньоруськими джерелами) виникло у VI ст. Тут відкрито ранньосередньовічне укріплення VI ст., а також житла VIII–IX ст. Місто VIII–IX ст. було досить значним ремісничим центром. Зокрема, на його території виявлено гончарні печі. Масовий керамічний матеріал Сугдеї (Сурожа) представлений сіроглиняними кухонними горщиками, ор-

наментованими хвилястою лінією та рифленням, високими глечиками з плоскою ручкою, типовими причорноморськими амфорами. У VIII ст. місто стало центром єпархії і набуло важливого значення у зміцненні християнської церкви, у релігійно-культових справах.

В XI ст. Сугдея була східним форпостом володінь Візантії в Криму. Наприкінці XI ст. на цій території з'являються половці. В середині XIII ст. Східний Крим захопили ординці. За панування у чорноморській торгівлі точилася боротьба між італійськими містами Венецією та Генуєю. Спочатку Судак захопили венеціанці, потім влада над фортецею перейшла до генуезців.

У степовій частині та прибережній смузі Південно-Східного Криму у VIII–IX ст. виникають нові поселення. Одне з них досліджено на околиці с. Планерське на горбі Тепсень. Тут відкрито п'ять двокімнатних житлових будинків VIII–X ст. Стіни їх зведено з каменю та сирцю. Дахи будинків були, очевидно, вкриті плоскою черепицею. Досліджено й залишки господарських приміщень, що прилягали до жител. На поселенні знайдено сільськогосподарські знаряддя: різак-чересло, косу-горбушу, серп і тесла-мотички. Виявлено також скупчення залізних шлаків, окремі знаряддя ковалів (пробійники), ювелірів (кам'яні та глиняні матриці для відливання прикрас), побутові речі — ножі, уламки замків, кільця та цвяхи.

Керамічний комплекс представлений піфосами, типовими причорноморськими круглодонними червоноглиняними яйцеподібними амфорами з ручками, кулястими сіроглиняними горщиками, глечиками з плоскою ручкою. На території селища розкопками відкрито два трьохапсидних храми (37,5 х 21 і 16,4 х 12,8 м), а також залишки ще однієї церкви. Під залишками великого храму виявлено сліди базиліки VIII ст. У великому храмі досліджено 18 могил під плитами без речового інвентарю.

У Південно-Східному Криму, між Алуштою та Феодосією, зафіксовано 16 селищ і 3 могильники. Вчені датують їх VIII–IX ст. Селища розміщувалися в долинах річок. На деяких з них відкрито гончарні горна, в яких випалювали причорноморські амфори (Привітне, Морське, Новий Світ). Масове виробництво амфор у VIII–IX ст. було пов'язане з розвитком виноградарства і виноробства. З гончарних центрів Південно-Східного Криму амфори доставляли морем, а потім — по Дону і Дінцю на салтівські та слов'янські поселення Лівобережжя Дніпра.

Вчені вважають, що селища південно-східного регіону Кримського півострова VII–IX ст. слід відносити до окремої археологічної культури, яка

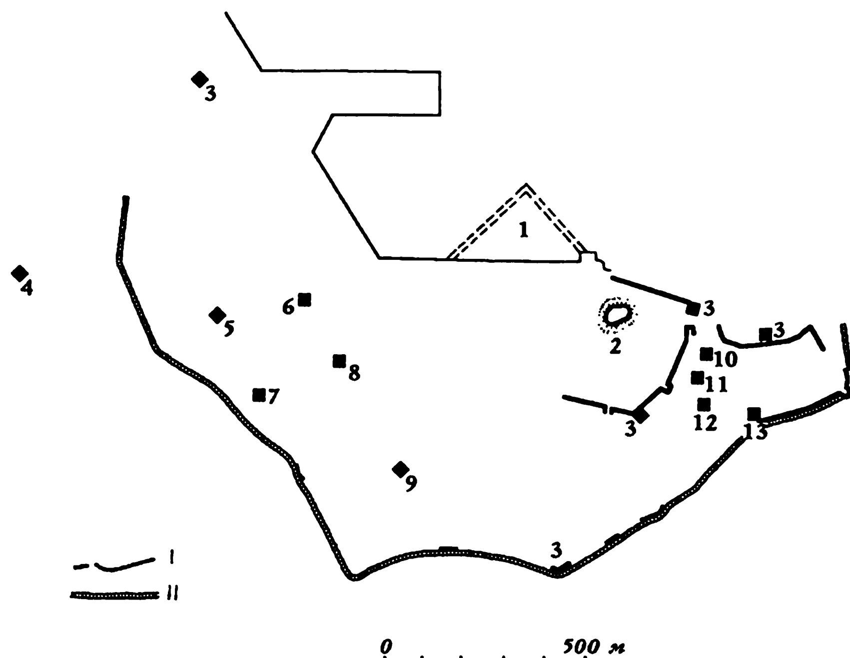

Рис. 152. План м. Кафи.

I — фортечні стіни; II — рів.

1 — місце давнього порту на палях; 2 — карантинна гірка; 3 — башти; 4 — Георгіївський монастир; 5 — церква Миколи; 6 — церква "Введення в храм"; 7 — вірменська церква архангелів Гавриїла і Михайла; 8 — вірменська церква Сергія; 9 — синагога; 10 — церква Георгія; 11 — вірменська церква Іоанна Предтечі; 12 — церква Іоанна Богослова; 13 — церква Стефана.

в своїй основі була своєрідним "сплавом" античних і місцевих традицій різноетнічного населення Східного Криму й Тамані. У ранньосередньовічних старожитностях цієї культури знайшли відбиток салтівські традиції.

У 70-х роках XIII ст. в Північне Причорномор'я проникають генуезькі купці, які засновують тут свої факторії. Центром генуезьких володінь у Криму було м. Кафа (нині територія Феодосії). У 80-х роках XIV ст. тут споруджено потужні стіни фортеці.

Кафа складалася з двох частин — внутрішньої і зовнішньої фортець. Центральною вважалася внутрішня цитадель. Потужні стіни і башти фортеці збереглися до наших днів. Решта пізньосередньовічного міста займала широку приморську смугу. Місто було досить щільно забудоване:

житлові квартали, ремісничі майстерні, торговельні лавки і караван-сараї. У середині XIV ст. населення Кафи становило близько 7 тис. жителів. Місто оточували дві лінії фортифікаційних споруд, стіни і башти яких виклали з каменю. Центральною частиною міста була Карантинна гірка. До неї прилягали громадські споруди та храми. Аналіз культових споруд свідчить про різноетнічний склад населення Кафи. У місті функціонували Георгіївський монастир, церква Миколи, церква "Введення в храм", вірменська церква архангелів Гавриїла і Михайла, вірменська церква Сергія, синагога, церква Георгія, вірменська церква Іоанна Предтечі, церква Іоанна Богослова, церква Стефана.

Основну частину населення тут становили вірмени і греки. Були в Кафі також татари, євреї, араби, грузини, валахи, колонія московських купців і ремісників. Генуезців у місті було порівняно мало, але вони разом з багатими купцями (греками й вірменами) становили привілейовану верхівку суспільства.

У місті функціонувала розвинута система водогону. Вода з відкритих басейнів подавалася по водогінних трубах у місто.

Кафа була значним ремісничим центром. Тут розвивалися такі напрями виробництва: будівництво громадських і храмових будинків, будівництво кораблів, залізообробна й гончарна справа. Ще з кінця XIII ст. деякі ремісники були об'єднані в цехи. Значна роль в економіці міста належала торгівлі, яка, з одного боку, зв'язала Південно-Східний Крим з Адріатикою та Середземномор'ям, а з другого — через Східну Європу і Московську державу — з країнами Прибалтики та Центральної Європи.

РОЗДІЛ XIII

ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

Серед старожитностей України важливе місце посідають пам'ятки, пов'язані з діяльністю українського козацтва XV–XVIII ст. Відомі вони на Середньому Подніпров'ї і Лівобережжі, на Слобідській Україні (нині Харківщина і Сумщина), на Волині і Поділлі, а також на землях козацьких вольностей Запорізької Січі, що охоплювали Пониззя Дніпра та степову частину України взагалі.

З нерухомих археолого-архітектурних пам'яток науковий інтерес становлять фортеці, в тому числі знамениті запорізькі Січі, міста і села, де жили і діяли козаки, монументальні споруди світського і релігійного характеру, поховання, місця боїв тощо.

Українське козацтво виникло на рубежі XV–XVI ст. як результат збігу певних історичних обставин. Нестерпний соціальний, національний і релігійний гніт з боку польської шляхти зумовив масові втечі селян на вільні тоді землі Подніпров'я і Побужжя. Поблизу цих вимушених переселенців на "вольностях" мешкали дуже небезпечні сусіди — кочові татарські орди, що були у васальній залежності від Туреччини. Постійні військові напади татар і турків сприяли згуртуванню окремих ватаг і загонів утікачів у військову організацію, що згодом перетворилася на могутнє козацьке військо, з яким мусили рахуватися і всередині польсько-литовської та московської держав, і за їх межами.

Наприкінці XVI ст. козацтво набуло статусу окремої суспільної верстви населення, а Запорозька Січ стала відома як окрема "козацька республіка", основним завданням якої був захист українських земель від зазіхань на них Кримського ханства і Турецької Порти, а також інших поневолювачів.

Українське козацтво існувало кілька століть і, зійшовши з історичної арени, залишило по собі яскравий слід. Це була, безумовно, героїчна епоха в історії українського народу. Під проводом Богдана Хмельницького козацтво разом із селянством було основною рушійною силою у Національній революції середини XVII ст.

Історії українського козацтва присвятили свої праці С. Мишецький, А. Скальковський, Д. Яворницький, В. Голобуцький, О. Апанович, Л. Мельник, В. Сергійчук, Ю. Мицик, І. Свєшніков, В. Степанков та ін.

§ 1. Запорізькі Січі

Важливими історико-археологічними пам'ятками українського козацтва є Запорізькі Січі низового Дніпра. Перша козацька фортеця, так званий "городок Вишневецького", була побудована у середині XVI ст. на о. Хортиця (нині територія м. Запоріжжя).

Пізніше, протягом другої половини XVI — початку XVIII ст., було збудовано сім Січей, які змінювали одна одну. Січі Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, або Стара, і Покровська, або Нова, знаходилися на правому березі Дніпра в районі так званого Великого Лугу (нині Нікопольський район Дніпропетровської області). Дві інші були розташовані на території сучасної Херсонської області: Кам'янська — трохи вище по Дніпру від райцентру Берислав, Олешківська — на околиці райцентру Цюрупинськ. Січ, зазвичай, існувала кілька десятиліть, потім її переносили на нове місце. Робилося це з різних причин: або через те, що Січ було зруйновано ворогом, або ж вибір нового місця диктувався стратегічними і політичними міркуваннями самих козаків.

Кожна Січ являла собою укріплення, обнесене ровом і валом з частоколом на ньому та баштами з вікнами для гармат. Висота валів сягала понад 10 м. На центральній площі Січі стояли церква, будівлі старшини, пушкарня, а навколо — понад 30 куренів, в яких мешкали козаки. Курені (назва умовна) являли собою довгі приземкуваті споруди довжиною кілька десятків метрів з двосхилою стріхою і маленькими вікнами. У зимовий час курені опалювали кахляними печами. В такому курені могло мешкати від кількох десятків до 150 чоловік. Інколи всередині Січі високою стіною обносили її найбільш укріплену частину, своєрідний дитинець. Було тут також передмістя, де жили крамарі, ремісники. Деякі з Січей, наприклад Покровська, мали до 12–13 тис. населення.

Для спорудження Січі обиралися зручні місця на узбережжі Дніпра, де в затоках і протоках ріки стояв козацький флот. Останній складався з різних типів річкових і морських суден. Найбільш відомими є козацькі дуби, або чайки. Вони були 20 м завдовжки і 3–4 м завширшки, могли вміщувати до 50–70 козаків, військове спорядження, запас води і харчів. Чайка за допо-

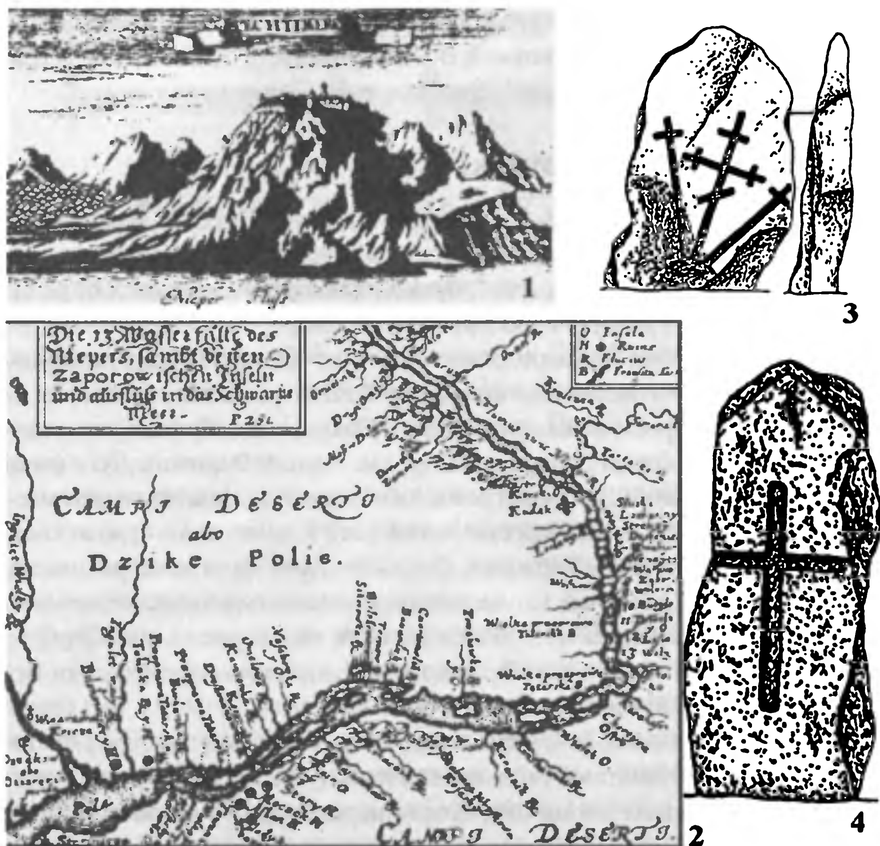
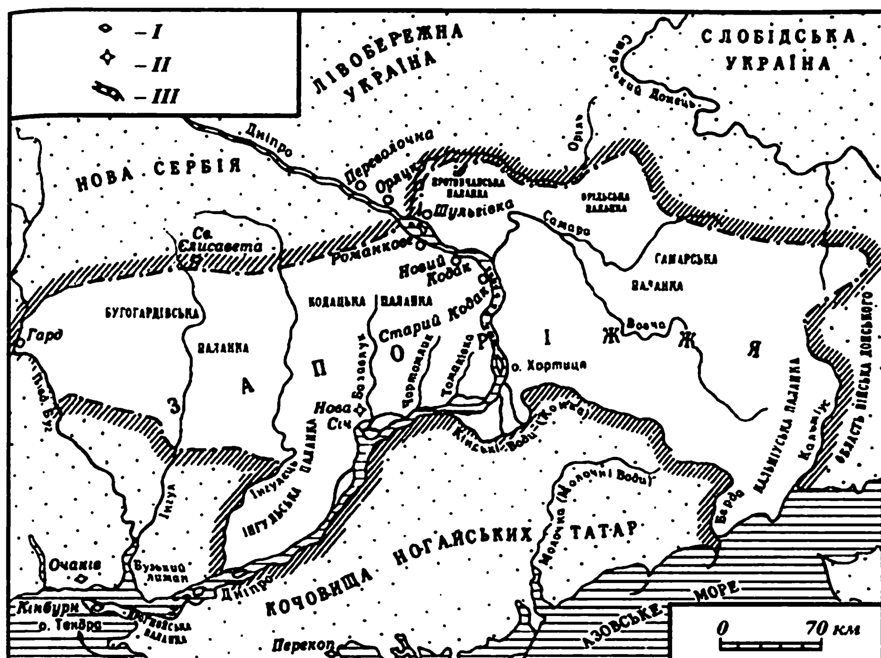

Рис. 153. Матеріали до історії козацтва:
1 — козацька фортеця Трахтемирів на Середньому Дніпрі (гравюра XVIII ст.), 2 — територія Запоріжжя на карті другої половини XVII ст.; 3, 4 — хрести на козацьких могилах поблизу фортеці Кодак.

могою весел (20–30 пар) або вітрила могла рухатися і вперед, і назад: корми тут не було, стерна прикріплювали на обох її кінцях. Для стійкості на воді вздовж обох бортів прив'язували пучки очерету. Рештки таких козацьких човнів виявлено під час підводних археологічних досліджень на Дніпрі.

Озброєння чайки, крім особистої зброї кожного козака (двох рушниць, пороху, куль), складалося з кількох невеликих гармат-фальконетів. На чайках козаки сміливо вирушали в морські походи, під час яких вступали в бій з турецькими галерами і нерідко виходили переможцями. Час від часу коза-

Карта 32. Карта Запоріжжя періоду Нової Січі (1734–1775 роки). I — фортеці; II — розміщення Нової Січі; III — Дніпровські пороги.

цькі чайки, перетнувши Чорне море, з'являлися біля турецьких берегів; робили вони напади і на Крим.

Поблизу кожної січі знаходився козацький цвинтар. На цих місцях і до наших днів збереглися окремі кам'яні хрести з написами. Один з таких хрестів стоїть, наприклад, над могилою кошового отамана К. Гордієнка на кладовищі Кам'янської Січі. Збереглася стела з хрестом, що стояла над могилою славного отамана Івана Сірка в с. Капулівка Дніпропетровської області. У зв'язку з ерозією берега в районі Чортомлицької Січі останки І. Сірка перенесено у безпечне місце.

Усі Січі Великого Лугу нині затоплено водами Каховського водоймища. Від Олешківської Січі, що потрапила в зону забудови, лишилася тільки невелика її частина. Найповніше збереглася Кам'янська Січ біля с. Республіканець Бериславського району Херсонської області, але її територія з одного боку підмивається Каховським водосховищем, а з іншого — руйнується приватними садибами.

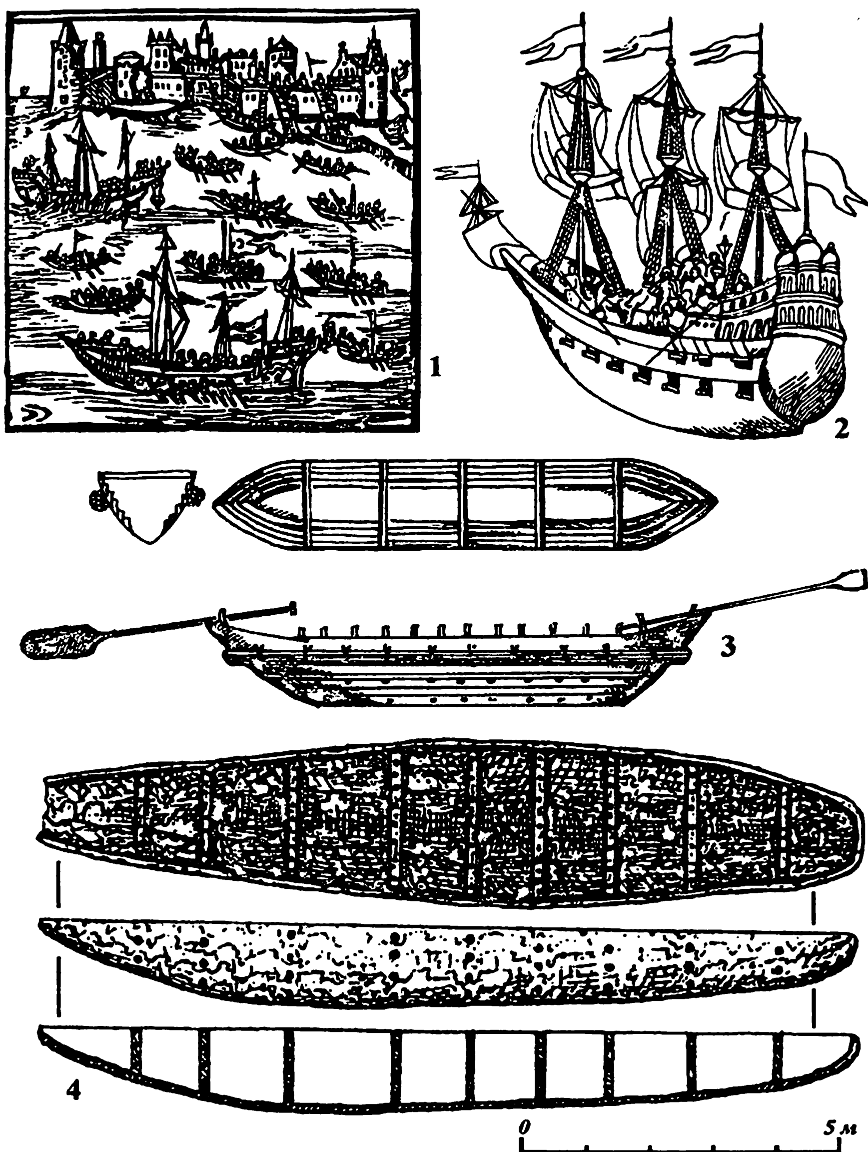

Рис. 154. Козацькі судна:

1 — здобуття Кафи козаками (гравюра 1622 р.); 2 — козацький корабель на прапорі Війська Запорізького XVIII ст.; 3 — козацька чайка (за Г. Бопланом); 4 — рештки чайки (с. Оржів Рівненської області).

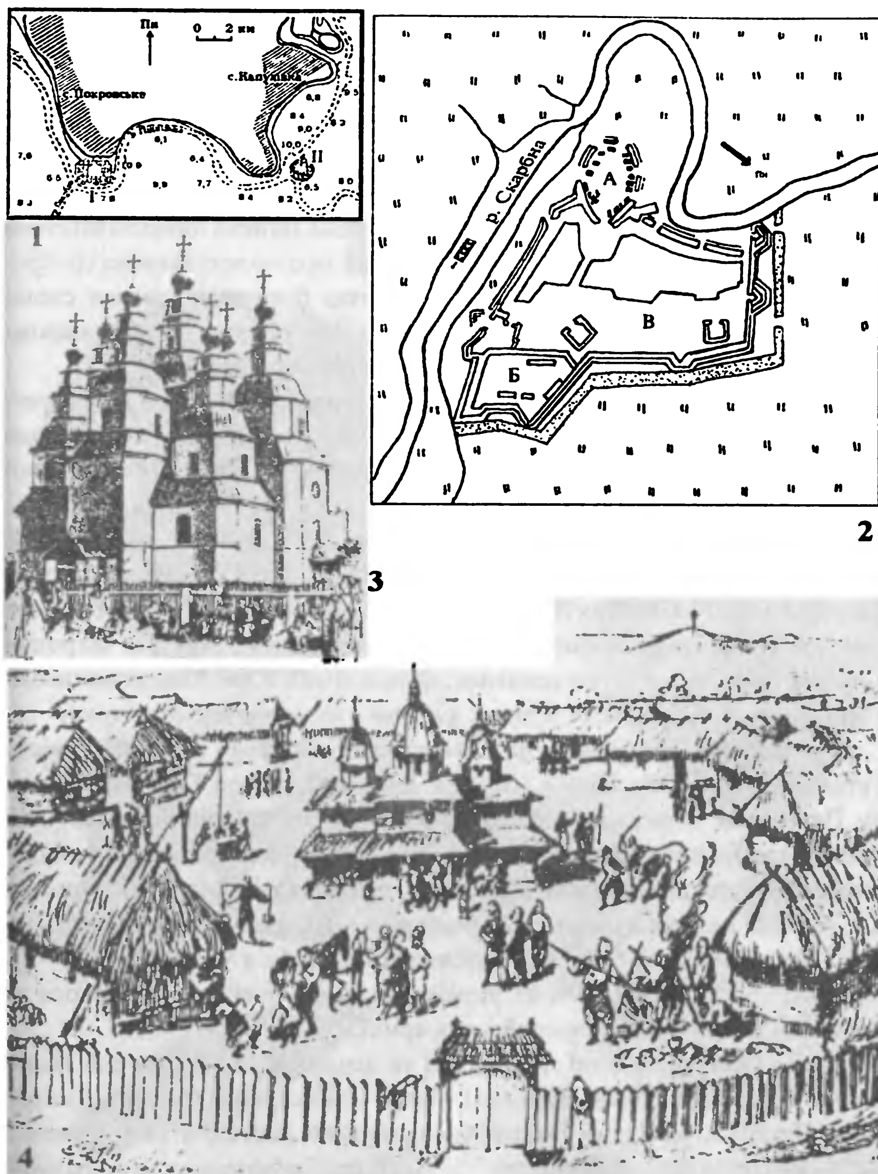

Рис. 155. Запорізькі Січі:

1 — розташування Підпільненської (I) і Чортомлицької (II) Січей; 2 — План Покровської Січі (1738 р.): А — внутрішній кіш (цитадель), Б — ретраншемент, В — зовнішній кіш; 3 — Троїцький козацький собор; 4 — Запорізька Січ (за О. Рігельманом).

Січ була центром так званих козацьких вольностей, що охоплювали майже всю степову територію України. Землі цих вольностей поділялись на окремі райони — паланки. Центри паланок також мали земляні укріплення. В межах паланок козаки будували хутори, які звалися зимівниками, поступово виникали села. Вздовж кордону з територіями татарських кочовищ споруджували редути і так звані фігури з землянкою біля них. Кожен редут мав ряд будов — казарму, стайні тощо. Фігури являли собою дерев'яні вежі, на яких цілодобово стояв дозор. У разі появи татар дозорці запалювали заготовлені заздалегідь просмолені бочки і клоччя, дим і полум'я від яких було видно далеко, сповіщаючи населення про наближення небезпеки. Такі редути і фігури ланцюжком тяглися вздовж Дніпра від Берислава до гирла р. Орель.

Від укріплень паланок, редутів і фігур до наших днів мало що збереглося. У кількох місцях вдалося виявити і дослідити рештки землянок, що споруджувалися поблизу сигнальних веж (наприклад, біля с. Чкалове Запорізької області).

Цікавими пам'ятками козацьких часів є "розриті могили", або майдани. В майдани перетворювали стародавні кургани, у центрі яких споруджували велику лійчасту заглибину з виходом від неї на поле. По обидва боки від цього ходу зводили кільцеподібні невисокі вали-підвищення. Під час розкопок там знаходять рештки землянок, печищ тощо. На майданах вимивали і випарювали з чорнозему селітру, яка йшла на виготовлення пороху.

Історико-археологічними пам'ятками слід вважати і всі полкові міста Гетьманщини — Київ, Ніжин, Чернігів, Лубни, Миргород, Прилуки, Полтаву, Переяслав, Гадяч та ін. Міста Чигирин, Батурин, Глухів та деякі інші певний час були столицями Гетьманської України. Донині збереглися будови тих часів, зокрема церкви: Миколаївська в Глухові, Трьохсвятительська в с. Лемеші на Чернігівщині, Покровська в с. Сулимівка Бориспільського району на Київщині, будинок полковника Лизогуба в Чернігові.

У першій половині XVII ст. українське козацьке військо піднялося до рівня кращих тодішніх європейських армій.

З Січі вийшли видатні полководці та державні діячі: Северин Наливайко, Тарас Федорович (Трясило), Павло Павлюк, Іван Сулима, Дмитро Гуня, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Сірко та ін. З іменем гетьмана Петра Сагайдачного пов'язують розробку козацької наступальної стратегії концентрованого раптового удару, яку він блискуче реалізував у Хотинській війні 1621 р. Увесь світ визнав вирішальну роль українських козаків у Хотинській перемозі над турецькою армією.

1. Енеоліт. Трипільська культура

2. Старожитності Лісостепу передскіфського і скіфського часу

1

2

3

5

6

7

4

8

9

3. Знахідки зі скіфських "царських" курганів

1

3

4

2

5

6

7

8

9

10

11

12

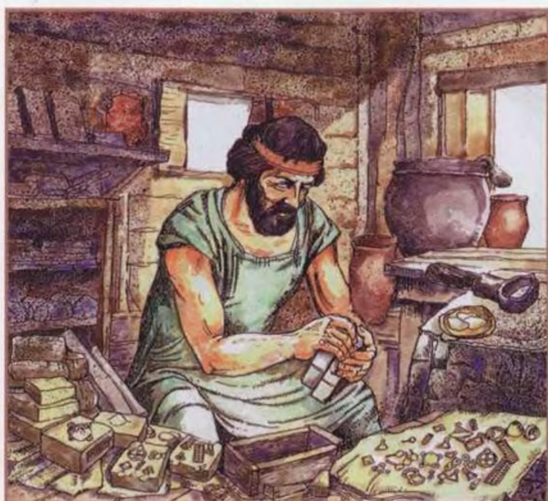
4. Скіфський військовий обладунок

5. Культура грецьких колоній Північного Причорномор'я

6. Ювелірне мистецтво першої половини та середини І тис. н. е.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

7. Старожитності слов'ян – черняхівців Лісостепу

8. Слов'янська кераміка першої половини та середини І тис. н. е.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

9. Язичництво східних слов'ян і Русі

1

3

2

4

6

5

7

10. Озброєння доби Київської Русі

11. Старожитності доби Київської Русі

12. Ювелірне мистецтво Київської Русі

13. Старожитності з літописного міста Губин XII-XIII ст.

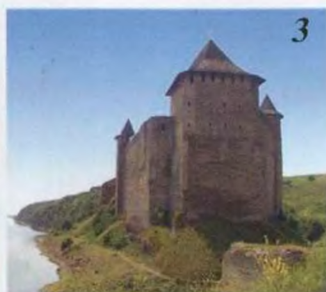

14. Предмети козацького озброєння та військового спорядження

15. Фортифікаційні споруди

1

3

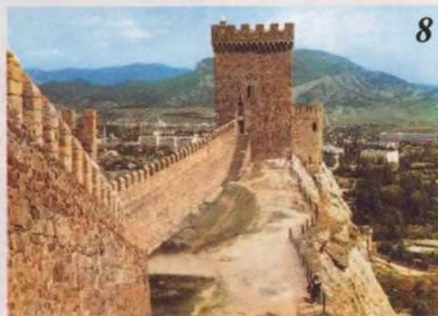

2

4

5

6

7

8

16. Старожитності доби українського козацтва

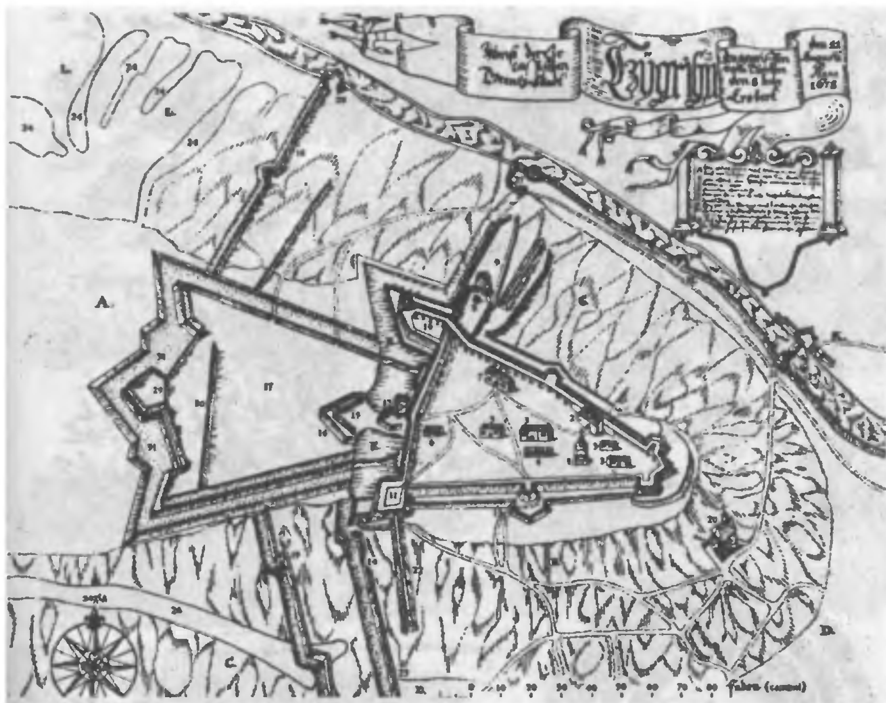

Рис. 156. План Чигиринської фортеці 1678 року.

Піхота у козаків була численнішою за кінноту. Кіннота вела наступ так званою "лавою", шикуючись півколом і атакуючи ворога не тільки з фронту, а й з флангів. Найпоширенішим видом бойового порядку став так званий козацький табір. У центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів скріплених між собою ланцюгами возів, розташовувався військовий загін. Такий табір використовували і в боях, і на переходах. Сучасники називали козацькі табори "рухомими фортецями".

На озброєнні в козаків були шаблі і списи, а також гармати, мушкети, пістолі, самопали, рушниці. Проти ворожої кінноти козаки застосовували якірці та рогульки. Зброю і бойові припаси (порох, кулі) запорожці робили самі. Крім того, кожен козак повинен був мати при собі сокиру, косу, лопату, шнури тощо, щоб у разі потреби насипати вали і будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір.

Певне місце серед пам'яток козацьких часів займають запорізькі військові клейноди. Це військові знаки, регалії чи атрибути влади, які використо-

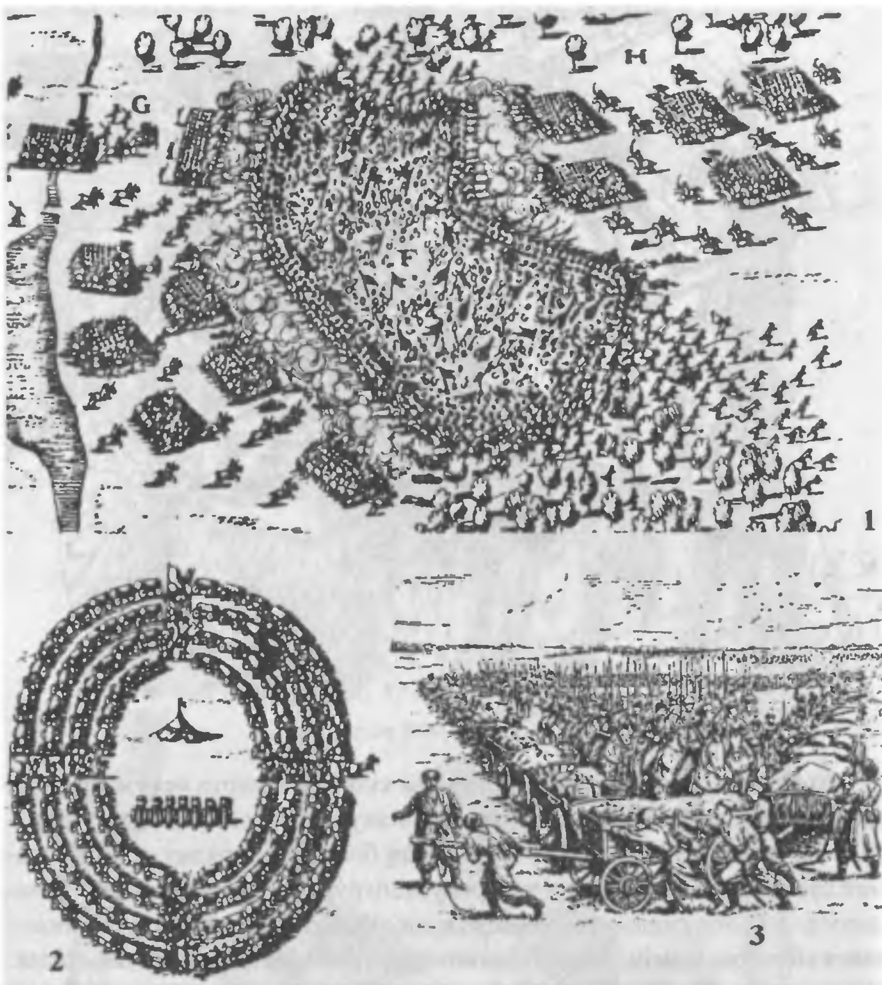

Рис. 157. Козацькі табори:

1 — бій козацького війська під прикриттям табору; 2 — табір в оточенні чотирьох рядів возів; 3 — бій трикутником під захистом возів (художник — А. Жук).

вувалися старшинами відповідно до посади кожного з них. Булава — це ознака влади гетьмана. Вона являла собою срібну. позолочену, часом прикрашену дорогоцінними каменями кулю, насаджену на металеву чи дерев'яну гладенько обстругану палицю, пофарбовану в темний колір. Пернач, шестопер, або жезл, — ознака влади полковника. Його носили за

Рис. 158. Козацькі гармати:
1 — гармата роботи майстра Йосипа Балашевича (1697 р.) з гербом гадяцького полковника М. Гороховича; 2 — гармата роботи майстра Карпа Балашевича (1717 р.) з гербом гадяцького полковника М. Милорадовича.

поясом. Пернач менший від булави, зі срібною чи залізною кулею на кінці палиці. Кожен з клейнодів належав певній особі із запорізької старшини. Під час військових рад кошовий тримав у правій руці булаву.

Прапором, хоругвою, чи корогвою, називалася у козаків шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині або білого польського орла, коли запорожці були за польським королем, або двоголового російського, коли вони перейшли до московського царя. По боках хоругви було зображено Спасителя й архангела Михаїла. Очевидець свідчить, що після зняття козаками у 1655 р. облоги Львова за Богданом Хмельницьким несли білий прапор з його родовим гербом та червоний — із зображенням архангела Михаїла, який простромлює списом змія, а також 34 прапори з гербами різних земель. Отже, в XVII ст. Гетьманщина користувалася різноколірними прапорами. Існували також полкові, сотенні, курінні та інші корогви, зна-

Рис. 159. Козацькі печатки XVIII ст.:
1 — печатка кошового отамана Малашевича (1734 р.); 2 — печатка Кодацької паланки (1750 р.); 3 — печатка Бугогардівської паланки (1710 р.); 4 — печатка Самарської паланки (1750 р.).

мена та значки. На них були зображення хрестів, зірок, місяця, сонця, зброї та елементів народного декоративного мистецтва.

Бунчуком козаки називали просту, помальовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під неї вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма сплетеними косами поверх волосся.

Загальновійськові запорозькі печатки були округлої форми і виготовлялися зі срібла. Мали зображення постаті козака у гостроверхій шапці, в жупані з ґудзиками на грудях, із шаблею й порохівницею при боці та рушницею через ліве плече, із символічним списом. По краю лицьового боку печатки напис: “Печать славного воіска запорозкого низового”. Відомі й печатки гетьманів С. Кішки, Б. Хмельницького, П. Дорошенка та ін. Паланкові, або курінні, печатки також виготовляли зі срібла. Вони були круглої або чотирикутної форми і мали зображення левів, оленів, коней, місяця, зірок, корон, списів, шабель, луків.

Литаврами козаки називали залізні і срібні котли з натягнутою на них шкірою. Ці ударні інструменти широко використовувалися під час урочистостей у військовому побуті козаків.

Запорізькі військові клейноди зберігалися або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці. Їх виносили лише за наказом кошового отамана перед загальною чи окремою радою.

§ 2. Оборонні замки-фортеці

На Правобережній і Лівобережній Україні збереглися замки-фортеці козацьких часів, у яких знайшло своє матеріальне втілення героїчне минуле XIV–XVII ст. і які є водночас яскравим свідченням зодчої мудрості народу.

Пізньосередньовічні фортифікації Правобережжя за своїм характером і соціальним змістом були державними (належали литовській, а потім польській адміністрації), а також приватними (тобто перебували у володінні окремих польсько-литовських і місцевих українських феодалів). Незважаючи на таку двоїсту соціальну та політичну природу, замки-фортеці XIV–XVII ст. виконували важливі функції оборони краю від південних степових кочових орд.

Замки-фортеці пізнього середньовіччя часто зводили на місцях давньоруських городищ і міст XII–XIII ст. Традиції будівельної техніки давньоруських дерев'яно-земляних фортець з використанням елементів кам'яної архітектури знайшли своє продовження у замках-фортецях XIV–XV ст. Це простежено під час археолого-архітектурних досліджень у Хотині, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Кременці. Розвиваючись у нових умовах, давньоруська будівельна фортифікаційна техніка зазнала певного впливу з боку архітектури Центральної та Західної Європи.

Оборонні замки-фортеці зводили, зазвичай, на високих неприступних урочищах, на берегах річок. Найчастіше обирали гори, які виходили мисоподібним уступом до двох ярів. На кутах площі замків будували фортечні вежі. У башті робили браму, часом дві. Плани замків були різні: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні, іноді неправильної форми.

Перлиною світової замково-фортечної архітектури феодальної епохи є споруди пізньосередньовічного Кам'янця-Подільського. Сам замок і безпосередні фортифікаційні об'єкти, пов'язані з ним, крім системи кам'яних мурованих стін, мають 15 башт. У кожної з башт своя історія виникнення, але всі разом вони створюють єдиний ансамбль оборонної архітектури XIV–XVII ст. Кам'янецька фортеця складається з двох головних частин — Старої та Нової. Особливо інтенсивно відбувався процес розширення та перебудови складових частин фортеці наприкінці XV — на початку XVI ст. З середини XVI ст. почався новий воєнно-будівельний етап, під час якого майже всі стіни ти башти були підвищені і потовщені, а бійниці пристосовані до нових видів вогнепальної зброї. На початку XVII ст. перед західним фасадом Старої фортеці з'являються кам'яно-земляні споруди бастіонної

Рис. 160. Місто-фортеця Кам'янець-Подільський на гравюрі 1672 року.

системи, які отримують назву Нової фортеці. Оборонні фортифікації кам'янецького замку органічно пов'язані з військово-інженерними архітектурними спорудами Старого міста та Польських і Руських фільварок — частин пізньофеодального міста, що прилягали до цитаделі.

Оборонні фортифікації Меджибожа (Летичівський район Хмельницької області) розташовані там, де річка Південний Буг сполучається зі своєю притокою — р. Бужок, тобто на мисі між Бугом і Бужком, що знайшло своє відбиття у самій назві "Меджибіж". План замку не має правильної форми. Найбільші і найвищі мури й будинки розташовані у східній частині; тут з одного і з другого боків вздовж замку зведено триповерхові споруди з амбразурами. Неподалік від кута замку стоїть висока кругла башта, а далі — квадратний будинок, оточений іншим триповерховим будинком з кількома рядами амбразур.

З північної сторони замку збудовано восьмибоку триповерхову башту. Від неї вздовж мурів по обидва боки йдуть будинки. На північно-західному розі замку стоїть двоповерхова башта з амбразурами. Біля цієї зов-

Рис. 161. Хотинська фортеця:
1 — вид на фортецю XIV–XV ст.; 2 — фрагмент стіни з баштою.

нішньої башти з західного боку знаходився в'їзд до замку. Тут же, над глибоким ровом, було зведено міст, який у разі потреби піднімався.

Значну роль серед укріплень Позбруччя відігравала середньовічна фортеця в Сатанові (Городоцький район Хмельницької області). Вона, як і Меджибізька, у XVI–XVII ст. належала магнатам Сенявським. Зведена на початку XV ст. на горі над р. Збруч. За планом фортеця п'ятикутна. Мала п'ять башт, з'єднаних кам'яними мурами. В'їзд до замку розташовувався з південного боку. Мури фортеці подвійні: паралельно зовнішнім ішли внутрішні стіни. Оскільки внутрішні мури стояли на земляному валу, то вони були вищі за зовнішні стіни фортеці. Внутрішні стіни від зовнішніх відокремлювалися ровом. Рови були споруджені і по зовнішній бік зовнішніх мурів.

Жванецький замок (Кам'янець-Подільський район) було зведено на північному останці — скелі над р. Жванчик, недалеко від її впадіння в Дністер. П'ятикутний у плані, з баштами на кожному куті, з'єднаними кам'яними мурами, з півночі замок виступав над скелею. Суміжний східний бік виходив до яру. З інших боків було викопано глибокі рови. У 1653 р. Богдан Хмельницький разом з військом козаків перебував у цій місцевості, тримаючи в облозі польські королівські війська.

На правому березі Дністра добре збереглися комплекси Хотинської фортеці (Чернівецька область). Кам'яні мури і башти цієї фортеці зведено, головним чином, у XIV–XV ст. З середини XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдови, ставши прикордонним містом. У другій половині XV ст. фортецю було перебудовано у зв'язку з появою вогнепальної зброї. Архітектурне

оформлення мурів та башт Хотинської фортеці має безпосередні аналогії у тогочасній подільській оборонній техніці, як і взагалі в пам'ятках XIV–XVII ст. цього типу на Україні. У плані фортеця неправильної форми, оскільки повторює обриси мису правого берега Дністра, на якому стоїть. Нижній та середній яруси башт фортеці не мають бійниць. Великого значення надавалося критому обходові-галереї. По периметру двору хотинського замку розташовано кілька мурованих корпусів. Стіни замку оздоблено геометричним орнаментом.

Крім старовинного ядра замку-фортеці у Хотині є й нова частина фортифікацій, зведених наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Це муровані та земляні укріплення бастіонної системи, розташовані навколо замку на високих сусідніх горах.

Замок у Барі (Вінницька область) спочатку був дерев'яним, а в XVI–XVII ст. його мури і башти було викладено з каменю. У плані замок мав квадратну форму. Історія барських фортифікацій тісно пов'язана з подіями визвольної війни. До наших часів вони збереглися дуже погано.

Залишки кам'яних замків-фортець відомі й на території сучасної Тернопільської області. Це споруди XIV–XVII ст. в Микулинцях, Теребовлі, Чорткові, Кривчі, Кудринцях, Скалі-Подільській та ін. Замкова архітектура цих споруд має прямі аналогії з описаними фортецями Подністров'я й Південного Побужжя.Серед пам'яток визвольної війни українського народу одне з визначних місць займає м. Буша (Ямпільський район Вінницької області). В листопаді 1654 р. місто-фортеця Буша прийняло на себе нищівний удар польської королівської армії. Героїчна оборона Буші описана у творах М. П. Старицького "Облога Буші" та "Оборона Буші". На початку XVII ст. Буша у соціально-топографічному відношенні складалася із замку, міста, передмістя та міських околиць. Територія замку й міста була своєрідною ареною великого амфітеатру, що утворився посередині мису між річками Бушанкою і Мурафою (притока Дністра). З боку поля замок і місто були відмежовані ровом та валом.

З часів героїчної оборони збереглися залишки замку. Судячи з цих руїн, він являв собою прямокутну споруду площею 0,5 га. Бушанський замок мав шість башт. Бойові лінії кам'яних стін посилювали чотирикутні вежі з пороховим льохом під кожною. Вежі сполучалися між собою підземними переходами. А по верху стін — з внутрішнього боку замку — було прокладено бойовий хід. З башт збереглася лише одна. Вона зведена з кам'яних блоків. Під баштою розчищено вхід до підземелля.

Рис. 162. Фортифікаційні споруди Поділля:
1 — башти замку в с. Кривче; 2 — церква в с. Сутківці; 3 — башта в м. Скала-Подільська; 4 — руїни замку в с. Кудринці; 5 — руїни замку в с. Чорнокозинці.

На території Бушанського замку були також колодязь, господарські споруди, казарми для залоги, склади для зброї та провіанту, стайні тощо. На внутрішньому подвір'ї замку стояла церква — типовий для України XVI–XVII ст. триконховий храм з прямокутним у плані нефом з двома напівкруглими конхами і напівкруглою апсидою зі східного боку.

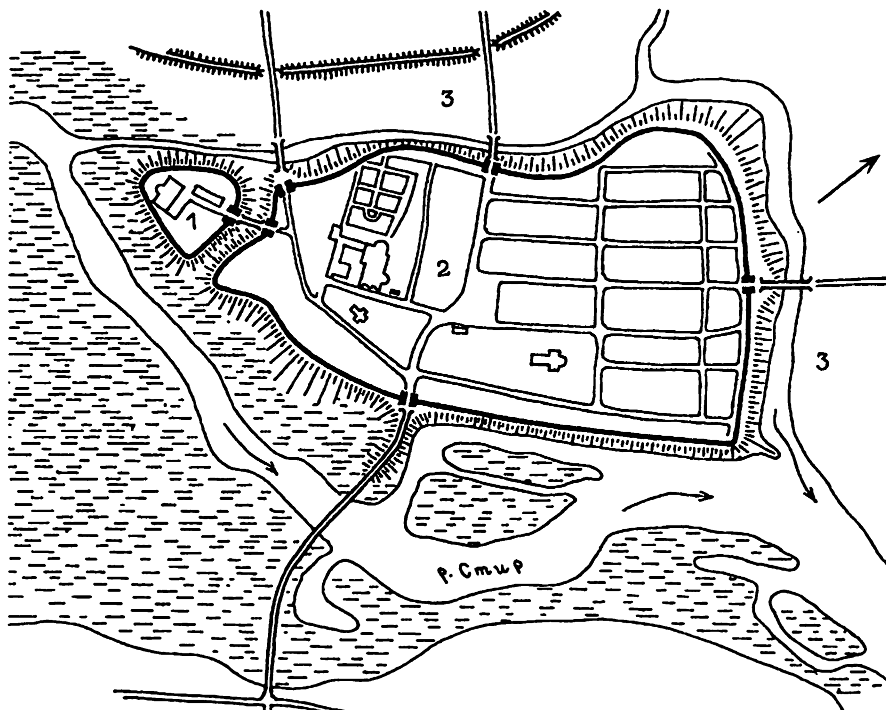

Рис. 163. План укріплень міста Берестечка в першій половині XVII ст. (за Б. Колоском):
1 — замок; 2 — місто; 3 — передмістя.

Важливими історико-археологічними об'єктами, безумовно, є місця боїв. Тут за сприятливих ґрунтових умов розкопки можуть виявити значний речовий матеріал XVI–XVII ст. Йдеться, зокрема, про місця боїв у болотистій місцевості, наприклад, у районі так званих козацьких могил на Рівненщині, поблизу озера Кумейки на Черкащині, в урочищі Солониця біля м. Лубни Полтавської області. Рештки козацького табору виступають за низької води в районі Кременчуцького водоймища і в гирлі р. Сула.

В 1970–1994 рр. науковою експедицією під керівництвом І. К. Свєшнікова проведено широкі археологічні розкопки під Берестечком на Волині, на місці однієї з найбільших битв періоду Визвольної війни українського народу проти польського поневолення. Тут, у болотистій місцевості поблизу переправи

козацького війська в липні 1651 р., під час археологічних розкопок вдалося виявити численні залишки козацької зброї і побутових предметів першої половини XVII ст.: шаблі, рушниці, пістолі, бойові сокири, келепи, а також кулелійки, ладівниці, порохівниці, шкіряні чоботи, мідні казани, ложки у шкіряних футлярах, шкіряні торби, гаманці, вуздечки і т. ін.

§ 3. Економіка і побут

Запорізькі козаки жили на багатих землях: глибокі чорноземи, просторі пасовища, луки, численні заводнені балки, дрібнолісся. Ці землі приваблювали до себе українців-землеробів. І хоч переважна більшість козаків займалася військовою справою, брала участь у сухопутних і морських походах, на Запорожжі була ціла група козаків, які звалися "сиднями", або гречкосіями. Вони жили по зимівниках, селах і бурдюгах, займалися хліборобством. Землю вибирали біля річки, по схилах балок і в долинах. Запорожці сіяли гречку, ячмінь, овес і горох, рідше — жито й пшеницю. Зерно зберігали у спеціально викопаних ямах-погребах. Стінки і дно погребів обмазували рідкою глиною, просушували і добре випалювали. З городини запорожці вирощували капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, буряки, кукурудзу, цибулю, часник, гарбузи, тютюн і т. ін.

Найважливішою галуззю запорізького господарства було скотарство. Запорожці розводили коней, велику рогату худобу, свиней, знали й вівчарство. Для рибного промислу на Дніпрі, Південному Бузі з їхніми лиманами, косами, озерами та на Азовському морі були влаштовані спеціальні заводи з куренями для проживання взимку. Найвідомішим з них був Гард на Південному Бузі. Просолену і в'ялену рибу запорозькі промисловці продавали приїжджим українським, польським чумакам, грецьким, вірменським і турецьким купцям.

Значною промисловою галуззю було мисливство. Полювали переважно на лисицю, хутро якої цінувалося надзвичайно високо. Займалися також птахоловством і бджолярством. З меду запорожці готували напої, а з воску робили свічки для січової церкви, а також для монастирських і парафіяльних церков.

З історією козацьких часів пов'язують і чумацький соляний шлях, який вів з району Хаджибейських озер (поблизу сучасної Одеси) і з Криму в центральні райони України. Цей Солоний торговельний шлях використовувався ще за часів Київської Русі. У XV–XVII ст. й пізніше торгівлю сіллю вели

Рис. 164. Запорізький зимівник.

чумаки. Історичні джерела пов'язують чумацтво з козаками, які мешкали поблизу соляних озер, були добре озброєні і могли розвивати чумацький промисел в умовах безперервної боротьби з турецько-татарською агресією. На промисел чумаки їздили волами, запряженими у вози. У валці було від 10 до 150 возів. Чумаки самі добували й вантажили сіль. Нерідко їм доводилося зі зброєю в руках відбиватися від татар. З історичних джерел відомо, що чумакували не тільки рядові козаки, а й сотники, значкові та військові товариші.

У Запорізькій Січі жили різні майстри: котлярі, пушкарі, ковалі, слюсарі, шевці, кравці, теслярі. Проживаючи у передмісті Січі, вони були приписані до куренів, як і інші козаки. За межами Січі мешкали кушніри і ковалі.

Знали козаки й торгівлю з іншими державами. Цьому сприяло вигідне географічне положення Січі. Козаки володіли землями вздовж Дніпра з його широким і глибоким лиманом. Користуючись дніпровським водним шляхом, що вів до Чорного моря, Царгорода і далі на схід, козаки тримали у своїх руках важливі напрями торгівлі Польщі, Литви, України і Південної Росії XVI–XVIII ст. Запорізькі козаки укладали торговельні угоди з іноземцями. Засобами просування торговців водою служили човни (чайки або галери), сухопутними шляхами — "мажі" або "паровиці". Це були, по суті, великі чумацькі вози, а також "палубці" — такі ж вози, але вкриті зверху від негоди, запряжені парою волів.

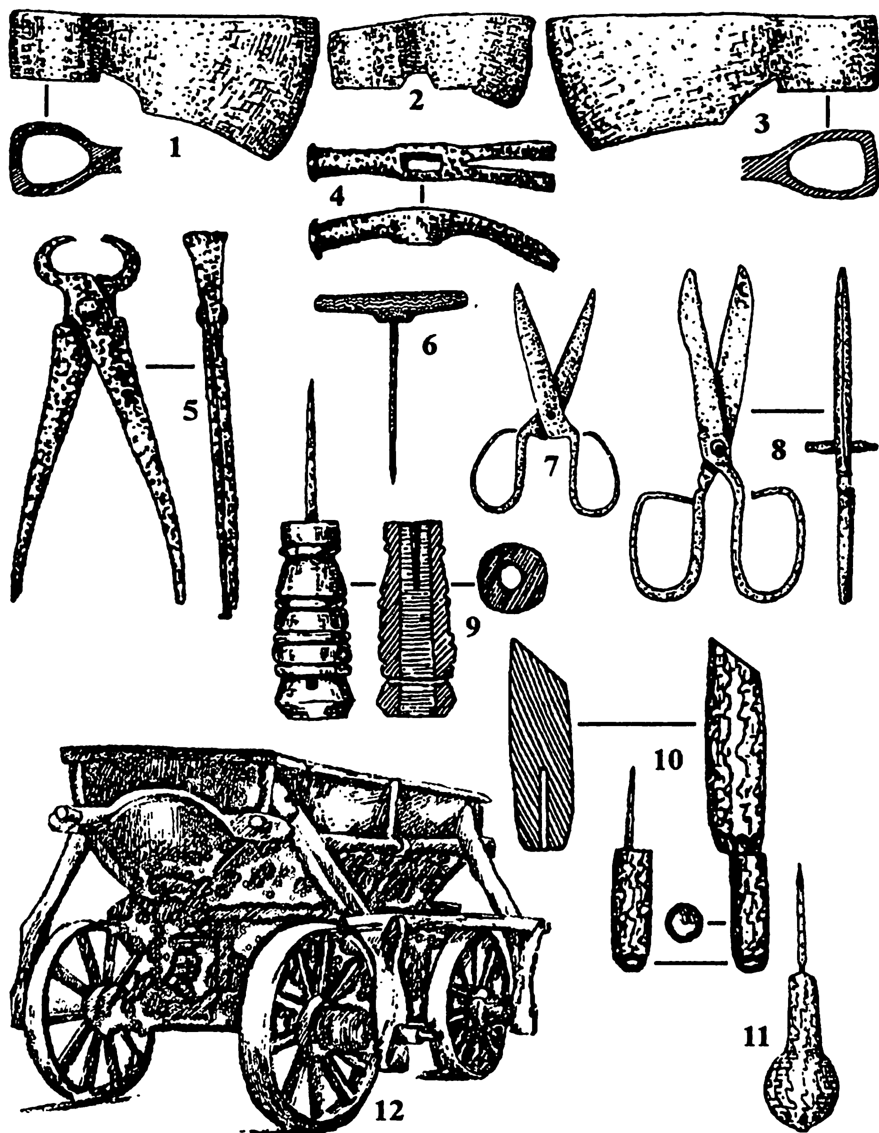

Рис. 165. Козацькі старожитності (1–11 — предмети з розкопок на місці Берестецької битви):

1–3 — сокири; 4 — ковальський молоток; 5 — кліщі; 6 — швайка; 7, 8 — ножиці; 9–11 — шила; 12 — чумацький віз.

Користуючись водними шляхами, запорожці торгували з турками й татарами, а також з народами Кавказу і Закавказзя. Головними центрами цієї торгівлі були Січ, Очаків, Царгород. Козаки вивозили до Туреччини хутра, шкіри, вовну, залізо, полотно, коноплі, канат, живих овець, коров'яче масло й конопляну олію, рибу, ікру, пшеницю тощо. Частина з названих товарів йшла через Січ з Центральної України, Польщі й Росії. З Туреччини на Запорожжя ввозили зброю, кінську збрую, свинець, сукно, сап'ян, коси, ножі, бритви, скло, шовкові тканини, вино, лимонний сік, ізюм, лимони, каву, горіхи.

Сухопутна торгівля велася з Кримом, Польщею, Литвою, Центральною Україною та Росією. Головними місцями торгівлі запорожців з татарами були Січ, Перекоп, Кафа й Козлів. Із Запорожжя вивозили хутра, полотно, шкіри, залізо, зброю, коров'яче масло, тютюн і хліб. З Криму в Запорожжя ввозили сап'ян, сап'янове взуття, сірі смушки, шовкові тканини, волоські горіхи, червоне вино, сіль.

Поляки вели торгівлю безпосередньо з запорожцями або за посередництвом запорожців з турками і кримчаками. Головними центрами польсько-запорізької торгівлі були Умань, Лисянка, Торговиця та ін. Запорожці торгували з Польщею кіньми, худобою, воском, салом, хутрами та іншими товарами. Торгові хури з Росії та Центральної України йшли в Запорожжя суходолом, а частину товарів доставляли човнами по Дніпру до Січі. Поблизу дніпровських порогів купців проводили козацькі лоцмани з Кодацької паланки. Предметами торгівлі з Росією та Україною були різні харчові продукти, рибальські сіті, канати, полотно, сукно, тютюн, горілка. Запорізький Кіш вів також торгівлю і всередині Січі, але це була, головним чином, дрібна торгівля.

У зв'язку з торгівлею важливе значення мають нумізматичні знахідки. Вони засвідчують, що, крім монет місцевого київського і львівського виробництва, на українському грошовому ринку XIV–XV ст. були в обігу чеські, татарські, литовські, польські, угорські, італійські, молдовські, генуезько-кримські монети. Знахідки польських монет кінця XIV–XV ст. численні. Монети князівств Північно-Східної Русі XIV–XV ст. відомі лише як поодинокі знахідки головним чином на території Чернігівщини і Слобідської України. У скарбах з монетами XIV–XV ст. трапляються й гривні як своєрідний релікт "безмонетного періоду".

Ареал українського грошового обігу XVI ст. став компактнішим. Його епіцентр щодо грошового ринку змістився з Київської та Переяславської

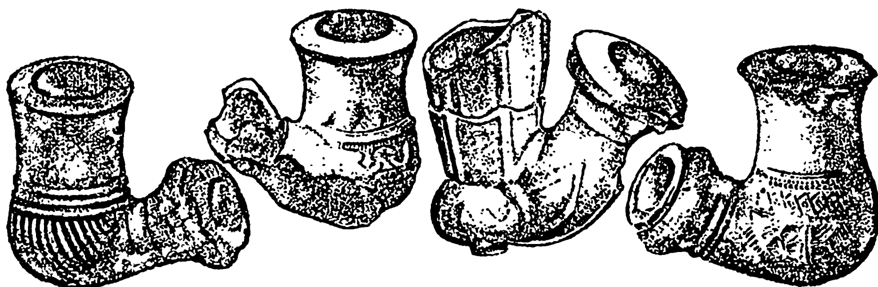

Рис. 166. Козацькі люльки (випадкові знахідки з Поділля).

земель на захід — на Волинь і Поділля. Наприкінці XVI ст. на українському грошовому ринку з'являються великі срібні монети західноєвропейського виробництва — таляри, своєрідні світові гроші пізнього середньовіччя. Наприкінці XVI– у XVII ст. на землях України у грошовому обігу зустрічалися монети Пруссії, Бранденбурга, Брауншвейга, Ельбінга, Угорщини, Сілезії, Свидниці, германських держав і міст. Рішучі зміни щодо значного поширення монет Речі Посполитої настали після Люблінської унії 1569 р. Для грошового обігу України XVII ст. характерний величезний обсяг монет виробництва країн Західної та Центральної Європи. Монети Речі Посполитої зустрічаються майже в кожному монетному скарбі XVII ст. Значне місце посідають і таляри. Приблизно одночасно з ними на українському ринку з'явилася значна кількість золотих монет — дукатів. Щодо російських монет, то їх поширення пов'язують з періодом царювання Олексія Михайловича, коли на Україну потрапляють російські копійки і деньгі. Знахідки грошових знаків Росії на території України були і в першій половині XVII ст., але їхня маса значно менша порівняно з російськими монетами середини і другої половини XVII ст.

Цілком зрозуміло, що українські козаки, ведучи інтенсивну торгівлю, мали справу з монетами різних держав. У XVII ст. в них переважали монети Речі Посполитої і Росії. Джерелами прибутків низового Війська Запорізького були військова здобич, а також торгівля — продаж вина, платня від перевозів, подимний податок і, нарешті, польське королівське чи російське царське хлібне та грошове жалування. Важливим джерелом прибутків козаків було також "мостове" — платня з проїжджих за перевезення через ріки, річки й рукави запорізьких вольностей.

Усі прибутки запорізькі козаки використовували переважно на громадські цілі (купівлю боєприпасів, продовольства, влаштування перевозів, утримання духовенства і військової старшини, спорудження човнів). Але частина військових прибутків надходила до окремих осіб. Отже, не виключалась і приватна власність. Кінь, зброя, різні будівлі, зароблені гроші, частина здобичі і грошове жалування, безперечно, становили особисту власність кожного запорізького козака.

Цікавим є й питання про поширення грамотності серед козаків. З історичних документів відомо, що освічені люди високо цінувалися в Запорожжі. Там були і свої осередки освіти: січові, монастирські і церковно-парафіяльні школи. Відома, зокрема, і роль писаря та його помічника — підписаря, які вели листування від імені Січі з урядовцями Росії, Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства тощо.

У запорізьких козаків існували й поштові установи. Архівні документи фіксують наявність поштових гонів у Запорожжі з середини XVIII ст. Зрозуміло, що історичні витоки цієї справи слід пов'язувати і з попередніми століттями. Як свідчать джерела XVIII ст., запорожці мали чотири спеціальні поштові гони, що базувалися на території Січі на поштових станціях. Пошту та кур'єрів козацькі поштарі доставляли з місця на місце негайно, поштових коней утримували у повній готовності. За кожний проїзд було встановлено брати певну погонну платню. Безплатний проїзд дозволяли тільки у виняткових випадках.

Розглянуті пам'ятки козацьких часів засвідчують наявність важливого культурного пласта XV–XVII ст., пов'язаного з героїчною історією України.

ДОДАТКИ

СТАРОЖИТНОСТІ, ВМІЩЕНІ НА КОЛЬОРОВИХ ТАБЛИЦЯХ

1. Енеоліт. Трипільська культура

1. Мотика. — Ріг оленя (с. Жванець Хмельницької обл.). 2, 3. Фрагменти жіночих статуеток. — Друга пол. IV тис. до н.е. Глина, розпис (с. Володимирівка, Кіровоградщина). 4. Голова чоловіка. — Кін. IV тис. до н.е. Глина (с. Халеп'я на Київщині). 5. Гребінець. — Кістка, врізний орнамент (поселення Сандраки-Широка Гребля Вінницької обл.). 6. Жіноча статуетка. — Глина, розпис, врізний орнамент (селище Оселівка на Долинках). 7. Миска конічна з поліхромним розписом. — Поч. III тис. до н.е. Глина, розпис (с. Кошилівці Тернопільської обл.). 8. Горщик біконічний. — Кін. IV тис. до н.е. Глина, ангоб, розпис (с. Томашівка, Черкащина). 9. Горщик грушеподібний. — II пол. IV тис. до н.е. Глина, врізний орнамент (околиця с. Трипілля, Київщина). 10. Посудина біноклеподібна. — II пол. IV тис. до н.е. Глина, врізний орнамент (околиця с. Трипілля). 11. Горщик. — Глина, розпис (с. Ходорівці Хмельницької обл.). 12. Миска зооморфна на ніжках. — Кін. IV тис. до н.е. Глина, ангоб, розпис (с. Сушківка, Черкащина). 13. Ритуальний муляж зерна. — Глина (с. Дерев'яне, Хмельниччина). 14, 16, 17. Наконечник списа та сокири. — Кремінь (с. Миньківці Хмельницької обл.). 15. Серп. — Кремінь (с. Западинці, Хмельниччина).

2. Старожитності Лісостепу передскіфського і скіфського часу

1. Фрагмент ідола. — VII–V ст. до н.е. Камінь, різьблення (с. Березівка Хмельницької обл.). 2. Гідрія. — V ст. до н.е. Бронза, робота грецьких майстрів (с. Піщане Черкаської обл. Зберігається в Національному музеї історії України). 3. Ситула. — V ст. до н.е. Бронза (с. Піщане). 4. Амфора з ручкою. — V ст. до н.е. Бронза, робота грецьких майстрів (с. Піщане). 5. Шпилька. — IX–VIII ст. до н.е. Золото, скло, паста. Кування, волочіння, скань, інкрустація (курган поблизу

с. Вільшана Черкаської обл. Розкопки Г. Т. Ковпаненко, 1984 р.). 6. Навершя. — VI ст. до н.е. Бронза (Роменський район на Сумщині). 7, 8. Черпак і кубки. — VI ст. до н.е. Глина, врізний орнамент (села Бобриця та Журівка на Черкащині). 9. Зернотерка. — Камінь (с. Рудківці Хмельницької обл. Розкопки А. Ф. Гуцала, 1972 р.).

3. Знахідки зі скіфських "царських" курганів

1. Пластинка у вигляді оленя з комплекту прикрас жіночого головного убору. — VI ст. до н.е. Золото, карбування, робота грецьких майстрів (курган біля с. Синявка Черкаської обл.). 2. Пластинка із зображенням грифона. — VI ст. до н.е. Золото (курган Переп'ятиха біля с. Мар'янівка Київської обл.). 3. Пластинка із зображенням голови юнака у левовому шоломі. — IV ст. до н.е. Золото, карбування, робота грецьких майстрів (курган Огуз біля с. Нижні Сірогози Херсонської обл.). 4. Прикраса головного убору. — IV ст. до н.е. Золото, аплікація (курган біля с. Гюнівка Запорізької обл.). 5. Навершя. — Кінець V ст. до н.е. Золото (Братолюбівський курган на Херсонщині. Розкопки А. І. Кубишева). 6. Шийна гривна. — III ст. до н.е. Золото (Великий Рижанівський курган Черкаської обл. Розкопки С. Скорого та Я. Хохоровського). 7. Фігурка вепра. — Кінець IV ст. до н.е. Золото, срібло. Лиття, гравірування (курган Хомина Могила поблизу с. Нагірне Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолевського, 1970 р.). 8. Тіара скіфської цариці. — IV ст. до н.е. Золото (курган Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе, Дніпропетровська обл. Розкопки Б. М. Мозолевського, 1971 р.). 9. Реконструкція головного убору знатної скіф'янки (Херсонська обл.). 10. Срібна посудина (Великий Рижанівський курган). 11. Чаша. — IV ст. до н.е. Срібло з позолотою (курган Гайманова Могила біля с. Балки Запорізької обл. Розкопки В. І. Бідзілі, 1969–1970 рр.). 12. Срібна посудина (Гайманова Могила).

4. Скіфський військовий обладунок

1. Пектораль. — Середина IV ст. до н.е. Золото, емаль. Лиття, кування, гравіювання, зернь, скань (курган Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського, 1971 р. Зберігається в Музеї історичних коштовностей України). 2. Булава скіфського воєначальника. 3. Зовнішній вигляд скіфського військового вождя (за публікаціями матеріалів розкопок і реконструкціями М. В. Гореліка,

О. І. Мінжуліна, П. Л. Корнієнка; художник А. В. Затварницька). 4. Наконечник списа. — Залізо (курган №5 поблизу с. Шутнівці Хмельницької обл. Розкопки А. Ф. Гуцала, 1996 р.). 5. Наконечник списа (курган №6 поблизу с. Шутнівці. Розкопки А. Ф. Гуцала, 1999 р.). 6. Руків'я акінака та його піхви. — Золото (курган №30 поблизу с. Велика Білозерка Запорізької обл.). 7. Руків'я меча з кургану Чортомлик. 8. Піхви акінака.

5. Культура грецьких колоній Північного Причорномор'я

1. Загальний вигляд Царського кургану. — IV ст. до н.е. Сучасна висота кургану 17 м (м. Керч). 2. Дромос Царського кургану. — Довжина — 37 м, ширина в середній частині — 2,59 м. 3. "Кізікини". — V ст. до н.е. Електрові монети м. Кізіка (Мала Азія). 4. Дідрахми. — IV–III ст. до н.е. Срібні монети італійських міст Таренту і Велії. 5. Ауреус. — 46 р. до н.е. Золота монета Римської республіки. 6. Ауреуси. — I–II ст. н.е. Римська імперія. 7. Бронзові монети Херсонеса та Пантікапея. 8. Голівки Афіни та Деметри. — V–IV ст. до н.е. Теракота (Ольвія). 9. Кубок хіоський. — VI ст. до н.е. Глина, розпис (знайдено в Ольвії). 10. Оксибаф. — IV ст. до н.е. (знайдено в скіфському Бердянському кургані). 11. Деметра. — IV–III ст. до н.е. Теракота (Ольвія). 12. Посудина у формі жіночої голови. — V ст. до н.е. Глина, розпис, лак (Ольвія). 13. Мозаїка. — II ст. до н.е. Морська галька (античний Херсонес, розкопки Г. Д. Бєлова, 1936–1937 рр.). 10. Барельєф. — III ст. до н.е. Мармур (Ольвія).

6. Ювелірне мистецтво першої половини та середини I тис. н.е.

1. У майстерні слов'янського ювеліра. — Середина I тис. н.е. (с. Бернашівка Вінницької обл. Малюнок П. Л. Корнієнка за матеріалами розкопок І. С. Винокура). 2. Антропоморфні фібули. — VI–VII ст. н.е. Срібло з позолотою (антський скарб із с. Мартинівка на Черкащині. Знайдений близько 1909 р.). 3. Зооморфні фібули (скарб із с. Мартинівка). 4. Фібула у вигляді дельфіна. — I ст. н.е. Золото, гірський кришталь. Карбування, лиття, гравіювання, скань (Ногайчинський курган поблизу с. Червоне, Крим. Розкопки А. О. Щепинського, 1974 р.). 5. Золота прикраса. — I ст. н.е. (курган Соколова Могила поблизу с. Ковалівка Миколаївської обл. Розкопки Г. Т. Ковпаненко, 1974 р.). 6. Руків'я меча. — IV–V ст. до н.е. Золото. Гуннський поліхромний стиль (Дніпропетровська обл.).

7. Браслет. — Золото, кольорове каміння (курган Соколова Могила). 8. Гривна. — Золото, кольорове каміння (Ногайчинський курган). 9. Частина гарнітури парадного пояса. — I ст. н.е. Золото, інкрустація емаллю та бірюзою (курган біля с. Пороги Вінницької обл. Розкопки О. В. Симоненка і Б. І. Лобая, 1984 р.). 10. Флакон. — I–II ст. н.е. Золото, гранат, скло. Кування, скань, зернь (курган поблизу с. Чугунно-Крепінка Донецької обл. Розкопки С. М. Санжарова, 1985 р.). 11. Браслет. — I ст. н.е. Золото, перли, кольорове каміння. Карбування, лиття, гравіювання, скань (Ногайчинський курган).

7. Старожитності слов'ян — черняхівців Лісостепу

1–3. Намистини. — Скло, єгипетська паста, камінь, бурштин, раковина. 4. Підвіска. — Кістка. Врізний циркульний орнамент (с. Ружичанка Хмельницької обл. Розкопки І. С. Винокура, 1965 р.). 5. Писало. — Кістка (с. Бакота. Розкопки І. С. Винокура, 1974 р.). 6. Гребінь. Платівки з оленячого рогу, скріплені бронзовими заклепками. Врізний і циркульний орнамент (с. Раковець-Чеснівський Тернопільської обл. Розкопки І. С. Винокура, 1963 р.). 7. Спосіб носіння прикрас (художник В. Ящишин). 8. Денарій римського імператора Марка Аврелія. — 168 р. н.е. Срібло. 9, 11, 12. Денарії династії Антонінів. 10. Монета імператора Нумеріана. 196 р. н.е. Срібло. 13, 14. Бронзові фібули. 15. Бронзова голка. 16. Залізний наральник.

8. Слов'янська кераміка першої половини та середини І тис. н.е.

1. Ліпний горщик. — Східнопшеворська культура (с. Раковець-Чеснівський). 2. Ваза з трьома ручками. — IV ст. (с. Черняхів, Київщина). 3, 4. Глечики. — IV ст. (с. Гнатки, Устя Хмельницької обл.). 5. Фрагмент посудини зі штампованим орнаментом (с. Бакота. Розкопки І. С. Винокура, 1975 р.). 6. Глечик. — IV — початок V ст. (с. Бернашівка Вінницької обл. Розкопки І. С. Винокура, 1989 р.). 7, 8. Гончарні миски. 9. Глечик. — III–IV ст. н.е., глина (могильник черняхівської культури біля с. Войськове). 10. Ліпний горщик. — VI–VII ст. Корчацько-празька культура (м. Городок Хмельницької обл. Розкопки І. С. Винокура і О. М. Приходнюка).

9. Язичництво східних слов'ян і Русі

1. Сцена моління. — Наскельний рельєф (с. Буша Вінницької обл. Фото І. С. Винокура, 1985 р.). 2, 3. Кам'яний ідол (с. Пижівка Хмельницької обл. Обстеження І. С. Винокура та С. Семенчука, 2000 р.). 4. Глечик із солярними знаками (черняхівський могильник в с. Гнатки Хмельницької обл.). 5. Глечик з символічним язичницьким орнаментом (черняхівський могильник в с.Баглаї, Хмельниччина). 6. Зооантропоморфна фібула. — VI–VII ст. Срібло (м. Київ). 7. Чотири грані кам'яного Збруцького ідола. — IX–X ст. (зберігається в Краківському археологічному музеї. Фото Роберта Лапановського).

10. Озброєння доби Київської Русі

1. Меч виробництва руських майстрів з клеймом "Коваль Людота". — X–XI ст. Залізо, бронза (с. Фощевата Полтавської обл.). 2, 10. Бойові сокири. — XI–XII ст. 3. Шолом з напівмаскою. 4. Бойова булава. — XI–XIII ст. Бронза. 5. Личина. 6. Меч західноєвропейського виробництва (каролінзького типу) 7. Руків'я меча виробництва руських майстрів. — Близько 1000 р. (давній Київ). 8. Окуття ножен шаблі. — XI ст. (давній Київ). 9. Кістень.

11. Старожитності доби Київської Русі

1. Златник. — Період правління Володимира Святославовича. Золото. 2. Срібляник. — Період правління Володимира Святославовича. Срібло. 3. Плінфа із зображенням знака князя Володимира І. — X ст. Глина (давній Київ). 4. Ікона "Св. Костянтин і Олена". — XII ст. Глина. 5. Печатка Ярослава Мудрого. — XI ст. Свинець (Київ). 6. Гривна монетна київського типу. — XI — поч. XIII ст. Срібло. 7. Гривна монетна чернігівського типу. 8. Гривна монетна новгородського типу. — XI–XIV ст. Срібло. 9. Гривна монетна волзького (татарського) типу. — XIII–XIV ст. Срібло (Золота Орда). 10. Ікона "Св. Дмитрій". — XII — поч. XIII ст. Камінь (зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику). 11. Світильник. — XII–XIII ст. Глина (Київ). 12. Глечик. — XII–XIII ст. (літописний Губин). 13. Глечик. — XII–XIII ст. Глина, з зеленою поливою і хвилястим орнаментом. 14. Корчага. — Візантійський імпорт. Глина (Київ). 15. Миска. — Візантійський імпорт. Глина (Тмутараканське князівство). 16. Водолій. — Перша пол. XIII ст. Бронза (Чернігів).

12. Ювелірне мистецтво Київської Русі

1, 2, 4. Колти. — XII–XIII ст. Золото, перегородчаста емаль (скарби з Києва та Княжої гори). 3. Князівська діадема. — XII ст. Золото, перли. Тиснення, перегородчаста емаль (поблизу с. Сахнівка, Черкаська область, скарб 1900 р.). 5, 6. Кільце і перстень. — X–XI ст. Срібло (с. Глибівка Хмельницької обл. Розкопки С. Е. Баженової). 7. Хрест нагрудний. — XI–XIII ст. Золото, срібло, діаманти, рубіни, смарагди, сапфіри, шпінель. Перегородчаста емаль, скань, інкрустація, карбування (з колекції Б. І. Ханенка). 8. Скроневе кільце із землі сіверян. — XI ст. Срібло. 9. Колт з рясною. — XII ст. Золото, перегородчаста емаль (Київ, зі скарбу 1986 р.). 10. Князівські барми. — XII–XIII ст. Золото, перли, сердолік, халцедон. Тиснення, перегородчаста емаль, інкрустація (знайдені у складі скарбу поблизу с. Сахнівка). 11. Форма для відливки зірчастого колта. — XII–XIII ст. Камінь, різьблення (зі сховку у Десятинній церкві). 12, 13. Сережки київського типу. — XII–XIII ст. Золото, срібло. Зернь, скань.

13. Старожитності з літописного міста Губин XII–XIII ст.

1. Сережки київського типу. — Срібло. Зернь, скань. 2, 3. Колти. — Срібло. Чернь. 4, 5. Перстень-печатка і кільце. — Срібло. 6. Хрест-енколпіон. — Бронза. 7. Підвіска-лунниця. — Срібло. 8, 9. Монетоподібні підвіски (срібло, позолота). 10. Денце глиняної мисочки з геральдичним знаком (розкопки І. С. Винокура, 2000 р.). 11. Ніж. — Залізо, інкрустація золотом. 12. Скроневі перснеподібні "півтораоборотні" кільця.

14. Предмети козацького озброєння та військового спорядження

1. Форма для відливання куль. — Поч. XVIII ст. Ріг, різьблення. 2. Гарматки типу фальконета з козацької "чайки". — XVII ст. Залізо. 3, 4. Рушниці ударно-колісцеві. — XVI–XVII ст. Сталь, дерево, кістка (Західна Європа). 5. Ожига. — XVIII ст. Дерево, залізо. 6, 8. Кинджали (запоясні козацькі ножі). — XVII–XVIII ст. Сталь, кістка, шкіра, нефрит (Туреччина, Персія). 7. Шабля козацька. — XVIII ст. Сталь, срібло, шкіра, кістка, ріг, корали, бірюза (Україна, Персія, Туреччина). 9. Значок бойового підрозділу запорожців — Шкурятинського куреня (Національний історичний музей, Київ). 10. Пістолет ударно-колісцевий. —

XVII ст. Сталь, дерево, кістка (Західна Європа). 11, 12. Порохівниці-натруски. 13. Пістоль ударно-кремінний. — XVIII ст. Сталь, срібло, дерево (Туреччина). 14. Морський прапор Війська Запорозького. — XVIII ст.

15. Фортифікаційні споруди

1. Загальний вигляд Кам'янець-Подільської фортеці (зліва направо: Міська брама, Турецький міст, Старий замок, Нова фортеця). 2. Башти Старої фортеці в Кам'янці-Подільському (вид з південного сходу, з долини річки Смотрич). 3. Хотинська фортеця (вид з півночі). 4. Фортечні гармати з Кам'янця-Подільського. 5. Меджибізька фортеця (вид з долини річки Південний Буг). 6. Ворота середньої оборонної стіни Чуфут-Кале. — X ст. 7. Цитадель міста Мангуп на мисі Тешклі-Бурун. 8. Консульська башта. — XIII–XV ст. Генуезька фортеця в м. Судак.

16. Старожитності доби українського козацтва

1. Хрест. — XVII ст. Срібло, позолота, інкрустація — скло, сердолік. Карбування, гравіювання (Україна). 2. Євангеліє. — 1644 р. Папір, дерево, тканина, метал (Львів, друкарня православного братства). 3, 4. Булава та пернач. — XVII ст. Бронза, шкіра, дерево. 5. Бунчук. — XVII ст. Бронза, дерево, кінське волосся. 6. Шапка Б.Хмельницького. 7. Потир вкладний митрополита Петра Могили до храму Архістратига Михаїла Видубецького монастиря у Києві. — 1637 р. Срібло, позолота. 8. Потир вкладний ігумені Марії Магдалини Мазепиної в Глухівський монастир. — Кін. XVII — поч. XVIII ст. Срібло, позолота. 9. Потир. — 1622 р. Срібло, позолота (майстер І. Равич, Київ). 10. Монета в десять дукатів. — 1614 р. Золото (Річ Посполита, м. Гданськ). 11. Монета в три дукати. — 1659 р. Золото (Річ Посполита, м. Торунь). 12. Монета в два дукати. — 1669–1673 рр. Золото (Річ Посполита, м. Гданськ). 13, 15, 16. — Дукати, що карбувалися в Німеччині. — XVI–XVII ст. 14. Таляр. — 1626 р. Срібло (м. Аусбург). 17. Кахлі. — XV–XVI ст. Глина (м. Кам'янець-Подільський). 18. Кахлі. — XV–XVI ст. Глина (м. Київ). 19. Чарка полковника Семена Палія. — Кінець XVII ст. Срібло, позолота (Україна).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ДО РОЗДІЛУ І

Авдусин Д.А. Археология СССР. — 2-е изд. — Москва, 1977.
Археология и естественные науки / Сб. научн. трудов. — Москва, 1965.
Археологія Української РСР: У 3-х т. — К., 1971–1975. — Т.1–3.
Археология Украинской ССР: В 3-х т. — К., 1985–1986. — Т.1–3.
Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. — К., 1998.
Бунятян К.П. Давнє населення України. — К., 1999.
Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. — К., 1982.
Давня історія України: У 2 кн. — К., 1994–1995. — Кн.1–2.
Давня історія України: У 3 кн. — К., 1997–1998, 2000. — Т.1–3.
Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
Мартынов А.И. Археология СССР. — 2-е изд. — Москва, 1982.
Словник-довідник з археології / Редактор, укладач та керівник авторського колективу Гаврилюк Н.О. — К., 1996.
Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. — К., 1999.
Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К., 1992.
Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). — К., 1957.
Шовкопляс І.Г. Основи археології. — К., 1971.

ДО РОЗДІЛУ ІІ

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. — К., 1981.
Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К., 1976.
Ефименко П.П. Первобытное общество. — К., 1953.
Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К., 1989.
Колосов Ю.Г. Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., 1986.
Колосов Ю.Г., Степанчук В.М., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — Москва, 1973.
Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.

ДО РОЗДІЛУ ІІІ

Зализняк Л.Л. Мезолит юго-восточного Полесья. — К., 1984.
Станко В.Н. Мирное: проблемы мезолита Северного Причерноморья. — К., 1983.
Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1981.

ДО РОЗДІЛУ IV

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Макаренко М.О. Маріупольський могильник. — К., 1933.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

ДО РОЗДІЛУ V

Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — №38.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Видання друге. — К., 2003.

Гусєв С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя. — Вінниця, 1995.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.

Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974.

Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на територии Украины. — К., 1989.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.

Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10.

Свєшніков І.К. Історія населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці ІІІ — на початку ІІ тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.

Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.

ДО РОЗДІЛУ VI

Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — Москва, 1967.

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К., 1972.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во 2-й половине 2 тыс. до н.э. — К., 1985.

Шарафутдинова И.К. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К., 1982.

ДО РОЗДІЛУ VII

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. — К., 1991.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974.
Великая Скифия (курс лекций) / Отв. ред. Мурзин В.Ю., Тощев Г.Н. — К., Запорожье, 2002.
Граков Б.И. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36.
Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII — IV вв. до н.э. — К., 1983.
Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в н.э. на Южном Буге. — К., 1986.
Крушельницька Л.І. Чорнолiська культура Середнього Придністров'я. — Львів, 1998.
Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. — Харків, 2000.
Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V — III вв. до н.э. — Москва, 1967.
Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — Москва, 1979.
Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы северо-западного Причерноморья в I в. н.э. — К., 1991.
Смирнов А.П. Скифы. — Москва, 1966.
Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
Черненко Е.В. Скифский доспех. — К., 1968.
Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981.
Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
Шульц П.Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — Москва, 1953.
Яковенко Е.В. Скіфи Східного Криму в V — II ст. до н. е. — К., 1974.

ДО РОЗДІЛУ VIII

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977.
Блаватский В.Д. Античная археологии Северо-Западного Причерноморья. — Москва, 1961.
Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — Москва, Ленинград, 1949.
Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I — IV вв. н. э. — К., 1982.
Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора. — К., 1961.
Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981.
Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н.э.). — К., 1982.
Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
Славин Л.М. Древний город Ольвия. — К., 1951.
Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959.
Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. — Симферополь, 1961.
Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в III — I вв. до н.э. — Москва, 1970.
Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Ленинград, 1978.

ДО РОЗДІЛУ IX

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.
Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.
Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. — К., 1959.
Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977
Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. — К , 1972.
Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.
Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
Петров В.П. Етногенез слов'ян. — К., 1972.
Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — Москва, 1981.
Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — Москва, 1979.
Седов В.В. Славяне в древности. — Москва, 1994.
Седов В.В. У истоков восточнославянской государственности. — Москва, 1999.
Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1960.
Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — №4.
Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — 2-е изд. — Москва, 1953.
Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — Москва, Ленинград, 1966.
Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.

ДО РОЗДІЛУ X

Аулих В.В. Зимнівське городище. — К., 1972.
Балагурі Е.А., Пеняк С.І. Закарпаття — земля слов'янська. — Ужгород, 1976.
Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998.
Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ–Чернівці, 2004.
Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.
Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 1997.
Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. — Ужгород, 1977.
Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI вв. в Среднем Поднепровье. — Москва, 1978.
Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. — Чернівці, 1997.
Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI — IX ст. н. е. — К., 1980.
Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). — К., Чернівці, 2001.

Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. — Москва, 1976.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. — Москва, 1993.

Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. — Москва, 1982.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Под ред. В.Д. Барана. — К.,1990.

Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) — К., 1975.

Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст. — Чернівці, 1999.

Толочко П.П. Древний Киев. — К., 1983.

ДО РОЗДІЛУ XI

Артамонов М. И. История хазар. — Ленинград, 1962.

Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — Москва, 1978.

Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.

Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988.

Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. — К., 1966.

Галич і Галицька земля / Зб. наук. праць. — К., Львів, 1998.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.

Довженок В.Й. Землеробство древньої Русі. — К., 1961.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.

Каргер М.К. Древний Киев: В 2 т. — Москва, Ленинград, 1958–1961. — Т.1–2.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Москва, 1966.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX — XIII вв. — Москва, 1954.

Кучинко М.М. Волинська земля X — середини XIV ст. — Луцьк, 2002.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень: Княжа Гора. — К., 1968.

Моця О.П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. — К., 1993.

Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. — Краків, Львів, 1944 / 2-е вид. — Івано-Франківськ, 1998.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X — XIV вв. — Ленинград, 1967.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — Москва, 1948.

Рыбаков Я.Л. Язычество древней Руси. — Москва, 1987.

Седов В.В. Древнерусская народность. — Москва, 1999.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. — К., 1980.

Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1996.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. — Москва, 1972.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. — Москва, 1956.

ДО РОЗДІЛУ XII

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермена: История и археология средневекового Крыма. — Москва, 1958.

Домбровский О.И. Фрески средневекового Крыма. — К., 1966.

Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV в.). — К., 1986.

Маяцкое городище: Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции. — Москва, 1984.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

Плетнева С.А. Половецкие изваяния. — Москва, 1974.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва, 1966.

Якобсон А.Л. Средневековый Крым. — Москва; Ленинград, 1964.

ДО РОЗДІЛУ XIII

Апанович О.М. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.

Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. — К., 1997.

Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В., Петров М.Б., Петровський В.М., Пірняк О.М., Степанков В.С. Буша. Історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький, 1991.

Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — К., 1957.

Гуслистий К. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. — К,, 1954.

Дорошенко Д. Нариси історії України. — Т.ІІ. — К., 1992.

Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.

Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990.

Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.

Свєшніков І.К. Музей-заповідник "Козацькі могили" — Львів, 1990.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993.

Телегін Д.Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. — К., 1991.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі запорізькі. — К., 1997.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 2 т. — Т.1. — Львів, 1990.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т.1–3. — Львів, 1990–1991.

ЗМІСТ

Навчальне видання

Винокур Іон Срулевич
Телегін Дмитро Якович

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Підручник для студентів історичних
спеціальностей вищих навчальних закладів

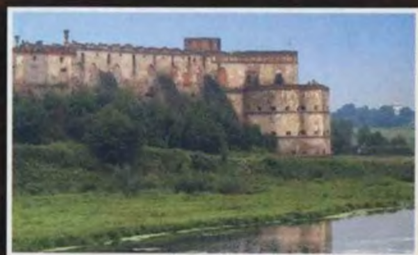
Видання друге, доповнене і перероблене

Головний редактор *Б.Є. Будний*
Науковий редактор *С.В. Трубчанінов*
Редактор *О.О. Мазур*
Комп'ютерна верстка *С.В. Трубчанінов, Т.М. Золоєдова*
Обкладинка *Р.Р. Крамар*

Підписано до друку 23.09.2008. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 27,9. Умовн. фарбо-відб. 27,9.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48: 52-19-66
publishing@budny.te.ua
www.bohdan-books.com

ISBN 966-692-247-9

Додаткова інформація:
т/ф (0352) 430046, 5206
E-mail:office@b
publis
www.b

VOVA3110
FISHER
FREE